БУДУЄМО НОВУ УКРАЇНУ

ЗБІРНИК КОНФЕРЕНЦІЇ

26-27 листопада
2014 р., м. Київ

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2015

УДК 37+33+502/504+7/9:001.891](477)(082)
ББК 74(4Укр)я43+65(4Укр)я43+20.1(4Укр)я43+6/8(4Укр)я43
Б90

Збірник «Будуємо нову Україну» укладено за підсумками першої конференції Українського Фулбрайтівського кола, що зібрала випускників Програми імені Фулбрайта та інших програм академічного обміну – фахівців у гуманітарній, економічній, природоохоронній та інших сферах знання, управлінців, представників бізнесу та громадського сектору. Представлені статті об'єднані спільною метою учасників – докластися до створення платформи демократичної України.

Висловлюємо вдячність Програмі імені Фулбрайта в Україні, яка повністю підтримує діяльність організації, Інституту міжнародної освіти, Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні, що підтримало проект «Будуємо нову Україну».

Маємо сподівання, що цей збірник буде корисний для читачів. З радістю ознайомимося із відгуками та пропозиціями, надісланими на електронну адресу: Fulbright.alumni.ua@gmail.com.

Редакційна колегія:

Ярошенко Т., кандидат історичних наук, віце-президент з наукової роботи та інформатизації Національного університету «Києво-Могилянська академія», голова Правління Українського Фулбрайтівського кола, Fulbright Scholar Program, 2004–2005, Yale University, 2010–2011, Columbia University;

Пронкевич О., доктор філологічних наук, професор, директор Інституту філології Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, член Правління Українського Фулбрайтівського кола, Fulbright Scholar Program, 2003–2004, University of Wisconsin;

Смаглій К., доктор філософії в галузі історії, директор Київського офісу Інституту Кеннана, доцент кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури та мистецтв, член Правління Українського Фулбрайтівського кола, Fulbright Scholar Program, 2012–2013, Kennan Institute, Woodrow Wilson International Center for Scholars;

Дем'янчук О., доктор політичних наук, кандидат фізико-математичних наук, професор, завідувач кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Fulbright Scholar Program, 2000–2001, University of Minnesota;

Колодій А., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Fulbright Scholar Program, 1994–1995, Brown University, 2003–2004, Kennan Institute, Woodrow Wilson International Center for Scholars;

Карабчук Д., кандидат сільськогосподарських наук, експерт з питань лісового господарства Дунайсько-Карпатської програми WWF в Україні, Fulbright Faculty Development Program, 2011–2012, University of Vermont;

Щербина С., кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри управління національним господарством та економічної політики Національної академії державного управління при Президентові України, Fulbright Scholar Program, 2004–2005, University of Wisconsin;

Слухай С., доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Fulbright Scholar Program, 2000–2001, Indiana University, Bloomington;

Петрова І., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та маркетингу Університету економіки і права «Крок»;

Онегіна В., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки та маркетингу Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. Петра Василенка, Fulbright Scholar Program, 2004–2005, University of Nebraska;

Школьний О., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Уманського національного університету садівництва, Fulbright Scholar Program, 2004–2005, Pennsylvania State University;

Прокопчук О., магістр політології, проект-менеджер ГО «Українське Фулбрайтівське коло».

Рецензенти:

Жаботинська С., доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член Правління Українського Фулбрайтівського кола, Fulbright Scholar Program, 1994–1995, University of Illinois, Urbana-Champaign, 2000–2001, University of California, San Diego;

Воробйова О., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри лексикології і стилістики англійської мови імені професора О. М. Мороховського Київського національного лінгвістичного університету, член Правління Українського Фулбрайтівського кола, Fulbright Scholar Program, 1995–1996, University of Illinois at Urbana-Champaign;

Посудін Ю., доктор біологічних наук, професор, Національний університет біоресурсів і природокористування, Fulbright Scholar Program, 1995–1996, University of Georgia, Athens;

Решетнікова І., доктор економічних наук, професор кафедри маркетингу Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Саламатов В., доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу європейської інтеграції, Інститут державного управління та місцевого самоврядування Національної академії державного управління при Президентові України, Fulbright Scholar Program, 2004, International Center for Democratic Governance of the Carl Vinson Institute of Government.

ISBN 978-966-518-677-9

© БО «Українське Фулбрайтівське коло», 2015
© Ярошенко Т. О., упорядкування, 2015
© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015

ЗМІСТ

Освіта дає нам майбутнє. Вітальне слово до учасників конференції міністра освіти України *Сергія Квіта* 6

Привітання голови благодійної організації «Українське Фулбрайтівське коло» *Тетяни Ярошенко* 8

Вступне слово директора програми академічних обмінів ім. Фулбрайта *Марти Коломиець-Яневської* 11

Opening remarks by Counselor for Public Affairs (US Embassy, Kyiv, Ukraine) *Conrad Turner* 13

Розділ 1. ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Пронкевич О. Освіта як інструмент модернізації суспільства 16

Загірняк М., Усатюк В. Аналіз системи визначення результатів ЗНО як індикатора якості підготовки випускників шкіл 18

Базилевич Р. Українська, американська та вища освіта деяких інших країн: позитиви та негативи, що і як вдосконалювати? 28

Засєкіна Л. Академічна, кадрова, організаційна і фінансова автономія як траєкторія розвитку вітчизняних університетів 41

Шрамко Я. Чи можливі в Україні Оксфорд і Кембридж? 53

Бакушевич І. Розвиток мережевої взаємодії бізнесу, освіти і науки відповідно до нового Закону про вищу освіту в Україні 64

Панич О. Акредитація вищих навчальних закладів: цінність американських традицій для освітніх реформ в Україні 76

Шандрук С. Концептуальні основи професійної підготовки вчителів у США 86

Півнева Л. Обдарована і талановита молодь в системі вищої освіти як чинник суспільного прогресу 94

Олексів І. Формування PhD програм у галузі соціально-економічних наук 102

Шаркова Н. Про інформаційні технології як засіб організації самостійної роботи студентів ВНЗ 110

Ярошенко Т. Управління складністю в університетському середовищі: контексти прийняття рішень за Cynefin 117

Розділ 2. ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЯ РЕФОРМ І ЦІННІСНІ ЗАСАДИ

Смаглій К., Жаботинська С. Гуманітарна стратегія для нової України 122
Мусієнко Н. Відлуння Майдану 125
Смаглій К. Європейський досвід реформування музейної сфери: уроки для України 138
Жаботинська С. Усвідомлення свідомості: теорія і практика 155
Tsehelska M. Enhancing Foreign Language Teaching in Ukraine 172
Кабаченко Н. Освітня політика в Україні: випадок соціальної роботи 179

Розділ 3. РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Щербина С. Вступне слово 188

Актуальні напрями реформування економіки України

Slukhai S. Fiscal Decentralizatoin In Ukraine: Modern State And Challenges 190
Вдовиченко А. Яким має бути фіскальне навантаження в Україні? 199
Петрова І. Інноваційний вектор формування людського потенціалу України 210
Терон І. Модернізація соціально-трудових відносин: інновації, ризики, напрями, механізми 219
Поліщук Є. Перспективи розвитку небанківських фінансових установ у контексті євроінтеграції фінансового ринку 230
Левицький В. Розроблення системи підвищення економічної стійкості підприємства на основі соціальних стратегій розвитку підприємства 238
Шамборовський Г. Глобальна культура споживання як якісна характеристика соціально-економічного добробуту 246

Модернізація аграрного сектору економіки України

Школьний О. Стимулювання росту експортного потенціалу сільськогосподарських підприємств за умов глобалізації 255
Онегіна В. Економічні реформи та імпорт інститутів 261
Дема Д. Трансформаційні зміни у податковій політиці щодо пореформеного аграрного сектору економіки України 270
Щербина С. Євроінтеграційна політика реформування аграрного сектору економіки України 279

Максимець О. Інтеграційні процеси у світовій лісовій, деревообробній та целюлозно-паперовій промисловості: еволюція, наслідки та можливості використання досвіду для України 289
Чайка Т. Людський розвиток в аграрному секторі економіки: оцінка, проблеми та перспективи 296

Розділ 4. УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ КРИЗИ ДЕРЖАВНОСТІ

Дем'янчук О. Державне управління – від філософії до менеджменту..... 306
Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні та деякі принципи публічного врядування 309
Стрельцов Є. Новітній розвиток української державності: деякі теоретичні міркування 328
Поліщук Н. Чинник філософії прагматизму у період демократичної модернізації 337
Городня Н. «Українська криза»: міжнародний контекст 348
Суходоля О. Пріоритети енергетичної політики України..... 359
Снісаренко Л. Організаційно-правова форма юридичної особи: теоретичне поняття та проблеми практичного застосування 371

Розділ 5. ДОВКІЛЛЯ І ЛЮДИНА

Карабчук Д. Вступне слово 382
Posudin Y. Actual Problems of Health Protection of Ukrainian Youth..... 386
Парнікоза І. Основні підходи до заповідної справи в Україні у зв'язку з євроінтеграцією 393
Токмиленко О. Інтегрування екологічного принципу «забруднювач сплачує» у податкову систему України 402

ОСВІТА ДАЄ НАМ МАЙБУТНЄ

Вітальне слово до учасників конференції міністра освіти України Сергія Квіта

Щирі вітання учасникам конференції – випускникам Програм академічних обмінів імені Фулбрайта!

Сьогодні ми говоримо про розвиток держави у стратегічному вимірі. Така стратегія побудови нової України має формуватися як результат суспільної дискусії. Вагоме слово у цьому належить випускникам програм міжнародного обміну. Важливе значення таких програм, як Програма імені Фулбрайта, не лише в тому, що вони підтримують українських науковців фінансово та організаційно у здійсненні їхніх дослідницьких проектів, але й у тому, що дають можливість зіткнутися у повсякденному житті з іншою культурою, іншою ментальністю. Це збагачує і розвиває критичну думку: може бути не тільки так, як у нас, – може бути інакше.

Цим прагненням іншого, кращого, була просякнута Революція гідності, що стала болем і надією українського народу й усього світу.

Революція гідності не закінчилася у лютому із вигнанням диктатора, революція не закінчилася зі змінами у владі. Революція гідності – це питання порядності, гідності та честі кожної людини. Бути гідними їх – наш обов'язок перед самими собою.

Я дуже вдячний тим, хто сьогодні піднімає українську науку. Фулбрайтівські дослідники тримають високу планку, до якої тягнуться молоді науковці. Студенти, а згодом молоді фахівці, не лише стануть об'єднавчою ланкою між Україною та світом, але й представлятимуть досягнення української освіти за кордоном. Шлях до цього лежить через високий рівень освоєння іноземних мов, онлайнові платформи навчання, міждисциплінарні обговорення, дискусії з представниками інших регіонів та країн, гостьові лекції, підвищення мобільності студентів і викладачів.

Наше завдання сьогодні – максимально реалізувати освітній потенціал країни, який, попри тривале перебування під російсько-

радянським ідеологічним тиском, а згодом злочинне нехтування освітньої сфери з боку держави, є однією з небагатьох конкурентних переваг України і українців. Українські школярі й студенти демонструють таку перевагу на міжнародних змаганнях, а українські науковці у багатьох сферах знання – природничих, точних, гуманітарних науках – є провідними світовими фахівцями. За ними, за нами з вами – майбутнє нашої держави, побудова нової України.

Сергій Квіт,
міністр освіти і науки України**,**
Fulbright Scholar Program, 2006–2007,
Ohio State University, Columbus, Ohio

ПРИВІТАННЯ ГОЛОВИ БЛАГОДІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «УКРАЇНСЬКЕ ФУЛБРАЙТІВСЬКЕ КОЛО» ТЕТЯНИ ЯРОШЕНКО

Дорогі члени Українського Фулбрайтівського кола, стипендіати Програм імені Фулбрайта та інших програм академічного обміну, шановні викладачі й студенти, журналісти та гості Конференції!

Передусім хочу подякувати кожному з вас, що ви приєдналися до Українського Фулбрайтівського кола, громадської організації випускників програм академічних обмінів, які об'єднані задля розвитку в українському науковому та освітянському середовищі ідеалів академічної свободи, чесності, солідарності, відповідальності, а також заради поширення сучасних дослідницько-викладацьких практик, опанованихпід час закордонних стажувань в університетах США та інших країнах світу.

Вітаю всіх на нашій Першій конференції «Будуємо нову Україну», яка відбувається за підтримки Національного університету «Києво-Могилянська академія», Програми імені Фулбрайта в Україні, Посольства США в Україні та ще раз дякую за те, що ви спільно з нами готові шукати відповіді на ті виклики, які стоять перед нашою державою.

Рік тому, 8 листопада, коли створювалося Українське Фулбрайтівське коло, ми не могли й уявити, що наступний рік стане роком випробувань для нашої держави і кожного з нас. Майдан став випробуванням на цінність особистості людини, виміром людськості та гідності. Рік тому ми навіть не задумувалися, що у нас буде війна... що стільки захисників Батьківщини загине... Ми пам'ятаємо і шануємо пам'ять, славу, честь і гідність Небесної Сотні, наших героїв, котрі захищають Україну!

Я вірю, що завдання дослідників сьогодні – докласти всіх сил до побудови якісно нової держави. Українське Фулбрайтівське коло, я вірю в це, має і може стати тією можливістю об'єднати зусилля й досягнути більших результатів, аніж кожен із нас поодинці. Ми різ-

ні, працюємо в рамках різних наукових дисциплін, представляємо як науковий, так і громадський та бізнес-сектори, приїхали з різних куточків нашої держави. Але ми маємо те, що нас об'єднує, – спільний досвід,те, що ставить перед нами високі вимоги. І високі цілі, які ми досягнемо спільними зусиллями.

Минулого року ми в УФК ставили перед собою мету зібрати мінімум 100 членів, а маємо вже 160! З іншого боку, в Україні – понад 900 випускників Програм імені Фулбрайта і ще кілька десятків тисяч випускників інших програм обміну. У США – понад 500 випускників Програми Фулбрайта, які працювали в Україні, встигли полюбити нашу країну і яких ми також хочемо залучити до діяльності організації. Є куди розвиватися.

Члени Українського Фулбрайтівського кола – випускники не тільки Програми імені Фулбрайта, але й інших програм – MUSKIE, Програми від уряду Франції.

Українське Фулбрайтівське коло об'єднує науковців і дослідників з різних регіонів нашої країни: Києва, Львова, Дніпропетровська, Житомира, Тернополя, Івано-Франківська, Одеси, Чернівців, Сум, Рівного, Кривого Рогу, Черкас, Харкова, Кременчука, Луцька, Херсону, Вінниці, Запоріжжя, Миколаєва, Мелітополя, Сімферополя, Кіровограда… Багато з членів організації не змогли приїхати на конференцію, оскільки проводять дослідження в Європі – Відні, Варшаві, Празі, Берліні, беруть участь у міжнародних конференціях.

Ми дуже раді, що члени організації стають керівниками провідних think-tanks в Україні, здобувають державні відзнаки як України, так і інших країн. Ми пишаємося членами нашої організації!

Наша основна активність за неповний рік – 7 круглих столів:

- Євромайдан і його впливи на політичні процеси у 2014 році (Київ, НаУКМА, 16 січня);
- Соціальна відповідальність інтелектуалів (Миколаїв, за участю голови Миколаївської обласної ради Тараса Кременя, 8 липня);
- Український цифровий університет: співпраця між бізнесом та університетом (Київ, Американська торговельна палата, у співпраці з НаУКМА, за участю міністра освіти і науки С. Квіта, 10 липня);
- Зміни творить кожен з нас (Львів, у програмі Форуму видавців, 12 вересня);
- Мова – література – мистецтво: семіотичний інтерфейс (Київ, у співпраці з Київським лінгвістичним університетом, 25–27 вересня);

- Роль молодіжних та волонтерських рухів у оновленні України (Івано-Франківськ, 18 жовтня);
- Мистецько-освітня складова інноваційної стратегії України (Київ, 20 листопада).

Українське Фулбрайтівське коло також було серед співорганізаторів важливих заходів – філософського семінару «Карнавал в теології постмодерну», фотовиставки «ЖІНКИ МАЙДАНУ» та інших заходів.

Сподіваюся, що сьогоднішня конференція стане ще одним кроком до того, щоб Українське Фулбрайтівське коло стало потужним форпостом змін в Україні. Прийшовчас будувати нову Україну!

Тетяна Ярошенко,

кандидат історичних наук,
віце-президент з наукової роботи та інформатизації
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
голова Правління Українського Фулбрайтівського кола,
Fulbright Scholar Program, 2004–2005,
Yale University, 2010–2011, Columbia University

ВСТУПНЕ СЛОВО ДИРЕКТОРА ПРОГРАМИ АКАДЕМІЧНИХ ОБМІНІВ ім. ФУЛБРАЙТА МАРТИ КОЛОМИЄЦЬ-ЯНЕВСЬКОЇ

Дорогі друзі,

З надзвичайною приємністю представляю Вашій увазі збірник статей і промов, виголошених на конференції фулбрайтівських стипендіатів «Будуємо нову Україну».

Переконана, проблеми, які розглядалися на конференції, є надзвичайно актуальними – Українська держава сьогодні потребує якісних змін як у системі державного управління, так і в сферах економіки, соціальних відносин, освіти, правосуддя, культури.

Впродовж останніх 23 років українські науковці мали численні нагоди підвищувати свою професійну кваліфікацію, ділитися знаннями з колегами у найкращих університетах Сполучених Штатів Америки. Сьогодні ці знання і навички ефективно використовуються для допомоги українському урядові, у професійних дослідженнях наукових інститутів, упровадженні вищих стандартів ведення бізнесу, для допомоги громадянському суспільству.

Сенатор Джеймс Вільям Фулбрайт, який після руйнівних наслідків Другої світової війни виступив із законодавчою ініціативою створення програми міжнародних наукових обмінів, зазначав: *"The rapprochement of people is only possible when differences of culture and outlook are respected and appreciated rather than feared or condemned, when the common bond of human dignity is recognized as the essential bond for a peaceful world"*.

Міжнародна освіта перетворює національні цінності на людські, – ми стаємо терпимішими й учимось цінувати те, що нас вирізняє; сприяємо гуманізації міжнародних відносин, вчимося визнавати й поважати інші культури. А що важить більше – це те, що ми усвідомлюємо важливість співпраці задля миру та добра цілої громади.

Українське Фулбрайтівське коло ставить за мету донести пропозиції випускників міжнародних програм обміну до урядових очіль-

ників, наукової спільноти, експертних кіл, лідерів громадських організацій, поінформувати про здобутки і досягнення тих, хто у своїй діяльності поєднує найкраще з української та закордонної систем освіти, ознайомлений із найновішими досягненнями світової думки, здатен згенерувати нове знання, нові принципи побудови суспільства і держави. У країни, яка має таких людей, – безмежний потенціал розвитку.

Маю надію, що ця конференція сприятиме укріпленню та всебічному розвитку платформи демократичної України.

Щиро,
Марта Коломиєць-Яневська

OPENING REMARKS BY COUNSELOR FOR PUBLIC AFFAIRS (US Embassy, Kyiv, Ukraine) CONRAD TURNER

It is a great pleasure to be here with you today at the "Building a New Ukraine" conference sponsored by the Fulbright Circle Alumni Association and the Fulbright Program in Ukraine with the support of the US Embassy.

I feel the energy, intellect and wisdom gathered in this great hall of the Kyiv Mohyla Academy and I hope that over the next two days, the participants of this conference will be actively involved in promoting new ideas for reform in the energy sector, in the economy, in international relations, in local government administration and decentralization, in the humanities, in both the private and public spheres. We hope that these ideas will develop into useful discussions and in turn become a driving factor in developing action plans for both the government and private initiatives. All of you have so much to contribute to the future of your country, as it takes its rightful place among the European community of nations.

The Fulbright name stands for scholarly excellence and public awareness. It stands for achievement and continues to be recognized throughout the world as the flagship of academic exchanges. You are game changers. And at this particular time, at a time of great challenges in Ukraine, we hope that the Ukrainian government and civil society will turn to you for your expertise and ideas.

Individually, every one of you has a lot to offer in your respective fields. United in the Ukrainian Fulbright Circle, you are a force to be reckoned with. If that force is organized, goal-oriented and coherent – as the Ukrainian Fulbright Circle has shown to be – its impact for the good of the country will be significant.

During these 22 years that the Fulbright Program has flourished in Ukraine, close to 900 Ukrainian scholars and students have been to the

United States to learn, research, listen and observe in an exchange of ideas and experiences. What a powerhouse you are!

I celebrate you on the first anniversary of the establishment of the Ukrainian Fulbright Circle and wish the alumni association many more years of success. I do hope that this conference becomes an annual event and serves as a powerful forum of idea exchange which can be put into action.

Wishing you a productive conference and a blessed Thanksgiving!

Conrad Turner,
Counselor for Public Affairs,
US Embassy, Kyiv, Ukraine

Розділ 1

ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

ОСВІТА ЯК ІНСТРУМЕНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Довгоочікуване реформування вищої освіти, що нарешті розпочалося в 2015 р., підняло на поверхню багато питань, які стосуються не лише університетів, але й середніх шкіл, дитячих садків, професійних училищ, менеджменту освіти в цілому, виховання і забезпечення державою освітньої функції. Їх обговоренню присвячено цей розділ книги, який міститьвиступи учасників круглого столу **«Освіта як інструмент модернізації суспільства»,** який відбувся 26 листопада 2014 р. Для пошуку відповідей на найгостріші питання сучасної української освіти до участі в заході у ролі експертів і диспутантів були запрошені випускники програм академічних обмінів США та інших країн, фахівці, які можуть запропонувати як високий рівень теоретичного осмислення, так і знання практичних механізмів утілення педагогічних ідей.

Питання, порушені у виступах експертів, вирізнялись актуальністю, гостротою і розмаїттям. **Михайло Загірняк** виклав результати дослідження ефективності системи ЗНО. **Роман Базилевич** порушив питання про те, які західні стандарти варто переймати. **Лариса Засєкіна** замислилась над питанням, чи стала автономія університету справжнім здобутком реформ. **Ярослав Шрамко** навів приклади кращих університетів, з яких треба брати приклад, розробляючи стратегію модернізації вищої освіти. Спробою гармонізувати відносини між бізнесом, освітою і наукою переймалася **Іванна Бакушевич.** Про систему роботи з талановитою молоддю розмірковувала **Любов Півнева**. **Ігор Олексів** запропонував додати в систему української аспірантури й докторантури чинники, що сприятимуть зростанню конкуренції університетів. Концептуальні основи професійної підготовки вчителів США проаналізувала **Світлана Шандрук.** Чимало корисної інформації про систему акредитації вищих навчальних закладів США подала **Олена Панич. Наталія Шаркова** дослідила роль інформаційно-комунікативних технологій при організації самостійної навчальної діяльності студентів у контексті нових освітніх стандартів. **Тетяна Ярошенко** обґрунтувала застосування теорії Cynefin Д. Сноудена для

аналізу управління знаннями, організаційного навчання, а також для вдосконалення моделі університету в цілому.

Диспутантами на круглому столі виступила плеяда науковців, які поглибили осмислення порушених експертами проблеми. Своїми роздумами поділилась **Елеонора Носенко**, яка наголосила на потребі запровадження особистісно орієнтованих вимірів якості освіти, оскільки тільки вони спроможні дати адекватні відповіді на сучасні цивілізаційні виклики. Про необхідність враховувати антропологічні чинники культурного та освітнього простору говорив **Олександр Голозубов. Людмила Байсара** вела мову про зміни освітньої парадигми під впливом сучасних інформаційних технологій. **Олена Єршова** ще раз повернулась до проблеми університетської автономії в Україні, розглянувши її в контексті пошуку балансу між інтересами та стандартами. **Олена Галета** запропонувала розглядати університет як простір дії, який чинить активний опір і в той же час надає суспільству точку опори. **Олена Максимець** підкреслила потребу адаптування навчальної та наукової роботи університетів до потреб промисловості. **Олександра Кравець** виступила з низкою рекомендацій щодо того, як зробити ефективною наукову діяльність в Україні. **Зарема Сейдаметова** звернула увагу на значення міжнародних університетських консорціумів як засобу активізації інформаційних технологій в навчанні й дослідженні. **Світлана Кузьміна** розповіла про значення програми імені Фулбрайта для поліпшення освіти у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського. Завершив виступи диспутантів **Роман Крицберг**, який проаналізував специфіку діяльності комерційних вищих навчальних закладів в Україні.

Таким чином, результатом роботи круглого столу став широкий набір конкретних рекомендацій, практичне втілення яких має спричинити системні зміни в освіті, що, своєю чергою, стимулюватиме модернізацію суспільства в цілому. І хоча часом точки зору авторів, запрошених до участі в роботі круглого столу, не звучать в унісон і подекуди навіть конфліктують між собою, доробок кожного автора є безумовним внеском у розроблення оновленої моделі української освіти.

Олександр Пронкевич,
доктор філологічних наук, професор,
директор Інституту філології
Чорноморського державного університету ім. Петра Могили

Fulbright Scholar Program, 2003–2004,
University of Wisconsin, модератор круглого столу

АНАЛІЗ СИСТЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЗНО ЯК ІНДИКАТОРА ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ

Загірняк Михайло Васильович

доктор технічних наук, професор,
ректор Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського

Fulbright Scholar Program, 1997–1998,
University of Kentucky

Усатюк Володимир Михайлович

кандидат технічних наук, доцент,
проректор Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського

Анотація. У статті розглянуто стан якості математичної підготовки випускників закладів загальної середньої освіти на основі аналізу офіційних результатів зовнішнього незалежного оцінювання з матетатики на тлі порівняння результатів критеріальної системи оцінювання та результатів шкалювання на базі еквіпроцентилів.

Ключові слова: якість освіти, ЗНО, рівень математичної підготовки, система оцінювання, масштабування, еквіпроцентилі.

Abstract. The state of quality of mathematical training of leavers of general secondary establishments is considered in the paper on the basis of the analysis of official results of the external independent evaluation in mathematics against the background of comparison of the results of the criterial evaluation system and the results of scaling on the basis of equipercentiles.

Keywords: quality of education, EIT, level of mathematical training, evaluation system, scaling, equipercentiles.

За ті вісім років, коли зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) стало невід'ємною складовою вступу до вищих навчальних закладів України, тільки ледачий не висловив у будь-якій формі своє ставлення до нього. Представники влади, політики, освітяни, абітурієнти, їхні батьки, всі прошарки суспільства мають власну думку щодо ЗНО й по-різному його позиціонують. Тут і крок назустріч міжнародному освітянському досвіду, прозорість системи вступу й боротьба з корупцією, рівні можливості при вступі для всіх верств населення тощо. Але серед усіх цих чинників та оцінок якось непомітно загубилось основне – те, що зовнішнє незалежне оцінювання є механізмом з боку держави щодо контролю якості середньої освіти, тим лакмусовим папірцем, який має показати, як відбувався процес протягом одинадцяти років навчання, чи потрібне втручання в цей процес, які нові век-

тори та зусилля потрібні для його корегування. Цього, на жаль, не було впродовж усіх цих років, хоча ми й наші колеги з Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» про це вже п'ять років неодноразово писали в наших публікаціях і говорили на різних конференціях [1]. І тому в цій статті вкотре на базі ґрунтовного аналізу багатого фактичного матеріалу про результати складання тестів з математики ми знову порушуємо питання про відповідність чи невідповідність рівня шкільної фізико-математичної підготовки потребам сучасної вищої школи, яка має готувати фахівців на рівні вимог державних стандартів до сучасного постіндустріального суспільства, коли значно зросла роль інформаційних технологій як у суспільних, так і в господарських відносинах.

Усі використані в дослідженні дані було взято безпосередньо з офіційних звітів про проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів, оприлюднених Українським центром оцінювання якості освіти (УЦОЯО) [4–10].

Для більшої переконливості почнемо зі структури тесту з математики та історичного екскурсу в зміни цієї структури. На початку запровадження ЗНО тест з математики складався з трьох типів завдань:

– закритої форми з вибором однієї правильної відповіді;
– відкритої форми з короткою відповіддю;
– відкритої форми з розгорнутою відповіддю.

Така структура тесту протрималася два роки, протягом яких, незважаючи на зменшення складності тесту 2009 р. щодо попереднього, відсоток учасників, що впорались із завданнями третього типу, був дуже низьким. Тобто складність P-value цих завдань визначалась як «дуже складні», а розподільна здатність D-index низька, що свідчило про те, що завдання такого типу на контингенті учасників тестування з наявним на той час рівнем підготовки не спрацьовували. Ця обставина змусила розробників тестів спростити їх структуру й перейти з 2010 р. до завдань із встановлення відповідності замість завдань відкритої форми з розгорнутою відповіддю з відповідним зменшенням часу на виконання тесту зі 180 до 150 хв. Кількість завдань коливалася в межах 32–36 без корекції часу на виконання тесту. Поступово визначилось оптимальне співвідношення між кількістю завдань у кожній групі, кількістю завдань з алгебри і початків аналізу та геометрією, а також між розділами цих дисциплін.

Тепер звернімося до характеристики тесту P-value. У матеріалах УЦОЯО він визначається таким чином: «Складність тестового завдання (P-value) – успішність учасників тестування у виконанні певного завдання. Визначається як відношення (у відсотках) кількості балів, що набрали всі учасники тестування за виконання цього завдання, до максимальної кількості балів, яку вони могли б отримати за його виконання, виражене у відсотках» (табл. 1).

Таблиця 1. **Інтервали значень складності та характеристика завдання**

Інтервал значення P-value	Характеристика завдання
Понад 80 %	Дуже легке
60–79 %	Легке
40–59 %	Оптимальне
20–39 %	Складне
Менше 20 %	Дуже складне

Тобто фактично для завдань першої та другої груп, які оцінюються в один бал, P-value відповідає відсоткові учасників, які впоралися із завданням і отримали за його виконання залікові бали.

Розгорнуті дані про те, як упоралися учасники з тим чи іншим завданням, доступні лише у звітах УЦОЯО за 2010, 2011 та 2014 рр. (табл. 2). Значення з кожної категорії та узагальнену складність по всьому тесту наведено у звітах за всі роки.

У таблиці 2 можна бачити, який відсоток учасників упорався з кожним із завдань і, відповідно, до якої категорії складності воно потрапило.

Знову нагадаємо про те, що починаючи з 2010 р. тести не містять завдань відкритої форми з розгорнутою відповіддю, але навіть завдання відкритої форми з короткою відповіддю у вигляді числа для більшості учасників виявились «непідйомними». Також видно, що в динаміці по роках спостерігається спад рівня знань (щодалі більша кількість завдань потрапляє до категорії «складні» й «дуже складні»). Згідно зі звітами УЦОЯО 2013 р. двадцять завдань із тридцяти трьох (60 %) не підкорилися 60 % учасників тестування (категорія завдань «складні» і «дуже складні»). І це саме тим, хто вирішив для себе питання отримання вищої освіти та вибрав фах, який потребує знання математики. У поточному році така кількість учасників тестування вже не впоралася з двадцятьма трьома завданнями з тридцяти чотирьох (67,7 %). Такий показник має принаймні стурбувати суспільство.

Таблиця 2. **Фактичний розподіл завдань з математики за складністю у 2010, 2011 та 2014 роках**

№	Тип завдань	2010/1		2010/2		2011		2014	
		% правильних	Складність	% правильних	Складність	% правильних	Складність	% правильних	Складність
1	Закритої форми з вибором однієї правильної відповіді	42,88	Оптимальне	41,79	Оптимальне	45,19	Оптимальне	40,40	Оптимальне
2		60,7	Легке	61,81	Легке	84,60	Дуже легке	53,85	Оптимальне
3		61,88	Легке	70,85	Легке	61,90	Легке	63,12	Легке
4		53,00	Оптимальне	54,35	Оптимальне	29,75	Складне	50,47	Оптимальне
5		50,01	Оптимальне	52,17	Оптимальне	70,15	Легке	53,62	Оптимальне
6		66,82	Легке	52,30	Оптимальне	33,98	Складне	45,31	Оптимальне
7		49,22	Оптимальне	30,17	Складне	30,77	Складне	55,52	Оптимальне
8		43,93	Оптимальне	40,94	Оптимальне	48,38	Оптимальне	24,55	Складне
9		29,53	Складне	50,19	Оптимальне	13,78	Дуже складне	26,36	Складне
10		43,43	Оптимальне	53,28	Оптимальне	26,32	Складне	24,68	Складне
11		72,74	Легке	55,79	Оптимальне	29,96	Складне	41,63	Оптимальне
12		20,92	Складне	46,26	Оптимальне	39,40	Складне	40,74	Оптимальне
13		41,50	Оптимальне	26,34	Складне	25,86	Складне	33,40	Складне
14		48,37	Оптимальне	66,07	Легке	28,90	Складне	22,05	Складне
15		52,17	Оптимальне	67,30	Легке	49,61	Оптимальне	23,69	Складне
16		42,88	Оптимальне	35,92	Складне	29,93	Складне	44,48	Оптимальне
17		31,74	Складне	38,38	Складне	50,67	Оптимальне	32,37	Складне
18		53,60	Оптимальне	51,69	Оптимальне	22,48	Складне	27,21	Складне
19		41,03	Оптимальне	43,91	Оптимальне	35,07	Складне	36,58	Складне
20		29,84	Складне	22,11	Складне	23,51	Складне	30,85	Складне
21		45,62	Оптимальне	47,47	Оптимальне	33,04	Складне	45,87	Оптимальне
22		28,04	Складне	35,97	Складне	37,25	Складне	31,27	Складне
23		38,95	Складне	19,73	Дуже складне	20,96	Складне	38,67	Складне
24		40,76	Оптимальне	29,07	Складне	21,60	Складне	32,19	Складне
25		23,21	Складне	23,21	Складне	35,29	Складне	23,13	Складне

Продовження табл. 2

№	Тип завдань	2010/1		2010/2		2011		2014	
		% правильних	Складність	% правильних	Складність	% правильних	Складність	% правильних	Складність
26	Закритої форми на встановлення відповідності	52,26	Оптимальне	40,19	Оптимальне	40,21	Оптимальне	13,15	Дуже складне
27		36,07	Складне	32,81	Складне	40,16	Оптимальне	30,51	Складне
28		56,60	Оптимальне	38,75	Складне	45,11	Оптимальне	23,28	Складне
29	Відкритої форми з короткою відповіддю	12,30	Дуже складне	15,54	Дуже складне	9,94	Дуже складне	8,29	Дуже складне
30		41,51	Оптимальне	38,76	Складне	9,52	Дуже складне	4,63	Дуже складне
31		7,58	Дуже складне	11,76	Дуже складне	18,02	Дуже складне	6,42	Дуже складне
32		16,08	Дуже складне	25,35	Складне	4,26	Дуже складне	7,25	Дуже складне
33		21,61	Складне	17,45	Дуже складне	4,55	Дуже складне	3,40	Дуже складне
34		5,82	Дуже складне	9,18	Дуже складне	2,84	Дуже складне	0,15	Дуже складне
35		3,84	Дуже складне	9,58	Дуже складне	2,20	Дуже складне		
36		3,09	Дуже складне	3,74	Дуже складне				

«Суспільством» у цьому випадку є насамперед абітурієнти, чия доля вирішується, їхні стурбовані батьки, представники загальноосвітньої школи, чиї результати роботи оцінюються, та вища школа, яка повинна з цих абітурієнтів зробити гідних фахівців.

Виникає запитання: чому за таких обставин «суспільство» не б'є на сполох? І тут ми знову повертаємось до того, що ЗНО в тому вигляді, в якому воно було, є лише механізмом рейтингування вступників, і завдяки йому всі очікування здійснюються: абітурієнти потрапляють до студентських лав, батьки ще на п'ять років позбавлені клопоту, зусилля «школи», виміряні у такий спосіб, гідно оцінені, функція щодо надання обов'язкової загальної середньої освіти виконана. І тільки «вища школа» залишається із запитанням «як?». Як за такого рівня знань це можливо? І тут ми маємо звернутися до системи оцінювання ЗНО.

Поглянемо, як проходило ЗНО з математики минулого року, скориставшись для цього знову ж таки матеріалами звіту УЦОЯО за 2014 р. Загальні результати тестування з математики у звіті подано у вигляді стовпчикової діаграми (рис. 1).

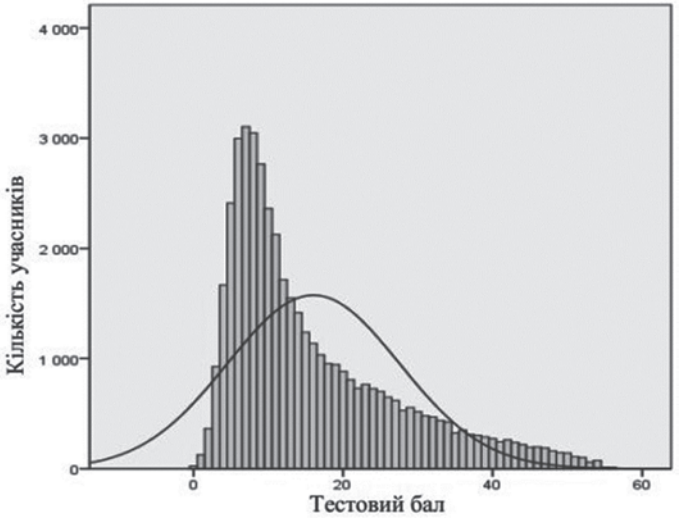

Рис. 1. Розподіл тестових балів учасників тестування з математики

З діаграми одразу видно, що отриманий розподіл результатів тестування далекий від нормального розподілу (зображений тонкою лінією). Закон нормального розподілу називається «нормаль-

ним» тому, що він відповідає саме результатам нормального збалансованого процесу в будь-якій галузі науки, техніки, виробництва або діяльності суспільства. Аналізований процес значно тяжіє до низьких балів. А якщо ще наголосити на тому, що максимум нормального розподілу має бути побудований над позначкою 28 балів (максимальна оцінка за тест 56 балів), то ситуація виглядатиме ще гірше.

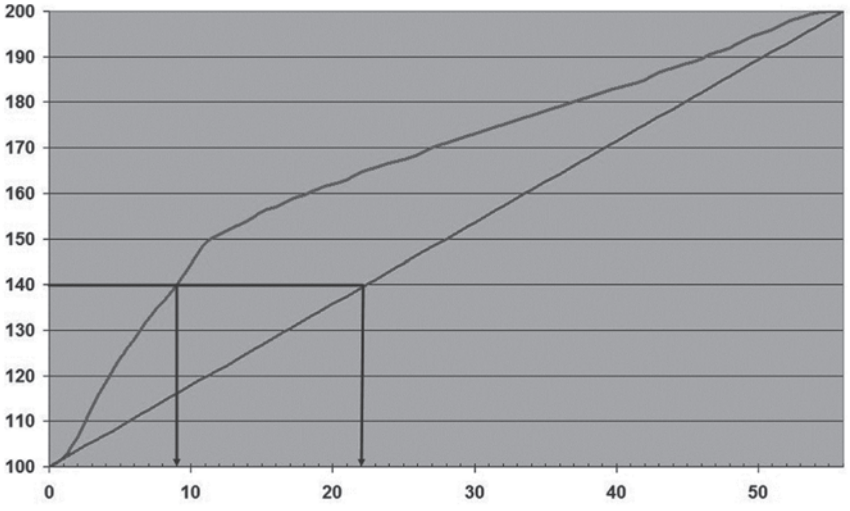

Рис. 2. Переведення тестових балів, отриманих учасниками ЗНО-2014 за тест із математики, у рейтингову шкалу (від 100 до 200 балів)

Тепер звернімося до шкали перерахунку тестових балів, які ми щойно розглянули, у рейтингову шкалу (від 100 до 200 балів) у її графічному вигляді (рис. 2).

Отже, в діапазоні від 100 до 150 балів результати учасників штучно «підсилюються», і тому для отримання бажаних 140 балів (40 % рейтингової оцінки) достатньо набрати лише 9 балів з 56, що становить 16 % від максимального тестового бала. При лінійному масштабуванні, на якому ми вже багато років наполягаємо, 140 балам відповідають 22 тестових, що пропорційно й неспотворено відповідає рівню навчальних досягнень. Звернімося до результатів такого масштабування на наявному масиві «сирих» балів (рис. 3).

З цієї діаграми видно, що навіть масштабування з допомогою еквіпроцентилів не в змозі радикально поліпшити наявну жахливу си-

туацію (максимум стовбчикової діаграми знаходиться нижче 120 балів). Інтегральні показники з цієї діаграми наведено в таблиці 3.

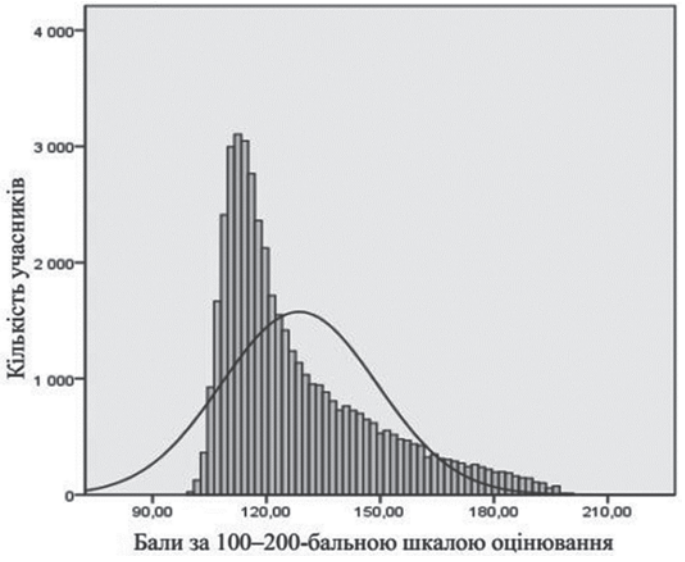

Рис. 3. Розподіл балів за 100–200-бальною шкалою, набраних учасниками тестування з математики

Такий розгорнутий аналітичний матеріал з'явився у звітах УЦОЯО вперше. Поглянемо на перший рядок, у якому з рейтинговою оцінкою, меншою за 123,5 бала, з тестом упорались 55,5 % учасників тестування. Коментарі, як кажуть, зайві.

Таблиця 3. **Розподіл учасників тестування за рівнем виконання завдань тесту з математики**

Рівень виконання завдань	Інтервал за 100–200-бальною шкалою	Відсоток учасників
1	< 123,5	55,5
2	123,5 – 149,5	27,8
3	149,5 – 174,5	12,1
4	174,5 – 189,5	3,8
5	> 189,5	0,8

Небезпідставно на думку спадає анекдотичний вислів щодо виборів – «Не важливо, як голосують, а важливо, як рахують». З системою підрахунків балу ЗНО відбувається те саме. Завдяки перерахун-

ку «сирих» тестових балів у рейтингові бали на базі еквіпроцентилів велика кількість учасників тестування з дуже низьким рівнем знань може потрапити до вищих навчальних закладів. А зважаючи на те, що таких переважна більшість, це надає їм у подібній системі масштабування ще більші преференції в намаганні системи саме їх узяти за базу рейтингу і саме їх підтягувати до середнього рівня у рамках приведення всієї системи результатів до нормального розподілу. Таким чином, при низьких «сирих» балах за кожен такий бал дається до восьми рейтингових (шкала ЗНО 2009), що дозволяє, відповівши на декілька запитань із курсу математики молодшої школи і зовсім не маючи уявлення про алгебру й геометрію, легко подолати бар'єр у 124 і навіть у 140 балів.

Позитивним фактом на цей час є те, що нарешті подібна до нашої думка почала лунати зі шпальт центральної преси. Мається на увазі низка публікацій у «Дзеркалі тижня», «Урядовому кур'єрі» та ін. [2, 3, 11]. Тільки, на жаль, дорогий час втрачено, і ми вже дійшли до межі, коли, як стверджує директор УЦОЯО І. Лікарчук: «Час кричати SOS!». Знайшла підтвердження також наша думка, що результат низького рівня підготовки свідчить не тільки про небажання сучасної молоді опановувати ази наук, а й про нездатність деяких учителів (через низький рівень підготовки та педагогічної майстерності) дати їм необхідний рівень знань [2].

Справа нарешті рухається в потрібному напрямі. На наступний рік у проведенні ЗНО запропоновано низку змін: по-перше, дворівневі тести з математики; по-друге, визначення порогового бала за експертними оцінками, виходячи з реальної складності тестів, до опрацювання результатів їх складання; по-третє, опрацювання тільки масиву учасників тестування, які подолали цей поріг, що наблизить рейтингові результати до нормального розподілу, а масштабування на базі еквіпроцентилів − до лінійного.

Окрім того, ми бачимо вихід у підвищенні престижу професії вчителя, формуванні кадрового потенціалу компетентних і мотивованих учителів з математики та фізики, формуванні сучасної матеріальної бази й обладнання шкільних кабінетів, запровадження 12-річної освіти (яка дасть можливість збільшити обсяги теоретичної й практичної підготовки, у т. ч. з циклу природничо-математичних дисциплін), запровадження профілізації тільки в старшій школі з одночасним збільшенням обсягів математичної підготовки в рамках усіх профілів, подальше реформування системи ЗНО (повернення до

питань з повною розгорнутою відповіддю, підсилення рівня завдань, поліпшення системи визначення результатів). Усе це в перспективі стане довгостроковою запорукою зростання якості підготовки в Україні в контексті сучасних цивілізаційних змін.

Література

1. *Загірняк М. В.* Проблеми якості загальної середньої освіти у світлі системи визначення результатів зовнішнього незалежного оцінювання / М. В. Загірняк, В. М. Усатюк // Електротехніка і електромеханіка. – 2009. – № 6. – С. 67.

2. *Лікарчук І.* Учителів багато, а вчити нікому / Ігор Лікарчук // Дзеркало тижня. – 2014. – № 34 (180). – С. 10.

3. *Лікарчук І.* Час кричати SOS! / Ігор Лікарчук // Дзеркало тижня. – 2014. – № 28 (174). – С. 12.

4. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2008 р. – К.: УЦОЯО, 2008. – 327 с.

5. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2009 р. – К.: УЦОЯО, 2009. – 321 с.

6. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України в 2010 р. – К.: УЦОЯО, 2010. – 352 с.

7. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів в 2011 р. – К.: УЦОЯО, 2011. – 359 с.

8. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів в 2012 р. – К.: УЦОЯО, 2012. – 403 с.

9. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів в 2013 р. – К.: УЦОЯО, 2013. – 480 с.

10. Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень осіб, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів України в 2014 р. – К.: УЦОЯО, 2014. – Т. 1. – 133 с.; Т. 2. – 338 с.

11. *Петрушенко М.* Липовий присмак медального золота / Микола Петрушенко // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 149 (5278). – С. 5.

УКРАЇНСЬКА, АМЕРИКАНСЬКА ТА ВИЩА ОСВІТА ДЕЯКИХ ІНШИХ КРАЇН: ПОЗИТИВИ ТА НЕГАТИВИ, ЩО І ЯК ВДОСКОНАЛЮВАТИ?

Базилевич Роман Петрович
доктор технічних наук,
професор Національного університету «Львівська політехніка»,
дійсний член НТШ,
академік Академії інженерних наук та Академії інформатики України,
член-феллов Інституту інженерів-електриків Великої Британії (IEE),
член-сеньйор Американської комп'ютерної асоціації (ACM)

Fulbright Scholar Program, 1999–2000 pp.,
Harvard University

Вища школа… Куди і як? Перше запитання, напевно, є суто риторичним і чітко визначене програмою і діяльністю Президента, парламенту та уряду: до громадянського суспільства. Однак друге запитання – як? – непросте для вирішення. Головне, щоб цей шлях не перетворити на вічність, як це було за попередніх урядів, коли також проголошувалась така теза, але насправді все було навпаки: чим далі, тим сильніше «затягувались гайки», посилювався авторитаризм, що не могло оминути вищу школу. Новий Закон про вищу освіту став вагомим кроком уперед у напрямі істотного вдосконалення діяльності вищих навчальних закладів. А втім, існують шляхи подальшого розвитку вищої школи з урахуванням як минулих, так і сучасник традицій передових європейських університетів та університетів інших розвинутих країн.

Треба створити умови для вдосконалення вищої школи в найкоротші терміни. Вища школа з її найбільш потужним у суспільстві інтелектуальним потенціалом, минулими традиціями та зразками кращих власних і зарубіжних ВНЗ (Києво-Могилянська академія, Острозька

академія, Львівський університет, Українська господарська академія в Подебрадах, Український вільний університет у Мюнхені тощо) може реалізувати цю перспективу в стислий термін і має першою продемонструвати суспільству реальний і найкоротший шлях до побудови громадянського суспільства. Головне – здійснити системні зміни. Необхідно вивільнити професуру від тривалого (включно з радянським та недавнім власне українським періодами) на неї тиску та нехтування її думками, зробити її не спостерігачем, а основною рушійною силою вищої школи, активізувати її могутні інтелектуальні можливості. Вільний обмін думками та участь професури в прийнятті найбільш важливих рішень в університетах мають бути не формальними, показовими, а гарантованими й захищеними.

Насамперед хочу зазначити, що я не даватиму детального порівняльного аналізу двох систем вищої освіти, моєю метою є виокремити тільки ті найбільш важливі їх відмінності, врахування яких може сприяти поліпшенню нашої системи. Мій досвід базується на стажуванні в Гарвардському університеті протягом 1999–2000 рр., а також на знайомстві з діяльністю деяких інших університетів у США, Франції, Австрії та Польщі. Я мав також можливість відвідати Массачусетський університет в Амгерсті, Массачусетський технологічний інститут у Кембриджі, Браунський університет у Провіденсі, Каліфорнійський університет у Берклі, Нью-Йоркський університет у Бінґгамтоні, університети в Бордо та Бетюні у Франції, Технічний університет у Відні, в яких я перебував на запрошення департаментів з комп'ютерних наук та виступав із доповідями. Упродовж 1995–1996 рр. я виконував наукові дослідження в Каліфорнійському університеті в Сан-Дієго. Мене цікавили ті аспекти діяльності американських університетів, які є відмінними у нашій вищій школі і введення яких поліпшило б нашу вищу освіту. Я намагався отримати пряму інформацію переважно з інтерв'ю з викладачами, керівниками департаментів, студентами – тобто здійснити «прямі заміри». Мене меншою мірою цікавили офіційні документи; я їх вивчав, якщо мені бракувало відповідної інформації.

Для виділення відмінних особливостей вітчизняної та американської вищих шкіл та правильного їх розуміння звернемося коротко до історії. Першим українським університетом стала заснована в

1632 р. Києво-Могилянська колегія (з 1700 р. – академія). Гарвардський університет у Новій Англії був заснований у 1636 р. – практично в цей самий час. Вони мали спільний зразок для діяльності – західноєвропейські університети. Американські університети продовжують цю традицію й досі без особливих потрясінь, розвиваючи її з урахуванням своїх потреб, а Києво-Могилянська академія в 1817 р. була закрита російським царем, що перервало традиції. Відкриті пізніше університети в Україні розпочинали свою діяльність уже за російськими зразками. Характерною особливістю їх діяльності, на відміну від американських і європейських, було «єдиноначальство», суть якого полягає в армійських методах управління, дуже куцому демократизмі й практично повному підпорядкуванні чинній політичній системі російського самодержавства. Жовтневий переворот 1917 р. суттєво посилив цю тенденцію, повністю підкоривши університети радянській політичній системі й ліквідувавши залишки навіть куцого демократизму.

Це не могло не позначитися на діяльності університетів і після проголошення незалежності України в 1991 р. Відтоді в нашій вищій освіті відбулися певні зміни, найбільш важливими з яких є перехід на багаторівневу систему підготовки фахівців, а також прийняття нового Закону про вищу освіту. Було запроваджено рівні бакалавра та магістра зі збереженням не властивого американським університетам найвищого наукового ступеня – доктора наук. Збереження такого ступеня є позитивним моментом. За моїми дослідженнями, в Гарвардському університеті рівень вітчизняного кандидата наук відповідає американському доктору філософії (PhD). Багато докторських дисертацій українських учених – це тривалі (близько 15–20 років) завершені наукові дослідження, вагомий внесок у науку, набагато більший, ніж наша кандидатська чи середня американська або PhD інших країн. Автори дисертацій на присудження ступеня доктора наук відкривають нові вагомі наукові напрями для подальших досліджень і роблять широкі наукові узагальнення. У деяких європейських країнах, зокрема Польщі, Австрії та інших, цей рівень також існує (доктор габілітований). Рівні спеціаліста та нашого доктора наук у США відсутні.

Принципи захисту дисертацій у нас суттєво відрізняються від американських та тих, які діють у багатьох інших країнах. У США й більшості європейських країн захист приймає разова комісія з 3–5 членів, спеціально створена для кожної окремої дисертації з професорів, які працюють за конкретною вузькою науковою проблемою і можуть дати ґрунтовну оцінку дисертації на основі власного досвіду її розв'язання. У деяких американських університетах дисертація за-

хищається на засіданні всього складу викладачів департаменту, що більш характерно для гуманітарних напрямів. В університеті Берклі захист дисертації взагалі не передбачений, науковий керівник особисто оцінює дисертацію і вирішує питання про присудження ступеня PhD. У США немає також єдиного державного органу на зразок нашого колишнього ВАК або чинного Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, який формує вимоги до дисертації та керує процесом присудження вищих наукових ступенів.

Опишемо коротко деякі відмінності у начальних процесах американських і наших університетів. Слід зазначити, що з деяких напрямів, зокрема математики, студенти наших технічних університетів отримують кращу підготовку. Таку тенденцію необхідно зберегти, забезпечуючи високий рівень підготовки з фундаментальних наук, що допоможе майбутнім спеціалістам легше переходити на нове місце роботи зі зміною ринку праці. Що стосується комп'ютерних наук, стан підготовки щодо яких я вивчав особливо ретельно, то рівень підготовки вітчизняних програмістів у прикладному аспекті (саме в програмуванні) є не гіршим, ніж американських, а може, навіть кращим. Недарма наші випускники з цього фаху є бажаними в багатьох американських фірмах, де вони успішно працюють. Наразі в Україні створено вже багато фірм, які розробляють програмне забезпечення на замовлення американських компаній. Думаю, що американським компаніям варто звернути більше уваги на потенційні можливості України, яка в майбутньому може суттєво збільшити обсяги розроблення програмного забезпечення й виробляти цей продукт в не менших обсягах, ніж Індія.

Доцільно також виділити такі важливі особливості й відмінності в діяльності вітчизняних університетів та університетів США:

1. Американські університети практично самостійні у своїй діяльності. Вони мають широку автономію. Автономія наших університетів до прийняття нового Закону про вищу освіту була дуже обмеженою, їх діяльність регламентувалася Міністерством освіти та науки. Новий Закон створює умови для поліпшення цієї ситуації. У США є Департамент освіти (U.S. Department of Education), проте він практично не втручається в діяльність університетів, вирішуючи здебільшого питання їх фінансування.

2. Професори американських університетів широко користуються академічними свободами, загальноприйнятими для більшості університетів у демократичних країнах та зафіксованими у відповідних документах, мають високу мобільність. Це дає їм право вільно,

виходячи зі своїх особистих знань і досвіду, висвітлювати зміст кожного курсу, вводити власний принцип оцінювання знань студентів, вести наукові дослідження за особисто обраною тематикою, бути незалежним у багатьох інших питаннях, активно спілкуватися з професорами інших університетів і країн. Для наших викладачів у новому Законі такі можливості розширені.

Важливим елементом, що гарантує американській професурі можливість користування академічними свободами, є наявність двох типів посад – на конкурсній основі (tenure-track на 4–5 років) та на постійній (tenure), при якій викладач приймається на цю посаду без часового обмеження та необхідності повторних переобрань. На посаді tenure ніхто не має права звільнити професора, на пенсію він має право перейти після досягнення пенсійного віку, якщо цього забажає. На подібних посадах працюють орієнтовно 60 % американських професорів. Займати таку посаду вони можуть після двох термінів перебування на конкурсній основі на посаді tenure-track, якщо зарекомендували себе позитивно. Вважаю доцільним введення такої посади у нас для всіх професорів, які мають таке звання, наукову ступінь доктора та стаж викладацької роботи на конкурсній основі не менше 10 років. Кількість таких викладачів у нас становила б 10–20 %, це був би «мозок» університетів. Такий професор може вільно дискутувати з вищими посадовими особами, відстоюючи свою думку, не боячись за своє майбутнє, зокрема що він не буде переобраний на наступний термін за будь-яких надуманих причин. Без сумніву, кожні 5 років він повинен звітувати про свою діяльність. Професори у відповідних університетських комітетах відпрацьовували б рекомендації стосовно найважливіших сторін діяльності університетів, формували Професорські ради, як інститутські (факультетські), так і університетські, які б приймали основні рішення щодо діяльності університетів, що попередньо опрацьовувалися в комітетах.

3. Спеціальностей у нас занадто багато. Це було орієнтовано на потреби вузькоспеціалізованих підприємств Радянського Союзу, та з часу його розпаду ситуація практично не змінилася. Наші спеціальності відповідають американським спеціалізаціям, навчання за ними здійснюється на останньому році бакалаврату введенням 5–6 спеціальних дисциплін.

4. В американських вищих навчальних закладах інтенсивно працюють різноманітні комітети на рівні департаментів, шкіл та університетів. Вони відпрацьовують основні рекомендації для прийняття

найважливіших рішень на всіх рівнях діяльності університетів. У нас така діяльність не практикується. Наприклад, щоб отримати звання почесного професора в Браунському університеті в Провіденсі (штат Род-Айленд), необхідна відповідна рекомендація одного з таких комітетів і три роки досконального вивчення й усебічного обговорення кожної кандидатури. Я мав честь бути присутнім на присвоєнні такого звання видатній американській політичній діячці Мадлен Олбрайт. І навіть така відома й заслужена людина мала чекати й витримати різноманітні обговорення впродовж трьох років, читати лекції на актуальні проблеми міжнародної політики, консультувати аспірантів, магістрів.

5. Американські викладачі набагато менше завантажені аудиторними заняттями, мають набагато більші можливості для проведення наукових досліджень як з урахуванням робочого часу, так і належного фінансування. Платня їх незрівнянно вища, вони належать до найбільш високооплачуваних спеціалістів.

6. Організаційна структура американських університетів та університетів деяких інших країн істотно відрізняється від нашої. Найнижчою навчально-науковою ланкою в університетах США є департамент, який за своїми функціями відповідає нашому інституту (факультету). Кафедри з властивими для нас функціями відсутні. Департаменти можуть налічувати навіть понад 100 викладачів. Значна частина їх працює за сумісництвом, а основне місце роботи – на фірмах (близько 50 %). Викладачі й аспіранти групуються навколо провідних професорів, які ведуть певні наукові напрями. Аналогічна структура існує в австрійських і французьких університетах, де відсутні кафедри за вузькими напрямами із властивими вітчизняним університетським кафедрам функціями.

7. В американських університетах широко практикується діяльність різноманітних громадських організацій, що є характерною особливістю громадянського суспільства. Особливо розвинуті осередки наукових, професійних і молодіжних організацій. У нас їх діяльність ще недостатньо розвинута.

8. Викладач в американському університеті має значно менше навантаження, ніж у нас – професор має 2 пари на тиждень (веде один курс у семестр). Для викладання курсу він має помічників, зазвичай із числа магістрів або аспірантів, чия праця оплачується. У Гарвардському університеті на 12 студентів для кожної дисципліни є один

помічник професора. Вони допомагають професору готувати матеріали для занять, супроводжують аудиторні заняття, здійснюють поточний контроль знань студентів. Це суттєво полегшує роботу викладача, сприяє його науковій діяльності, якій він має присвячувати щонайменше 50 % свого робочого часу. У нас навантаження викладача є набагато більшим, сягаючи часом 5–7 і більше пар на тиждень. Новим Законом воно зменшено до 600 годин, але це також дуже багато. У сусідній Польщі навантаження становить приблизно 200–220 годин на рік, та кожна надлишкова година додатково оплачується. Варто зазначити, що до 1956 р. у радянських університетах число навчальних годин для викладача було обмежене (725 годин), а кожна надлишкова година оплачувалася. При нашому навантаженні викладачеві залишається мало часу для наукових досліджень. Оплачених помічників наш професор не має. У Гарвардському університеті на кожних 3–5 професорів є один оплачуваний помічник, який допомагає їм у щоденній діяльності.

9. Американські професори мають значно краще фінансування для наукових досліджень. Це можливості самого університету, різноманітні гранти, зокрема Національної наукової фундації (NSF), воєнного відомства, приватних компаній і різноманітних асоціацій. Ці гранти рівномірно розподіляються між штатами й окремими університетами з урахуванням кількості професорів. Для нашої професури такі можливості дуже обмежені. У кожному департаменті по декілька разів на тиждень відбуваються наукові доповіді зі жвавими дискусіями. Створюється враження, що наукова діяльність є основною в американських департаментах, хоча навчальному процесу також приділяється дуже велика увага.

10. Мобільність американських викладачів є дуже високою. Це й постійні оплачувані відрядження для участі в різноманітних наукових конференціях по всьому світі, регулярні поїздки вчених з лекціями в інші університети світу, що у нас практично не практикується (чи є дуже рідкісним явищем порівняно з можливостями в інших країнах). У нас наразі рівень мобільності викладачів надзвичайно низький, запрошення науковців з інших університетів із замовними доповідями є більше винятком ніж правилом. Навіть в Індії кожен викладач може отримати оплачуване відрядження на конференцію до будь-якої іншої країни. А саме на міжнародних конференціях формуються «бурхливі потоки» нових наукових знань, що сприяє

вибору перспективних наукових напрямів та оцінці власних наукових результатів. Особливо слід відзначити наявність можливості стажування протягом одного року за кожні п'ять років роботи (sabbatical year) в інших університетах світу, яке є оплачуваним. У колишньому Радянському Союзі були поширені курси підвищення кваліфікації для викладачів, як коротко-, так і довготривалі (до одного семестру), які організовувалися у кращих університетах. На таких курсах провідні спеціалісти викладали перспективні дисципліни з нових напрямів, кожен викладач мав можливість суттєво підвищити свою педагогічну кваліфікацію. У нас таких можливостей немає.

11. Американський студент має переважно 12 аудиторних годин на тиждень, наш – 30–36. Щодня у наших студентів 3–4 пари, в американських – не більше 2. В українського студента практично не залишається часу для виконання домашніх завдань.

12. Американські студенти мають можливість вибору частини дисциплін за своїм бажанням. Не думаю, що американський варіант тут кращий. Студенту нерідко важко вибрати конкретні дисципліни. Викладачу-порадникові (adviser) також нелегко давати поради. Важко передбачити, що буде більш необхідним через декілька років та до чого має більшу схильність сам студент, на якій фірмі він буде працювати. Це створює певні труднощі в організації потокового навчання. Практично кожен студент може мати свій індивідуальний графік відвідування занять, часто йому не вдається сумістити певні дисципліни, які читаються в той самий час, створюються «вікна» в його навчальному графіку.

13. Американським студентам пропонується для навчання широкий набір різноманітних підручників, які часто конкурують. У нас наразі відчувається гостра нестача підручників, особливо для спецкурсів.

На основі описаних відмінностей двох систем вищої освіти можна запропонувати засади поліпшення нашої системи (див. додатки). Без сумніву, вони не претендують на вичерпність і повноту, не є новими, вже частково публікувались у ЗМІ. Це рамкові пропозиції, які можуть стати предметом обговорення для вдосконалення Закону про вищу освіту. Проте деякі із запропонованих засад доцільно впроваджувати вже зараз, зокрема щодо незалежності «ядра» університетів – професури. Інакше вільної дискусії не відбудеться.

Додаток 1

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ

1. *Навчальний процес і наукова діяльність*

– Уведення посади професора на постійній основі (на зразок американської «tenure») для всіх професорів, які отримали таке звання, мають науковий ступінь доктора та стаж викладацької роботи на конкурсній основі не менше 10 років. На цій посаді професор працює без часового обмеження та необхідності участі в повторних перевиборах, звітує про свою діяльність кожні п'ять років.
– Істотне зменшення кількості навчальних спеціальностей (у 3–5 разів) шляхом об'єднання їх за напрямами (уже реалізується за новим Законом). Чинні навчальні спеціальності переводяться в спеціалізації, які вільно вибираються університетами з урахуванням потреб регіону без погодження з Міністерством. Університети інформують Міністерство про свої навчальні плани для поширення досвіду. На перших трьох курсах навчання здійснюється за єдиною навчальною програмою, а поділ на спеціалізації відбувається на четвертому курсі бакалаврату. Саме такий досвід існує в багатьох зарубіжних університетах. Це дозволить зменшити навантаження на викладачів, не завдаючи шкоди якості підготовки.
– Зменшення кількості предметів, які викладаються вітчизняним студентам.
– Істотне скорочення навчального навантаження викладача.
– Суттєве збільшення фінансування наукових досліджень.
– Забезпечення високої мобільності викладачів, надання їм можливості участі в міжнародних конференціях за межами України, стажування в зарубіжних і вітчизняних університетах, надання тривалих відпусток для наукових досліджень (на зразок «sabbatical»), а також можливості прийняття іноземних професорів для виступу з доповідями, консультування аспірантів.
– Переклад українською мовою кращих (за світовими критеріями) підручників та видання власних, які відповідатимуть світовому науковому й методичному рівню.

2. *Управління в університетах*

– Найвище управління університетами має забезпечуватися **Професорською радою,** до якої входять **усі без винятку викладачі найвищої кваліфікації – професори**, доктори наук, які пропра-

цювали в університеті не менше, наприклад, одного-двох років). Це активізує потужний потенціал професури та створить належні умови для саморозвитку, без якого неперервне інтенсивне вдосконалення вищої освіти неможливе.

- Сучасні **Вчені ради** доцільно перейменувати в **Адміністративні ради**, надаючи їм можливість вирішувати окремі поточні питання діяльності університетів.
- Управління інститутами (факультетами) має здійснюватися **Професорськими радами,** до яких входять **всі без винятку професори інституту (факультету).**
- Для опрацювання рішень у Професорських радах створюються комітети (навчальний, науковий, методичний, кадровий та інші), пропозиції яких виносяться на розгляд Професорських рад.
- Доцільно розмежувати управління в університетах за трьома гілками: Професорська рада, Ректорат і Наглядова рада. Професорська рада є найвищим управлінським органом. Ректорат є виконавчим органом, підпорядковується Професорській раді, реалізує її рішення, обирається нею. Наглядова рада – незалежний від університету орган, формується виключно з представників громадських організацій, найбільш авторитетних у конкретному регіоні: наукових, громадських і молодіжних товариств (наприклад, НТШ, АІН, «Просвіта», «Союз українок», «Пласт» та інших), обласних і міських рад, постійно оновлюється (наприклад, на третину) та щороку звітує перед громадськістю регіону. Адміністративні ради, до яких входять керівники всіх підрозділів університету, повинні вирішувати поточні питання його діяльності.
- Професорська рада вирішує найбільш важливі поточні й перспективні питання діяльності університетів, що попередньо ґрунтовно опрацьовуються в її комітетах.
- Університети формують Національну університетську раду України, яка вивчає їх діяльність та рішення якої є обов'язковими для виконання всіма університетами, рекомендує Верховній Раді кандидатуру на посаду міністра освіти та науки.
- Національна університетська рада та університети зобов'язані дотримуватися засад загальнодержавної політики, проголошеної Президентом, Верховною Радою та урядом. У разі невиконання цих вимог університети позбавляються автономії, а їх керівництво призначається Президентом або урядом на певний період до ліквідації порушень.

Додаток 2

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРИСУДЖЕННЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ

1. *Мета вдосконалення*

– Суттєве поліпшення оцінки дисертацій.
– Демократизація й поглиблення ролі широкої наукової громадськості в оцінюванні дисертацій, посилення гласності.
– Зменшення формалізму й бюрократизму в процесі захисту та оцінюванні дисертацій.
– Посилення ролі й особистої відповідальності рецензентів за якість оцінки дисертацій.
– Мінімізація особистих впливів на результати оцінювання дисертацій.

2. *Пропозиції*

– Суттєве зменшення кількості наукових спеціальностей (у 7–10 разів). У науці постійно виникають нові напрями, особливо на стику кількох існуючих спеціальностей. Постійне введення змін у номенклатуру спеціальностей є неефективним, бюрократично перевантаженим. Замість існуючих наукових спеціальностей залишається науковий напрям (наукова галузь). Наприклад, замість галузі «05.13.00. Інформатика, обчислювальна техніка та автоматизація» доцільно залишити тільки одну спеціальність «Комп'ютерні науки» («Інформатика» – це синонім).
– Захист дисертацій на ступінь доктора філософії доцільно здійснювати на засіданнях вузьких Разових спеціалізованих рад (РСР, термін за новим Законом) або Експертних рад (ЕР), до складу яких входять 3 доктори наук, які працюють у конкретній вузькій галузі й готові здійснити глибокий аналіз дисертації, а на ступінь доктора наук – 5 докторів наук. Наявність великої кількості членів у чинних спеціалізованих радах не сприяє поліпшенню якості їх роботи, оскільки більшість із них у конкретній вузькій галузі не працює, тому неспроможна якісно оцінити дисертацію. Голова ради не повинен бути постійним. Він має щоразу обиратися зі складу її членів (наприклад, шляхом жеребкування). У наявних вітчизняних спеціалізованих радах їх голова має занадто великі права, якими може зловживати. Дисертант повинен мати право не погодитися зі складом ради та вимагати відведення одного-двох її членів.

- Склад РСР формується окремо на кожний захист Професорськими радами (ПР) за науковими напрямами в університетах і науково-дослідних організаціях, де відбувається захист. Щоб організація мала право формувати РСР для захисту дисертацій, у ній має працювати щонайменше 7–9 докторів наук за відповідним напрямом. Усі фахівці з конкретного напряму автоматично входять до складу ПР університету чи науково-дослідної організації. Головування відбувається почергово кожним членом ПР (на одне засідання).
- До складу РСР обов'язково входить науковий керівник (консультант) дисертанта.
- Щонайменше 2/3 членів РСР мають бути з іншої організації.
- Рецензування дисертацій високо оплачується.
- Для проведення кожного окремого засідання РСР обирає голову.
- Підготовку й технічне забезпечення проведення засідання здійснює (технічний) секретар, якого призначає організація зі складу штатних працівників. Він контролює виконання формальних вимог, веде протокол, готує необхідні в процесі та після захисту документи, але не бере участі в обговоренні й голосуванні.
- Кожний член РСР пише особисту рецензію, де відповідає на конкретні запитання. Обсяг рецензії не має перевищувати двох сторінок, питання рецензії є стандартними й формулюються Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти. Першим є питання, в якому рецензент стверджує, що він є експертом у цій вузькій проблематиці дисертації та підтверджує це списком своїх наукових праць.
- На захист запрошуються всі члени відповідної ПР, які мають право брати участь в обговоренні з дорадчим голосом.
- Дисертація вважається схваленою, якщо не менше 50 % членів РСР дали позитивний відгук.
- Процедура захисту подібна до чинної. Після оголошення даних про здобувача йому/їй надається слово для виступу, ставляться запитання; всі присутні мають право на участь в обговоренні. Про захист мають бути проінформовані, крім членів ПР за напрямом, також інші наукові працівники, аспіранти, магістранти та студенти. Усі члени РСР оголошують свій висновок.
- Рішення РСР є остаточним і зміні не підлягає.
- Рішення РСР публікуються в бюлетені Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти у друкованій та електронній

версіях, які має право отримати кожен бажаючий. Має бути забезпечено вільний доступ також до автореферату та повного тексту дисертації.

– Електронні версії автореферату (який доцільно залишити, хоча в інших країнах обов'язковою є тільки сама дисертація) та дисертації за місяць до захисту публікуються в електронній бібліотеці Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Про дату захисту (разом з короткою (одна сторінка) анотацією) дисертації електронним шляхом інформуються всі фахівці конкретного наукового напряму в Україні. При бажанні кожен може прочитати автореферат чи дисертацію й надіслати відгук.
– Після захисту технічний секретар готує всі необхідні матеріали та надсилає їх у Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти.
– Здобувач має право відхилити одного з членів РСР, а також головуючого (мотивація не є обов'язковою).
– До диплому здобувача вносяться прізвища всіх членів РСР, на якій відбувся захист, та наукового керівника/консультанта.
– Наявність відгуків зі сторони не є обов'язковою, проте бажаною.

3. Функції Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти

– Формує єдині вимоги до дисертацій.
– Моніторить і узагальнює діяльність ПР щодо присудження наукових ступенів.
– Публікує бюлетені у друкованих і електронних версіях.
– Веде базу даних про всіх спеціалістів за кожним науковим напрямом в Україні.
– Розсилає електронні версії анотацій дисертацій за місяць до захисту всім спеціалістам конкретного наукового напряму в Україні та до наукових бібліотек.

АКАДЕМІЧНА, КАДРОВА, ОРГАНІЗАЦІЙНА І ФІНАНСОВА АВТОНОМІЯ ЯК ТРАЄКТОРІЯ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ

Засєкіна Лариса Володимирівна
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та соціальної психології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Fulbright Scholar Program, 2010–2011
University of Central Arkansas

Свобода збільшує силу, а сила завжди приводить до великодушності.
Примус пригнічує силу, і призводить до корисливих бажань і нищих вивертів.
Вільгельм Гумбольдт

Анотація. У статті викладено результати теоретичного аналізу категорії автономії університету. Виокремлено основні види автономії: організаційну, академічну, фінансову, кадрову. Здійснено порівняльний аналіз проявів різних видів автономії в українських та інших європейських університетах. Визначено шляхи розвитку автономії вітчизняних університетів з урахуванням світового досвіду та специфіки нового Закону про вищу освіту.

Ключові слова: організаційна автономія, кадрова автономія, фінансова автономія, академічна автономія, відповідальність університету.

Abstract. This paper highlights the results of the theoretical analysis in the field of university autonomy as a psychological and pedagogic category. The main types of university autonomy are defined, among them organizational, academic, financial, staff autonomies. Comparative analysis of different types of autonomy in Ukrainian and other European universities was accomplished. The ways for the autonomy development in Ukrainian universities are proposed, considering the world experience and the specificity of the Law on Higher Education of Ukraine.

Keywords: organizational autonomy, staff autonomy, financial autonomy, academic autonomy, university responsibility.

Висловлювання В. фон Гумбольдта, фундатора університетської моделі, яку відтворює переважна більшість вищих начальних закладів європейського освітнього простору, визначає свободу як важливий чинник сили, що слугує запорукою гармонійного розвитку особистості та спільноти. Як ніколи це висловлювання є принагідним у контексті реформування вітчизняної вищої освіти, кінцева мета якого – досягнення повної університетської свободи як щасливого «подружжя автономії і відповідальності» [8, с. 16]. При цьому в такому поєднанні немає скрипки першості, бо саме паритет між свобо-

дою і відповідальністю забезпечить вітчизняному університету силу й провідну роль на теренах українського суспільства.

Важливим напрямом розвитку вітчизняних університетів є забезпечення умов з боку держави для ефективної діяльності професорсько-викладацького складу й студентства (подібно до університетів у межах європейського співробітництва). Такий баланс можливий шляхом розвитку автономії вітчизняних вишів, зокрема академічної, кадрової, організаційної і фінансової.

Концепція розвитку вищої освіти, частково представлена у цій праці, покликана на *досягнення академічної, кадрової, організаційної та фінансової автономії українських національних університетів* подібно до провідних вищих навчальних закладів Європи та США. Автономія університетів розглядається не як самоціль, а як необхідний інструмент досягнення високої освітньої якості, конкурентоспроможності, можливості комерціалізації власних нових доробок для подальшого розвитку наукової бази університетів.

Університетська автономія – це шлях до розвитку, реформування й модернізації вищої освіти в Україні. Слід зазначити, що це поняття належить до основних у новому Законі про вищу освіту в Україні, який набрав чинності 6 вересня 2014 р. Відповідно до цього Закону автономія вищого навчального закладу – це самостійність, незалежність і відповідальність вищого навчального закладу в прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору й розстановки кадрів у межах, встановлених цим Законом.

Таким чином, у самому Законі зазначено провідні ідеї академічної (науково-навчальної), кадрової, організаційної та фінансової автономії. Для розвитку автономії вітчизняних вищих навчальних закладів Європейська асоціація університетів ініціювала проект «Сприяння життєздатним і автономним системам вищої освіти у регіоні Східного сусідства» (ATHENA 2012–2015). Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки є одним із партнерів проекту і слугує конкретним експериментальним майданчиком для впровадження освітніх реформ.

Таким чином, **основними завданнями** цієї праці є висвітлення результатів дослідження різних видів автономії університетів в Україні, порівняльний аналіз вітчизняних вишів із провідними навчальними закладами Європи, а також окреслення траєкторії роз-

витку вітчизняних університетів для досягнення ними автономії де факто.

Виклад результатів дослідження. Результати дослідження автономії університетів як важливої психолого-педагогічної категорії свідчать про те, що вона почала активно використовуватися після 1988 р., коли з нагоди 900-річчя Болонського університету 430 провідних вищих навчальних закладів Європи підписали Велику хартію університетів (Magna Charta Universitatum). Цікавим є те, що назва Magna Charta сягає Великої хартії вольностей, при цьому останні й становлять стрижень задекларованої автономії. Відповідно до цього документа місія європейського університету полягає у визначенні й поширенні важливих принципів і знань у суспільстві, позначаючи для нього інтелектуальні орієнтири.

На сьогодні Хартія має велике представництво в Європі та світі, охоплюючи університети Італії (50 університетів), Іспанії (39), Великої Британії (32), Німеччини (30), України (30), Польщі (23), США (21) та Туреччини (20 університетів).

Результати дослідження проблеми автономії університетів у психолого-педагогічній літературі свідчать про те, що академічна свобода завжди ґрунтується на відповідальності. Так, учені зазначають, що університет лише тоді виконує свої обов'язки, якщо він несе в собі суспільну відповідальність і сприяє поширенню демократії у спільноті [2, с. 50]. На сучасному етапі розвитку виокремлюють третю місію університетів (окрім навчальної і виховної), суспільну місію, яка полягає в залученні до університетського життя представників уряду, громадськості, активних представників соціальних структур. Таке залучення до університетського життя різних зацікавлених сторін приводить до плідної співпраці університетів з урядовими, бізнесовими, громадськими діячами, відкриваючи, з одного боку, університетам простір для комерціалізації результатів дослідницьких проектів, майданчиків для потужних студентських виробничих практик, працевлаштування студентів, а з другого – можливості для розвитку різних сфер суспільства і просування актуальних інноваційних наукових досягнень.

Упродовж останніх сорока років спостерігалися найпотужніші зміни в управлінні університетами, які стосувалися передусім таких сфер: диференціація університетів і чітке окреслення профілю; збільшення відкритого доступу до університетів; створення університетських консорціумів. Так, у 60-х рр. XX ст. почали створюватися

політехнічні університети у Великій Британії, у 70-х – у Німеччині. У вітчизняній освіті така диференціація університетів також зберігається. Водночас складними для пояснення є хвилі тотального перетворення вітчизняних інститутів в університети, університетів зі статусом державних у статус національних, національних університетів в університети зі статусом науково-дослідних упродовж другої половини XX ст. тощо.

Іншою тенденцією європейських університетів є створення консорціумів. Зокрема українські виші є членами Консорціуму українських університетів і Варшавського університету. Провідною метою цього об'єднання є забезпечення навчання для отримання подвійних дипломів, у такий спосіб вирішуючи актуальні проблеми, з одного боку, набору студентів для польських університетів, а з іншого – відкриваючи ширші можливості для української молоді з дипломом європейського зразка.

Тенденція збільшення доступу до університетів збігається з важливим завданням Лісабонської стратегії та Єврокомісії з питань освіти: до 2020 р. забезпечити отримання вищої освіти близько 40 % молоді Європи. Слід зазначити, що це завдання також реалізується через принцип безперервної освіти, який зараз набуває серйозних обертів і в Україні. Так, відомі міжнародні Університети третього віку (під егідою міжнародної громадської організації «Родина Кольпінга»), які забезпечують навчання людей похилого віку; реформування факультетів післядипломної освіти в потужні центри підвищення кваліфікації, переведення академічних курсів у форму дистанційного навчання тощо. Загалом зростання людей, які здобувають вищу освіту, коливається в різних країнах: упродовж останніх десятиліть у Західній Європі кількість студентів зросла приблизно на 1,9 %, у Східній – на 5 % [8, с. 41].

Розширення доступу до університетів і впровадження у навчання принципу мобільності також зумовила значну етнічну, соціокультурну та мовну варіативність студентів. Щоб повноцінно виконувати свою місію, університети мають враховувати інтереси студентства, забезпечувати етнічну й особистісну толерантність, відповідний рівень навчальних послуг. У цьому контексті також важливо наголосити на привабливості українських університетів завдяки балансу якості освітніх послуг і цін за них для іноземних студентів із країн Азії і Африки. Тому нагальною проблемою для вітчизняних вишів є англомовне наповнення академічних курсів, розвиток англомовної

компетентності викладачів, створення спеціальних відділів із набору іноземних студентів та поширення інформації про університет, оскільки залучення іноземців є вагомим чинником розвитку вітчизняних освітніх закладів.

Найтиповішою управлінською моделлю для європейських університетів є законодавча роль Вченої та Наглядової рад університету, тоді як ректор і проректори здійснюють виконавчі функції управління. Така модель має впроваджуватися у вітчизняних університетах для забезпечення кадрової й організаційної автономії.

Фундаментальним дослідженням свободи європейських університетів є книга У. Фелта «Європа знань», у якій зазначається, що найважливішим для університету є «поняття академічної свободи і автономії» [6, с. 14]. Розуміння академічної свободи сягає історії розвитку вищої освіти у США, де в 1915 р. Американська асоціація університетських професорів проголосила академічну свободу фундаментальним принципом вищої освіти США. Учені у сфері вищої освіти зазначають, що концепт академічної свободи, проголошений у США, заклав фундамент для демократичних традицій у світі: «академічна свобода і університетська автономія – це свобода навчати, свобода вчитись і розвиватись без зовнішнього втручання у внутрішні справи університету» [6, с. 42]. Хенс-Уве Ерішен на II міжнародному колоквіумі в університеті Ерфурта підкреслив, що для досягнення автономії й академічної свободи кожен університет повинен дати відповідь на три запитання: що університет робить? які його реальні досягнення? що це йому коштує? [4, с. 5]. Саме відповіді на ці запитання і визначатимуть повну автономію університету.

Розвиток автономії університету завжди супроводжується зростанням відповідальності, довірою і прозорістю. Найпоширенішими сучасними моделями відповідальності університету перед громадськістю і суспільством є модель грантової діяльності та модель самооцінювання університетом власної діяльності [3]. Упровадження будь-якої моделі зумовлює звітність університету перед суспільством, прозорість його діяльності (як відомо, в Україні також запроваджено академічну й фінансову звітність університетів у відкритому доступі на веб-сайтах університетів), адже кожна з них потребує чіткої відповіді з боку університету щодо своєї діяльності перед замовником наукових чи освітніх послуг.

Зупинимося докладніше на аналізі різних видів автономії університетів.

Результати вивчення *організаційної автономії* в європейських університетах дали змогу встановити найвищий рівень її розвитку в таких країнах, як Велика Британія, Ірландія, Данія, Фінляндія, Естонія. Досвід участі у навчальних семінарах із проблеми досягнення організаційної автономії в університетах Фінляндії (університету Гельсінкі та університету прикладних наук Хаага-Хеліа) дав змогу виділити такі особливості цього виду автономії. Виборча система та критерії обрання ректора визначаються університетом і не регулюються зовнішнім законодавством та профільним міністерством (основні вимоги до претендента: докторський ступінь, професійна діяльність у конкретному вищому навчальному закладі, міжнародна діяльність, управлінські здібності, базові знання з педагогіки, досягнення у науковій сфері). В університетах існує подвійна система управління: ректорат і вчена рада. До останньої залучаються громадські діячі, спонсори тощо. Передбачено право університету на заснування неурядових громадських організацій і власних компаній з обмеженою відповідальністю, які можуть створювати дочірні компанії для розвитку інших видів діяльності: утворення наукових парків, відкриття філій, студентських гуртожитків. Помітною тенденцією в досягненні організаційної автономії університетів є збільшення зовнішніх представників у їх правлінні – наглядових і вчених радах. До вчених рад часто запрошуються потенційні роботодавці, які також беруть активну участь у прийнятті університетських рішень.

Відповідно до нового Закону про вищу освіту в Україні організаційна автономія має охоплювати такі напрями: вибори ректора без залучення погодження з міністерством лише за рішенням зборів трудового колективу; чітке дотримання терміну обіймання посад керівниками університетів і факультетів (два терміни по п'ять років без винятків, ініційованих міністерством); залучення до Наглядової ради університету більшої кількості зовнішніх членів – представників бізнесу і влади для інтеграції наукових розробок університету в підприємства державної і приватної форм власності; надання рівного статусу всім університетам щодо права утворювати певні академічні структури, вносити зміни в навчальний процес і навчальні програми.

Помітними є зміни в новому Законі про вищу освіту щодо вимог до обіймання посади керівника навчального закладу – це вже не докторський ступінь, а будь-який науковий ступінь (кандидата/доктора наук), вчене звання (доцент/професор), не менше ніж 10 років науково-педагогічного стажу і громадянство України (для університе-

тетів державної і комунальної форм власності). Важливим є також надання Наглядовій раді лише дорадчого голосу (ст. 37), в іншому випадку, зважаючи на відоме громадське її представництво, члени ради можуть впливати на прийняття університетських рішень, таким чином зменшуючи його організаційну автономію (ст. 42). У новому Законі також передбачено можливість заснування інноваційних структур: наукових, технологічних, бізнес-парків шляхом внесення немайнових активів, передусім інтелектуальної власності вчених університету.

За даними Європейської асоціації університетів, Україна посідає 27-ме місце серед можливих 30 за рівнем організаційної автономії, випередивши лише Грецію, Туреччину і Люксембург.

Фінансова автономія. За даними Світового банку Україна інвестує в освіту близько 0,73 % від валового внутрішнього продукту, що значно менше, ніж розвинені країни Європи та світу. У розвинених країнах близько 72,8 % коштів університети отримують від державного фінансування на національному й регіональному рівнях, що забезпечує їх тривалий і стабільний розвиток. Інші 30 % фінансування університети отримують із таких джерел: плата за навчання (9,1 %), комерціалізація власних розробок (6,5 %), благодійні внески (4,5 %), надання платних послуг (4,1 %), міжнародні гранти (3,0 %). В Україні окрім державного фінансування основний прибуток отримується через плату за навчання. Водночас надходження із джерел комерціалізації наукових розробок є вкрай низьким, а тому потребує налагодження взаємодії між університетом і бізнесом.

Також фінансова автономія передбачає використання профіциту бюджету за власним бажанням університету, надання права на володіння будівлями (університетськими корпусами), на їх оренду бізнесовим структурам і здійснення позики грошей на фінансовому ринку. Для фінансової автономії необхідне надання права університету виступати повноцінним суб'єктом на ринку цінних паперів та інших майнових володінь, а також створювати дочірні компанії. Необхідним також є посилення бюджету за рахунок комерціалізації наукових досліджень через уведення представників бізнесу і влади до Наглядової ради університету, укладання госпдоговірних програм тощо.

Важливим джерелом фінансування має стати вкладання початкових інвестицій університету поряд із приватними фірмами у розвиток певного виробництва. Прикладом для співпраці у межах відносин університет − індустрія є програма КОНЕКТ Каліфорнійського

університету. Поряд із цим мають зростати обсяги окремих видів фінансової діяльності українських вишів: університет як суб'єкт земельного ринку, цінних паперів тощо.

Важливим аспектом у фандрайзингу університету має бути вироблення власної символіки, логотипу, який можна продавати іншим установам і фірмам.

Рівень розвитку фінансової автономії університетів в Україні є доволі низьким. Університети не можуть самостійно здійснювати позики й бути повноцінним суб'єктом фінансової діяльності. Незважаючи на той факт, що вітчизняні університети мають право самостійно встановлювати плату за навчання, вона не може бути необмеженою, оскільки створюватиме перешкоди для заповнення ліцензійного обсягу студентів. Тим більше, що відповідно до нових умов прийому студентів та надання обсягу державного замовлення у вступній компанії 2015 р. більшість периферійних університетів матимуть труднощі з державним замовленням, адже попередньо студенти будуть обирати і зазначати на сертифікатах ЗНО найбільш рейтингові, переважно столичні заклади, які й матимуть державного замовлення в більшій кількості.

Таким чином, університети з різних областей України втрачатимуть можливість фінансової автономії через обмеження їх академічної та організаційної автономії. Слід зазначити, що відповідно до нового Закону про вищу освіту розміщення державного замовлення здійснюється на конкурсних засадах за принципами добросовісної конкуренції, відкритості й прозорості, рівноправності, об'єктивного й неупередженого оцінювання пропозицій учасників конкурсу (ст. 72). Деякі пріоритети для державного замовлення у підготовці магістрів і докторів філософії мають університети зі статусом науково-дослідних, тому слід визначити чіткі критерії, за якими класичний університет набуває цього статусу, і дотримуватися цих критеріїв.

Слід зазначити, що за результатами дослідження європейської асоціації університетів [5] Україна посідає 22-ге місце серед можливих 30, випереджуючи такі країни, як Франція Туреччина, Ісландія, Греція та ін. При цьому результати нашого дослідження вказують на перевагу фінансування з допомогою грантових надходжень упродовж року порівняно з лінійним бюджетом, який планується на цілий рік в українських вищих начальних закладах. За результатами проведеного дослідження, західноєвропейські університети мають більшу фінансову автономію і можуть самі вирішувати напрями ви-

трат із коштів державного фінансування. Водночас для східноєвропейських університетів є менше обмежень щодо власного регулювання цін за навчання для студентів.

У ст. 70 нового Закону про вищу освіту передбачено більшу автономію університету у використанні коштів порівняно з попереднім законом. Зокрема фінанси вищого навчального закладу, наукової установи можуть використовуватися на придбання майна і його використання, капітальне будівництво та ремонт приміщень, поліпшення матеріально-технічного, навчально-лабораторного, навчально-методичного забезпечення освітнього процесу тощо. Важливим напрямом діяльності підрозділів університету для досягнення фінансової автономії є знаходження шляхів комерціалізації результатів своїх досліджень, зокрема проведення різних сертифікованих курсів, майстер-класів, технологічних розробок для вирішення конкретних, вузькоспеціалізованих і прикладних проблем різних сфер суспільства. При цьому часто вважається, що гуманітарна сфера має менше можливостей. Водночас результати вивчення досвіду світових університетів свідчать про те, що значна кількість запатентованих інноваційних розробок належить саме до сфери педагогіки, психології, методики викладання різних дисциплін, соціології, політології тощо.

Кадрова автономія відповідно до Закону про вищу освіту випереджає рівень розвитку інших видів університетської економії. Поряд із цим у реальному житті політичні, урядові та громадські структури українського суспільства активно включаються в підбір кадрового персоналу. Розвиток університету в напрямі досягнення кадрової економії має полягати в наданні виключного права університету самостійно, без погодження з міністерством призначити працівників на всі посади, зокрема ректора й проректорів. Також доцільним було б надання науково-педагогічним працівникам статусу державного службовця, призначення заробітних плат і доплат за додаткові досягнення (наукові ступені й учені звання) відповідно до власного бюджету університету, фіксації розміру плати за навчання для вітчизняних і іноземних студентів. Необхідне повне залучення провідних зарубіжних учених до викладання дисциплін, а також поступове переведення викладання дисциплін іноземною мовою для іноземних студентів, а також українських магістрів і бакалаврів за їх бажанням.

Відтак важливою вимогою для викладачів є оволодіння іноземною мовою (англійською) для забезпечення викладання своїх дисциплін двома мовами – українською та англійською. У свою чергу

знання англійської мови дасть змогу вітчизняним ученим повною мірою об'єднатися зі світовою науковою спільнотою, збільшити кількість публікацій у престижних фахових наукових журналах, які належать до провідних наукометричних баз. Зрозуміло, що бюджет університету часто не дозволяє запрошувати всесвітньо відомих учених з певних галузей наук, тому навчальні заклади мають використовувати різні наукові програми академічного обміну: програми імені Фулбрайта, Корпус миру тощо.

У зв'язку з цим вважаємо доцільним скасувати статус наукових виданням, які є фаховими з конкретних галузей і знаходяться в переліку ВАК профільного міністерства. Адже вимоги до оформлення цих видань не збігаються з вимогами провідних зарубіжних журналів, які визнані у світі. Таким чином, головні редактори, прагнучи долучитись до світових наукометричних баз і поширити результати своїх наукових досягнень, повинні вступати в суперечність із вітчизняними вимогами щодо оформлення наукових праць з боку профільного міністерства й можуть потрапити під загрозу вилучення журналу з переліку фахових у цій галузі.

Академічна автономія передбачає підвищення якості освіти, яку надає університет. За результатами дослідження Європейської асоціації університетів [5], Україна посідає 23-тє місце з можливих 30 серед європейських університетів. Зрозуміло, що наближення освітньо-кваліфікаційних рівнів до європейських стандартів (бакалавр, магістр, доктор філософії, доктор наук), з одного боку, розширює мобільність вітчизняних студентів і вчених у світі, а з другого – додає плутанини в наукові ступені вітчизняних учених. Незрозумілою є доцільність заміни назви наукового ступеня кандидата наук на доктора філософії, адже все одно залишається вищий ступінь – доктор наук як залишок радянської спадщини, який не має аналогів у світі, окрім пострадянського освітнього простору. З огляду на те, що представництво національних академій, вимоги до створення спеціалізованих вчених рад, надання статусу науково-дослідного університету апелюють до наукового ступеня саме доктора наук, а не доктора філософії, подвійність наукових ступенів в Україні збережеться на тривалий період.

Для зростання міжнародної мобільності студентів необхідним є введення до навчального процесу читання дисциплін англійською мовою. Позитивним вважаємо введення до вступної кампанії 2015 р. міністерством профільного іспиту, високий бал якого створює додаткові бонуси для вступу абітурієнта на відповідну спеціальність (адже

часто на англійську філологію, наприклад, потрапляли абітурієнти, які мали високий сумарний бал ЗНО завдяки успішно складеним іншим іспитам, скажімо, з української мови й історії, а не з англійської мови). Уведення профільного іспиту сприятиме відповідності здібностей дитини та обраної спеціальності професійної підготовки. Важливим є уведення більшої кількості годин викладання іноземної мови для студентів, що в умовах глобалізації освіти є необхідним для майбутніх фахівців будь-якого профілю.

Вважаємо також за необхідне збільшення терміну навчання студентів у магістратурі для проходження серйозної виробничої практики (подібно до університету Дрекселя у Філадельфії, США). Тим більше що відповідно до нового Закону про вищу освіту обов'язковим є внесення до кошторису університету витрат для оплати за керівництво виробничою практикою. Виробнича практика повинна мати реальний прикладний характер і забезпечуватися роботодавцями, зовнішніми представниками Наглядової ради, які також сприятимуть якісній підготовці фахівців. Для цього необхідним є створення потужних виробничих баз практики шляхом зобов'язання підприємств регіонального і державного рівня приймати студентів для практичної і професійної підготовки. Важливим кроком у розвитку академічної автономії є впровадження програм подвійних чи потрійних дипломів із укладанням договорів з іншими університетами провідних країн світу. Показовим є створення Національного агентства з контролю за якістю освіти, яке складається із 25 осіб – представників національних академій, державних університетів, університетів комунальної і приватної форм власності (ст. 17).

Для ефективної діяльності професорсько-викладацького складу і студентів необхідним є функціонування потужної психологічної служби університету, яка забезпечуватиме сприятливий психологічний клімат професійної діяльності й навчальної підготовки. У нинішній ситуації політичної та соціальної невизначеності в Україні слід запроваджувати комплексні психотерапевтичні програми для зменшення травматизації викладачів і студентів унаслідок військових, політичних і економічних подій, розвитку ефективної адаптації до нових умов життя і навчання переселенців зі Сходу та Криму, плавного переходу на форми дистанційного навчання студентів університетів Луганська і Донецька, які перебралися до інших міст.

Таким чином, аналіз результатів дослідження проблеми автономії українського університету дав змогу дійти **таких висновків**. Існу-

ють різні можливості для навчального закладу обирати власні стратегії розвитку з урахуванням специфіки взаємодії із суспільством, до якого він належить, активізації професорсько-викладацького складу, а також його ефективної кооперації зі студентством. Вітчизняний університет XXI ст. повинен мати достатньо автономії для професорської незалежності, більшу підтримку приватного сектору, водночас яскраву орієнтованість на суспільство та його проблеми, по змозі кампусно облаштований і міжнародно спрямований формат, що є одночасно налаштованим на задоволення запитів як професорсько-викладацького складу, так і студентів. Повноцінна *автономія вищого навчального закладу* передбачає баланс між *правом вибору стратегії академічного, кадрового, організаційного і фінансового розвитку та відповідальністю університету* за якість надання освітніх і наукових послуг. Поєднання свободи й відповідальності університету забезпечить йому повноцінну силу, на яку так сподіваються освітяни й усе громадянське суспільство України.

Література

1. *Altbach Ph. G.* American Higher Education in the Twenty-First Century: Social Political, and Economic Challenges / Ph. G. Altbach, R. O. Berdahl, P. J. Gumport. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2005. – 558 p.

2. *Cunningham F.* University autonomy and contexts of democracy / F. Cunningham // Interchange. – 1992. – Vol. 23. – P. 43–50.

3. *Elton L.* Accountability in higher education: The danger of unintended consequences / L. Elton // Higher Education. – 1988. – Vol. 17. – P. 377–390.

4. *Erichsen H.-U.* Autonomy and responsibility: Appeal for a self-determined initiative / H.-U. Erichsen // Autonomy and external control: The University in search of the golden mean / K. D. Wolff (Ed.). – Munchen: Indicium, 1997. – 561 p.

5. *Estermann T.* University autonomy in Europe / T. Estermann, T. Nokkala, M. Steinel. – Brussels: EUA, 2011. – 379 p.

6. *Felt U.* University autonomy in Europe: Changing paradigms in higher education policy / B. Conraths, K. Edwards, U. Felt, G. Shenton (Eds.), Managing University Autonomy. – Bologna: Bononia Universit Press, 2003. – 471 p.

7. *Frietschler A.* Growing government demands for accountability vs. independence in the university / A. Frietschler, P. Weissburg, P. Magness. – New York: Liberal Education, 2009. – P. 40–47.

8. *Santiago P.* Tertiary education for the Knowledge Society / P. Santiago, K. Tremblay, E. Basri, E. Arnal. – Vol. 1: Special features: Governance, Funding and Quality. – Paris: OECD, 2008. – 372 p.

ЧИ МОЖЛИВІ В УКРАЇНІ ОКСФОРД І КЕМБРИДЖ?

Шрамко Ярослав Владиславович
доктор філософських наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи
Криворізького національного університету

Fulbright Scholar Program, 1999–2000,
Indiana University

Анотація: У статті обговорюється проблема оптимізації мережі вищих навчальних закладів в Україні шляхом створення багатопрофільних регіональних університетів нового типу. Підсумовано, що ідея таких університетів не узгоджується з чинною нормативно-правовою базою, та сформульовано пропозиції щодо її можливого вдосконалення.

Ключові слова: мережа вищих навчальних закладів, багатопрофільний регіональний університет, профільний інститут.

Abstract: This paper considers the problem of optimizing the network of the higher educational institutions in Ukraine by establishing the collegiate regional universities of a new type. Since the regulatory system in Ukraine does not support the idea of such an university, we suggest some modifications of the former to make the latter possible.

Keywords: network of the higher educational institutions, collegiate regional university, field-specific institute.

1. Скільки в Україні вищих навчальних закладів?

В останні десять років у свідомість українського суспільства наполегливо впроваджується думка про те, що в Україні занадто багато вищих навчальних закладів (ВНЗ), особливо якщо порівняти з іншими європейськими країнами. Ця думка постійно лунає на різних рівнях, зокрема з вуст очільників Міністерства освіти і науки, які традиційно непокояться наявною, на їх погляд, диспропорційністю у співвідношенні кількості ВНЗ і загальної кількості населення. Зазвичай у цьому контексті озвучують цифри 800–900 «вищих навчальних закладів», нібито налічуваних у нашій країні, що, мовляв, значно перевищує аналогічні європейські показники. Із цього робиться висновок про необхідність приведення кількості університетів в Україні до «європейських стандартів».

Так, Станіслав Ніколаєнко на самому початку своєї діяльності міністра освіти і науки (2005–2007 рр.) в інтерв'ю газеті «Дзеркало тижня» заявив: «В Україні налічується 966 вузів, із яких III–IV рів-

нів акредитації – власне університетів – 347. При цьому 233 із них державні, а 114 – приватні. Окрім самих вузів, у країні діє ще близько тисячі їхніх філій. Для порівняння: у Франції налічується приблизно 80 університетів» [4].

Його наступник на посаді очільника міністерства (2007–2010 рр.) Іван Вакарчук радо підхопив тезу про завелику кількість вищих навчальних закладів в Україні, на чому він неодноразово зупинявся у своїх численних виступах. Зокрема в доповіді на колегії Міністерства освіти і науки України 2 квітня 2009 р. міністр наголосив: «Сьогодні в Україні діє 881 вищий навчальний заклад, з них 240 – III–IV рівнів акредитації всіх форм власності та підпорядкування. Якщо орієнтуватися на європейський досвід, то це невиправдано багато. Зокрема в Італії на 60 мільйонів населення припадає 65 університетів, у Франції на 63 мільйони – 41, в Іспанії на 45 мільйонів – 60, у Великій Британії на майже 61 мільйон – 142, а в Україні на 47 мільйонів – 240 ВНЗ III–IV рівнів акредитації» [1; с. 9].

Наступний міністр (2010–2014 рр.) Дмитро Табачник практично в усьому був повним антиподом свого попередника, але тільки не щодо питання чисельності українських вишів і нагальної потреби її радикального скорочення. Під час його керівництва справа такого скорочення була визнана одним із пріоритетних завдань міністерства, і Дмитро Табачник невтомно обґрунтовував життєву важливість для української освіти розв'язання цього невідкладного завдання. 29 січня 2011 р. у Сімферополі на конференції з промовистою назвою «Культурно-мовне різноманіття України – чинник стабільності і випереджаючого розвитку» міністр без найменшого сумніву заявив, що університетів в Україні більше, ніж у Бельгії, Німеччині, Італії, Польщі, Франції «разом узятих», піднявшись в обстоюванні своєї позиції до вершин світової літератури й біблейського пророцтва: «Україна, дозволю собі пригадати О. Генрі і його Болівара, який не міг винести двох, не може винести 900 вищих навчальних закладів. Це не примха Табачника, це – передчуття Армагеддону вищої освіти» [6].

Зрештою, в лютому 2014 р., на хвилі переможної Революції гідності, відбулося «заперечення заперечення» й до керма Міністерства освіти і науки став Сергій Квіт – президент Києво-Могилянської академії, передового українського вишу європейського типу – провідника прогресивного західного досвіду у вищій освіті України. Проте чи не на першій своїй прес-конференції новий міністр окремо зупи-

няється на тій самій потребі скорочення кількості вищих навчальних закладів, яка, за словами Сергія Квіта, є «ненормально великою». Звісно, процес скорочення й об'єднання вишів має відбуватись не адміністративно, як за старої влади, а «природним шляхом» [див.: 5]. На засіданні Президії Спілки ректорів ВНЗ, що відбулася 30 вересня 2014 р., міністр конкретизував і розвинув свою думку. В оприлюдненому звіті з цієї наради зазначається (з посиланням на дані Державної служби статистики), що на сьогодні мережа вищих навчальних закладів України налічує 803 вищих навчальних заклади всіх рівнів акредитації та форм власності, зокрема 325 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації та 478 – I–II рівнів акредитації. До державної форми власності належить 215 навчальних закладів III–IV рівнів акредитації та 200 навчальних закладів I–II рівнів акредитації; приватної форми власності – 96 навчальних закладів III–IV рівнів акредитації та 71 – I–II рівнів акредитації. Згідно з позицією оновленого Міністерства освіти і науки, «діюча мережа вищих навчальних закладів набагато перевищує потреби України. Так, у більшості країн світу з населенням, сумірним з населенням України за чисельністю і віком, кількість державних вищих навчальних закладів (університетів) становить, наприклад, у Великій Британії – 96, Франції – 78, Іспанії – 47, Італії – 65». Виходячи з такого розуміння, міністерство анонсувало проведення оптимізації мережі вищих навчальних закладів України з подальшим створенням потужних регіональних і дослідних університетів, у яких буде зосереджено науковий, педагогічний, методичний потенціал певного регіону [див.: 2].

Отже, нескладно побачити, що всі без винятку міністри освіти і науки останнього десятиліття, незважаючи на подекуди кардинальну відмінність у своїх ідейних настановах, світоглядному трактуванні проблем вищої освіти України й організаційних підходах до їх розв'язання, незмінно дотримувались тієї ж самої консолідованої позиції щодо необхідності редукування («оптимізації») мережі вищих навчальних закладів. Така одностайність могла б свідчити про наявність серйозної проблеми, якби положення, на яких вона ґрунтується, не містили елементарної підміни понять.

Підміну, про яку йдеться, неважко помітити, якщо зважити на те, що 800–900 вищих навчальних закладів в Україні можна нарахувати лише за умови максимально широкого тлумачення самого поняття «вищий навчальний заклад», так, щоб воно охоплювало й так звані «заклади I–II рівнів акредитації», тобто технікуми й різноманітні

училища та коледжі, які складають левову частку зазначеної кількості, але готують молодших спеціалістів, тобто не надають вищої освіти у власному розумінні (навіть на рівні бакалавра, не кажучи вже про спеціаліста або магістра). За влучним зауваженням Кузьми Пруткова, «Якщо на клітці слона написано "буйвіл", не вір очам своїм». Штучність віднесення середніх спеціальних навчальних закладів до категорії «вищих» є доволі очевидною [1], і в будь-якому разі некоректно покликатися на такі заклади як на аргумент при визначенні долі університетів, академій та інститутів.

З іншого боку, у показниках чисельності європейських вищих навчальних закладів, які порівнюються з нібито аналогічними українськими показниками, це поняття неправомірно звужується: до уваги беруть тільки класичні університети, не враховуючи інші типи повноцінних вищих навчальних закладів, що утворюють систему вищої освіти відповідних країн, таких як фахова вища школа (Fachhochschule) у Німеччині, коледж (college) у Великій Британії, спеціальна вища школа (grandes écoles) у Франції. Мережа таких закладів у тій чи тій європейській країні, як правило, є доволі розгалуженою й зіставною з кількістю українських вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації. Наприклад, згідно з даними Федерального відомства статистики, у Німеччині в 2013/2014 навчальному році загалом нараховувалось 423 вищих навчальних заклади (Hochschule), серед них – 106 університетів, а також 6 педагогічних, 17 теологічних, 53 мистецьких, 212 фахових (технічних, економічних, інженерних тощо) і 29 адміністративних (управлінських) вищих навчальних закладів [7].

Отже, якщо взяти до уваги зазначені уточнення, а саме залучати до розгляду лише вищі навчальні заклади у власному розумінні (які забезпечують підготовку студентів принаймні на рівні бакалавра) й одночасно не обмежувати довільно подібний розгляд вишів інших

[1] Формальне підведення технікумів і училищ під означення вищого навчального закладу відбулось на початку 1990-х років, що викликало більше проблемних питань, ніж розв'язало. Подальший розвиток технікумів і коледжів, визначення їх статусу й місця в освітній галузі є окремою серйозною проблемою, яка потребує спеціального розгляду. Найбільш доцільним у межах загального реформування освітньої галузі тут уявляється поновлення системи середньої спеціальної освіти як проміжної ланки між неповною середньою та вищою освітою. На жаль, новий Закон про вищу освіту не розв'язує цієї проблеми, фактично ставлячи коледжі перед сумною альтернативою: або протягом найближчих трьох років розпочати підготовку бакалаврів (тобто зайнятися абсолютно неприродною для них справою), або втратити свій статус і спуститися до розряду професійно-технічних училищ.

країн лише класичними університетами, – тоді кількість вищих навчальних закладів в Україні вже не здається якоюсь захмарною і є цілком сумірною з аналогічними показниками країн Європи [1].

2. «Оптимізація мережі вищих навчальних закладів»: за яким зразком?

Попри те, що теза про надвелику кількість справді вищих навчальних закладів в Україні не витримує критики, саме по собі це зовсім не знімає питання можливої оптимізації їх мережі. Адже така оптимізація не обов'язково має зводитися до механічного скорочення кількості закладів, а може обговорюватись у більш широкому контексті підвищення ефективності та якості вищої освіти загалом.

Передусім тут необхідно виходити з того, що мережа вищих навчальних закладів має утворювати певну систему, кожний елемент якої виконує визначені функції відповідно до покладених завдань і місця в структурі всієї системи. Нинішня система вищих навчальних закладів в Україні значною мірою успадкована від радянських часів, і важливо усвідомлювати концептуальні засади, на яких вона вибудовувалась, аби її можливе реформування було справді ефективним. Як провідні тоді виступали потреби підготовки «вузьких» фахівців для різних галузей «народного господарства», що зумовило існування обмеженої кількості класичних університетів (в УРСР їх було не більше десятка) поряд із розвинутою мережею профільних інститутів (медичних, педагогічних, будівельних, транспортних тощо), які відповідали за підготовку спеціалістів для тієї чи тієї галузі. Протягом 1990-х років майже всі ці інститути перейменувалися на «університети», але це мало що змінило по суті, оскільки абсолютна більшість новоявлених університетів зберегла свою профільність і

[1] Слід також зауважити, що серед вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації *приватної форми власності*, яких в Україні налічується близько сотні, абсолютна більшість є фактично віртуальними утвореннями без розвинутої матеріальної бази, з незначним контингентом студентів і практично відсутнім власним штатом викладачів. Окремі винятки тут лише підтверджують загальний стан справ. Закриття подібних «університетів», а отже, й суттєве скорочення статистичних показників щодо загальної кількості ВНЗ, є лише питанням наявності (або відсутності) «політичної волі», але це – тема для окремої статті. Першим за багато років реальним кроком в цьому напрямі став лист МОН № 1/9-616 від 28.11.2014 р., у якому Міністерство освіти і науки запропонувало п'ятдесяти трьом таким «вищим навчальним закладам» визначитися стосовно доцільності подальшого їх функціонування або можливого об'єднання зусиль з іншими навчальними закладами до завершення 2014/2015 навчального року [див.: 3].

продовжує освітню діяльність у звичному для себе напрямі, відповідно до усталених традицій, наукових шкіл і наявного кадрового потенціалу.

Така система непогано пристосована до умов планової (одержавленої) економіки й централізованого управління освітньою галуззю, коли саме держава встановлює необхідність у фахівцях тієї чи тієї кваліфікації й опікується відповідними профільними навчальними закладами для їх підготовки. Зрозуміло, що в сучасних умовах ринкової економіки маємо вести мову не про повсякденне й дріб'язкове безпосереднє державне управління освітою, а радше про формування державної освітньої політики та визначення освітньої стратегії, реалізацію яких держава забезпечує суто регуляторними механізмами.

Загалом структура системи освітньої галузі, зокрема й мережа вищих навчальних закладів, має бути достатньо гнучкою й у розумних межах децентралізованою, аби забезпечити можливість прийняття необхідних управлінських рішень безпосередньо на виконавському рівні задля забезпечення конкретних суспільних потреб, що швидко змінюються. Одна з пропозицій якраз і полягає в тому, що основним елементом такої системи мають стати потужні університети, створені шляхом об'єднання різних за своїм профілем вищих навчальних закладів певного регіону. Передбачається, що такі багатопрофільні регіональні університети будуть, з одного боку, достатньо міцними, аби витримати можливі економічні виклики й забезпечити стабільну життєдіяльність освітніх комплексів, що їх утворюють, а з іншого боку, – достатньо мобільними й здатними до змін, аби вчасно й ефективно реагувати на запити суспільства.

При обговоренні пропозиції створення регіональних університетів першочергового значення набуває визначення найбільш доцільної моделі їх побудови та організації, за якої такі «мегауніверситети» були б здатні виправдати очікування, які на них покладаються. Фактично тут може йтися про два принципово різних підходи до формування такої моделі: (1) централізований «моноуніверситет» унітарного типу; (2) децентралізований (або частково централізований) «поліуніверситет» плюралістичного типу. У першому випадку маємо стандартну модель організації класичного університету з більшменш одноманітною структурою й вертикальним типом управління. Така модель підходить для невеличких навчальних закладів або закладів, які протягом тривалого часу поступово зростали від компактного вишу до більш потужного університету. Але спроба створити

за такою жорстко централізованою моделлю новий великий університет на базі кількох доти самостійних навчальних закладів (шляхом їх «злиття») неминуче зіткнеться зі значними ускладненнями й може призвести до руйнації усталених традицій підготовки фахівців, нівелювання різноманітних підходів до навчальної й наукової роботи, суттєвого погіршення господарської діяльності й нераціонального використання наявних фінансових ресурсів.

Набагато доречнішою й більш ефективною видається плюралістична модель, яка справді може забезпечити умови для більш-менш гармонійного об'єднання різних профільних (галузевих) ВНЗ певного регіону (міста, області), що мають тривалу історію й традиції, сформовану систему роботи задля якісної підготовки фахівців певного профілю, відповідний цій системі науково-педагогічний склад та інфраструктуру. Саме плюралістична модель децентралізованого «поліуніверситету» здатна створити загальну платформу для ефективної організації й динамічного розвитку такого розгалуженого багатопрофільного регіонального університету.

У європейській системі вищої освіти типовими представниками такої моделі, яка в англійській мові має назву «корпораційний університет» (*collegiate university*), є Оксфордський і Кембриджський університети. Як добре відомо, структуру цих університетів утворюють коледжі – самоврядні структурні підрозділи, які мають широку академічну, організаційну й господарську (зокрема й фінансову) автономію і діють на підставі власних статутів. Університет такого типу, по суті, функціонує як співдружність (федерація) коледжів, які об'єднуються навколо спільних засадничих принципів, що визначають стратегічні напрями розвитку вишу. Центральні органи університету здійснюють загальну координацію й регулювання цієї спільної діяльності, а також представницьку, наглядову й контролюючу функції. Уся повсякденна робота, що стосується безпосередньої навчальної, наукової та господарської діяльності, зосереджена на рівні коледжів. Як зазначається на сайті Оксфордського університету, «корпораційна система є основою успіху університету, надаючи студентам і викладачам переваги приналежності як до великого, визнаного в світі закладу, так і до невеликого міждисциплінарного академічного колективу» [8].

Безперечно, спроба механічного копіювання, скажімо, структури Оксфордського університету для її втілення в українських вищих навчальних закладах є безперспективною справою. Йдеться про певні

засадничі принципи, які могли б забезпечити гармонійне поєднання університету як ефективно функціонуючого єдиного цілого з широкою самостійністю його окремих структурних підрозділів. Але чи можливі в Україні університети, побудовані на таких засадах?

3. Багатопрофільні регіональні університети в Україні: ідея та реальність

Сформулюємо засадничі принципи, на яких могла б ґрунтуватися діяльність багатопрофільного регіонального університету.

1. Багатопрофільний регіональний університет – вищий навчальний заклад, який здійснює різнопрофільну освітньо-наукову та науково-дослідну діяльність для забезпечення потреб окремого регіону держави.
2. Структуру багатопрофільного регіонального університету утворюють окремі освітньо-наукові та науково-дослідні структурні підрозділи – інститути. Освітньо-наукові інститути у складі багатопрофільного регіонального університету об'єднують споріднені факультети, кафедри, наукові лабораторії, центри, інші підрозділи, що забезпечують підготовку фахівців певного профілю (кваліфікації) та проводять наукові дослідження з певного напряму. Науково-дослідні інститути у складі багатопрофільного регіонального університету об'єднують споріднені наукові лабораторії, центри, інші підрозділи за певним напрямом науково-дослідної роботи.
3. Усі інститути у складі багатопрофільного регіонального університету функціонують на паритетних засадах, є автономними й самостійними в організації та здійсненні навчальної, методичної, науково-дослідної роботи, у розв'язанні кадрових питань, у фінансовій та господарській діяльності тощо.
4. Інститути в структурі університету мають окремі права економічної діяльності, що забезпечується можливістю відкривати рахунки в установах банків, самостійно вести бухгалтерський облік, розпоряджатися коштами та майном. Структури інститутів, їх права й обов'язки, принципи й особливості управління, функціонування, взаємодії з іншими структурними підрозділами, центральними органами університету та іншими установами визначаються в статуті університету та в положеннях про інститути.
5. Діяльність багатопрофільного регіонального університету базується на розмежуванні повноважень і функцій між центральними

органами й структурними підрозділами університету (ректорат, централізована бухгалтерія, загальноуніверситетські відділи тощо) та інститутами й структурними підрозділами інститутського підпорядкування.

Зазначені принципи могли б забезпечити можливість утворення потужних регіональних університетів шляхом об'єднання кількох профільних вищих навчальних закладів. Проте, на жаль, ці принципи не узгоджуються з чинною законодавчою базою, яка не передбачає такого типу вищого навчального закладу, як багатопрофільний регіональний університет із відповідними правами структуроутворювальних інститутів, а фактично допускає існування лише профільних вишів (університетів, академій, інститутів тощо) або багатогалузевих класичних і технічних університетів. У новому Законі про вищу освіту права навчально-наукових інститутів і факультетів у складі університету ніяк не відрізняються. Така недосконаліть нормативно-правової бази стає на заваді реалізації ідеї багатопрофільного регіонального університету, правові засади діяльності якого залишаються невизначеними.

Задля створення необхідних умов для ефективного функціонування та розвитку в Україні багатопрофільних регіональних університетів нового типу можна було б запропонувати деякі зміни до чинного законодавства щодо вищої освіти, зокрема такі доповнення до Закону України «Про вищу освіту»:

1. У ст. 27 зазначити, що можуть утворюватись багатопрофільні регіональні університети, основні структурні підрозділи яких – освітньо-наукові та навчально-дослідні інститути – зберігають автономію у здійснені освітньої, наукової та фінансово-господарської діяльності.
2. У ст. 28 вказати серед типів вищих навчальних закладів, які діють в Україні, багатопрофільний регіональний університет – вищий навчальний заклад, що проводить інноваційну освітню діяльність за різними ступенями вищої освіти (зокрема й доктора філософії) та за різними профілями підготовки (технологічним, гуманітарним, економічним, юридичним, аграрним, мистецьким, фізкультури та спорту тощо[1]), проводить фундаментальні та прикладні

[1] Окреме питання – чи доречно включати до таких університетів медичні й педагогічні вищі навчальні заклади, враховуючи, що ці галузі залишаються переважно державними й зазначені види ВНЗ належать до відповідних державних підсистем (охорони здоров'я та освіти), виконуючи важливі функції в їх рамках.

наукові дослідження, є провідним науковим і методичним центром регіону (міста, області), має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, сприяє поширенню наукових знань та проводить культурно-просвітницьку діяльність, бере участь у розробленні й реалізації регіональних, всеукраїнських і міжнародних програм економічного, соціального, науково-технічного та освітньо-культурного розвитку.

3. Увести окрему статтю, в якій визначити додаткові права багатопрофільних регіональних університетів.
4. У ст. 33 «Структура вищого навчального закладу» передбачити, що основними структурними підрозділами багатопрофільного регіонального університету є профільні (освітньо-наукові та науково-дослідні) інститути, що об'єднують не менш як три факультети (для освітньо-наукового інституту), які забезпечують підготовку фахівців за одним або кількома близькими профілями. Профільні інститути у складі багатопрофільного регіонального університету створюються рішенням Вченої ради університету за погодженням із органами регіональної влади та МОН України.
5. Увести до розділу VII «Управління вищим навчальним закладом» статтю «Керівник профільного інституту багатопрофільного регіонального університету», в якій визначити повноваження та обсяг відповідальності керівника профільного інституту. Також визначити в цьому розділі особливості утворення й повноважень вчених рад, органів громадського самоврядування та студентського самоврядування багатопрофільного регіонального університету та профільних інститутів як його структурних підрозділів задля забезпечення автономії й самостійності профільних інститутів у розв'язанні питань освітньої, наукової та фінансово-господарської діяльності, спрямованої на забезпечення якісної підготовки фахівців певних профілів.
6. Увести до розділу XII «Фінансово-економічні відносини у сфері вищої освіти» окрему статтю, в якій визначити специфіку фінансово-економічної діяльності багатопрофільних регіональних університетів, зокрема специфіку майнових, господарських та фінансових прав і обов'язків профільних інститутів (наприклад, передбачити для профільних інститутів фінансово-економічні права відокремлених структурних підрозділів).

Саме законодавче закріплення правового статусу, структури та особливостей функціонування багатопрофільних регіональних уні-

верситетів може забезпечити передумови для оптимізації мережі вищих навчальних закладів в Україні шляхом об'єднання існуючих вищих навчальних закладів та створення «укрупнених» університетів нового типу та їх успішного розвитку. Без такого законодавчого забезпечення про українські Оксфорд і Кембридж залишається тільки мріяти.

Література

1. *Вакарчук І.* Мета реформ у вищій школі – якість і доступність освіти / І. Вакарчук // Вища школа. – 2009. – № 4. – С. 3–30.

2. Міносвіти планує оптимізувати мережу внз [Електронний ресурс] // освіта.ua. – Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/reform/43009/.

3. МОН пропонує 53 ВНЗ визначитися з їхньою діяльністю до травня 2015 року [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: http://mon.gov.ua/ua/news/40941-mon-proponue-53-om-vnz-viznachitisya-z-yihnoyu-diyalnistyu-do-travnya-2015-roku.

4. *Ніколаєнко С.* Я не квапився б посипати голову попелом / Станіслав Ніколаєнко // Дзеркало тижня. Україна. – 2005. – № 9. – 11 березня.

5. Скорочення вишів має відбуватися природним шляхом – Квіт [Електронний ресурс] // Новини УНІАН. – Режим доступу: http://www.unian.ua/society/892815-skorochennya-vishiv-mae-vidbuvatisya-prirodnim-shlyahom-kvit.html.

6. Табачник: як відрізнити університет від академії, придумав Вакарчук [Електронний ресурс] // Новини УНІАН. – Режим доступу: http://www.unian.ua/politics/454158-tabachnik-yak-vidrizniti-universitet-vid-akademiji-pridumav-vakarchuk.html.

7. Statistisches bundesamt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.destatis.de/de/zahlenfakten/gesellschaftstaat/bildungforschungkultur/hochschulen/tabellen/hochschulenhochschularten.html.

8. University of Oxford [Електронний ресурс] // Official Site. – Режим доступу: http://www.ox.ac.uk/about/organisation.

РОЗВИТОК МЕРЕЖЕВОЇ ВЗАЄМОДІЇ БІЗНЕСУ, ОСВІТИ І НАУКИ ВІДПОВІДНО ДО НОВОГО ЗАКОНУ ПРО ВИЩУ ОСВІТУ В УКРАЇНІ

Бакушевич Іванна Всеволодівна

кандидат економічних наук,
професор кафедри міжнародної економіки та маркетингу
Тернопільського інституту соціальних та інформаційних технологій,
директор БФ «Бізнес-інкубатор Тернопільщини»

Fulbright Scholar Program, 1999–2000,
University of Cincinnati

Анотація. У цьому дослідженні представлено проблеми встановлення мережевої взаємодії бізнесу, освіти і науки з метою збалансованого інноваційного розвитку регіонів України. Можливі варіанти налагодження партнерства в ланцюгу інноваційного розвитку розглянуто з точки зору реалізації Закону про вищу освіту. Запропоновано віртуальну модель мережі інноваційних лабораторій як платформи структурної перебудови партнерства університетів і бізнесу для забезпечення інноваційного розвитку на регіональному та глобальному рівнях.

Ключові слова: інноваційна діяльність, мережева взаємодія, бізнес, освіта, інноваційна лабораторія.

Abstract. This research presents the problems installing networking among business, education and science with the aim of sustainable innovation development of the regions in Ukraine. We considered possible options for partnership in the chain of innovation development in terms of the Law of Ukraine «On Higher Education» and proposed the networking innovation labs virtual model as a platform for universities and business restructuring partnerships for innovation development of regional and global levels.

Keywords: innovation, networking, business, education, innovation laboratory.

Вступ

Актуальність проблеми. Сьогодні в Україні спостерігається гостра потреба в реформуванні чинних і запровадженні нових інструментів державної політики у сфері регіонального та місцевого інноваційного розвитку.

2014 рік, безперечно, увійде в історію України та й у всесвітню історію як майданний і переломний рік – рік буремних подій, трансформації та реструктуризації багатьох сфер економіки й суспільства в цілому. Підвищення ступеня відкритості національної економіки до євроінтеграційних процесів, з одного боку, та її вразливості до деструктивних, навіть руйнівних військових дій у східних областях та на півдні України, з другого, зумовлює необхідність пошуку ефек-

тивних шляхів реформування й реструктуризації системи інноваційного розвитку на регіональному та національному рівнях, прискорення процесів відновлення не тільки наукомістких сфер виробництва та послуг для потреб економіки воєнного часу, але також і ревіталізації окремих міст, територій, регіонів і країни в цілому.

Незважаючи на те, що в окремих великих містах сфера науки і освіти має достатньо високий потенціал розвитку, спостерігається її надто низька результативність і ефективність діяльності для потреб бізнесу та соціальної сфери. Особливо гостро відчувається прірва між наукою, освітою та бізнесом у малих і середніх містах майже по всій території України, що призводить до поступового відставання національної інноваційної системи від інноваційних систем світового рівня, спричиняє падіння конкурентоспроможності країни в багатьох сферах економіки. Слід виділити низку проблем, які вимагають нагального вирішення, пошуку шляхів реформування як окремих ланок у ланцюгу «освіта – наука – бізнес – суспільство», так і всього процесу взаємодії між ними. Це зокрема:

– низька поінформованість бізнесу про досягнення вітчизняних науковців, про їх потенційні можливості для вирішення місцевих і національних стратегічних завдань;
– відсутність інформаційної бази даних про наявні науково-технологічні проблеми на виробничих підприємствах, у сфері інфраструктурного забезпечення бізнесу, в соціальній сфері конкретного міста/регіону;
– відсутність організаційно-економічних механізмів взаємодії у ланцюгу «освіта – наука – інвестор – бізнес»;
– недостатність «критичної маси» фінансування для реалізації інноваційних проектів на локальному, регіональному, національному рівнях;
– недосконала нормативно-правова база захисту інтелектуальної власності та забезпечення трансферу знань.

Сьогодні процес реформування національної інноваційної системи розпочато з реформи однієї з її ланок – вищої освіти. Проте потребують змін і інші складові, зокрема переосмислення й реструктуризації процесів взаємодії між окремими ланками інноваційної системи як на регіональному, так і на національному рівнях.

Теоретичні та практичні аспекти взаємодії бізнесу, науки й освіти в умовах глобальної інтеграції розглянуто в працях українських учених, зокрема Ю. Бажала, В. Геєця, О. Кондрашової, О. Маслак,

Л. Федулової та ін. [1–8, 11, 12], а також у публікаціях зарубіжних науковців, зокрема Дж. Болдвіна, П. Ганела, М. Портер та ін. [13–17]. Сьогодні стратегію розвитку та моделі партнерства розробляє для себе практично кожен університет США та Європи, про що свідчить аналіз їхніх веб-сторінок, де навчальний заклад розміщає доступну широкій громадськості інформацію про проекти взаємодії із бізнес-структурами та місцевою громадою.

Мета дослідження – виявити позитивні й негативні сторони взаємодії ключових гравців у процесі формування ланцюга інноваційного розвитку «освіта – наука – бізнес», а також запропонувати нові методи мережевої горизонтальної взаємодії університетів, підприємств виробничої та невиробничої сфери, інноваційних посередницьких структур на основі кластерної моделі створення та розвитку інноваційних лабораторій.

1. Аналіз готовності освіти і науки в України до взаємодії з бізнесом

Вища освіта й наука є однією зі сфер національної інноваційної системи, яка все ще дозволяє Україні, незважаючи на низькі обсяги ВВП, зберігати позиції «міцного середнячка» у відповідних світових рейтингах. У 2012 р. у рейтингу Глобального інноваційного індексу Україна посіла 63-тє місце серед 141 країни світу проти 60-го місця серед 125 країн світу в 2011-му. До факторів, які визначають якість інноваційної діяльності, можна віднести рівень розвитку вищої освіти і стан сфери досліджень і розробок. Так, за рівнем розвитку вищої освіти Україна в 2012 р. посіла 34-те місце (39-те – в 2011 р.), зокрема за показником охоплення вищою освітою – 8-ме, за часткою випускників наукового та інженерного спрямування – 19-те місце [4, 5].

Оцінка сфери досліджень і розробок включає три показники:

1) кількість дослідників на 1 млн населення – 44-те місце; 2) витрати на НДДКР – 37-ме місце; 3) якість дослідних інститутів – 69-те місце. За результативністю наукових досліджень Україна в 2012 р. посіла 30-те місце (40-ве – в 2011 р.), а за таким показником, як створення нових наукових знань, який характеризується кількістю патентів і наукових статей, – 21-ше, за поширенням знань – 55-те, впливу знань – 66-те місце. У рейтингу Глобального індексу конкурентоспроможності 2012–2013 рр. Україна посіла 73-тє місце серед 144 країн світу (у 2011–2012 рр. – 82-ге), продемонструвавши свої

основні конкурентні переваги – освіту та місткість ринку. Однією з важливих складових індексу конкурентоспроможності є показник «Інновації», що включає такі основні показники, як «наявність високоякісних науково-дослідних установ» (64-те місце), «співпраця університетів та бізнесу у сфері наукових досліджень» (69-те), «наявність наукових і інженерних кадрів» (25-те), «захист інтелектуальної власності» (51-ше місце) [4, 5].

Про досить високий попит на дослідження й розробки українських учених свідчать щорічні надходження від іноземних замовників обсягом понад 20 % загального фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Українська наука зберігає реальні можливості для забезпечення міжнародного науково-технічного та інноваційного співробітництва та інтеграції у світовий науково-технологічний простір [11].

Аналіз кількісних показників діяльності сфери освіти дає можливість констатувати таке: у 2014 р. мережа вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації налічує 325 вищих навчальних закладів, із них 215 належать до державної форми власності, 14 – комунальної та 96 – приватної. У системі вищої освіти України функціонують 198 університетів, 62 академії, 83 інститути, 245 коледжів, 97 технікумів, 117 училищ і 1 консерваторія. У2013/2014 навчальному році контингент студентів вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності становив понад 2052 тис. осіб (4,4 % населення країни), із них за кошти фізичних та юридичних осіб навчалося 1074 тис. осіб, або 52 %[1].

Прийняття нового Закону про вищу освіту[2] ставить перед науково-освітньою та бізнесовою спільнотами виклики пошуку нової моделі взаємодії освіти – науки – бізнесу – влади. Виникає гостра потреба в структурній перебудові існуючих зв'язків вищих навчальних закладів з вітчизняними підприємствами, з одного боку, а з іншого – підприємства чимраз гостріше відчувають проблему налагодження зв'язків з українськими вищими навчальними закладами в одержанні компетентних високопрофесійних випускників, які б володіли

[1] Вища освіта України. Міністерство освіти і науки України. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/58/.

[2] Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vnz.org.ua/zakonodavstvo/111-zakon-ukrayiny-pro-vyschu-osvitu.

відповідними креативними компетенціями, вміннями практичної роботи з інноваціями, швидкого пошуку та доступу до останніх світових наукових відкриттів і передових технологій, вміннями реалізовувати свої ідеї в реальних інноваційних проектах, взаємодіяти й працювати з українськими та іноземними партнерами, просувати інноваційну продукцію вітчизняних товаровиробників на міжнародні ринки.

2. Сильні та слабкі сторони партнерства в системі «освіта – наука – бізнес»: український та міжнародний досвід

На сьогодні в Україні, як і у світі, можна виділити дві моделі партнерства бізнесу та університетів:

– партнерство у навчальній діяльності,
– партнерство у науково-дослідній роботі.

Водночас відсутність або надзвичайно мляві прояви такого партнерства є слабкою стороною економіки того міста чи регіону, де розміщений вищий начальний заклад. Відсутність партнерства призводить до виникнення ще однієї проблеми – працевлаштування випускників, яка пов'язана з неправильними підходами вищих навчальних закладів до процесу організації навчання.

Перший національний форум «Бізнес і університети», який був організований Центром «Розвиток КСВ» у Києві в листопаді 2013 р., дав змогу виявити сильні й слабкі сторони чинних моделей партнерства [7].

Аналізуючи оцінки експертів щодо взаємодії бізнесу та вищої освіти, можемо з'ясувати, що дуже часто в першій моделі партнерства заклади вищої освіти взаємодіють з підприємствами – базами практики в плані організації практичної підготовки студентів та один з одним щодо обміну студентами й викладачами. Така взаємодія має непостійний, фрагментарний характер, причому ініціатива здебільшого належить насамперед студентам і викладачам, зацікавленим в участі у міжнародних програмах мобільності, а не адміністрації університету. Експерт з Австралії професор С. Фейхі вважає, що університети мають змінити модель, за допомогою якої вони пропонують свої освітні послуги: «університети мають переорієнтуватись більше на надання практичних навичок і активне залучення бізнесу для їх передачі» [7, с. 9]. Щодо реалізації другої моделі взаємодії бізнесу і вищого навчального закладу у сфері досліджень професор

С. Фейхі зазначає, що науковці здебільшого здійснюють свої дослідження ізольовано від бізнесу й пропонують уже готовий результат, сподіваючись зацікавити ним бізнес, проте бізнес має бути залучений до процесу дослідження якомога раніше, практично на початкових стадіях наукових досліджень і розробок**.**

Цікавим є досвід Великої Британії, де починаючи з 1990-х розвиваються тісні й більш інтегровані відносини між університетами, місцевою владою та місцевим приватним сектором. Успіх «британської» моделі партнерства в процесі трансферу знань від університету до бізнесу «Knowledge Transfer Partnerships» (KTPs) [16], на думку пана М. Даула, директора Британської Ради в Україні, ґрунтується на трьох ключових положеннях:

1. Університет – це економічний новатор та ініціатор економічного розвитку міста/регіону, що означає:
   трактування університету, як структурного елементу сфери бізнесу та залучення його фінансових ресурсів у проекти державного сектору; визначення пріоритетності розвитку наукових досліджень для університету на основі економічних потреб і планів майбутнього розвитку міста/регіону; прагнення до досконалості досліджень в обраних ділянках знань.
2. Університет – інноваційний центр, що означає:
   ініціювання тісної співпраці з бізнесом, залучення приватних компаній до розроблення й фінансування наукових проектів; створення інноваційних технологічних центрів, наукових інкубаторів тощо; започаткування спільних підприємств для здійснення практичних досліджень, які розпочинаються з ідеї та закінчуються спільними правами на інтелектуальну власність отриманого продукту; проведення досліджень та забезпечення можливостей для розвитку місцевих компаній, особливо для підприємств малого та середнього бізнесу.
3. Університет зорієнтований на запити роботодавців, що передбачає:
   розроблення на замовлення бізнесу навчальних програм, спільне формування змісту навчальних курсів; визначення майбутніх потреб роботодавців щодо нових працівників – випускників університету; стажування для випускників, професійна підготовка, розвиток особистих якостей керівників підприємств; розвиток практичних підприємницьких навиків професорсько-викладацького складу та студентів.

3. Стратегічні напрями розвитку партнерства

Новий Закон про вищу освіту (2014 р.), зокрема в частині основних завдань вищого навчального закладу, вимагає «забезпечення органічного поєднання в освітньому процесі освітньої, наукової та інноваційної діяльності»[1]. Імплементація Закону вимагатиме від керівників університетів, академій, інститутів України, незалежно від форми власності, переглянути свої стратегічні цілі й здійснити реструктуризацію своїх існуючих моделей партнерства бізнесу – освіти – науки у таких стратегічних напрямах розвитку:

- університети мають змінити свій статус від «навчальних» закладів до «дослідницьких», стати **місцевими осередками наукової та інноваційної діяльності**, оскільки мають великий потенціал студентів, які можуть не тільки навчатись, але й продукувати нові ідеї для розвитку власного міста чи регіону;
- широке запровадження Інтернет-технологій у навчальний процес і розвиток **он-лайн освіти**, за допомогою якої університети й компанії можуть підвищити ефективність використання креативного потенціалу носіїв унікальних знань. Он-лайн освіта має стати важливим **інтерактивним компонентом** у традиційній моделі здобуття знань і сприяти підвищенню її якості, оптимізації навчального процесу, створенню нових можливостей як для студентів, так і для різних верств населення (менеджерів, яким потрібні нові знання для власного кар'єрного росту; спеціалістів, які прагнуть змінити свій фах; людей старшого віку, які бажають залишатись активними в діловому світі).

Поєднання цих двох напрямів розвитку українських університетів може стати достатньою і необхідною умовою для здійснення справжнього реформування вищої освіти.

4. «Інноваційна лабораторія» як модель віртуального партнерства бізнесу – освіти – науки

Типовим прикладом нової моделі розвитку й укріплення партнерства освіти – науки – бізнесу з використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій і он-лайн освіти може буди створення **відкритих інноваційних навчальних і дослідних лабораторій**

[1] Закон України «Про вищу освіту». Стаття 26. Основні завдання вищого навчального закладу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vnz.org.ua/zakonodavstvo/111-zakon-ukrayiny-pro-vyschu-osvitu.

(платформ). Інноваційна лабораторія – це концепція, яка тісно пов'язана з відкритими інноваціями, створенням платформи для експериментування, де підприємства, органи місцевої влади та громадські організації беруть участь у розробленні інноваційного продукту, послуги, технології. Важливими компонентами концепції є: відкритість платформи для всіх зацікавлених сторін з різним рівнем підготовки; залучення широкої громадськості до подання ідей для розв'язання місцевих проблем бізнесу, соціальної сфери, екології; паралельне й одночасне охоплення всіх ланок «інноваційного ланцюга» за участю постачальників, посередників, споживачів інновацій та інших учасників ринку нових знань та інновацій.

Проект «Іннолаб», який реалізується саме з метою розбудови інтеграційної діяльності підприємств і університетів, діє з 2012 р. в Україні та Білорусі за фінансової підтримки програми «TEMPUS»[1]. Партнерами проекту є три університети з України (НУ «Києво-Могилянська академія», Ужгородський національний університет, НТУ «Харківський політехнічний інститут»), два університети з Білорусії (Гродненський державний університет ім. Янки Купали, Полоцький державний університет), три європейських університети (Бредфордський університет, Велика Британія; Талліннський технологічний університет, Естонія; Університет міста Салоніки ім. Аристотеля, Греція), а також Міністерство освіти і науки України та Бізнес-інкубатор Тернопільщини. Провідним партнером виступає Бредфордський університет.

У рамках проекту українські й білоруські учасники провели низку робочих зустрічей у трьох університетах та їх інноваційних структурних підрозділах (у Великій Британії, Естонії та Греції), де вивчали досвід і аналізували моделі взаємодії бізнесу, освіти й науки, а також провели дослідження щодо інноваційної активності на провідних підприємствах трьох регіонів України (західного, центрального та східного). Це дало можливість виробити спільні позиції стосовно просування інноваційних технологій у регіонах України та Білорусі, створити віртуальну платформу для розміщення інноваційних проектів та пропозицій розвитку конкретних підприємств[2].

Створення віртуальної платформи проекту Іннолаб дасть можливість розгорнути процес сприяння взаємодії освіти – науки – бізнесу

[1] Сайт проекту ІННОЛАБ. – Режим доступу: http://www.psu.by/tempus/index.php/en/news.

[2] Сайт віртуальної платформи Іннолаб: http://www.innolabs.org/uk/.

в плані створення й передачі відкритих інновацій, який буде реалізовано в таких практичних напрямах:

- **практика швидкого реагування на вирішення проблем бізнесу в єдиній команді** (командна робота студентів, викладачів і підприємців шляхом проведення практичних занять, курсових та дипломних робіт на запити підприємств) щодо створення й наповнення платформи;
- **«ринок ідей»:** використання віртуальної платформи для моделювання ситуацій розвитку бізнесу через генерування ідей студентів для «реальних потреб бізнесу». Міжнародні й національні команди студентів пропонуватимуть свої ідеї на платформі ринку ідей та голосують за вибір кожної з них, інвестуючи віртуальні кошти.

Результатом застосування моделі Іннолаб стане залучення студентів до інноваційної діяльності підприємств, а також студентів, викладачів і підприємців – до ранжування списку ідей для визначення переможців. Таким чином, у результаті проекту має бути запущена робота в п'яти інноваційних лабораторіях на базі українських і білоруських підприємств, що посилить співпрацю підприємців, викладачів і студентів щодо експериментування з проривними концепціями інноваційного розвитку бізнесу на ранніх стадіях цього процесу.

Висновки та рекомендації

Створення мережі інноваційних лабораторій дасть можливість переглянути стратегії розвитку партнерства як для місцевих органів влади, так і для університетів, бізнесових структур, організацій громадського сектору, які зацікавлені в інноваційному розвитку своїх міст, територій, регіонів, країни в цілому. При розробленні національних/регіональних/локальних стратегій інноваційного розвитку необхідно відводити університетам роль економічного новатора та центру майбутнього інноваційного розвитку.

Успішність реалізації проекту Іннолаб як одного з елементів регіональної і національної інноваційної системи в стратегічній і короткотерміновій перспективах залежатиме від низки чинників територіального управління, тому місцевим органам влади необхідно:

– створити сприятливі умови для інвестування місцевим приватним бізнесом коштів у галузеві інноваційні лабораторії при університетах;

– забезпечити публічний доступ до фінансових звітів університетів у частині витрат і доходів від науково-технічного партнерства;
– надавати пільги компаніям, які підтримують інноваційні лабораторії вищих навчальних закладів (наприклад, при створенні нових робочих місць для реалізації найкращих інноваційних проектів, розроблених студентами вищого навчального закладу на замовлення компаній).
– забезпечити умови для розвитку регіональної інноваційної бізнес-інфраструктури (бізнес-інкубатори, наукові парки, технопарки, інноваційно-фінансові кластери) щодо сприяння інвестицій та захисту прав інтелектуальної власності при розвитку партнерства;
– розвивати соціальну інфраструктуру міст для створення привабливого середовища і комфортного проживання на конкретній території випускників університетів.

Університетам, які будуть створювати інноваційні лабораторії, для їх успішної діяльності буде потрібно:
– враховувати тенденції територіального розвитку у своїх навчальних програмах, виступати провідниками у реалізації студентами бізнес-ідей;
– при формуванні професійних компетенцій студентів орієнтуватися на досягнення стратегічних показників для успішного бізнесу, зокрема скорочення часу на адаптацію молодих фахівців;
– збільшити обсяг практичної підготовки студентів;
– переорієнтуватися на активне залучення бізнесу для передачі знань і навичок студентам з основ інноваційного підприємництва;
– передбачити фінансово-організаційні умови співпраці з бізнес-структурами (виділяти не менше 25 % бюджету вищого навчального закладу для науково-дослідних робіт на запити бізнесу, співпрацювати з донорами щодо створення спеціальних венчурних фондів для фінансової підтримки університетських стартапів);
– заключати договори з фірмами щодо проходження стажувань на інноваційних підприємствах міста чи регіону для розвитку відповідних компетенцій викладачів;
– створювати мережу випускників, яка активно допомагатиме вищому навчальному закладу;
– використовувати можливості он-лайн освіти для вдосконалення та підвищення ефективності навчального процесу.

Інноваційно орієнтованим підприємствам в свою чергу також буде потрібно:

– переходити до бізнес-моделі свого розвитку як зацікавленої сторони у ланцюгу інноваційної взаємодії з університетами, ставити перед ними свої чіткі бізнес-завдання, орієнтовані на конкретні результати партнерства;
– практично долучатися до ініціатив з розроблення освітніх програм та спрощувати й прискорювати внесення до них змін відповідно до нових вимог з боку бізнесу;
– збільшувати розмір грантових внесків до фондів досліджень університетів (відповідно до поданих проектних заявок на місцеві конкурси інноваційних проектів, не менше ніж 10 % прибутку);
– створювати умови (спеціальні статті в бюджеті фірми, благодійні фонди) для підтримки спільного стажування викладачів і студентів, участі в процесі підготовки практичних дипломних проектів);
– використовувати підхід кластерної взаємодії для комплексного вирішення проблем підготовки фахівців (замовлення цільових місць для навчання у вищому навчальному закладі з урахуванням стратегічних перспектив партнерства, передусім результатів спільних наукових досліджень і мобільності студентів);
– брати участь у створенні й діяльності інноваційних підприємств шляхом об'єднання ресурсів компаній та університетів для реалізації інноваційних проектів і програм регіонального розвитку.

Література

1. *Баглюк Ю. Б.* Взаємодія суспільства, освіти та бізнесу [Електронний ресурс] / Ю. Б. Баглюк, О. І. Якушев. – Режим доступу: http://www.slideshare.net/alegre380/ss-27877469.

2. *Бажал Ю. М.* Знаннєва економіка: теорія і державна політика / Ю. М. Бажал // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3. – С. 71–86.

3. *Геєць В. М.* Економіка знань та її перспективи для України : Наук. доп. / В. М. Геєць, В. П. Александрова, Ю. М. Бажал, М. С. Данько, В. В. Дем'яненко; Ін-т екон. прогнозування НАН України. – К., 2005. – 168 с.

4. Дослідження Світового економічного форуму про конкурентоспроможність у світі [Електронний ресурс]. – The Global Competitiveness Report 2011–2012. – Режим доступу: http://gcr.weforum.org/gcr2011/.

5. Дослідження Світового економічного форуму про конкурентоспроможність у світі [Електронний ресурс]. –The Global Competitiveness Report 2010–2011. – Режим доступу: http://gcr.weforum.org/gcr2011.

6. *Захарін С. В.* Економічний механізм інституційної взаємодії науки, освіти, бізнесу [Електронний ресурс] / С. В. Захарін. – Режим доступу: http://www.readera.org/article/ekonomichnyi-mekhanizm-instyetutsiynoye-10112327.html.

7. Звіт за результатами І Національного форуму «Бізнес і університети» – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://csr-ukraine.org/wp-content/uploads/2014/04/ForumReport_Final.pdf.

8. *Кондрашова О. В.* Формування моделі взаємодії освіти, держави та бізнесу [Електронний ресурс] / О. В. Кондрашова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – 2013. – № 15. – С. 5–13. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vlup_2013_15_3.pdf.

9. *Костылева С. Ю.* Партнерство бизнеса и государства: роль системы высшего образования в инновационном развитии страны [Електронний ресурс] / С. Ю. Костылева, И. Н. Макаров // Креативная экономика. – 2009. – № 5 (29). – С. 13–21. – Режим доступу: http://www.creativeconomy.ru/articles/237/.

10. *Морозова И. А.* Влияние стратегического партнерства государственных вузов и бизнес-структур на уровень инвестиционной привлекательности региона [Електронний ресурс] / И. А. Морозова, М. Н. Мысин // Креативная экономика. – 2014. – № 6 (90). – С. 3–11. – Режим доступу: http://www.creativeconomy.ru/articles/32347/.

11. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник. – К., 2014. – 314 с.

12. *Федулова Л. І.* Інноваційна економіка: Підручник / Л. І. Федулова. – К.: Либідь, 2006. – 480 с.

13. *Baldwin J. R.* Innovation and Knowledge Creation in an Open Economy / J. R. Baldwin, P. Hanel. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2003. – 512 p.

14. Partnerships That Work [Електронний ресурс] // University Business Magazine. – Режим доступу:www.universitybusiness.com/article/partnerships-work.

15. *Porter Michael E.* The determinants of national innovative capacity / Michael E. Porter, Jeffrey L. Furman, Scott Stern // Research Policy. – 2002. – Vol. 31. – P. 899–933.

16. Services for Business: Knowledge Transfer Partnerships (KTPs) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ncl.ac.uk/business/knowledge/ktp/.

17. UK Business and University Partnerships and Collaborations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.innovateuk.org/university-business-collaboration.

АКРЕДИТАЦІЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ: ЦІННІСТЬ АМЕРИКАНСЬКИХ ТРАДИЦІЙ ДЛЯ ОСВІТНІХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ

Панич Олена

кандидат історичних наук, доцент,
докторант Національного педагогічного університету
імені М. Драгоманова

Fulbright Visiting Scholar, 2012–2014,
Penn State University

Анотація. Стаття присвячена аналізу стратегій і практик акредитації вищих навчальних закладів і програм. Особливу увагу приділено незалежним акредитаційним агенціям США. Автор доводить, що створення таких інституцій було б корисним у ході реформування вищої освіти в Україні.

Ключові слова: вища освіта, акредитація, реформа, автономія університету, гарантування якості.

Abstract. This article explores the strategies and practices of accreditation of higher education institutions and programs. It is primarily focuses on independent accreditation agencies in the USA. The author argues that such institutions might be beneficial for a successful reform of higher education in Ukraine.

Keywords: higher education, accreditation, reform, university autonomy, quality assurance.

Метою цієї **статті** є виявлення характерних рис системи акредитації вищої освіти в США та демонстрація їх цінності для України. Актуальність такого дослідження зумовлена тим, що згідно з новим Законом України «Про вищу освіту» [2] акредитація вищих навчальних закладів має стати однією зі сфер активного реформування. У ході реформи вищої освіти цілком доречно ще раз звернути увагу на характер і місію акредитації як інституту, в підтримку якого вкладаються суспільні кошти і який має сьогодні надзвичайно вагомий вплив на якість вищої освіти. Досвід інших країн у цьому контексті є цікавим і потрібним для вивчення. Незважаючи на те що в наших освітянських колах більш прийнято рівнятися на європейські країни, слід мати на увазі, що американська освіта обслуговує одну з найбільш динамічних і глобалізованих економік у світі. Вона ефективна і здатна розвиватися навіть в умовах обмежених державних ресурсів, що особливо актуально для України у світлі щорічного скорочення бюджетних надходжень [3]. Американська модель акредитації вида-

ється цікавою й повчальною у контексті таких перспектив, як плюралізм, якість освіти, зв'язок з роботодавцями та автономія вищих навчальних закладів.

Основними джерелами для написання цієї статті стали документи американських акредитаційних організацій, нормативні документи, що регулюють процеси акредитації в Україні, а також власні спостереження, взяті з практики роботи в різних вищих навчальних закладах України і стажування у США.

Акредитація вищої освіти як плюралістичний механізм

Практика акредитації у США є великою мірою автономним від держави процесом. Це видно на прикладі Ради акредитації вищої освіти (Council for Higher Education Accreditation – CHEA), найбільшої акредитаційної асоціації у США. CHEA – приватна організація, яка одночасно є національною (тут поняття «національний» не ототожнюється з поняттям «державний»). Вона охоплює понад 3000 вищих навчальних закладів і очолюється колегією з представників авторитетних ВНЗ. Особливість CHEA в тому, що вона акредитує не вищі навчальні заклади чи програми, а акредитаційні організації або агенції. Ці агенції виникли як своєрідні посередники, функція яких – забезпечення колегіального визнання авторитету того чи іншого ВНЗ з боку інших авторитетних ВНЗ. Визнання університетами авторитету акредитаційних агенцій не менш важливе, ніж визнання цими агенціями університетів. За словами президента CHEA Джудіт Ітон «акредитаційні організації у США здобувають свою легітимність саме від коледжів, університетів і програм, які акредитуються, але не від уряду» [12, с. 2].

Сьогодні налічується 60 акредитаційних агенцій, визнаних CHEA. До них належать регіональні, національні та спеціалізовані агенції. До національних також належать ті, що акредитують релігійні навчальні заклади (faith-related accrediting organizations) [17]. Серед акредитаційних агенцій є помітна конкуренція. Наприклад, бізнес-школи і бізнес-програми, які хочуть отримати акредитацію, можуть обирати з трьох визнаних CHEA спеціалізованих акредитаційних агенцій, які відрізняються за рівнем престижності [10].

Усі ці організації вважають свою діяльність скоріше сферою послуг, а не контролю чи регулювання роботи закладів освіти. Головна мета – не висунути вимоги чи сформулювати стандарти, а допомогти школі

чи коледжу розвинути свою програму, сприяти живучості програм. При цьому акредитаційні агенції також взаємодіють із державою, надаючи їй послуги щодо аналізу якості тих чи тих ВНЗ і таким чином допомагаючи більш відповідально розподіляти гранти й допомогу серед цих ВНЗ. У певному сенсі слова акредитаційний процес тут є сферою освітньої аналітики, оцінки та консультацій. Саме тому ці агенції обслуговують ВНЗ не лише США, але й 125 інших країн [12, с. 1].

Слід зазначити, що, хоча акредитація є в цілому добровільним процесом, вищі навчальні заклади, як правило, зацікавлені в ній, тому що вона є вагомим механізмом підтвердження їх авторитету й надійності перед суспільством і державою.

Акредитація як спосіб підвищення якості освіти

Акредитація стає затребуваною ще й тому, що вона стимулює підвищення якості освіти. Вислів «quality assurance», який у нас перекладають як «забезпечення якості», за змістом означає радше «гарантування» чи «оцінка» якості освіти. Саме гарантування якості освіти є головним завданням акредитаційних агенцій у США. Цілі акредитаційної процедури – оцінити якість освітньої інституції чи програми та надати допомогу у її поліпшенні [15, с. 76–77]. Із самого початку процес акредитації уявлявся як такий, що ґрунтується на оцінці колег-фахівців (peer-review). У цьому контексті аналіз і оцінка важливі як обмін досвідом [9].

Важливо також зберегти унікальність навчального закладу чи програми. Тому слово «стандарти» акредитаційні агенції вживають обережно та із застереженнями. Наприклад, у посібнику агенції з акредитування програм з бізнесу і менеджменту IACBE (International Assembly for Collegiate Business Education) вказується, що IACBE базує свою акредитацію радше на принципах, ніж на стандартах:

«*Стандарти все ж таки можуть бути довільними. Передбачається, що досягнення рівня, встановленого стандартами, забезпечує результат якості. Але це може бути і не так. Стандарти є більш ефективними у виробничій сфері, де продукція стандартизована і результати легко вимірюються. Стандарти є проблематичними в освітній сфері, тому що люди є індивідуумами, і людська діяльність не може бути стандартизованою... Освітні установи є унікальними, вони мають різні місії, цілі, процеси й спрямовані на досягнення різних результатів… Не існує таких стандартів навчан-*

ня, які підходять усім інституціям. Але є принципи, які можна застосовувати до всіх інституцій» [16, с. 1–2].

Динаміка, гнучкість, інноваційність – це те, що IACBE вважає своїм підходом в оцінюванні освітніх установ. Велику увагу приділено місії та цілям, які сам ВНЗ має чітко сформулювати і які мають бути відображені в усіх документах – від стратегічного плану до конспектів окремих навчальних дисциплін. Від ВНЗ вимагають засвідчити ефективність методу набору викладачів, мати обґрунтовані критерії оцінки їхньої роботи, а також створювати сприятливий клімат для підвищення їхньої кваліфікації та наукової діяльності. До уваги беруться також участь студентів у житті університету, їхні потреби та вимоги, аналізуються їхні скарги.

Загалом акредитаційна агенція очікує від вищих навчальних закладів повної саморефлексії. Вона прагне привчити викладачів і адміністраторів аналізувати свої цілі та методи на предмет актуальності й ефективності, а також допомогти вищому навчальному закладу виробити або вдосконалити власну стратегію розвитку. Її працівники проводять семінари й консультації для представників ВНЗ. Домінуюча етична настанова допомоги (а не контролю) є важливим чинником. Аналітичні звіти про стан закладу сприймаються не як вирок, а як рецензія, що мотивує до вдосконалення.

У контексті завдань акредитації постійно дискутується питання, що головне в оцінюванні: якість програм чи якість результатів? Якість результатів визнається в цілому стратегічно більш значущою, хоча її важче виміряти. Удосконалення якості – це процес, який не повинен зупинятися. Тому прогрес якості має бути певним чином відрефлексований і задокументований, у т. ч. у періоди між проведенням акредитаційної процедури. Відтак акредитація набуває лонгітюдного (довготривалого), неспорадичного характеру.

Акредитація і зв'язок з професійною спільнотою

Плюралістичний і зорієнтований на аналіз результатів механізм акредитації дозволяє бути більш гнучким у стосунках із роботодавцями та професійною спільнотою. Професійна спільнота так чи інакше постійно присутня в акредитаційному процесі, її інтереси враховуються. За правилами вона має бути проінформована про результати акредитації або про відмову від неї. Викладачі й професори повинні мати авторитет у професійній спільноті, а не лише в акаде-

мічному середовищі. Навчальні програми мають враховувати практичні потреби роботодавців.

Професійні спільноти можуть формувати свої акредитаційні агенції або ж бути долученими до діяльності вже існуючих. Акредитація деяких освітніх програм, наприклад у сфері юриспруденції, перебуває під домінуючим впливом представників саме професійної, а не академічної спільноти [11,16]. Це дозволяє випускникам здійснювати своєрідний «плавний» перехід від стану студента до стану ліцензованого фахівця.

Орієнтація на роботодавців як на вагому референтну групу дозволяє оперативно реагувати на потреби ринку та розвивати вузькі й прикладні спеціальності. Так, існують агенції, що акредитують спеціальності «внутрішній дизайн», «реабілітаційні послуги», «поховальні послуги», «рекреація і паркове будівництво», «сімейно-шлюбна терапія» [17]. Регіональні акредитаційні агенції також діють в інтересах професійної спільноти, оскільки враховують економічні інтереси регіону, в якому працюють. У результаті освіта стає більш орієнтованою на практику, а випускники – більш затребуваними на ринку праці.

Акредитація і автономія

Автономія вищих навчальних закладів у західному культурному світі розуміється, головним чином, як незалежність від держави. Це можна побачити на прикладі не лише американських акредитаційних асоціацій, але й британської Quality Assurance Agency for Higher Education (QAA) [8]. Американські університети (я вживаю це слово у широкому сенсі, включаючи коледжі, інститути та інші заклади вищої освіти) досягли високого рівня автономії завдяки тому, що там вдалося розвинути такий феномен, як приватний університет [4, 5]. Приватні акредитаційні агенції як породження цієї освітньої системи також великою мірою забезпечують автономію університету.

Важливо розуміти, що в США автономію університету бачать практично, прагматично і нерозривно пов'язаною з цінностями американської демократії. *Передусім автономія університету – це право бути унікальним,* тобто розвивати й упроваджувати власні програми й методи навчання, а також проводити власні дослідження. Різноманіття освітніх інституцій, свобода, змагальність, конкуренція – це цінності, які лежать в основі принципу автономії і які, принаймні в теорії, заважають уніфікації. Апеляція до них є неодмінною

частиною загальної політичної риторики стосовно університету. В цілому, як показує досвід, становище освітніх установ великою мірою залежить від базових цінностей суспільства. Якщо свобода є в числі таких цінностей, то це позначиться й на житті університетів.

Рівень державного регулювання вищої освіти також прямо залежить від рівня регулювання і свободи економіки в країні [11, с. 1522]. Після приходу до влади партії демократів у 2009 р. у США очікувано почалися спроби посилити вплив держави на вищі навчальні заклади. Останнє відбувалося у т. ч. шляхом ускладнення вимог до акредитації та акредитаційних агенцій, що, звичайно, не могло не викликати опір [13]. У той же час самі лідери акредитаційних агенцій розуміли, що для нарощування тиску держави у питанні акредитації є об'єктивні передумови. Коли держава прагне збільшити фінансування університетів і допомогу студентам, звичайно, вона вимагатиме від них більшої звітності. До того ж зріс рівень інтеграції університетів у суспільне життя. Університетська спільнота зіткнулася з необхідністю краще презентувати себе в суспільстві, яке очікує від неї ефективного внеску в загальний розвиток. Відтак стало зрозуміло, що підходи до акредитації також мусять частково змінитися. Акредитація не може зводитися лише до наративного й довільного самоаналізу, який роблять академіки для академіків. Освіта має відповідати більш широко зрозумілим і визнаним у суспільстві простим (sic!) критеріям, за якими буде здійснюватися оперативний аналіз її ефективності [14].

У зв'язку з усім цим дискусії про автономію університетів вийшли на новий рівень. Зокрема стала привертати до себе увагу проблема стандартів, без яких держава й суспільство не можуть обійтися при оцінці університетів і навчальних програм. Актуальними виявилися два питання: яким чином можна мінімалізувати деструктивну роль стандартів з метою збереження унікальності ВНЗ і як зберегти авторитет академічного peer-review у сфері акредитації. Друге питання актуалізувалося у зв'язку з тим, що державний Департамент освіти почав розвивати власні акредитаційні процедури, поступово зменшуючи роль приватних акредитаційних агенцій і втручаючись у їхню роботу. Проте традиція, досвід і практичні функції приватних агенцій не дозволили нівелювати їхній авторитет. До того ж навіть прибічники державної акредитації змушені визнати, що принцип підзвітності (accountability) вищих навчальних закладів, заснований на стандартах і державному регулюванні, не має витісняти колегіальний академічний аналіз, націлений на вдосконален-

ня (improvement). Акредитація, що спирається на такий аналіз, сприяє збереженню високого рівня довіри й відповідальності між різними соціальними гравцями – вищими навчальними закладами, акредитаційними агенціями, професійними асоціаціями і роботодавцями, студентами та їхніми батьками, а також державою [15, p. 77]. Це робить свій помітний внесок у загальний стан соціальної довіри.

Зрештою, стратегічно акредитацію прагнуть зробити більш прозорою, а її результати – доступними для суспільства. Стандарти мають бути контекстуалізовані відповідно до місії кожного навчального закладу, щоб зберегти його унікальність. Питання автономії університетів продовжує бути в полі суспільної уваги та дискусій.

Акредитація в Україні: необхідність змін

Перше питання, яке виникає після знайомства з підходами до акредитації ВНЗ у нашому контексті (особливо порівняно з американським чи європейським): яким чином в Україні можна подолати адміністративний синдром у ставленні до акредитації? Вже стало традицією в українських реаліях вважати акредитацію регуляторно-репресивним механізмом, який дає можливість державним органам дозволяти або забороняти ту чи іншу освітню діяльність. Акредитація розуміється у нас як «*процедура надання ВНЗ певного типу* ***права*** *провадити освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації*...» (виділено мною. – *О. П.*) [1, 6]. Таке розуміння цілей акредитації у нас є загальновизнаним і не піддається критиці. А проте не коректно говорити про акредитацію ВНЗ як «надання права проводити освітню діяльність». Таке право не надається акредитацією хоча б тому, що університети й коледжі історично виникли задовго до того, як з'явилися акредитаційні організації. Освітня діяльність може здійснюватися без будь-якої акредитації за умови, що знання, які вона забезпечує, важливі й затребувані в суспільстві.

Ще один важливий аспект нашого адміністративного підходу до акредитації – це розуміння її як централізованого процесу, в якому зберігається монополія держави. Монопольний характер державної акредитації і «диплома державного зразка» створюють об'єктивні умови для зловживань. Орієнтованість нашої акредитації виключно на державні стандарти стає причиною неефективності у питанні оцінювання якості освіти. Цей виснажливий бюрократичний процес часто перетворюється на формальність. Зарегульованість стандартів

освіти також забезпечує неодмінну передумову корупції принаймні з декількох причин, а саме:

1) досвід імплементації державних стандартів для розроблення програм навчальних курсів засвідчує, що в наших вищих навчальних закладах зникла критична потреба наймати висококваліфікованих фахівців для викладання цих курсів. Грубо кажучи, будь-який навчальний курс може прочитати будь-хто, хто володіє навичками переказування підручника. За умови, що підручник відповідає стандартам, це стає цілком можливим і не впливає на результат акредитації. Відтак саме така стандартизація викладання дозволяє деканам набирати на свої факультети родичів і знайомих, довіряючи їм навчальні курси, у яких вони малокомпетентні;
2) стандарти залишають надзвичайно вузький простір для імплементації авторських і дослідницьких підходів та інновацій у процес викладання. Дріб'язкова регламентація вимог, а також обов'язковість і виснажливість процесу акредитації фактично не дозволяють вишам сконцентруватися на розвитку й прирощенні академічних знань і якості викладання. Освіта стагнує, але на результатах акредитації це не відображається;
3) завдяки державним стандартам програми ризикують швидко й надовго втратити актуальність. Оскільки розроблення й затвердження стандартів залежать від розгалужених централізованих інституцій, їх зміна чи вдосконалення перетворюється на довготривалий забюрократизований процес, відкритий до зловживань на будь-якому етапі;
4) стандартизація навчальних програм і курсів призводить до того, що студенти втрачають мотивацію до навчання, відкупляються хабарами від нудних предметів, які їм не потрібні на практиці або з яких вони можуть пізніше прочитати підручник.

Стандарти освіти в нашій країні настільки відірвані від вимог працедавців, що поступово з'являються працедавці, які самі готові працювати над новими стандартами [7].

Згідно з новим Законом про вищу освіту для проведення акредитації вищих навчальних закладів в Україні має бути створена нова структура під назвою Національне агентство із забезпечення якості освіти. Якщо врахувати те, що Агентство залишатиметься державним відомством, воно ризикує рано чи пізно повернутися до старих методів і форм роботи. З іншого боку, Закон передбачає також створення «незалежних установ оцінювання якості освіти» (ст. 23). Про-

те принципи діяльності цих установ поки що не зрозумілі й потребують прийняття додаткових підзаконних актів, а також, що головне, створення сприятливого суспільно-політичного клімату для їх ефективної роботи.

У цьому контексті варто подумати, чи справді державна й централізована акредитація вищих навчальних закладів має бути обов'язковою. Адже вона стане більш ефективною, якщо перестане бути повинністю, яку відпрацьовують заради «диплома державного зразка». Відмова від цієї повинності, найімовірніше, приведе до переосмислення університетами свого місця на ринку освітніх послуг; переформатування їх саморепрезентації; ревізії базових цілей; вироблення власної унікальності й конкуруючої ідентичності. Коли вищі навчальні заклади самі відповідатимуть за якість навчання перед споживачами, а не перекладатимуть це на державне відомство «із забезпечення якості освіти», то цілком імовірно можна припустити, що рівень їх відповідальності зросте, й вони будуть зацікавлені у створенні насправді ефективних і незалежних механізмів гарантування якості освіти.

Слід також мати на увазі, що багато правил акредитації у нас спільні із загальноприйнятими у розвинених країнах. Проте фактично вони не працюють на поліпшення якості освіти. Скоріше акредитація використовується державою для волюнтаристського тиску й залякування навчальних закладів (за принципом «можу дати, можу забрати») і закріплює адміністративний синдром не лише в освіті, але й у суспільстві в цілому.

Таким чином, в Україні назріла потреба переосмислення стратегічних цілей акредитаційної системи нашої країни. У ході реформ цілком доречно розпочати створення децентралізованої, аналітико-консалтингової системи акредитаційних асоціацій, яка успішно існує в інших країнах. Приклад американської моделі акредитації, яка забезпечує високий рівень автономії вищих навчальних закладів і якості освіти, може виявитися надзвичайно корисним і перспективним.

Література

1. *Андрусенко С. І.* Акредитація. Організація та проведення у вищих навчальних закладах України. Посібник при підготовці та проведенні процедури акредитації у вищих навчальних закладах України [Електронний ресурс] / С. І. Андрусенко, В. І. Домніч. – К.: КУЕТТ, 2003. – Режим доступу: http://tntu.edu.ua/nv/licencse.html.

2. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. – Режим доступу: http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/111-zakon-ukrayiny-pro-vyschu-osvitu.

3. *Квіт С.* Алгоритм університетського розвитку / Сергій Квіт // Університетська автономія: [спец. вип. часопису «Дух і Літера»] / [упоряд. С. Квіт та ін.; авт. передм. В. С. Брюховецький]. – К.: Дух і Літера, 2008. – № 19. – С. 12–30.

4. *Пелікан Я.* Ідея Університету: Переосмислення / Я. Пелікан. – К.: Дух і Літера, 2009. – 394 с.

5. *Пелікан Я.* Справа і бізнес Університету / Я. Пелікан // Університетська автономія: [спец. вип. часопису «Дух і Літера»]. – К.: НаУКМА, 2008. – № 19. – С. 137–144.

6. Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах і вищих професійних училищах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/978-2001-%D0%BF/paran18#n18.

7. Профессиональные стандарты для металлургической отрасли: Круглый стол, инициированный СКМ. 26.01.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.scm.com.ua/ru/media-centre/news/view/1013/.

8. An introductionto QAA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.qaa.ac.uk/publications/films/film?PubID=54.

9. *Areen Judit.* Accreditation Reconsidered / Judit Areen // Iowa Law Review. – 2011. – Vol. 96. – P. 1471–1494.

10. *Brink K. E.* A Comparison of AACSP, ACBSP, and IACBE Accredited U.S. Business Programs: An Institutional Resource Perspective / K. E. Brink, C. A. Smith // Business Education & Accreditation. – 2012. – Vol. 4 (#2) – P. 1–15.

11. *Conison Jay.* The Architecture of Accreditation / Jay Conison // Iowa Law Review. – 2011. – Vol. 96. – P. 1515–1538.

12. *Eaton Judith S.* An Overview of U.S. Accreditation [Електронний ресурс] / Judith S. Eaton. – Режим доступу: www.chea.org/pdf/Overview%20of%20US%20Accreditation%202012.pdf.

13. *Eaton Judith S.* Assaulton Accreditation: Who Defines and Judges Academic Quality? [Електронний ресурс] / Judith S. Eaton // Liberal Education. – Spring, 2007. – Vol. 93. – P. 2. – Режим доступу: https://www.aacu.org/publications-research/periodicals/assault-accreditation-who-defines-and-judges-academic-quality.

14. *Eaton Judith S.* The Future of Accreditation. Can the collegial model flourish in the context of the government's assertiveness and the impact of nationalization and technology? How? / Judith S. Eaton // Planning for Higher Education. – April–June, 2012. – P. 8–15.

15. *Gaston Paul L.* Higher Education Accreditation: How It's Changing, Why It Must / Paul L. Gaston. – Stylus Publishing, 2013. – 240 p.

16. International Assembly for Collegiate Business Education. Accreditation Manual. 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iacbe.org.

17. 2014–2015 Directory of CHEA-Recognized Organizations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.chea.org/pdf/2014-2015_Directory_of_CHEA_Recognized_Organizations.pdf.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ У США

Шандрук Світлана Іванівна
доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри лінгводидактики та іноземних мов,
Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

Fulbright Faculty Development Program, 2002–2003,
The George Washington University

Анотація. У статті аналізуються проблеми розвитку й становлення системи професійної підготовки вчителів середньої школи у США. Розглянуто домінантні в американській педагогічній освіті філософські концепції – есенціалізм, прогресивізм, екзистенціалізм, гуманізм, біхевіоризм, когнітивізм, конструктивізм.

Ключові слова: професійна підготовка вчителів середньої школи, есенціалізм, прогресивізм, екзистенціалізм, гуманізм, біхевіоризм, когнітивізм, конструктивізм.

Abstract. This paper analyzes the issues related to the development of the system of secondary school teachers' training in the USA. It considers dominant philosophical conceptions in American pedagogical education, such as essentialism, progressivism, existentialism, humanism, behaviorism, cognitivism, constructivism.

Keywords: secondary school teachers' training, essentialism, progressivism, existentialism, humanism, behaviorism, cognitivism, constructivism.

Постановка й обґрунтування актуальності проблеми. Розбудова незалежної Української держави пов'язана з формуванням нового суспільства, перетворенням усіх суспільних інститутів. Подальша трансформація суспільних відносин, їх загальна модернізація на шляху до демократизації неможлива без реформування системи освіти. Проблема узгодження національної системи освіти з визнаними світовими та європейськими нормативами має глобальний характер, оскільки її розв'язання безпосередньо впливає на формування професійних кваліфікацій. Специфіка професійної підготовки вчителів у США визначається соціально-економічними умовами, світовими й національними тенденціями розвитку педагогічної освіти, формуванням її мережі, якістю розроблення проблеми педагогічної освіти в теорії й практиці. Соціально-економічні передумови, які визначаються соціально-мобільними й соціально-продуктивними функціями ринкової економіки, є могутніми чинниками розвитку американської педагогічної освіти на всіх етапах її становлення.

США мають вагомі педагогічні досягнення й розвинену систему професійної підготовки вчителів. Теорія і практика освіти США ґрунтуються на давніх багатонаціональних та історичних традиціях і залежать від державної політики у галузі освіти.

Мета статті – встановлення та аналіз концептуальних основ професійної підготовки учителів у системі вищої педагогічної освіти США.

Наукові дослідження з розглянутого питання. Із теоретичним обґрунтуванням сучасних підходів до професійної підготовки вчителя виступили відомі на американському континенті вчені, зокрема з таких аспектів: наукові дослідження в освіті (І. Айзнер, А. Вайз, Л. Коен, Р. Лампард, Л. Манйон, К. Поул та ін.), програма підготовки педагога (Дж. Гудлед, К. Дей, М. Водлінгер, Дж. Вілсон, Л. Мітчел, Дж. Сакс, Л. Шульман та ін.), забезпечення якості професійної підготовки вчителів (С. Белл, Л. Дарлінг-Геммонд, М. І. Дієс, І. М. Кел, А. Б. Колтон, Р. Б. Лав, Г. Спаркс-Лангер, Р. Дж.Спейді, Т. Сергіованні та ін.), знання, вміння та навички педагога (Х. Беаре, Ф. Бухбергер, Дж. Гутек, Б. Колдвел, Р. Міллікан, Р. Содер, Дж. Ферріні-Манді, Р. Флоден, С. Хегарті, Дж. Шеклок та ін.), розроблення програм підвищення кваліфікації (Х. Борко, С. Віліс, І. Нат, Д. Пересіні, Л. Ромагнано та ін.).

Розвиток і становлення системи професійної підготовки вчителів середньої школи у США були зумовлені як суспільно-історичними подіями, що відбувалися в країні та у світі, так і філософськими концепціями есенціалізму, прогресивізму, екзистенціалізму, гуманізму, біхевіоризму, когнітивізму, конструктивізму, які домінували в американській педагогічній освіті на кожному окремому етапі її розвитку [5, С. 427–446]. Методологічною основою побудови педагогічної освіти в плюралістичному американському суспільстві є провідна філософська зорієнтованість її організаторів – університетів, педагогічних коледжів, гуманітарних коледжів, суспільних коледжів, які формують зміст педагогічної підготовки залежно від індивідуальних філософських переконань конкретних керівників цих закладів.

За твердженням Р. Содера, метою педагогічної освіти є розвиток самосвідомості майбутніх педагогів та їх прагнення досягнути автентичності [12, С. 2–5]. У програмах підготовки американських учителів значну увагу звертають на філософсько-теоретичні питання формування системи ставлень педагогів до професійної діяль-

ності та побудову курикулуму педагогічної освіти. Ураховуючи це, вивчення філософії освіти в усіх вищих педагогічних навчальних закладах США вважають потрібним, а філософія конструктивізму стала методологічною основою побудови курикулуму та змісту підготовки вчителів [7, С. 63–72].

Прихильник сучасного *есенціалізму* в педагогічній освіті А. Бестор стверджує, що добра педагогічна освіта має забезпечити ґрунтовну підготовку у фундаментальних галузях науки, які розвинулись унаслідок довгих пошуків людством корисних знань, культурного розуміння й інтелектуальної влади [2]. Есенціалісти наполягають, що ці предмети мають бути обов'язковими як у школі, так і на базовому рівні педагогічної освіти в університеті, оскільки вони є важливою основою сучасного життя.

Прогресивна освіта (Дж. Дьюї, Ф. Паркер, С. Голл та ін.) виступає за реформування американської системи освіти, й завдяки зусиллям засновника прогресивізму Джона Дьюї педагогічна наука в США оформилася як самостійна, повноправна галузь науки. Прогресивісти переконують, що навчальну програму слід скерувати на задоволення потреб дитини, а шкільна програма має відповідати на будь-яке запитання, яке ставить дитина в будь-якому віці, для зміцнення власного здоров'я та збереження інтегративності інтелекту. Прогресивісти не визнають: 1) авторитарного педагога; 2) виключно книжних методів викладання; 3) пасивного навчання; 4) ізоляції освіти від соціальної реальності; 5) використання страху чи фізичного покарання як форми встановлення дисципліни [13, с. 52–70]. Демократична освіта є невіддільною частиною демократії загалом, тому її потрібно аналізувати інтегровано в широкому суспільному контексті. Надаючи великого значення соціальному плюралізму й різноманіттю в освіті, прогресивісти не заперечують важливості єдиного, інваріантного культурно-етичного її фундаменту.

Прогресивісти експериментували з альтернативними підходами до організації навчання, використовуючи різні види навчальної діяльності, навчального досвіду розв'язання проблем, написання проектів. Прогресивна освіта сприяла розвиткові кооперативного, співробітницького, групового навчання, не підтримуючи індивідуалізованого навчання протягом уроку, тощо. Прогресивісти акцентують на активних формах процесу викладання й навчання, які мають перебувати в постійному розвитку й змінюватися відповідно до потреб сьогодення.

Екзистенціалізм (С. Кієркегаард, М. Гайдеггер, Ж. Сартр, М. Бубер) передбачає перевірку системи власних цінностей, водночас наголошує на протесті проти навчального контролю, формалізму й соціальних норм. Яскравим прикладом екзистенціалізму є гуманістична психологія: проблеми самоактуалізації К. Роджерса; етичні й ціннісні питання вибору А. Комбса; стадії розвитку потреб А. Маслоу; теорія морального розвитку Л. Колберга.

На думку М. Гінзбурга, Д. Мартіна, Г. Парсонза, визначальним є феномен прихованого курикулуму, одна з актуальних течій екзистенціалізму. Дослідники цього феномена вивчають проблеми соціальних очікувань та їх вплив на шкільне середовище [8].

Основним принципом *гуманізму* є презумпція ціннісно зорієнтованої поведінки людей. Відповідно центром уваги вчених-гуманістів є комплексний розвиток людини протягом усього життя, а категоріями гуманізму є антропоцентризм, структура особистості, її мотивація й постановка цілей.

Філософські основи гуманізму використовуються для обґрунтування важливості загальноосвітнього компонента вищої освіти США (Дж. Ньюман, Р. Гутчинс). Концепція гуманітарної (ліберальної) (liberal arts) освіти чинить системотворчий вплив на зміст загальноосвітнього компонента вищої освіти США. Для гуманістичної педагогічної парадигми важливе значення має створення методологічного фундаменту – передумови розвитку й зростання особистості, самоосвіти протягом усього життя.

В основу принципів педагогічного гуманізму покладено переконання в тому, що процес навчання, заснований на когнітивних потребах учнів, є найбільш ефективним. При цьому найвагоміше значення має надбання навичок науково-дослідної роботи порівняно з обсягом певних знань.

На думку К. Роджерса, навчання – це нескінченний процес, що існує в межах континууму [11, с. 842–866]. Науковець акцентує на дослідному складнику пізнання, виступає за системний, усебічний розвиток особистості в процесі навчання й пропонує теорію фасилітативного навчання. На підставі своїх досліджень Д. Еспі та Ф. Ребук з'ясували, що вчителі, які практикують фасилітативне навчання, мають такі якості: адаптують навчальний матеріал до потреб своїх учнів; залучають їхні ідеї в процес навчання; використовують діалогічні методи навчання; щедрі на заохочення й доброзичливі з учнями тощо [1].

У працях гуманістів проблема якостей особистості вчителя посідає вагоме місце. Так, К. Роджерс уважає, що особистість учителя має бути демократично зорієнтованою, оскільки центральним принципом навчання є свобода [11]. Зважаючи на це, учителів слід навчати створювати вільні умови навчання, у яких учні могли б не просто акумулювати інформацію, а творчо розкрити свою особистість.

У межах *біхевіоризму* (Е. Торндайк, Дж. Уотсон, Б. Скіннер та ін.) у США було розроблено теорію оперантного навчання. У педагогіці ідеї біхевіоризму знайшли своє відображення у програмованому навчанні Б. Скіннера та системі «чіткого викладання» (precision teaching) О. Ліндслей.

Сприйняття біхевіоризму системою американської освіти спричинило те, що багато коледжів педагогіки у США досі зорієнтовані на імітацію й автоматизацію поведінки. Унаслідок цього метою педагогічної освіти в США залишається освоєння набору зумовлених методів викладання, при цьому контроль якості здійснюється за допомогою стандартизованого тестування.

Зміцненню позицій біхевіоризму також сприяє політика стандартизації освіти, яка проводиться органами державної влади й неурядовими організаціями. Реалізація стандартів відбувається через сертифікацію й ліцензування вчителів, акредитацію вищих навчальних закладів і програм професійної підготовки вчителів. Отже, біхевіоризм певною мірою є історичною передумовою сучасного руху за стандартизацію освіти на всіх її рівнях. Зокрема це стосується й педагогічної освіти.

Когнітивізм прийшов на зміну біхевіоризму в 1960-х рр. як домінантна парадигма. Значний внесок у вивчення впливу теорії когнітивізму на професійну підготовку вчителя зробили: Д. Меррілл – теорія компонентного віддзеркалення (component display theory – CDT); Ч. Рейджлут – теорія елаборації (розробки) (elaboration theory); Р. Ганьє, Л. Бріггс, У. Вейджер, Дж. Брунер – напрям когнітивного конструктивізму (cognitive constructivism); Р. Шанк – теорія скриптів (script theory); Дж. Скандура – теорія структурного навчання (structural learning theory).

Базовою ідеєю когнітивного конструктивізму є твердження про те, що знання активно конструюються студентами й співвідносяться з певними когнітивними структурами. Кожен студент інтерпретує досвід та інформацію з позиції своїх знань, рівня когнітивного розвитку, культурної спадщини, особистої історії тощо.

Майбутні педагоги використовують ці фактори для упорядкування власного досвіду та вибору й трансформації нової інформації. Отже, знання активно набуваються студентами, а навчання є процесом активного дослідження. При цьому роль педагога полягає у фасилітації дослідження шляхом забезпечення потрібних ресурсів та координування спроб студентів асимілювати нові знання з набутими та модифікувати попередні знання для акомодації наступних.

На відміну від біхевіористичної теорії навчання, згідно з якою студентів мотивують екстринзичними (зовнішніми) факторами (винагорода й покарання), когнітивна теорія навчання вбачає мотивацію як інтринзичну (внутрішню). Через значну реструктуризацію наявних когнітивних структур успішне навчання вимагає істотного особистого інвестування з боку майбутнього вчителя [9]. Студенти повинні визнати обмеження свого теперішнього знання й сприйняти потребу модифікації або ліквідації існуючих переконань. Зовнішніх заохочень і покарань буде недостатньо без внутрішнього бажання студентів це виконати.

Когнітивісти А. Браун та Дж. Феррара визнають самовмотивовану сутність навчання й пропонують методи, які вимагають від студентів моніторингу власного навчання. Інші запропоновані методи передбачають використання студентами науково-педагогічних журналів, щоб контролювати власний прогрес у навчанні, з'ясовувати труднощі, які виникають, та аналізувати особливості навчання [9].

Синтез технократичних ідей біхевіоризму, гуманістичної парадигми прогресивізму й гуманізму відбувся в межах *конструктивізму*, який останнім часом став об'єктом пильної уваги в педагогічній теорії та професійній підготовці вчителів. Конструктивізм розглядається як більш природний, обґрунтований і продуктивний підхід до навчання учнів у школі та студентів, які опановують програми педагогічної підготовки [4, с. 27–38].

На сьогодні конструктивізм дедалі більше впливає на професійну підготовку вчителів у США. Програми, побудовані за психологічною традицією Ж. Піаже, характеризуються значним безпосереднім впливом на учнів, не дають змоги для дослідницької діяльності, особистих відкриттів і саморефлексії. Існує небезпека того, що психологічний підхід набуде домінантного характеру, унаслідок чого модель підготовки вчителя стане антитезою моделі викладання, очікуваної від самих учителів.

На окрему увагу заслуговує *соціальний конструктивізм* і *постмодернізм* як філософія сучасної педагогічної освіти США. Обидві філософські течії є невід'ємною рисою професійної підготовки вчителів у США.

Теорія соціального *реконструктивізму*, або, як його ще називають, соціального конструктивізму, робить акцент на самостійній побудові, а не перебудові педагогом власних професійних знань. Пізніше під впливом когнітивізму й постмодерністських теорій концепцію соціального реконструктивізму почали називати «критичним соціал-конструктивізмом», «постмодерністською філософією критичного конструктивізму» або «критичною педагогікою» [10].

Соціальний реконструктивізм є філософією освіти, яка наголошує на тому, що за умови відображення школами домінантних соціальних цінностей організована освіта може успадкувати й соціальні негаразди, що виступають симптомами поширених проблем і нещасть, які оточують людство. На думку Т. Брамелда та Д. Солтиса, єдиною законною метою насправді гуманної освіти є створення світового устрою, в якому люди контролюватимуть власну долю [3].

Постмодерністи (Р. Агне, Дж. Датрі, І. Дачарм, С. Керш, К. Лудмерен та ін.) критикують будь-які універсальні пояснення впорядкованих систем, пропонуючи замість цього трансформаційне звільнення, відстоюють «революційний мультикультуралізм», заперечують культури Заходу й наголошують на важливості культур Африки, Латинської Америки, Австралії, активно підтримують рух за громадянську освіту тощо [6, с. 12].

Отже, соціал-конструктивізм і постмодернізм прагнуть до побудови гуманного суспільства шляхом уважного ставлення до всіх людей будь-якого рівня, статі, віку, відкидають расову й національну дискримінацію та дискримінацію за рівнем бідності. Ми вважаємо, що такі філософські засади розвитку педагогічної освіти у США якнайповніше відповідають сучасним реаліям розвитку американського й світового суспільства.

Висновки. Розвиток і становлення системи професійної підготовки вчителів середньої школи США зумовлені суспільно-історичними подіями, які відбувалися в країні та світі, а також філософськими концепціями (есенціалізм, прогресивізм, екзистенціалізм, гуманізм, біхевіоризм, когнітивізм, конструктивізм), які домінували в американській педагогічній освіті на кожному окремому етапі її розвитку. Педагогічна освіта повинна допомагати майбутнім

педагогам і вчителям-професіоналам краще розуміти контекст соціокультурного довкілля, формувати критичне педагогічне мислення. Мета педагогічної освіти – допомогти студентові створити або віднайти власний педагогічний стиль, власне розуміння професії вчителя, щоб обрати ті теорії навчання, які найкраще працюватимуть на результат.

Література

1. *Aspy D.* Kids Don't Learn From People They Don't Like / D. Aspy. – Amherst, MA: Human Resources Development Press, 1977. – 297 p.

2. *Bestor A.* The Restoration of Learning: A Program for Redeeming the Unfulfilled Promise of American Education / A. Bestor. – New York: Knopf, 1955. – 500 p.

3. *Brameld T.* Toward a Reconstructed Philosophy of Education / T. Brameld. – New York: Dryden, 1998. – 75 p.

4. *Cannella G. S.* Individual constructivist teacher education: Teachers as empowered learners / G. S. Cannella, J. C. Reiff // Teacher Education Quarterly. – 1994. – Vol. 21(3). – P. 27–38. *Clifford G.* The formative years of schools of education in America: A five-institution analysis / G. Clifford // American Journal of Education. – 1986. – Vol. 94 (4). – P. 427–446.

5. *Kersch S.* The Training Effects of a Behavioral Modification Game / S. Kersch, J. Duthrie. – Baltimore: Johns Hopkins University, 2003. – 524 p.

6. *Kroll L.* Practicing what we preach: Constructivism in a teacher education program / L. R. Kroll, V. K. LaBosky // Action In Teacher Education. – 1996. – Vol. 18 (2). – P. 63–72.

7. *Parsons G.* The Hidden Curriculum of Student-Teacher Evaluation / G. Parsons, L. Beauchamp. – Washington, 2003. – 43 p.

8. *Perry W. G.* Forms of Ethical and Intellectual Development in the College Years / W. G. Perry. – New York: Holt, Rinehart& Winston, 1999. – 336 p.

9. Piaget's theory: Prospects and possibilities / H. Beilin& P. B Pufall (Eds.). – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1996. – 364 p. – P. 1–17.

10. *Rodgers C.* Defining reflection: Another look at John Dewey and reflective thinking / C. Rodgers // The Teachers College Record. – 2002. – Vol. 104 (4). – P. 842–866.

11. *Soder R.* Tomorrow's teachers. Missing Propositions in the Holmes Group Report / R. Soder // Journal of Teacher Education. – 1986. – Vol. 37 (6). – P. 2–5.

12. *Whitford L.* Schools as knowledge work organizations: Perspectives and implications from the new management literature / L. Whitford, R. Hovda // The Urban Review. – 1986. – Vol. 18 (1). – P. 52–70.

ОБДАРОВАНА Й ТАЛАНОВИТА МОЛОДЬ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Півнева Любов Миколаївна

доктор політичних наук,
професор кафедри політології, соціології та культурології
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Fulbright Scholar Program, 1995–1996,
Fulbright New Century Scholar, 2009–2010,
University of Maryland at College Park

Анотація. У статті розглядається значення обдарованої й талановитої молоді в системі вищої освіти для розвитку суспільства. Вона відображає різні точки зору на проблему наявності таланту в молодої людини. Виділено деякі напрями підготовки обдарованої й талановитої молоді у вищій школі на прикладах українських досліджень і публікацій Міжнародного центру інновацій в освіті (Німеччина). Акцентується увага на деяких напрямах державної політики в Україні на підтримку обдарованої й талановитої молоді як потужного потенціалу творення майбутнього країни.

Ключові слова: обдарована і талановита молодь у вищій школі; підготовка талановитої молоді; розвиток суспільства; Міжнародний центр інновацій в освіті (Німеччина); державна політика України.

Abstract. The article deals with the value of the gifted and talented young people in higher education for the development of society. It displays viewpoints on the problem of availability of talent in a young person. Some fields of preparation of gifted and talented youth in high school on the examples of Ukrainian research and publications of the International Center for Innovation in Education (Germany) are highlighted. Attention is focused on certain areas of public policy in Ukraine to support gifted and talented youth which is a powerful potential for creating the country's future.

Keywords: gifted and talented young people in higher education; talented youth training; society development; International Center for Innovation in Education (Germany); state policy of Ukraine.

Високоосвічені, обдаровані й талановиті студенти вищих навчальних закладів згодом будуть займати важливі посади в громадській сфері й сприятимуть успіху тих країн, у яких вони живуть. Це обумовлено насамперед розвитком технічного прогресу, засобів масової комунікації, Інтернету, глобалізацією в цілому. Існує також думка, що в світі народжується дедалі більше обдарованих дітей, хоча довести це дуже складно.

Інтелектуальний потенціал суспільства, представлений тими, хто досяг успіхів в обраних спеціальностях і зумів утілити їх у професійних можливостях, є головним двигуном прогресу в усіх сферах діяльності суспільства й держави. Ось чому виникає потреба в роз-

ширенні сфери інтелектуального потенціалу в умовах XXI ст. Тому пріоритетний напрям державної політики в Україні – підтримка обдарованих і талановитих дітей, студентства як потужного потенціалу творення майбутнього країни.

Серед законів і програм, прийнятих в нашій країні, – Закон України «Про вищу освіту» (2014), Національна програма «Діти України», Програма розвитку обдарованих дітей та молоді, укази Президента України про підтримку обдарованих дітей, Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю на 2006–2010 рр. тощо. Вони спрямовані на примноження майбутнього інтелектуального потенціалу нації; забезпечення умов для вдосконалення й саморозвитку кожної особистості; підготовку молоді до інтеграції у світовий освітній простір.

Реалізація положень цих документів, на думку О. Є. Антонової, яка проаналізувала досвід роботи з обдарованими студентами у Житомирському державному університеті ім. І. Франка, «потребує формування цілісної загальнодержавної системи виявлення та підтримки обдарованої молоді; розвитку її здібностей; стимулювання творчої діяльності учнів, студентів, вчителів та викладачів вузів; активізації навчально-пізнавальної діяльності молоді; формування резерву для вступу до вишів, магістратури та аспірантури; забезпечення підготовки наукових, педагогічних і науково-технічних кадрів. Ця система повинна охоплювати навчальні заклади різних рівнів акредитації... І починати необхідно ще з середньої школи» [1, с. 20].

Діяльність української вищої школи орієнтована на розвиток інтелектуального потенціалу молоді. Держава не стоїть осторонь цього процесу. Ми знаємо, що талановита молодь отримує підвищені й іменні стипендії, бере активну участь у різних олімпіадах, конкурсах, проектах. Розуміючи роль студентства у розвитку суспільного прогресу, різні фонди, насамперед зарубіжні, пильно стежать за його інтелектуальним розвитком, залучаючи кращих представників до участі в міжнародних конкурсах і програмах.

За період 2000–2010 рр. кількість студентських олімпіад в Україні зросла в 1,5 разу, а кількість студентів, які брали в них участь, – майже вдвічі. В останні роки новацією Всеукраїнської студентської олімпіади стало проведення Інтернет-олімпіад. Вперше проведено Всеукраїнську студентську олімпіаду «Механотроніка». Цей напрям є симбіозом механіки, електроніки й інформатики, він широко представлений у технічних університетах Європи, США та розвинених країн Азії.

Так, тільки в 2010 р. українські студенти брали участь у 6 міжнародних олімпіадах, де завоювали 28 нагород, половина з яких – золоті медалі. Зокрема на першості світу з програмування команда студентів з України стала чемпіоном світу.

Українські студенти завоювали також медалі в Ісламській Республіці Іран на Міжнародній студентській олімпіаді з математики та Міжнародній студентській олімпіаді з хімії, в Республіці Болгарії – на Міжнародній студентській олімпіаді з математики, у Китайській Народній Республіці – на Міжнародній студентській олімпіаді з астрономії й астрофізики [4].

Дуже багато вчених пишуть про обдарованих і талановитих студентів, відзначають їх успіхи на олімпіадах і конкурсах, але налічується відносно небагато досліджень, які проникають у суть попередньої підготовки таких студентів до вступу до вищих навчальних закладів та до особливостей їх навчання у вишах.

Розглянемо поняття «обдарована і талановита молодь у вищій школі» в міждисциплінарному контексті, на прикладах українських досліджень і публікацій Міжнародного центру інновацій в освіті (ICIE) зі штабом у м. Ульм (Німеччина), щоб з'ясувати роль суспільства у вдосконаленні підготовки обдарованих і талановитих у вищій школі. Для розуміння сутності цього явища виділимо окремо поняття «обдарований» і «талановитий». Між ними існує дуже тонка грань, яка стосується як успадкованих здібностей, так і наявності відповідних вольових якостей, позитивної Я-концепції.

Західні вчені по-різному інтерпретують ці поняття, розглядаючи людську особистість з позицій високого інтелекту й творчих якостей. На їх думку, «обдарована особистість має характерний рівень розвитку загальних здібностей унаслідок виховання і за умови успадкованих задатків, а «талановита» демонструє розвиток спеціальних здібностей» [5, с. 181].

Талант і обдарованість особистості ми спостерігаємо, як правило, з раннього дитинства. Так, Джим Галахер (Gallagher) ділить обдарованих дітей на дві категорії, називаючи їх духовенством і «Галілео їх віку», які поставлені духовенством на коліна. Він вважає, що до духовенства належать школярі з високими показниками успішності, а Галілеям потрібно створювати величезні інформаційні банки знань для підтримки своїх екстра-якостей. На практиці диференціювати ці два види обдарованості складно, передусім через «чудову індивідуальність» Галілеїв [7, p. 69].

Інтерес до визначення обдарованості особистості, спроби з'ясувати, що лежить в її основі, спостерігаємо здавна. Широко відомий вислів Т. Едісона про те, що «генії – це 1 відсоток натхнення і 99 відсотків поту. Саме цей один відсоток вражає». Угорець Ласло Полгар, батько чемпіонок світу з шахів Жужі, Софії та Юдіт, вважав, що «генії не народжуються, їх готують» [7, p. 66]. Дехто з учених, а також ті, хто мав великий досвід роботи безпосередньо з обдарованими й талановитими різного віку, зазначають певні якості у деяких особливо обдарованих, які знаходяться за межами вимірювання і можуть дати їм можливість зробити видатний внесок у суспільний прогрес.

Існують різні точки зору на проблему наявності таланту в людини. Більшість схиляється до думки, що це не природна, а набута риса. Є різні підходи до виокремлення талановитих дітей і молоді. Тому у вітчизняних і зарубіжних дослідників знаходимо різні цифри. Згідно з даними вітчизняних дослідників, «до талановитих можна віднести лише 3–5 % дітей. Однак у зарубіжних джерелах талановитими вважаються 30 % дітей» [5, с. 180].

На думку багатьох учених, кожна дитина при народженні є талановитою, і питання тільки в тому, як вона буде далі розвиватися. Цю гіпотезу підтверджують М. Шаугнессі і Дж. Валдез (M. Shaughnessy and G. Valdez), які називають присутність у індивіда таланту харизмою, виділяючи «самоактуалізованих» індивідів, яких вивчав, зокрема, американський політолог Абрахам Маслоу [8, p. 46].

Ми поділяємо точку зору вчених, які вважають, що визначення обдарованих і талановитих студентів неможливо здійснити поза соціологічним, політичним, ідеологічним контекстом, без урахування особливостей тієї чи іншої країни. На наявність якостей обдарованості й талановитості безсумнівно впливають різноманітні фактори, серед яких пріоритетним є належність індивіда до вищих і середніх соціальних верств суспільства.

Так, «демографічний аналіз соціального походження осіб, зарахованих в Англії до програми вивчення обдарованих і талановитих, керованої Кемпбеллом (2007), засвідчив, що 44 % із тих, хто був визначений як обдарований, прийшли із верхнього соціально-економічного шару, який становив 26 % релевантної кількості шкільного населення, тоді як 8 % походили з найнижчого соціально-економічного угруповання, яке репрезентувало 23 % населення. За даними Борланда, ця проблема найбільш чітко виражена в Америці. Він зазначає, що, «незважаючи на десятиліття зусиль з ліквідації расової та соціально-економічних диспропорцій у тому, як виявляють і на-

вчають обдарованих студентів, програми для обдарованих продовжували служити білим дітям із середнього класу і вищих прошарків середнього класу до ступеня, непропорційного їх чисельності в населенні, і в той же час вони недостатньо обслуговують білих бідних дітей, дітей з різним кольором шкіри.

Однак там, де природа обдарованості є набагато більш відкритою для обговорення, питання про відповідальність за рівність освітніх і соціальних можливостей для тих, хто продовжує створювати й запускати програми для обдарованих, викликають гострі дебати в суспільстві, яких не так легко уникнути» [6, p. 29–30].

Серед питань на цих дебатах: «А чи справді ми підтримуємо й виділяємо найкращих?», «Чи дотримуємося рівності в освітніх можливостях і досягненні навчальних результатів при дії особливих програм для обдарованих?» тощо.

Розвиток таланту – не завжди природне явище. Велику роль відіграють вищі навчальні заклади, які мають не тільки виявляти талановиту й обдаровану молодь, а й розвивати її здібності. При цьому дуже часто розвиток таланту детермінований соціально-економічним статусом особистості, умовами її матеріального існування. Саме тут лежить ключ до підвищення відсотка обдарованої і талановитої молоді в ВНЗ України. Наразі він відносно невисокий. «Учасники олімпіад, конкурсів, різноманітних проектів становлять, за даними С. І. Шерстобитова, у ХНАДУ близько 5 %» [2]. Цей відсоток може коливатися від ВНЗ до ВНЗ, залежати від географії і зусиль керівництва вищих навчальних закладів з відбору талановитої молоді для участі в олімпіадах і конкурсах, охоплення молоді зарубіжними програмами, престижу вузу та якості освіти в країні.

Виявлення обдарованої й талановитої молоді у вищих навчальних закладах не обмежене залученням їх до участі в олімпіадах і програмах з обміну студентами. Така молодь потребує постійної уваги протягом усього періоду навчання у вищій школі. Напрями роботи з обдарованими і талановитими студентами є глобального характеру та мають спільні для всіх країн особливості.

Нашу увагу привернули рекомендації зарубіжних учених про напрями роботи з обдарованими й талановитими, в т. ч. у вищій школі. Вони були запропоновані такими відомими у світі наукового вивчення обдарованості особами, як Джоан Фрімен (Велика Британія) і Хава Відергор (Ізраїль). Серед цих рекомендацій:

1) необхідно надавати обдарованій і талановитій молоді можливості для прискорення навчання – це слід робити різними способами,

оскільки дуже шкода, якщо обдаровані й талановиті опиняться в класі, який працює на занадто низькому рівні. Фрімен цитує Відергор, яка пише про те, що експериментальна оцінка пропуску «тільки одного навчального року» була добре сприйнята в Ізраїлі, принаймні на початку навчання;

2) Відергор рекомендує призначати координатора по роботі з обдарованими й талановитими студентами в навчальних закладах, об'єднуючи декілька подібних закладів. Фрімен пише про те, що це «вже діє в державних школах у Великій Британії. Три початкові школи мають одного фахівця по роботі з обдарованими на початковому етапі, а кожна середня школа – також одного. Крім того, передбачається, що кожна школа, яка має певну кількість обдарованих і талановитих, має опікуватися ними аж до вступу тих до університету й відстежувати процес їх навчання також у вищому навчальному закладі. Це підкріплюється виділенням коштів, хоча іноді школи вирішують використовувати їх для інших цілей. Приватні школи не включені в цю схему» [7, p. 70];
3) Джоан Фрімен і Хава Відергор відзначають важливість ролі координатора роботи з обдарованою і талановитою молоддю. Серед вимог до координатора Відергор відзначає такі: вміння виділити обдарованих і талановитих студентів, які зможуть виконувати програму; розробляти довготривалі програми навчання відповідно до курсу, характеру програми (індивідуальна або для студентів змішаного віку); знайти потенціальних учителів усередині або поза межами навчального закладу; моніторити прогрес студентів і викладачів; співпрацювати зі студентами, їхніми сім'ями, керівництвом ВНЗ і членами громади.

Слід ретельно продумати: а) розміщення та групування студентів; б) розклади занять; в) використання моделі освітньої програми; г) різноманітність курсів; е) зміст програм; е) інновації та позакласні програми [10, p. 60].

Відзначаючи внесок Відергор у виховання обдарованої молоді в різних типах навчальних закладів, Фрімен високо оцінює її пропозицію щодо створення ресурсних центрів. Вона вважає, що ця пропозиція не вимагає значних витрат. Такі ресурсні центри нагадують їй китайські й російські дитячі палаци піонерів, які діяли протягом багатьох десятиліть і давали помітні результати світового класу. Хоч як дивно, у західному світі мало що відомо про їх функціонування [7, p. 70]. Ресурсний центр, який виступає штаб-квартирою програм

для обдарованої молоді, є лише одним з декількох напрямів вибору й можливостей, які можуть бути запропоновані студентам.

Виявлення обдарованої й талановитої студентської молоді в XXI ст. має ґрунтуватися на знанні інших культур, традицій і мов, що дозволить інтегрувати цінності, оцінку та розуміння того, що внесли представники інших культур у скарбницю світового знання. При цьому талановита й обдарована студентська молодь стає важливим фактором суспільного прогресу. Це можна підтвердити такими положеннями:

1) інтелектуальні досягнення талановитої студентської молоді у вищій школі дають підставу для досягнення більш високого внеску в розвиток суспільства у майбутньому;
2) наявність талановитої студентської молоді в аудиторії сприяє зміні ментальності викладача, змушуючи його вдосконалювати свій навчальний матеріал. Таким чином удосконалюється навчальний процес;
3) талановита студентська молодь, впливаючи на своїх однолітків, сприяє підвищенню їх рівня знань. Таким чином вона робить внесок у підвищення якості вищої освіти, що, без сумніву, сприятиме поліпшенню добробуту тієї чи іншої країни.

Талановита молодь впливає на розвиток усіх галузей науки й техніки у країні. Про це писав Леон Ледерман, лауреат Нобелівської премії з фізики (1988), який виділив деякі видатні досягнення, зроблені в Америці. Зокрема він сказав: *«Колись Америка дала притулок Ейнштейну, висадилася на Місяці, дала світові лазер, електронний комп'ютер, нейлонові панчохи, телевізор і зцілення від поліомієліту»*. На думку Дж. Рензуллі (J. S. Renzulli), кожна школа, кожен навчальний заклад у США має молодих людей, які можуть продовжити ці чудові традиції. Однак вони не будуть продовжені доти, поки політики не внесуть зміни в навчання у класних кімнатах, зорієнтувавши його на служіння **всім** молодим людям. Потрібно також розвивати креативний потенціал і любов до навчання у молоді [9, p. 54].

У сучасній вищій школі підготовка талановитої молоді відбувається в інших умовах, ніж у попередні століття. Глобалізація, війни та конфлікти, виснаження екологічних ресурсів змушують людей мігрувати, що приводить до переорієнтації роботи викладача вищої школи при навчанні талановитої й обдарованої студентської молоді. Сьогодні глобалізовані міста, в яких розташовані вищі навчальні заклади, відображають динаміку змін у студентському середовищі у зв'язку з демографічними зрушеннями в тій чи іншій країні.

Високоінтелектуальна, обдарована й талановита студентська молодь є важливим елементом у системі вищої освіти. Вона функціонує у нових умовах, які пов'язані з досягненнями науково-технічного прогресу, високотехнологічної світової економіки. У сучасному технологізованому світі зростає її роль в оволодінні досягненнями науково-технічного прогресу та продовженні його розвитку. Вона є важливим резервом майбутнього розвитку держави. Без акценту на роботу з високоінтелектуальною і талановитою студентською молоддю ми ризикуємо втратити майбутнє в науково-практичній перспективі.

Література

1. *Антонова Е. Е.* Концепция обучения одарённых студентов в высших педагогических учебных заведениях [Електронний ресурс] / Е. Е. Антонова // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. – 2010. – № 3 (3). – С. 20–23. – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/8370/.

2. *Васильковская О.* Одаренная молодежь – успешное государство (интервью) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.khadi.kharkov.ua/ru/home/avtodorozhnik/stati-2-1/odarennaja-molodezh-uspeshnoe-gosudarstvo.html.

3. *Волощук І. С.* Прискорене навчання обдарованої студентської молоді [Електронний ресурс] / І. С. Волощук, Я. М. Рудик // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 2003. – Вип. 67. – С. 137–144. – Режим доступу: http://anvou.in.ua/vidannya/nash-publikaciyi/Priskorene-navchannya-obdarovano-studentsko-molod/.

4. Научная деятельность студентов как приоритет высшего образования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://abiturientam.com/edu-news/edu-news-ukr/253-news.html.

5. *Семенченко Н.* Образование в Украине / Н. Семенченко. – К.: Саммит-книга, 2010. – С. 317.

6. *Campbell R. J.* De-Mystifying Giftedness: An Overdue Perspective / R. J. Campbell, L. Mazzoli Smith // Gifted and Talented International. – 2012. – Vol. 27. – № 2, December. – P. 27–31.

7. *Freeman J. A.* Quality of Giftedness: Responses to the Responses / J. A. Freeman // Gifted and Talented International. – 2012. – Vol. 27. – № 2, December. – P. 65–71.

8. *Shaughnessy M. F.* Commentary on «A Quality of Giftedness» / M. F. Shaughnessy, G. Valdez // Gifted and Talented International. – 2012. – Vol. 27. – № 2, December. – P. 45–46.

9. *Renzulli J. S.* The Achievement Gap and the Education Conspiracy Against Low Income Children / J. S. Renzulli // International Journal for Talent Development and Creativity. – 2013. – Vol. 1. – № 1, June. – P. 45–55.

10. *Vidergor H.* School Provisions for Gifted, Talented and Able Students: A response to Freeman / H. Vidergor // Gifted and Talented International. – 2012. – Vol. 27. – № 2, December. – P. 59–63.

ФОРМУВАННЯ PHD ПРОГРАМ У ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ НАУК

Олексів Ігор Богданович

доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва
Національного університету «Львівська політехніка»

Fulbright Faculty Development Program, 2005–2006,
Virginia Polytechnic Institute and State University

Анотація. У статті наведено пропозиції для Міністерства освіти і науки України щодо створення передумов, необхідних для розвитку PhD програм в Україні (макрорівень). Крім того, сформовано рекомендації для українських університетів щодо концепцій і структур PhD програм на основі вивчення міжнародного й українського досвіду (рівень університету).

Ключові слова: PhD програма, університет, трансформація.

Abstract. In the article proposals for Ukrainian Ministry of Education and Science concerning creation of prerequisites for emergence of successful PhD programs are developed. In addition, recommendations for Ukrainian universities concerning concepts and structures of PhD programs basing on international and national experience in this field are proposed in the paper.

Keywords: PhD program, university, transformation.

Актуальність проблеми. Наука й освіта є рушіями прогресу будь-якої країни. І якщо на цей час рівень досліджень в українських природничих і точних науках ще порівнюваний зі світовим, то про дослідження в соціально-економічних науках, зокрема у сфері економіки й менеджменту, про таке сказати складно. Трансформація системи підготовки кадрів «аспірантури» в третій цикл вищої освіти «докторантуру» є одним із факторів, який дозволить поліпшити стан справ. Відповідно до сучасних тенденцій у цій статті надалі замість терміна «аспірантура» буде використано терміни «докторантура» або «PhD програма».

Важливість докторантури пояснюється такими міркуваннями: у докторантурі здійснюється одночасно підготовка науковців і викладачів. Відповідно, якщо підготовка (навчання) в докторантурі неякісна, це призводить до низького рівня викладачів, а отже, й низького рівня викладання. Останнє виливається в пониження рівня фахівців, які випускаються з університету. Іншим важливим фактором, який вплинув на ситуацію, є прийняття нового Закону про вищу освіту [1], що сприятиме розвитку нових докторських програм і перетво-

ренню системи підготовки науковців і викладачів, яка здійснювалась у рамках аспірантури, у третій цикл вищої освіти – в докторантуру. Зазначимо, що реформування докторантури в рамках університету доцільно проводити з урахуванням проблем, які постають перед українською освітою та наукою, і світового досвіду, що демонструє кращі стандарти наукових досліджень. У США сьогодні найкраще розвинені PhD програми у світі, відповідно їх досвід [2] було використано в нашій статті. Також ми врахували досвід Польщі, зокрема Варшавського університету, в питаннях трансформації «радянської моделі» аспірантури в західну модель «докторантури» [3].

Мета статті – сформувати практичні рекомендації для МОНу та вітчизняних університетів щодо створення докторантури у галузі соціально-економічних наук.

Виклад основного матеріалу статті. Для оцінювання стану ситуації, зокрема перспектив і проблем упровадження PhD програм в Україні, було застосовано SWOT-аналіз (аналізування можливостей, загроз, слабких і сильних сторін). Його результати подано нижче.

Можливості

- Прийняття Закону про вищу освіту, який формує ідею й необхідність розроблення PhD програм в Україні.
- Підписання угоди про Асоційоване членство України в Європейському Союзі, що дає шанс на збільшення кількості грантів на розроблення PhD програм в Україні.
- Збільшення допомоги європейських і американських фондів на стимулювання вищої освіти в Україні, що формує можливості для отримання додаткового фінансування на розроблення й розвиток ефективних PhD програм в Україні.

Загрози

- Формалізована реалізація Закону про вищу освіту в частині формування PhD програм без зміни їх сутності. Звичайна зміна назви «аспірантура» на назву «докторантура».
- Відсталість української науки.
- Недостатній обсяг ресурсів (людських і фінансових) для формування якісних PhDпрограм.
- Відсутність бажання у багатьох посадовців із системи вищої освіти й Академії наук проводити реформи.

Сильні сторони

- Талановитість українських науковців.
- Здатність швидко вчитися.

Слабкі сторони

- Слабка методична озброєність українських науковців для здійснення наукових досліджень (незнання Research methods).
- Невміння застосовувати Research methods для здійснення дослідження.
- Брак фінансових та інформаційних ресурсів для здійснення якісного дослідження.
- Незнання світової літератури, в якій описано останні здобутки в галузі.
- Відсутність культури роботи зі світовою літературою і, зокрема, з наукометричними базами даних.
- Замкненість українських соціально-економічних наук (відсутність передплати на наукометричні бази даних і традицій їх використання при написанні дисертацій).
- Відсутність традицій проведення наукових досліджень, які на сьогодні прийнято в США та європейських країнах. Дисертації у галузі соціально-економічних наук в Україні мають принципову відмінність за структурою від дисертацій, які готуються у США та країнах Європейського Союзу.
- Незнання англійської мови українськими викладачами й науковцями, через що вони не мають змоги читати зарубіжну наукову літературу, яка містить останні здобутки у галузі досліджень.
- Здійснення підготовки українських аспірантів виключно українською мовою.
- Відсутність стандартів, які б встановлювали хоча б мінімум того, що має бути зроблено в дисертації для її успішного захисту. Сьогодні не завжди зрозуміло, яка дисертація в галузі соціально-економічних наук є якісною, а яка – поганою.
- Орієнтація наукових контактів передусім на країни близького зарубіжжя (Росія, Білорусь тощо) при невеликій кількості контактів із країнами західного світу.
- Невелика кількість людей, які навчалися за кордоном і можуть навчати PhD кандидатів в Україні (донедавна диплом Гарвардського університету в Україні не визнавався).

Виходячи з проведеного вище SWOT-аналізу, нижче запропоновано рекомендації щодо формування PhD програм на макрорівні та на рівні університету, які спрямовані на уникнення загроз і виправлення недоліків сучасної аспірантури й трансформації її в докторантуру.

Ключові передумови, які пропонується сформувати для забезпечення ефективного функціонування PhD програм на макрорівні:

- **подальша децентралізація системи вищої освіти в цілому й управління PhD програмами зокрема.** На сьогодні створено суттєві передумови для децентралізації вищої освіти, однак на практиці університети не завжди цим користуються. Децентралізація може проводитися в двох напрямах – передача повноважень від Міністерства освіти і науки до університетів та передача повноважень від університетів до кафедр, які здійснюють безпосередню підготовку PhDкандидатів. Зазначимо, що на даному етапі, попри наявність законодавчих можливостей, через патріархальний тип мислення чимала частина українських університетів боїться децентралізації. Подолання цієї проблеми має ціннісний характер і потребує проведення тренінгів для ректорів українських вищих навчальних закладів. Підкреслимо, що у вишах країн Європи та США децентралізація управління вищої освіти відбулася вже давно. У чому ж сутність децентралізації та які її переваги?

Першою і головною перевагою децентралізації є підвищення рівня гнучкості навчальних програм. Під останнім розуміється вищий рівень адаптивності навчальних програм і самої системи підготовки до потреб PhD кандидата з конкретної галузі знань. Крім того, вищий рівень децентралізації сприятиме вищому рівню конкуренції серед університетів за створення кращої PhD програми у певній сфері. Як результат університети зможуть самостійно вирішувати, в яких сферах знань їм здійснювати спеціалізацію. Результатом децентралізації також може бути ліквідація державного замовлення на перелік PhD кандидатів з усіх сфер знань і передача університетам права визначати ціну за підготовку за PhD програмою, пропонувати часткову зайнятість для покриття витрат за підготовку за PhD програмою та встановлювати стипендію кращим PhD кандидатам. Разом з тим скептики стосовно децентралізації системи управління зазначають, що подібний підхід знівелює цінність ученого ступеня як такого. Зазначимо, що при високому рівні розвитку ринкової економіки цього не слід боятися, оскільки ринок зможе сам відрегулювати (за наявності платних PhD програм), яку програму залишити, а яка зникне через відсутність попиту на неї серед потенційних кандидатів на вступ. Ринковий механізм у цьому разі діятиме через рекрутингову систему. Це означає, що володарі наукового ступеня PhD після закінчення «слабких» PhD програм не зможуть знайти собі роботу на

викладацьких посадах у престижних університетах. Додатковим заходом може бути запровадження заборони на працевлаштування університетом своїх же працівників після закінчення PhD програми. На сьогодні у Сполучених Штатах Америки існує неофіційне правило, сутність якого полягає в такому: «університет ніколи не працевлаштовує власного випускника PhD програми». З одного боку, це сприяє перевірці якості PhD програми у конкретній галузі знань, а з іншого – обміну й поширенню досвіду, набутого в рамках одного університету, на інші вищі навчальні заклади країни;

- **формування чітких критеріїв якості для акредитації програм третього циклу підготовки.** Такі критерії мають суттєво відрізнятися від тих, які прийняті сьогодні, й використовуватися для акредитації PhD програм. Зокрема такими критеріями можуть бути: наявність викладачів, які мають потенціал для викладання на програмах третього циклу освіти та мають хоча б середній рівень знань англійської мови (звичайно, відразу складно буде знайти достатню кількість викладачів, які мають змогу читати предмети англійською мовою, однак необхідно знайти хоча б тих, хто має змогу читати статті у наукометричних базах даних), наявність в університету передплати на світові наукометричні бібліотеки, а саме Science Direct Elsevier, ABIINFO/Proquest, Athens, Blackwell Synergy, активність міжнародних наукових контактів тощо;
- **поступове переведення українських PhD програм на англійську мову викладання.** Підкреслимо, що сьогодні мовою науки є англійська. У наукометричних базах переважна більшість текстів публікуються англійською мовою. Відповідно переведення українських PhD програм на англійську мову викладання забезпечить можливості для PhD кандидатів знайомитися з результатами наукових досліджень учених з інших країн світу й публікувати результати власних наукових досліджень у міжнародних виданнях;
- **формування можливостей для підключення українських університетів до наукометричних баз даних за зниженою ціною.** Наявність у західному університеті передплати на наукометричні бази даних є однією з ключових передумов для успішного навчання на PhD програмі та написання якісної дисертації. Українські аспіранти дуже часто «варяться в казані» наукових досліджень власної країни, тоді як вони повинні мати змогу, бажання та стимули читати найкращі зарубіжні журнали зі сфери своїх досліджень. В іншому випадку інтеграції української науки у світову не відбудеться ніколи.

Сьогодні ціни підключення до наукометричних баз даних є дуже високими й не завжди «підйомними» для українських університетів. Зважаючи на складне матеріальне становище вищих навчальних закладів, державним органам влади, зокрема Міністерству освіти і науки, доцільно вести переговори щодо зниження ціни або отримання можливостей безкоштовного доступу до наукометричних баз даних. Укладення договорів з різними міжнародними фондами й бібліотеками на вигідних умовах легше буде здійснити за підтримки Міністерства освіти і науки;

- **формування вимог щодо необхідності публікування результатів дисертаційних досліджень англійською мовою.** Поступове переведення наукових журналів на англійську мову, що сьогодні вже робиться;
- **запровадження вступних екзаменів на третій цикл підготовки та забезпечення об'єктивних вступних змагань для PhD кандидатів.** Сьогодні як під час вступу до аспірантури, так і на стадії захисту існує високий рівень корупції. Уникнути цієї проблеми можна двома шляхами – зміною процедури складання іспиту при вступі до аспірантури та іспиту зі спеціальності. Іспити при вступі на PhD програму, наприклад, можуть складатися в комп'ютерному форматі за принципом GMAT або GRE [3]. Необхідність особистого складання такого тесту на комп'ютері у спеціалізованому тестовому центрі може «відсікти» значну частину депутатів і чиновників. Останнє потребує формування спеціального державного органу, який би здійснював адміністрування цього тесту й підпорядковувався безпосередньо Кабінету Міністрів України. Результати, отримані за такими тестами для конкретної галузі знань, мають визнаватися всіма університетами й слугувати одним з основних критеріїв при вступі на PhD програму. На розсуд університету доцільно залишити встановлення нижньої межі, отриманої за зазначеними тестами, за якої можна вступати на PhD програму. Безпосереднє інтерв'ю із PhD кандидатом може проводити комісія з набору на PhD програму.

Рекомендації для українських університетів щодо формування PhD програм:

- **зміна підходів до написання дисертацій.** Вимоги до дисертації мають включати не формальні зачіпки, до яких потім можна «причепитися» під час розгляду, а чіткі критерії того, як мають здійснюватися дослідження. Університет мав би встановлювати вимоги до дисертацій самостійно. З одного боку, це дало б змогу сформува-

ти насправді ринковий механізм підготовки PhD кандидатів у рамках цілої країни, оскільки було б чітко визначено, що університети з вищими вимогами до PhD дисертацій готують кращих фахівців, а з другого – сприяло б спеціалізації університетів на навчанні PhD кандидатів саме з конкретних спеціальностей;

- **уведення в сучасну PhD програму значної частки предметів у межах «методів дослідження», так званих «Research methods».** У сучасній українській аспірантурі не викладаються (крім хіба що «філософії») предмети, які формують достатню методологічну й методичну базу PhD кандидатів для здійснення майбутніх наукових досліджень. Відповідно в PhD програму доцільно ввести предмети, які могли б озброїти PhD кандидата інструментарієм для здійснення наукових досліджень. Серед них особливе значення мають предмети, присвячені як кількісним, так і якісним методам дослідження. Причому частка таких предметів має бути істотною. Наприклад, в американських PhD програмах (як-от Virginia Tech) з дванадцяти предметів, які має пройти PhD кандидат за два роки підготовки, 7 присвячені кількісним і якісним «Research methods», у т. ч. «філософії» [3], яка вважається якісним методом дослідження. У межах викладання цієї дисципліни аспірант пише розширені критичні есе на статті відомих філософів, що вчить PhD кандидата логічній аргументації власної думки. Не менш важливими є кількісні «Research methods» («статистика», «економетрика», «методи дослідження в економіці» тощо), з якими у нас узагалі проблеми через відсутність досвіду викладання таких дисциплін із прикладами практичного застосування методів у наукових дослідженнях;
- **навчання викладачів, які викладатимуть «Research methods» на третьому циклі навчання.** Наразі в Україні практично немає викладачів, які могли б викладати «Research methods», що фактично є базою сучасних PhD програм. Крім того, інші предмети (не «Research methods»), які пропонуються в рамках західних PhD програм, викладаються з концентрацією уваги на тому, як проводилося наукове дослідження, які його особливості, переваги та недоліки. Відповідно пропонується запровадити цикл стажувань у зарубіжних вищих навчальних закладах для молодих українських викладачів зі ступенями кандидата або доктора наук. Метою таких стажувань є навчання українських науковців формувати навчальні програми та викладати предмети на зразок «Research methods» та інші з урахуванням вимог третього циклу підготовки PhD кандида-

тів. У цьому питанні можливим є сприяння Міністерства освіти і науки шляхом укладання міжурядових договорів та організації справедливого й ефективного відбору кандидатів для отримання стипендій на навчання викладанню таких дисциплін;

- **введення оплачуваної посади директора з аспірантських програм на кожній з кафедр університету, де здійснюється підготовка PhD-кандидатів [3].** Доцільно, щоб таку посаду займав авторитетний науковець, який має широке коло інтересів. Останнє є необхідним, оскільки директор з PhD програм, як правило, працює з усіма PhD-кандидатами кафедри. В обов'язки директора з PhD програм може входити формування набору курсів (у т. ч. курсів з «Research methods»), з числа яких PhD кандидат має змогу обирати потрібні йому предмети. Крім того, в обов'язки директора з PhD програм може входити надання порад PhD кандидатам, які курси їм обирати з числа наявних у контексті їх наукових інтересів, та організація візитів до університету професорів, які є спеціалістами в певній галузі дослідження. В американських університетах посада директора з PhD програм існує давно і вважається одним з ключових факторів високого рівня досліджень, які проводяться в рамках конкретної кафедри.

Висновки. Упровадження зазначених рекомендацій триватиме довго. Однак робота в цьому напрямі сприятиме осучасненню українських університетів і підвищенню якості навчання на третьому циклі вищої освіти.

Література

1. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18.

2. Policies and Procedures Ph.D. Program in Business Administration with a Major in Management [Електронний ресурс] // Virginia Tech. – 31 p. – Режим доступу: http://www.vt.edu.

3. Regulamin Studiów Doktoranckich na Wydziale Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego [Електронний ресурс] // Uniwersytet Warszawski. – 10 s. – Режим доступу: http://www.uw.edu.pl/.

ПРО ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОПЇ ЯК ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ВНЗ

Шаркова Наталія Федорівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри перекладу та іноземних мов
Національної металургійної академії України

Junior Faculty Development Program, 2010–2011,
M. Warner Graduate School of Education and Human Development,
University of Rochester, NY

Анотація. У статті розглядаються можливості використання інформаційно-комунікативних технологій при організації самостійної навчальної діяльності студентів у контексті нових освітніх стандартів.

Ключові слова: самостійна робота студентів, комп'ютерні та інформаційні технології, конструювання знання, рефлексія, співпраця.

Abstract. This article analyzes the expediency of implementing information and communication technologies for organizing individual work of students in the context of new educational standards.

Keywords: individual work of students, information and communication technologies, knowledge construction, reflection, collaboration.

Перехід суспільства на новий етап розвитку, активна інтеграція України до світового та європейського простору робить проблему виховання конкурентоспроможних фахівців більш актуальною. Сучасний етап модернізації і трансформації вищої освіти у нашій країні пов'язують передусім із науково-технічним прогресом, соціально-психологічними умовами розвитку суспільства й трансформацією системи вищої освіти у контексті Болонської декларації. Освітня діяльність відповідно до вимог декларації – це не тільки й не стільки рівні, модулі, кредити та рейтинги. Це насамперед нова філософія освіти, нові принципи організації навчального процесу, нові «технології» оволодіння знанням [1]. Однією з ключових умов переходу на кредитно-модульну технологію навчання є збільшення акценту на самостійну роботу студентів, що передбачає не тільки пошук інформації й самостійне оволодіння нею, але й вибір напрямів, змісту і способів навчання (відбір і накопичення кредитів).

За оцінками фахівців, студенти американських та європейських вищих навчальних закладів більш інтенсивно здійснюють самостій-

ну навчальну діяльність порівняно зі студентами вітчизняних вузів. Вони мають чіткий графік індивідуальних завдань, про виконання яких повідомляють викладача. Завдання, що його виконує студент під час самостійної роботи, підлягає обов'язковій перевірці та захисту на індивідуальних консультаціях.

Усе це істотно відрізняється від сучасної освітньої парадигми в нашій країні, за якої домінуючою формою трансляції знання від одного покоління до іншого слугує лекційна форма, а провідною фігурою процесу навчання й основним джерелом навчальної інформації – викладач. Якщо раніше функція викладача полягала в трансляції суспільного досвіду (у вигляді знань і засобів пізнання), то сучасна освіта має реалізовувати функцію проектування процесу індивідуального інтелектуального розвитку кожного конкретного студента.

Безперервний процес удосконалення професійної освіти вимагає від потенційних наймачів молодих фахівців висунення значно вищих вимог до рівня їх інформаційної підготовки. Їм потрібні працівники, які відкриті стрімким змінам в умовах діяльності, здатні до самостійного опанування новими знаннями, до інноваційної наполегливої діяльності без зовнішніх спонукань. Одним з показників високої якості рівня наявних знань і вмінь у випускників вищих навчальних закладів вважається здатність до безперервного навчання протягом життя. Це сприяє не тільки підвищенню їх професійного рівня, але й дає можливість (враховуючи умови сучасного ринку праці) без проблем перекваліфіковуватись. Відомо, що такі здібності передбачають розвиток на високому рівні інтелектуальних вмінь і навичок, які пов'язані зі зберіганням, переробкою та використанням інформації будь-якого типу.

Метою цієї статті є аналіз ряду вправ для самостійної роботи студентів, які передбачають залучення комп'ютерних технологій для їх виконання та спрямовані на розвиток у студентів уміння співпрацювати з метою свідомого засвоєння та перетворення нового знання для його використання в реальному житті, а також навичок рефлективного аналізу, що допоможе більш ефективно організовувати навчальний процес.

Проблема визначення місця комп'ютера в навчальному процесі виникла в середині 1980-х рр., коли комп'ютерна техніка буквально на очах перетворювалась на інформаційні технології, а на початку 1990-х до нашої країни дійшла глобальна інформаційно-комунікаційна технологія, відома як Інтернет та World-WideWeb (WWW).

Виникнення психології комп'ютеризації слід пов'язувати зі школою О. К. Тихомирова, яка була започаткована ще в першій половині 1960-х рр. й вивчала можливості запровадження теорії вірогідності, евристичного пошуку або теорії інформації у сфері психології мислення. У 1986–1987 рр. у контексті психології комп'ютеризації були опубліковані статті про психологічну природу спілкування, що опосередковувалося комп'ютером. У той час вважалося, що зміни будуть пов'язані насамперед із комунікативними процесами. Проте в цих статтях обговорювались також питання пізнавальної діяльності в контексті міжособистісного пізнання.

У міру зростання можливостей комп'ютера та нагромадження досвіду розроблення навчальних систем сфера його застосування значно розширилася. Сьогодні вже всі погодяться, що комп'ютер – це універсальний засіб, який можна успішно використати під час вивчення будь-яких навчальних предметів.

Підхід школи О. К. Тихомирова до проблем комп'ютеризації базується на теорії діяльності О. М. Леонтьєва та на культурно-історичній теорії розвитку психіки Л. С. Виготського. Комп'ютеризація започатковує «новий етап в онтогенетичному розвитку мислення» [2, с. 37]. О. К. Тихомиров говорить про ускладнення будови психічних функцій й пояснює це вживанням «не просто знаків, а спеціальних інформаційних технологій, що опосередковують це вживання» [3, с. 115]. О. К. Тихомиров послідовно проводив думку про те, що комп'ютер змінює діяльність, і протиставляв «теорію перетворення» «теорії заміни» людини комп'ютером, який «бере на себе» виконання як повсякденних, так і змістовних операцій, й «теорії доповнення» людини комп'ютером.

З одного боку, комп'ютеризація надає безліч можливостей для збагачення освітнього простору, що перетворює процес навчання на більш цікавий і доступний. З іншого боку, просте запровадження технологій не гарантує якісних змін навчального процесу. У сучасному суспільстві вже недостатньо просто володіти певною інформацією та знати джерела її знаходження. Однією з вимог до висококваліфікованого фахівця є вміння висловлювати власну точку зору, аналізувати знайдену інформацію, творчо змінювати її залежно від ситуації. Не менш важливим є вміння співпрацювати в команді, чути думку колег, робити спільні висновки. Вправи, результатом яких є створення власного продукту, відповідають формату Web 2.0.

Цікавим є досвід американських та європейських університетів, які для створення персоналізованого навчального середовища запроваджують спеціальні навчальні платформи, що поєднують педагогів, адміністраторів і студентів. Прикладами таких електронних систем навчання є Blackboard Learning System та Moodle. У рамках цих платформ викладачі можуть завантажувати файли з текстами лекцій, завданнями для самостійних робіт, книги тощо, а студенти – файли з виконаним домашнім завданням. Усі учасники освітнього процесу можуть обмінюватися повідомленнями між членами навчальної групи або університетською спільнотою.

Проте основною перевагою таких навчальних платформ є те, що вони можуть використовуватись як середовище, в якому кожний учасник того чи іншого навчального курсу виступає частиною єдиного колективного розуму для створення спільного контенту.

Сьогодні вже зрозуміла недоцільність трансляції теоретичного матеріалу в форматі звичних для нас лекцій. Ознайомлення з теорією може відбуватися самостійно, а лекційні заняття слід використовувати для обговорення цікавих і незрозумілих моментів. При цьому відповідальними за ведення дискусії (і навчання, яке відбуватиметься в її рамках) мають бути самі студенти. Для цього на початку курсу викладач запроваджує такі завдання для самостійного опрацювання. Після уважного ознайомлення з теоретичним матеріалом перед кожною лекцією учасники курсу мають сформулювати низку запитань, спрямованих на з'ясування нових, незрозумілих моментів, які вони вважають цікавими для обговорення в ході дискусії у класі. Якщо немає запитань, можна просто вибрати цікаві цитати з текстів і пояснити, що саме привернуло увагу. Всі коментарі мають бути опубліковані в рамках навчальної платформи до початку заняття, на якому планується дискусія. Це робиться для того, щоб група студентів, відповідальна за організацію дискусії, зібрала всі запитання докупи і спланувала обговорення. Участь у дискусії є обов'язковою й впливає на підсумкову оцінку кожного студента.

Такі дискусії та підготовка до них сприяють створенню й упровадженню «природного критичного навчального середовища» [4], під час чого моделюються умови, в яких студент зацікавлюється проблемою, обмірковує різні шляхи її вирішення й співвідносить їх із ментальними моделями дійсності, якими він володіє. Передбачається, що в такому середовищі студенти усвідомлено підходять до процесу засвоєння знань, співпрацюють з іншими, отримують

рекомендації від експертів, зокрема стосовно виправлення своїх помилок. У такому середовищі центральним є інтелектуальний і особистісний розвиток студента, а не просте засвоєння знань в індивідуальному порядку.

Якщо в рамках курсу кількість годин на проведення дискусій у класі дуже обмежена, можна організовувати спеціальні он-лайн форуми. При цьому вони можуть передбачати спілкування тільки між студентами (але викладач має до них доступ) або між студентами й викладачем. Форуми можуть мати загальний характер чи бути вузько спрямованими й відповідати темам, які вивчаються у рамках курсу. Щоб спілкування не виглядало абстрактним, під час реєстрації студентам рекомендовано заповнити профіль (доступний для інших учасників курсу), який передбачає наявність цифрового зображення, деяких біографічних даних, адреси електронної скриньки та назви міста, де зараз мешкає учасник курсу.

Головною метою навчальних форумів має бути обмін досвідом між студентами. У цьому сенсі навчальний процес переходить із «вертикальної» площини (де викладач навчає, а студент сприймає) у «горизонтальну», в якій навчання відбувається між студентами, тобто рівноправними учасниками курсу [10]. У цьому сенсі комп'ютерні технології є посередником між студентами, які мають менший досвід з певного питання й тільки конструюють зміст знань, та тими, хто є більш досвідченим і спрямовує їх процес пізнання. При цьому, залежно від теми, роль експертів виконують різні студенти.

Оскільки навчання за своєю суттю є процесом соціальним, важливо створювати такі умови, де зміст знань конструюється колективно. Перевагою комп'ютерних технологій є те, що вони допомагають організувати спілкування, яке не обмежується ні відстанню, ні часом. У цьому сенсі новітні технології сприяють безперервному навчанню й виступають засобом формування так званих груп за інтересами [7]. Їх суть полягає в тому, що студенти з різним досвідом обмінюються своїми знаннями й знаходять спільні шляхи вирішення проблем. У такій групі студент відчуває себе активним творцем нового знання [6], яке при цьому виступає не продуктом, а процесом [8].

Вправи у форматі Web 2.0 можуть сприяти також розвитку у студентів навичок рефлективного аналізу. За визначенням Дж. Брунера [5], рефлексія – це навчання у чистому вигляді. Оскільки усвідомлення є кінцевим продуктом процесу навчання, важливо його організовувати так, щоб студенти розуміли, що саме сприяє конструюван-

ню нового знання, а що заважає. Такий досвід допоможе їм більш ефективно спрямовувати своє навчання протягом життя.

Прикладами таких вправ може бути ведення навчальних блогів. При цьому кожен студент має створити власний блог до початку курсу для того, щоб поділитися своїм досвідом з конкретного предмета та висловити сподівання щодо цілей обраного курсу. Така інформація є дуже корисною для викладача, оскільки дозволяє адаптувати завдання відповідно до інтересів кожного студента й таким чином реалізувати особистісно зорієнтований підхід до навчання. Упродовж курсу учасники навчання документують у блозі власний досвід виконання практичних завдань й можливості застосування отриманого знання на практиці. Контент блогу може збагачуватись різноманітними цифровими медіа-файлами, включаючи підкаст. Така діяльність сприяє прояву оригінальності студентів, стимулює їх знаходити відповіді на різні запитання й пропонувати будь-які рішення без страху отримати низький бал. Можливість поділитися власним досвідом та ознайомитися з досвідом інших учасників курсу допомагає студенту подолати невпевненість у собі, знайти нові шляхи вирішення завдань при обмеженій кількості навчальних годин у класі, сприяє також подоланню фізичної ізольованості. Коментування контенту блогів інших учасників курсу сприяє формуванню навичок оцінювання результатів праці колег, знайомить з їхньою думкою щодо власного продукту, сприяє знаходженню з ними спільної мови.

Логічним завершенням будь-якого курсу є створення фізичного продукту. Це може бути опублікування власного сайту, «співпраця» з іншими сайтами у форматі Wiki, що є за своєю суттю сучасними довідниками, проведення вебінарів тощо. Створення певного продукту має бути результатом співпраці колективу студентів з будь-якої навчальної теми. Така діяльність вчить студентів творчо переробляти й оцінювати самостійно знайдену інформацію, сприяє свідомому становленню майбутніх фахівців, здатних знаходити й синтезувати інформацію, виділяти важливі її аспекти залежно від ситуації, а також формує вміння нею поділитись. Усе це стимулює розвиток активного громадянина, спонукає до участі в житті суспільства, формує прагнення бути його часткою.

Таким чином, комп'ютерні й інформаційні технології як засіб навчання мають значні резерви підвищення ефективності освітнього процесу й створюють технічні передумови для зміни сучасної освіт-

ньої парадигми шляхом створення середовища, в якому студенти матимуть більше можливостей бути незалежними дослідниками, відповідальними за своє навчання [11]. Комп'ютеризація освіти дозволяє зробити викладача й студента рівноправними партнерами у здійсненні процесу трансляції знань, виховує здатність своєчасно реагувати на зміни в швидкоплинному світі, усвідомлювати те, що «майбутнє *створюється* людьми, а не дається їм згори» [4, с. 27]. При цьому важливо, щоб комп'ютерні технології сприяли створенню середовища, в якому студенти активно досліджуватимуть, будуватимуть і презентуватимуть розуміння різних концепцій, а не використовуватимуть їх як «інструмент», необхідний для виконання завдання [9].

Література

1. Вища освіта України і Болонський процес / За ред. В. Г. Кременя. – Тернопіль, 2004.

2. *Тихомиров О. К.* Философские и психологические проблемы искусственного интеллекта / О. К. Тихомиров // «Искусственный интеллект» и психология / Под ред. О. К. Тихомирова. – М.: Наука, 1976.

3. *Тихомиров О. К.* Информационный век и теория Л. С. Выготского / О. К. Тихомиров // Психологический журнал. – 1993. – № 1.

4. *Bain K.* What the Best College Teachers Do / K. Bain. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.

5. *Bruner J. S.* The Culture of Education / J. S. Bruner. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

6. *Fischer G.* Understanding, fostering, and supporting cultures of participation / G. Fischer // Interactions. – 2011. – Vol. 18 (3). – P. 42–53.

7. *Gee J.* Situated Language and Learning: a critique of traditional schooling / J. Gee. – London: Routledge, 2004.

8. *Jenkins H.* Confronting the challenges of participatory culture: media education for the 21st century / H. Jenkins. – Cambridge, MA: MIT Press, 2009.

9. *Loveless A.* Technology, pedagogy, and education: reflections on the accomplishment of what teachers know, do and believe in a digital age / A. Loveless // Technology, Pedagogy and Education. – 2011. – Vol. 20 (3). – P. 301–316.

10. *Ponti M.* Self-directed learning and guidance in non-formal open courses [Електронний ресурс] / M. Ponti // Learning, Media and Technology. – 2014. – Vol. 39 (2). – P. 154–168. – Режим доступу: http://dx.doi.org/10.1080/17439884.2013.799073.

11. *Sharkova N.* Learning supported by technology in higher education: from experience into practice [Електронний ресурс] / N. Sharkova // Education Inquiry. – 2014. – Vol. 5 (3). – P. 429–444. – Режим доступу: http://www.education-inquiry.net/index.php/edui/article/download/24610/35306.

УПРАВЛІННЯ СКЛАДНІСТЮ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ: КОНТЕКСТИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ЗА CYNEFIN

Ярошенко Тетяна Олександрівна

кандидат історичних наук, віце-президент з наукової роботи та інформатизації Національного університету «Києво-Могилянська академія»,
голова Правління Українського Фулбрайтівського кола

Fulbright Scholar Program,
2010–2011, Columbia University,
2004–2005, Yale University

Анотація. У статті розглянуто деякі аспекти змін і трансформацій моделі сучасного університету. Пропонується використати теорію управління складністю Cynefin за Д. Сноуденом не лише для аналізу управління знаннями чи організаційного навчання, але й для вдосконалення моделі університету в цілому.

Ключові слова: вища освіта, університет, організаційна культура, концепція Cynefin.

Abstract. This paper considers some aspects of changes and transformations the contemporary university model undergoes. The paper suggests to use David Snowden's Cynefin framework not only for providing the analysis of knowledge management or organizational learning but also for upgrading the University as such.

Keywords: higher education, University, Cynefin framework, organizational culture.

Як відомо, унікальність університету як соціокультурного й інтелектуального феномену обумовлена органічною єдністю трьох аспектів його діяльності: дослідної (продукування нових знань через дослідження), професійної (трансфер знань шляхом викладання й консалтингу), культурної (збереження й поширення знання).

Не секрет, що ця традиційна роль університету в Україні та країнах колишніх Совєтів була спотворена: функція університетів полягала у швидкій підготовці вузькопрофесійних кадрів, зданих чітко виконувати завдання в індустріальному суспільстві й тоталітарній державі. Вони жодним чином не спонукали ані до критичного мислення, ані до наукової діяльності, не кажучи вже про академічні свободи, інновації в освітніх програмах тощо. Нині відбувається переосмислення ідеї університету, але традиційна модель гумбольдтівського університету як центру універсальних знань вже також застаріла й потребує зміни в сучасному глобальному світі, в інформаційному суспільстві.

Університети – «башти зі слонової кістки» – мають змінитися. Сучасний університет перетворюється із замкненої академічної

(професійної) системи у відкриту для зовнішніх факторів (бізнесу, суспільства, культури тощо), не втрачаючи при цьому власної автономії (говоримо про «вбудовану автономію» – embedded autonomy). Університет усвідомлює необхідність побудови стратегічних партнерств із зовнішніми організаціями, які зацікавлені в його дослідних і освітніх програмах і консультаційних послугах.

Тут, передусім, важлива роль наукових студій, не лише фундаментальних, але й прикладних, Research and development (R&D), спрямованих на співпрацю з бізнесом і промисловістю. Чи готові до цього університети? Висока динаміка змін у системі наукових знань і розвитку інформаційних потоків потребує безперервної освіти впродовж життя, а не лише в певних часових межах і здебільшого в юнацькому віці. Чи готові до цього університети? Від передачі суми знань у моделі університету минулого до розвитку креативності й критичного мислення, інших компетенцій XXI ст. – у сучасному університеті. Як із цим?

Університет відмовляється від жорстких освітніх стандартів і впроваджує освітні інновації (хоча тут засвідчуємо складність балансування: університетська освіта – досить консервативне явище, не можна постійно щось змінювати, якщо потрібен контрольований результат). Чи готові до цього? Нині зміщуються пріоритети щодо людського капіталу, а не людських ресурсів: як бути з цим? Відбувається перехід від регіональної замкненості (хай і на рівні країни) до міжнародного співробітництва, включення в міжнародні академічні товариства глобального світу, що теж потребує змін. Перелік викликів можна продовжувати.

Крім того, університет як система – це цілісність, яка має певні складники (компоненти), взаємозв'язки між ними, середовище, власне призначення. Як перетворити цю систему на синергійну, де ціле більше, ніж його складові?

Спробуємо застосувати для аналізу університетської моделі концепцію Cynefin framework, розроблену відомим британським консультантом з питань організаційної складності Девідом Сноуденом [3], керівником дослідно-консалтингової мережі Cognitive Edge. Ця концепція дає змогу візуалізувати різні типи середовища й осмислити, як функціонують у кожному з них системи. За Сноуденом, існують чотири основні типи середовища: «просте» й «ускладнене» є впорядкованими, а інші два – «складне» й «хаотичне» – невпорядкованими. Концепція Cynefin – це не матриця для категоризації «кращих» чи «гірших»

типів середовищ, вона не закликає мігрувати з однієї зони до іншої, а скоріше є інструментом для створення сенсу [2].

Основні типи бізнес-середовища за концепцією Cynefin framework [1]

Управління сучасним університетом, що перебуває на етапі трансформації, має ознаки всіх типів середовищ за Cynefin.

Прості операції – зона правил: наприклад, робота бухгалтерії чи господарської служби, офісного персоналу, розрахунки навантаження викладачам за прийнятими нормативами і процедурами, документообіг, створення розкладу занять, каталогізація документів для бібліотечного фонду тощо. Процеси, що повторюються в досить контрольованому середовищі, які важливо лише класифікувати й регламентувати та діяти відповідно до встановлених правил. Проблеми, які виникають, – у нечіткості, а іноді відсутності правил для різних бізнес-процесів. Кожен університет потребує добре продуманої організаційної структури із розподіленням функцій і чітко закріпленими зонами відповідальності та правилами.

Неординарне: конкурентне середовище вимагає постійного дослідження освітнього ринку. Освітні інновації, зміна навчальних планів, уведення нових курсів, спеціальностей, напрямів професійної підготовки, сертифікатних програм, додаткової освіти, дистан-

ційного навчання, врахування цифрового середовища в цілому тощо. Потребує експертного обговорення.

Складнощі: академічна спільнота здебільшого не вміє «слухати» працедавців, бізнес, не готова до експериментів («наша справа навчити»), складно «вписується» у цифрове середовище тощо. Визначаємо, аналізуємо, діємо!

Складна ситуація: **зона новаторства**. Наприклад, повернення науки до університетів, розвиток наукових досліджень в університетах не як «баштах зі слонової кістки», а у співпраці з бізнесом (R&D) та у глобальній співпраці з міжнародною спільнотою. Створення середовища, яке дозволить з'явитися новим рішенням. Дослідницька компонента в роботі студентів. Створення системи мотивацій і стимулювання наукових досліджень і академічної роботи викладачів університету (відрядження, публікації, творчі відпустки, стажування тощо). Стимуляція творчості, нетрадиційних рішень. Конкурси проектів. Вивчаємо, визначаємо, діємо!

Хаос: зона швидкого реагування. Традиційний університет втрачає роль головного виробника знань і монополію на освітню діяльність у певній віковій і часовій системі координат. Це вже видно неозброєним оком. Але надійної відповіді на цей виклик, здається, ще немає. А дозволити собі «відпустити» ситуацію й пливти за течією не маємо права. Варто перевести ситуацію хоча бу розряд «складних». «Побачити», щоб зрозуміти. Зрозуміти, щоб управляти. Хоча б побачимо, колеги?

Література

1. *Котусенко В.* На порозі змін: як управляти складністю [Електронний ресурс] / Віктор Котусенко // Management. com.ua: інтернет-портал для управлінців. – 2013. – Режим доступу: http://www.management.com.ua/cm/cm143.html (дата звернення 05.12.2014). – Назва з екрана.

2. *French S.* Cynefin, statistics and decision analysis / S. French // Journal Of The Operational Research Society [serial online]. – 2013. April. – Vol. 64 (4). – P. 547–561. – Available from: Business Source Premier, Ipswich, MA. Accessed December 8, 2014.

3. *Snowden D. J.* Leader's Framework for Decision Making [Electronic resource] / David J. Snowden, Mary E. Boone // Harvard Business Review. – 2007. – November. – Mode of access: https://hbr.org/product/a-leader-s-framework-for-decision-making-harvard-b/an/R0711C-PDF-ENG (reviewed 05.12.2014). – Title from the screen.

Розділ 2

ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЯ РЕФОРМ І ЦІННІСНІ ЗАСАДИ

ГУМАНІТАРНА СТРАТЕГІЯ ДЛЯ НОВОЇ УКРАЇНИ

Конференція випускників програми академічних обмінів ім. Фулбрайта створила добру можливість наукової рефлексії на гуманітарний розвиток України після Євромайдану. Прискорений темп політичного процесу в 2014–2015 рр., коли лише за декілька місяців Україна пережила Революцію гідності, анексію Криму й військові дії на Донбасі, продемонстрував, наскільки важливим в умовах сьогодення є питання розроблення й ефективного втілення стратегії реформ саме в гуманітарному секторі.

Гуманітарна сфера, що включає в себе напрями культури, мовної політики, відносин з діаспорою, освіти, соціальної роботи, питання національних меншин тощо, традиційно залишалася на периферії інтересів наших можновладців. Однак карколомні зсуви у суспільних відносинах та ціннісно-цивілізаційних орієнтирах, що найочевидніше проявилися в боротьбі «двох Україн», побудованих, за Миколою Рябчуком, на двох протилежних моделях «совєтських і антисовєтських, євразійських і європейських, підданчо-патерналістських і громадянсько-ідивідуалістичних» відносин[1], поставили вирішення гуманітарних проблем країни на перше місце.

Під час виступу на церемонії вручення Шевченківських премій у Національному музеї ім. Тараса Шевченка 9 березня 2015 р. Президент України Петро Порошенко заявив, що інструментом для реформ в Україні має стати нова культурна політика, яка є важливим розділом у Стратегії реформ «Україна-2020»[2]. Як зазначив Президент, у сучасній українській культурі «розвиваються невідомі раніше

---

[1] Микола Рябчук: «Скажу чесно – нова Україна, без Донбасу і Криму, подобається мені більше» [Електронний ресурс] // *Historians*. – Режим доступу: http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1458-mykola-riabchuk-skazhu-chesno-nova-ukraina-bez-donbasu-i-krymu-podobaietsia-meni-bilshe.

[2] «Порошенко: Зброєю у боротьбі з ворогом стане культурна політика» [Електронний ресурс] // *Українська правда*. 9 березня 2015 р. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2015/03/9/7060925/#5510960054360132.

процеси», зокрема йдеться про створення «сотні мистецтва», появу активістів соцмереж, а для держави важливо підтримати ці процеси.

Вивченню саме цих питань присвячена стаття Наталії Мусієнко, що відкриває «гуманітарний» розділ даного збірника. Як старший науковий співробітник Інституту проблем сучасного мистецтва пані Мусієнко дослідила все розмаїття творчого прояву й мистецького креативу, що з'явився на Київському Майдані взимку 2013–2014 рр., коли «могутня, імпульсивна творча енергія панувала на площах, вулицях Києва та в Інтернет-просторі, змінювала, формувала новий вимір суспільства і країни, і світу». Дослідниця також описала три виставки мистецтва Майдану, що були організовані програмою ім. Фулбрайта в Україні в 2014 р., і звернула увагу на важливість даних мистецьких заходів для подальшого розвитку культурної дипломатії в Україні.

Темі музейної реформи присвятила свою статтю національний кореспондент Європейського музейного форуму і доцент кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури та мистецтв Катерина Смаглій. На основі європейського досвіду реформування музейної сфери автор запропонувала декілька напрямів модернізації українського музейництва, його менеджменту й маркетингу задля наближення цієї сфери до кращих світових практик і перетворення музеїв на ключові осередки місцевого розвитку та національного діалогу.

Під час гуманітарної панелі конференції випускників програм ім. Фулбрайта було озвучено багато доповідей на тему мовної політики. Дискусія ще раз продемонструвала, наскільки складним і чутливим для українців є питання вжитку української мови та двомовності. Як інструмент передачі інформації, який не лише дозволяє сформулювати думки, але й водночас слугує механізмом формування певного світогляду, мова може стати частиною маніпулятивних технологій та ідеологічного впливу на свідомість за допомогою вербальних і невербальних засобів. Вивченню цих процесів присвячена стаття професора Черкаського державного університету Світлани Жаботинської.

Описавши розвиток власного наукового проекту з дослідження неологізмів, створених Майданом і Антимайданом, автор запропонувала негайно змінити політичну риторику обох сторін конфлікту та вдатися до мови толерантності й порозуміння. Цьому може сприяти проект «Усвідомлення свідомості», започаткований С. Жаботин-

ською. Він інформує суспільство про технології маніпулювання свідомістю за допомогою вербальних та інших засобів, а також вчить людей думати самостійно й не застосовувати мову як зброю для роздмухування ворожнечі та ненависті.

Як зазначила доцент Криворізького національного університету Марина Цегельська, розширення нових міжнародних мереж зв'язку та розвиток технологій як в англомовних країнах, так і за їх межами робить використання англійської мови дедалі динамічнішим. Автор наголошує на необхідності запровадження нових технологій, які можуть підвищити ефективність навчання англійської мови як засобу міжнародного спілкування, зокрема в науковій сфері.

Нарешті, завідувач кафедри соціальної роботи ім. В. Полтавця Національного університету «Києво-Могилянська академія» Надія Кабаченко розглянула процес професіоналізації соціальної роботи й описала труднощі та непорозуміння, що виникають на цьому шляху, особливо з Міністерством юстиції. Професор Кабаченко пропонує легалізувати інноваційні практики соціальної роботи в Україні та підсилити роль академічної спільноти в інституціоналізації та розвитку даної сфери.

Катерина Смаглій,
доктор філософії в галузі історії,
директор Київського офісу Інституту Кеннана,
доцент кафедри історії України та музеєзнавства
Київського національного університету культури та мистецтв
Fulbright Scholar Program, 2012–2013,
Kennan Institute, Woodrow Wilson International
Center for Scholars

Світлана Жаботинська,
доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Fulblight Scholar Program,
1994–1995, University of Illinois, Urbana-Champaign
2000–2001, University of California, San Diego

ВІДЛУННЯ МАЙДАНУ [1]

Мусієнко Наталія Борисівна
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
Інституту проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України

Fulbright Scholar Program, 2011–2012,
Kennan Institute, Woodrow Wilson International Center for Scholars

Анотація. У статті досліджуються три виставки мистецтва Майдану, що були організовані програмою ім. Фулбрайта в Україні в 2014 р.: «Жінки Майдану», «Образи Майдану», «Досвід єднання: Майдан 2013–2014».

Ключові слова: Програма ім. Фулбрайта в Україні, Майдан, плакат, фотографія, виставка, живопис, колаж.

Abstract. This article discusses three exhibitions of Maidan art, organized by the Fulbright Ukraine Program in 2014: «Women of Maidan», «Images of Maidan», «Experience of Unity: Maidan 2013–2014».

Keywords: Fulbright Ukraine Program, Maidan, poster, photography, exhibition, painting, collage.

Київський Майдан 2013–2014 рр. вписав яскраву й трагічну сторінку до світової історії. Часова дистанція дасть можливість його ґрунтовнішого аналізу й різнобічної, зокрема мистецької, рефлексії. На окреме дослідження заслуговує той мистецький креатив, який з'явився взимку на київському Майдані Незалежності. Могутня, імпульсивна творча енергія панувала на площах, вулицях Києва та в Інтернет-просторі, змінювала, формувала новий вимір суспільства й країни. І світу.

Художні практики не мають чітких меж і весь час розширюються, особливо в контексті такого колективного художнього висловлення, яким став київський Майдан. Перформанс, інсталяції, кінематограф, музика, живопис, скульптура, література – тут було все розмаїття творчої мистецької палітри. Можна було зустріти різні форми й жанри живопису: від стріт-арту до портрету та декоративного живопису. Відразу з'явились різноманітні мурали й графіті, адже вони найбільш співзвучні революції. Художники розмальовували намети і щити для Самооборони.

[1] Пряма мова в цій статті є фіксацією автором обговорень виставок з учасниками.

Професіонали й дилетанти, знамениті художники й мистецька молодь – Майдан об'єднав усіх і сам став великим витвором мистецтва: гігантською інсталяцією. Митці прийшли на Майдан як протестувальники, вони брали участь у важких протистояннях і в буденних справах. Проте вони залишилися художниками і в той чи інший спосіб починали відображати Майдан. Хтось у своїй творчості реагував миттєво, комусь була потрібна довша рефлексія і робота в майстерні, де вони в такий спосіб розширювали мистецьку територію Майдану.

Тільки єдність наукового аналізу та мистецького бачення дає правильний підхід до розуміння революційних подій в Україні взимку 2013–2014 рр. Донесення такого мистецького меседжу є важливою просвітницькою місією. Закономірно, що програма ім. Фулбрайта в Україні стала одним з піонерів цього важливого процесу і в 2014 р. організувала три присвячених мистецтву Майдану виставки.

Фотовиставка «Жінки Майдану» була відкрита 4 квітня 2014 р. у Києві у конференц-залі програми ім. Фулбрайта в Україні на вул. Еспланадній, 20. В її організації взяли участь Програма ім. Фулбрайта в Україні, Громадська благодійна організація «Українське Фулбрайтівське коло», Міжнародний благодійний фонд «Український жіночий фонд» та Жіноча сотня імені Ольги Кобилянської.

Марта Коломієць, директор програми ім. Фулбрайта в Україні (зліва), та Тетяна Ярошенко, голова правління БО «Українське Фулбрайтівське коло», директор наукової бібліотеки НаУКМА (справа), презентують фотовиставку «Жінки Майдану» на Майдані Незалежності

Виставка «Жінки Майдану» стала успішною спробою зафіксувати й зберегти образ українського жіноцтва – матерів, сестер, дружин, дочок, які свідомо й самовіддано захищали на Майдані право українського народу на краще життя. Адже саме жінки своєю активною і діяльною позицією, непохитною волею і прагненням до змін без скарг і нарікань, непоказним героїзмом й самодисципліною підтримували дух Майдану. Вони вийшли на Майдан, щоб разом із чоловіками відстоювати свою гідність і право жити в європейській державі, де поважають права кожної людини, цінують різноманітність і рівність, дотримуються демократичних цінностей і свобод.

До експозиції увійшли світлини двадцяти п'яти фотографів з України, США, Португалії і Росії. Авторами цих світлин, у яких схоплено глибинну духовність і внутрішню сутність Майдану, були Анастасія Власова, Ігор Гільбо, Євгенія Жарикова, Олександр Заклетський, Еміне Зіятдінова, Інна Калініна, Лон Кауфманн (США), Андрій Комашко, Дмитро Ларін, Вадим Лур'є (Росія), Катерина Максим, Людмила Мицик, Катя Міщенко-Мицик (США), Ірина Озимок, Оксана Парафенюк, Олександр Ратушняк, Ігор Розкладай, Антоніо Сантос (Португалія), Йосиф Сивенький (США), Влад Содель, Олексій Фурман, Тарас Хімчак, Роман Цибрівський (США), Олег Шведов, Лада Шіленко. Серед них варто особливо виокремити фулбрайтівців із США та України.

Американці:

Лон Кауфманн – Lon Kaufmann

New York Institute of Technology, New York, NY,

US Scholar Program;

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Київ, 2002/03;

Тернопільська філія Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 2003/04;

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» 2011/12;

Йосиф Сивенький – Joseph Sywenkyj

School of Visual Arts, New York, NY,

US Student Program;

Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2003/04;

US Scholar Program;

Національний університет «Києво-Могилянська академія» 2013/14;

Роман Цибрівський – Roman Cybriwsky
Temple University, Department of Geography and Urban Studies, College of Liberal Arts, Philadelphia, PA;
US Scholar Program;
Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2010/11.
Українці**:**
Еміне Зіятдінова
Львівський національний університет ім. І. Франка;
Fulbright Graduate Student Program
Ohio University, Athens, OH, 2010–2013;
Олексій Фурман
Fulbright Graduate Student Program;
Інститут журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка;
University of Missouri, Columbia, MI, 2014–2016.

17 травня 2014 р. фотовиставка «Жінки Майдану» була перенесена на Майдан Незалежності. Тут, біля стели Незалежності, вона залишалась до 23 серпня 2014 р. і, власне, стала однією з найдовших за терміном дії виставок на Майдані. На відкритті відвідувачів привітали голова Міжнародної Фулбрайтівської ради Том Гілі, голова правління громадської благодійної організації «Українське Фулбрайтівське коло», директор наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» Тетяна Ярошенко; голова правління Міжнародного благодійного фонду «Український жіночий фонд» Наталія Карбовська; координаторка Жіночої сотні ім. Ольги Кобилянської Ніна Потарська.

Директор Програми ім. Фулбрайта в Україні Марта Коломиєць підкреслила, що не можна переоцінити роль жінки як у суспільстві в цілому, так і під час Майдану зокрема: «Ми бачимо в цих фотографіях різні емоції – радість і смуток, і тривогу, і щастя, і допомогу. Ця виставка в мені плекає велику надію, що все буде добре, все буде гаразд в Україні. Адже Майдан дав дуже багато віри не тільки в себе, але у всіх людей».

Власне, тут, у серці Майдану, у відкритому публічному просторі, зроблені під час київських протестів фотографії набували нового змісту й нового життя. Підкріплені енергетикою місця подій, вони відкривали нові життєві історії. Відвідувачі часто знаходили себе на світлинах, а за кожним учасником Майдану тягнеться свій життєвий сюжет, своє рішення приєднатися до протестів проти корумпованого режиму.

Виставка «Образи Майдану»

Улітку 2014 р. (17.06–18.07.2014) програма ім. Фулбрайта в Україні провела у своєму офісі виставку колажів Олі Рондяк «Образи Майдану». Оля Рондяк – американка, закохана в Україну. Таке свідчення можна знайти про мисткиню у мережі Фейсбук. Для візуалізації Майдану вона обрала техніку колажу. Колаж – це друге життя для фрагментів зображень і текстів, вирваних зі звичного середовища. Його можна вважати результатом колективної творчості, бо рівнозначними з авторкою співтворцями стали ті, хто фіксували Майдан (журналісти, фотографи), і ті, хто брав у ньому участь.

Відкриття виставки робіт Олі Рондяк у Фулбрайтівській галереї.
Оля Рондяк – у центрі. Крайній зліва – Посол США в Україні Джеффрі Пайєтт

Часточки нещодавнього минулого в роботах Олі заграли новими барвами й створили нові форми, набули нового змісту. Вони стали складовими жіночих портретів і нового обличчя України як частини європейського цивілізаційного простору. Поєднання різних деталей, переплетіння мов, нашарування людських почувань та особисті штрихи у поєднанні з традиціями дали авторці можливість створення іншої суті, а не іншого вбрання. Ця тепла і щира, як і сама авторка, виставка представлена окремим буклетом (http://issuu.com/fulbright-ukraine/docs/rondiak__booklet).

Виставка «Досвід єднання. Майдан 2013–2014» відкрилася 23 вересня 2014 р. у конференц-залі програми Фулбрайта, який журналісти вже охрестили Фулбрайтівською галереєю. Крім Програми імені Фулбрайта в Україні організаторами також виступили Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України та благодійна організація «Українське Фулбрайтівське коло» за сприяння Київського офісу Інституту Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців імені Вудро Вілсона.

Відкриття виставки «Досвід єднання: Майдан 2013–2014» у Фулбрайтівській галереї. В центрі – куратори Наталія Мусієнко та Андрій Сидоренко

Ідея проекту народилась у автора цього тексту в травні 2014 р. під час поїздки до США з лекціями про мистецтво Майдану. Я прочитала їх у Вашингтоні у Центрі Вілсона та в Чикаго в Українському Інституті сучасного мистецтва. Розповідала про те, що в революційних подіях у Києві зимою 2013–2014 рр. мистецтву належить особлива роль. Аналіз зібраного мною багатого емпіричного матеріалу свідчить про наявність різних видів і жанрів мистецтва на Майдані. Після лекцій постійно звучало запитання: коли можна буде побачити виставку творів художників, яких надихнув Майдан. Усім відомі складнощі з перевезенням творів на велику відстань. Транспортування і страхування вимагають великих коштів. Я стала думати, як подолати ці дві перешкоди. Так у мене народилась ідея розробити концепцію виставки про Майдан, зібрати роботи художників, які від-

повідають цій концепції, і зробити їх високоякісні фотографії, а до США відправити у вигляді файлів. Сторона, яка приймала, мала їх якісно роздрукувати й представити в експозиції. Це виглядає як виставка постерів із певною юридичною базою для убезпечення інтересів учасників та організаторів.

Такий підхід є символічним, адже саме плакати були виразною домінантою Революції гідності. Інтернет-спільноти «Страйк плакат», «Крапля в океані» блискавично реагували на всі події протягом Революції. Була задіяна також зовнішня реклама, і не тільки виготовлена в поліграфічний спосіб, зокрема постерами: «Я дихаю вільно» та «Angry Ukrainians», а також зроблена просто на пустих рекламних щитах: «Коктейль Грушевського», «Заборонено забороняти». Українська революція замінила в популярній грі Angry Birds на Angry Ukrainians, а також переосмислила американського street-art художника Шепарда Фейрі (плакат Obey).

Плакати як важливі засоби вираження громадянської позиції з'явилися вже на першій демонстрації 24 листопада 2013 р., коли тисячі людей заповнили вулиці Києва, щоб продемонструвати своє прагнення до євроінтеграції. Переважна більшість плакатів були саморобними, із прямими політичними вимогами або гостросатиричного змісту. Безумовно, були й плакати, зроблені професійними художниками. Вони креативно висловлювали ставлення громадян до влади. Після побиття студентів у ніч на 30 листопада на ще більшій демонстрації, яка мала назву «марш мільйонів», 1 грудня 2013 р. кількість плакатів значно зросла. Митці, рекламісти, художники долучилися до протесту своєю творчістю – плакатами, що мали великий попит. Здавалося, ніколи маленький принтер не почувався таким героєм. Художники творили анонімно, швидко знаходили універсальні образи. Одним із перших постав плакат «Кривава Йолка». Саме з ним багато хто вийшов на демонстрацію «марш мільйонів» 1 грудня. В епоху цифрових технологій до художників долучились майстри мем-плаката та інші.

Київ став плакатною столицею світу: такої кількості плакатів, фотожаб, демотиваторів, малюнків ніхто не очікував. І найменше цього очікували в єдиному у Європі офіційно зареєстрованому «Музеї плаката», який знаходиться в етнографічному музеї «Пирогове». Музейники почали відстежувати плакатну творчість, оголосили конкурс народного протестного плаката, створили сторінку на Фейсбуці, яку почали відвідувати тисячі людей, на відміну від спільнот, де автори

діють анонімно, Музей, навпаки, старався ідентифікувати й зберегти авторство плакату. Звичайно, це було не завжди можливо, оскільки анонімність захищала від політичних переслідувань авторів найбільш жорстких творчих плакатних меседжів.

Творців ідеї, плакатів і сайту «Краплі в океані» журналісти дуже влучно назвали «креативними партизанами». У неспокійні часи своїх прізвищ вони не розголошували. Натомість блискавично швидко реагували на події. Перша «крапля» з'явилася в ніч на 1 грудня 2013 р. Намалювали прапор з меседжем «Я відповідаю за те, що буде завтра. Я крапля в океані», а потім вирішили зробити для краплі окремий постер. Від постерів автори «краплі» перейшли до відеопортретів учасників протесту, власне саме тих «крапель», з яких і складався океан Майдану.

Отже, логіка перенесення творів художників на відстань мовою плаката є очевидною. З цією ідеєю я звернулась у травні 2014 р. до директора Програми Фулбрайта в Україні Марти Коломиєць і директора ІПСМ НАМ України Віктора Сидоренка й отримала їхню підтримку. Підтримав ідею також директор Київського офісу Інституту Кеннана Ярослав Пилинський. Благодійна організація «Фулбрайтівське коло», що об'єднує вчених – випускників програми Фулбрайта, активно долучилась до організації виставки, яку вже чекають у Чикаго, Вашингтоні й Парижі.

Куратором та автором концепції став молодший науковий співробітник відділу кураторської виставкової діяльності та культурних обмінів ІПСМ НАМ України, художник Андрій Сидоренко, відомий як автор концепцій щорічної виставки «Новітні спрямування» з 2011 р. («Колективні сновидіння», «Соціальна ейфорія», «Індустріальний едем»), а також виставки-присвяти Майдану «Громадянський містицизм». Він, зокрема, зазначив: «Досвід Майдану 2013–2014, усвідомлення контрастів між життям та смертю, свободою та рабством стають феноменами, яким важко дати вичерпне раціонально-логічне визначення. Йдеться про речі, які торкнулись кожного особисто – безпосередні переживання, думки та передбачення учасників й очевидців сповнених драматизму подій. Найбільше цей екзистенціальний пласт відбивається сьогодні в сучасному мистецтві, яке є надійним підґрунтям для формування та підтримки спротиву будь-яким утискам індивідуальної та громадянської свободи. Мистецтво, яке створювалось до, під час, та після подій української революції, передає передчуття та настрої великих змін, а також спонукає від-

чути подих Майдану знову і знову, як відчували його люди, які відкинули страх заради спільної мети». У цьому проекті Андрій Сидоренко представив свою відеороботу «Коли брехня втрачає силу».

Загалом у проекті беруть участь 17 художників. Більшість із них – митці, які були ініціативними учасниками й очевидцями Революції гідності 2013–2014, що відбувалась у столиці України. Андрій Єрмоленко, Олекса Манн та Іван Семесюк є учасниками групи СВХ (Спілка вільних художників) та засновниками «Мистецького Барбакану», що у грудні 2013 р. з'явився на Хрещатику «за аналогією фортифікації для захисту підступів до міських брам. Такі укріплення у пізньому Середньовіччі приймали на себе перший удар ворогів і давали можливість зачинити ворота в основній фортеці». Саме у вигляді такої споруди представився організаторам громадський пост креативної інтелігенції для проведення мистецьких акцій. Барбакан відразу перетворився на постійно діючу виставку анархічного мистецтва, де збиралися художники, кіношники, письменники, музиканти та філософи: проводились лекції з протестного мистецтва, літературні читання, велись дискусії.

На виставці «Досвід єднання: Майдан 2013–2014» є роботи, які представлені в оригіналі й ще не були трансформовані у постери. Візуально у виставковому просторі домінує робота Мар'яна Луніва «Аркан». Художник поділився своїми думками про рушійне покоління революції: «Я довго не наважувався взятись за тему Майдану. Образи, що виринали в уяві та ятрили серце, змінювались з калейдоскопічною швидкістю. Я щиро заздрю тим митцям, котрим вдалося у цей складний час гідно долучитись до процесу творення через відео, графіку чи живопис. Замішані воєдино сподівання, надії, відчайдушність та самопожертва людей, для мене особисто, поєднувались у видіння, більшість з яких ще й досі не відтворені на полотні. Окрім тих, котрі наважилися зловити-прожити-осмислити, котрі, мабуть, виявились сильнішими за мене».

Величезною жертвою, непоправною втратою та відкупом за наше сьогодення стали людські життя. В одній площині високого духу закарбувались образи тих, хто жили та відійшли у вічність з твердим переконанням, що РАБІВ ДО РАЮ НЕ ПУСКАЮТЬ! Так появилися на полотні «Причастя до Вічності» Устим Голоднюк (12 серпня 1994 – 20 лютого 2014) та Сергій Нігоян (2 серпня 1993 – 22 січня 2014). Устим був переконаний, що *«Людина живе на землі, поки живе пам'ять про неї!»*, а Сергій свято вірив, що *«Голосом народу*

говорить Бог!». Як зазначає Мар'ян Лунів, «Я бачив їх на Майдані, тих 20-літніх, чиї серця бились в унісон. Перше українське покоління, сформоване в умовах постсоціалізму. Незабаром саме вони будуть визначати суспільну думку в державі. Вони свідомо вибрали свої орієнтири й стояли міцно пліч-о-пліч, рухались в одному напрямку. Так появився «Аркан» – відбиток танцю-ініціації, посвяти у воїни, мої роздуми про тих, хто є, і тих, кого уже немає з нами...

Гей, заграйте в бубни!
Гей, цимбали, – грайте!
Вийшли ми на доли,
Вийшли ми на горе
Ворогам Вкраїни,
А собі на славу».

У проекті беруть участь наукові співробітники ІПСМ НАМ України: Гліб Вишеславський, відомий концептуаліст, співавтор книги «Термінологія сучасного мистецтва», та Оксана Чепелик – художниця, режисер, сценарист і дослідник нових медіа, двічі стипендіатка програми Фулбрайта, Fulbright Scholar, University of California, San Diego, CA, 2003–2004, 2010–2011.

Для художника Гліба Вишеславського це вже не перша революція. Він є активним учасником Майданів 2014 р. і 2004 р., коли вийшла книга його фотографій «Майдан Свободи». Після трагічних лютневих подій 2014 р. художник створив триптих «Небо Майдану». «Чорне полотно – це стан, який там був після того, як згоріли Профспілки, – розповідає Гліб Вишеславський. – Там я підібрав усі ці деталі: бруківку, рукавички, пляшку, в якій готували коктейль Молотова, протигаз, жовто-блакитну стрічку та металевий дріт». Промовистий асамбляж також можна було побачити на виставці в оригіналі. Без сумніву, в новому, плакатному житті роботи Вишеславського та Луніва збережуть свою сильну впливову енергетику.

Оксана Чепелик представляє проект «КОЛАЙДЕР_100: Київ 2014». Уперше його було представлено наступного дня після розстрілу на вулиці Інститутській у Києві 21 лютого 2014 р. у рамках Міжнародного фестивалю «Сараєвська зима 2014», коли в Сараєво відзначалося 100-річчя Першої світової війни. Це перший презентований за кордоном проект, що рефлектує події нашої сучасної історії. Він відбувався паралельно з революційними змінами в Україні. Це

друга частина великого довготермінового проекту «Коллайдер», який було номіновано на британську премію ARTRAKER AWARD 2013 Awarding Creativity in Art and Conflict.

Оксана Чепелик розповідає: «Проект "КОЛАЙДЕР_100: Київ 2014" зосереджується на Київському Євромайдані та функціонуванні публічного простору за умов парадигматичних змін глобалізованого світу, де ідеали свободи, демократії і права людини були цинічно розтоптані олігархічною владою. Проект працює з публічним простором, наукою та історією і стосується розуміння нашого часопростору, досліджуючи співвідношення між минулим часом, теперішнім і майбутніми трансформаціями суспільства. За експериментальних умов колайдери досліджують квантові частинки під час зіткнень одна з одною, аби виробляти дивну речовину, антиречовину. За планетних умов ми досліджуємо людські частинки під час зіткнень, які виробляють випадкову речовину, сильну речовину, дискурсивну речовину, політичну речовину, етичну речовину, речовину великої ваги та не завжди послідовну. Проект – це розповідь про місто, де колізії між минулим часом, теперішнім і майбутнім пропонують свої власні спектри відповідностей. Взаємодія між мікро- і макросистемами, між фізичними й соціальними світами досліджує різноманітність сучасних та історичних явищ.

Залучаючи українські події у цю спільну мову, проект свідомо формує глобальне розуміння сучасної історії і в той же час переосмислює розуміння локальних і всесвітньо-історичних переломів. Геополітична колізія, в якій опинилася Боснія 1914 року, призвела до всім відомих наслідків. Геополітична колізія, в якій опинилася 2014 року Україна, призвела до того, що світ знаходиться за один крок від третьої світової війни.

Проект являє собою арт колайдер, у якому часопростір відображається як панорамна відеопроекція, яка складається з 24–60 відеофрагментів, яка обертається з прискоренням, активуючи механізм аудіовізуальних стрибків, де певні фрагменти поступово заміщуються архівним відео. Мистецтво стає свідченням сьогоднішньої соціальної дійсності і його травм. Це запрошення разом випробувати складність світу, маючи справу з насильницькими конфліктами, соціальним зрушенням і подіями війни, які вплинули на подальший історичний розвиток».

Учасниками проекту також є художники, які виставлялись в ІПСМ НАМ України та представляють Україну на міжнародних виставках:

Олена Голуб, Роман Мінін, Марія Павленко, Роман Михайлов, Дарина Кольцова, Мар'яна Гончаренко, Роман Михайлюк, Юлія Бєляєва, Антон Гаук, Микита Завілінський, Тетяна Русецька, Ірина Хованець, Анастасія Некипела.

Художниця і теоретик мистецтва Олена Голуб зокрема зауважила: «Художникові не байдуже, з ким «висіти на одній стінці», оскільки від цього залежить сприйняття його творчості, адекватність контексту і напрям, у якому він розвивається. У цьому проекті я опинилась не випадково, приємно, що тут всі – однодумці. З деякими учасниками була знайома давно, і нас пов'язували творчі стосунки: з Глібом Вишеславським ми робили спільний проект «Цифрове подвір'я № 3», який демонстрували в Амстердамі, з Оксаною Чепелик нас пов'язують теоретичні перетини й публікації. У виборі інших художників цілком довірила кураторам Наталі Мусієнко та Андрію, які нас «породичали» заочно. Майданне можна спокійно назвати темою, це біль і радість, крик відчаю і надії, це така визначна подія, яку було створено неймовірним духовним зусиллям кращих людей України, вища за життя, вища за розуміння. Будь-який твір мистецтва тьмяніє перед створеною на Майдані реальністю. Тому деякий час художня діяльність здавалася мені геть непотрібною, мізернішою за реальні події, які унаочнили велич свободи, людської гідності, єднання, любові. Усі найкращі людські якості спалахнули водночас, надаючи сенс жертовності гірких втрат. Дві роботи, які я надала до спільної виставки «Досвід єднання. Майдан 2013–2014», є частиною мого проекту «Вторгнення», який демонструвався у галереї «Майстерня» (Будинок художника) у вересні 2014 р.

У ньому я прагнула розширити можливості мистецтва, залучаючи винаходи contemporary art. Мій творчий метод зрушує акцент із візуальної на інформативну складову художнього зображення. Тому із станкового живопису та графіки я перейшла до цифрових носіїв і змішаної техніки. Мені здається, що цифрова мова ближча до сучасності, можливо, й зрозуміліша, але я не вважаю, що розум потрібно підключати при сприйнятті мистецтва (як і при його створенні), це царина наукового методу.

Основна парадоксальність серії робіт «Вторгнення» базується на зіткненні мого особистого, естетизованого простору і зовнішнього, побаченого через об'єктив фотокамери. Я написала акварельні етюди ландшафтів Києва, Одеси й інших мальовничих куточків України у традиційній манері, як писала в студентські роки. Вічна краса при-

роди завжди приваблює митців, спонукаючи братись за пензля. Проте нині, я вважаю, безтурботне милування просто неможливе. Разючий контраст ідилічності естетизованого ландшафту складає та реальність, яка втручається в життя і руйнує усталену естетику. Окремо я зробила чимало фотографій подій з Майдану, які вражали мене своєю дієвістю. Ці фрагменти я поєднала з акварельними, сканованими на комп'ютері. Таким чином я поєдную дві стилістики і передаю свої переживання щодо побаченого».

Учасники проекту «Досвід єднання: Майдан 2013–2014» є не тільки знаними митцями, а й теоретиками мистецтва. Гліб Вишеславський, Оксана Чепелик, Олена Голуб відомі своїми ґрунтовними теоретичними дослідженнями мистецтва. Це поєднання мистецького і наукового підходу, про яке ми вже писали, знаходиться у фокусі програми ім. Фулбрайта і, безумовно, дає плідні результати. Адже народження нового, яке засвідчив неймовірний спалах мистецької креативності на Майдані, потребує свого осмислення, вивчення, а також промоції, зокрема через виставки.

Література

1. *Мусієнко Н.* Мистецтво і політика / Наталія Мусієнко. – К.: Скарби, 2002. – 169 с.

2. *Мусієнко Н.* Мистецький фактор у типології європейських революцій в епоху ПОСТ (Case Study: Ukraine) / Наталія Мусієнко // Агора. – 2006.– № 4. – С. 148–154.

3. *Мусієнко Н.* Мистецтво і революція / Наталія Мусієнко // Культура і життя. – 2014. – № 40. – 3–9 жовтня. – С. 24.

4. *Мусієнко Н.* Плакатна столиця світу / Наталія Мусієнко // Культура і життя. – 2014. – № 41. – 10–16 жовтня. – С. 24.

5. *Олійник Є.* «Щоденники Євромайдану»: не можеш вплинути на події – зафіксуй їх [Електронний ресурс] / Євгенія Олійник. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/25252295.html.

6. *Семенченко М.* Валентин Сильвестров: «Читайте Шевченка, доки не пізно...» [Електронний ресурс] / Марія Семенченко. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/article/kultura/valentin-silvestrov-chitayte-shevchenka-doki-ne-pizno.

7. *Тригуб В.* Андрій Єрмоленко – ще один талант Майдану [Електронний ресурс] / Віктор Тригуб. – Режим доступу: http://narodna.pravda.com.ua/fun/52f647ab8db92/.

8. *Parrish A.* Roti's «New Ukraine» [Електроннийресурс] / Alexandra Parrish // Jaime Rojo & Steven Harrington. A «New Ukraine» Sculpture In Kiev By Street Artist Roti. – Режим доступу: http://www.huffingtonpost.com/jaime-rojo-steven-harrington/street-artist-roti-places_b_4677340.html.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОЇ СФЕРИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Смаглій Катерина Василівна
доктор філософії в галузі історії,
директор Київського офісу Інституту Кеннана,
доцент кафедри історії України та музеєзнавства
Київського національного університету культури та мистецтв

Fulbright Scholar Program, 2012–2013,
Kennan Institute, Woodrow Wilson International Center for Scholars

Анотація. Стаття розглядає основні проблеми музейної сфери в Україні, аналізує зміст музейних реформ, що відбулися в країнах – членах ЄС за останні 20 років, та пропонує основні напрями реформування музейної галузі на основі кращих практик західноєвропейського музеєзнавства.

Ключові слова: музеєзнавство, реформи, аналітичні центри, культурні права, культурна розмаїтість.

Annotation. This article studies the main problems of the Ukrainian museum sector, analyzes museum reforms in the EU-member states over the last 20 years, and suggests the major vectors of museum reform in Ukraine based on the best practices of the Western European museology.

Keywords: museum sector, reforms, analytical centers, cultural rights, cultural diversity.

Вступ. Музеї України як інститути національної пам'яті, що зберігають, вивчають, інтерпретують та експонують культурні цінності країни, можуть відігравати значну роль у процесі гуманітарного розвитку нації, продукування її консолідуючих духовних сенсів, формування інформаційного та освітнього простору. Однак музейна сфера нашої держави залишається на маргінесі пріоритетів державного будівництва, що спричиняє її глибоку та системну кризу. За останні десять років в Україні змінилося вісім міністрів культури, але ані їх число, ані число ухвалених ними програм і резолюцій не позначилися на рівні інновацій у культурі та не привели до системних реформ у музейній царині.

Музейна справа України охоплює 546 національних і комунальних музеїв, 497 музеїв і музейних кабінетів, які діють у складі вищих навчальних закладів, понад 4000 музейних класів і кімнат у загальноосвітніх школах та близько 800 музеїв у віданні підприємств і організацій [7].

Однією з ключових проблем музейної сфери країни часто називають брак фінансування та неефективну модель державного управ-

ління. Музеї особливо гостро відчули свою вразливість до економічних потрясінь у момент фінансової кризи 2008–2009 рр., коли видатки Державного бюджету на розвиток музейної галузі скоротилися в чотири рази, а недофінансування музейної сфери навіть за такими базовими статтями, як зарплата персоналу, оплата комунальних платежів і послуг охорони, ледь не призвело до закриття деяких музейних закладів (підрахунки та висновки громадської організації «Український центр розвитку музейної справи»).

Однак біди українських музеїв не лише від браку коштів, їхні проблеми значно глибші, адже більшість із них давно втратили зв'язок із суспільством та своїми відвідувачами, перетворилися на консервативні науково-дослідні інституції, які не знають, якою мовою, як і про що сучасний музей має говорити зі своєю аудиторією. Українські музеї фактично не проводять маркетингові дослідження й не аналізують очікування публіки від своїх програм і сервісів[1]. Вітчизняним музеям бракує критичного переосмислення своїх експозицій. Остерігаючись різких змін музейного наративу, куратори переважно вдаються до косметичних, а не до докорінних змін експозиційної роботи. Очевидною є й відсутність місії та візії розвитку більшості музеїв, їх слабкий зв'язок із місцевими громадами та небажання (чи то невміння) відповідати на запити суспільства, пропонуючи відвідувачам нові сервіси та програми.

В Україні фактично відсутня державна музейна стратегія. Очевидним є також брак системних досліджень загального стану музейної царини, елементарної статистики щодо культурних практик населення та його очікування від музейних закладів. Останні події в Україні – як-от анексія Криму та військова операція на Донбасі – проявили системну слабкість органів державної влади у сфері управління музейною мережею країни, коли Міністерство культури та підпорядкований йому управлінський апарат виявилися неспроможними керувати закладами культури на окупованих територіях, брати ситуацію під свій контроль та імплементувати стратегію збереження й евакуації музейної спадщини країни[2]. Міністерство культури конста-

[1] Чи не єдину спробу проаналізувати музейну аудиторію зробив у 2013 р. музей Богдана та Варвари Ханенків [див. 8; 9].

[2] Бездіяльність Міністерства культури в перші тижні та місяці сепаратистських проявів на Сході України поставила під ризик музейні колекції в Донецькій та Луганській областях. Унаслідок артобстрілів 20–21 серпня було знищено тисячі експонатів Донецького обласного краєзнавчого музею, а багата колекція Донецького художнього музею опинилася під ризиком повного розкрадання [4].

тувало, що за двадцять років незалежності Україна так і не розробила систему захисту музейної спадщини як у ситуації військового нападу, так і в разі стихійного лиха [5].

Ця стаття не ставить за мету системний аналіз проблем, з якими стикаються музеї України. Радше говоритимемо про можливі шляхи виходу із сьогоднішньої кризи. На основі вивчення кращих практик музеїв США та країн Європейського Союзу спробуємо запропонувати деякі шляхи реанімування музейного середовища країни та окреслимо основні напрями реформаторських зусиль, які необхідно терміново вжити новому керівництву держави.

1. Науково-методичне забезпечення. Однією з проблем українського музейництва є відсутність спеціалізованої науково-дослідної інституції – аналітичного центру, який має вивчати питання теорії та практики музейної справи, готувати проекти нормативних актів та галузевих стандартів, опрацьовувати й популяризувати зарубіжний досвід.

У західних суспільствах недержавні аналітичні центри – так звані think tanks – мають суттєвий вплив на формування державної політики, розроблення стратегій та ухвалення управлінських рішень. Зокрема експерти таких відомих аналітичних центрів, як Інститут Брукінгза, Центр Вудро Вілсона, Аспенський інститут тощо, залучаються органами влади до вироблення стратегій і конкретних рішень у сферах, де ці центри вже працюють і мають вагомі наукові розробки.

В Україні працює кілька громадських організацій, які частково виконують функції недержавних аналітичних центрів у музейній сфері. Серед них громадські організації «Український центр розвитку музейної справи» (УЦРМС), «Агенція культурних стратегій», «Демократія через культуру», український комітет Міжнародної ради ICOM та інші. Також працює державний аналітичний інститут «Український центр культурних досліджень». Ці організації роблять акцент на реалізації системних, послідовних проектів задля активізації комунікації у професійному середовищі, сприяння формуванню професійного музейного лобі у країні, налагодження зв'язків між українськими фахівцями та їхніми зарубіжними колегами. Однак індивідуальних чи колективних зусиль цих організацій виявляється недостатньо для розроблення національної концепції музейної реформи.

Навесні 2012 р. при Міністерстві культури України було створено спеціальний консультативно-дорадчий орган – Музейну раду, яка

мала перетворитися на дієвий інструмент включення професійної музейної спільноти до формування та реалізації національної музейної політики. За президентства В. Януковича очільники Мінкульту проводили показові консультації з членами ради (як це було у випадку з призначенням нового директора Львівської галереї мистецтв після трагічної загибелі Бориса Возницького). У більшості ж випадків вона використовувалася Мінкультом лише як ширма, що мала продемонструвати удавану «відкритість» і «прозорість» влади, її готовність прислухатися до думки професійної спільноти. Насправді ж Музейній раді бракувало реальних механізмів впливу на керівництво Міністерства культури, а рішення ради мали лише дорадчу функцію та не зобов'язували владу їх виконувати.

Одним із важливих документів, розглянутих і затверджених Музейною радою під час засідання 25 квітня 2013 р., став проект Концепції державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної галузі до 2018 р. Текст документа був розроблений Українським центром культурних досліджень у тісній співпраці з музейними фахівцями під час регіональних «круглих столів» та семінарів, ініційованих і проведених Національним інститутом стратегічних досліджень при Президентові України протягом грудня 2011 – травня 2012 рр. У вересні–жовтні 2012 р. згідно з процедурою, визначеною чинним законодавством, Концепція програми пройшла громадське обговорення [1].

Окрім іншого, Концепція визначила такі пріоритетні напрями розвитку музейної справи до 2018 р.:

– удосконалення нормативно-правової бази шляхом розроблення низки нормативних актів;
– підвищення ролі музеїв як державотворчого чинника завдяки упровадженню нових державних стандартів державної справи та посилення просвітницької функції музеїв;
– формування музейного простору через активізацію міжмузейної комунікації;
– захист майнових комплексів музейних установ та модернізація матеріально-технічної бази музейної справи;
– удосконалення порядку обліку пам'яток Музейного фонду України;
– розвиток реставраційної справи;
– підготовка кадрів та підвищення престижу музейної професії;
– запровадження конкурсних механізмів фінансування музейних проектів.

На жаль, прийнята за основу ще в 2013 р., Концепція так і залишилася на папері. Цей важливий документ, попри свої благі наміри та ґрунтовну підготовчу роботу, поповнив і без того багату колекцію ухвалених, але не імплементованих стратегій, програм і декларацій, що приймалися впродовж останніх двадцяти років різноманітними діячами культури з метою привернення уваги урядовців до численних проблем гуманітарної сфери.

Концепції також бракувало посилань на результати конкретних соціологічних опитувань, експертної оцінки й аналізу, які б обґрунтовували потребу в тих чи інших пріоритетних напрямах нової музейної стратегії. Концепція також не продемонструвала зв'язку між тим, наскільки повно сучасні українські музеї відповідають запитам та потребам своїх цільових аудиторій.

Звернувши увагу на «невміння музеїв використовувати для своїх потреб інструменти громадянського демократичного суспільства, пасивність у налагодженні ефективної співпраці із недержавними організаціями» та «відсутність мотивації для самостійного пошуку музеями партнерів для співпраці», розробники стратегії не змогли навести конкретні приклади того, яким чином музеї можуть впливати та вже впливають на соціально-економічний розвиток громад, пожвавлюють бізнес-середовище, сприяють створенню нових робочих місць і стимулюють розвиток туризму в регіонах. Саме на таких показниках, а не на ідеалістичному прагненні ощасливити всіх музейних працівників можливістю освоєння додаткових бюджетів мають ґрунтуватися серйозні державні програми розвитку сфери культури.

Мусимо констатувати, що сьогодні в українському суспільстві запит на музейну реформу фактично відсутній. Складається враження, що єдиною зацікавленою стороною у втіленні зазначеної музейної Концепції була сама «армія» музейних працівників, яка звикла працювати за старими підходами і яку певною мірою задовольняє стан повного (хоч і незначного) державного фінансового утриманства. Справжня ж музейна реформа мала б передбачати не лише збільшення коштів на підтримку музейної сфери країни, але й змін принципів, на яких ця підтримка надається. У складних економічних умовах та в ситуації стрімкого розвитку конкуруючих культурних закладів та індустрій (кіно, відеоігор, комп'ютерних технологій) музеї мають постійно доводити своє суспільне значення, а не сприймати тезу про важливість своєї соціальної функції як аксіому. Як зазначає Томіслав

Шола, засновник міжнародного конкурсу «Краще у спадщині» [14], музеям слід постійно пам'ятати, що їх виживання у сучасних умовах залежить від постійного зворотного зв'язку з відвідувачами, від здатності доводити й демонструвати ту практичну користь, яку вони дають публіці та суспільству [10].

Одним із ключових етапів розроблення Концепції має стати процес збору нових, об'єктивних і комплексних соціологічних досліджень щодо стану музейної галузі України, так само як показників їх впливу на життя та розвиток місцевих громад. Лише на основі таких консолідованих даних, з урахуванням інформації щодо стану музейних колекцій, їх культурної та матеріальної цінності, професійного рівня музейних працівників, рівня відвідуваності закладів, кількості та якості їхніх сервісів та програм, рівня інтеграції музеїв до європейських та міжнародних структур, держава зможе виробити стратегію створення й унормування музейної мережі, оптимізації кадрового складу музеїв та започаткування загальнонаціональних проектів розвитку музейного маркетингу.

Успішний приклад вироблення такої стратегії подає Національний інститут музеїв та публічних колекцій Польщі (Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów – NIMOZ) [15]. Цей урядовий інститут був створений у 2011 р., він є відповідальним за формування та імплементацію музейної політики й допомогу музеям. Місія інституту полягає у розвитку інновації в менеджменті музеїв, розробленні нової регулятивної бази й нових освітніх програм, здійсненні моніторингу поточного стану музеїв, виданні професійних журналів для музейної спільноти. У 2013 р. Інститут розпочав новий проект під назвою «Музейна статистика» [14], метою якого стало вивчення поточного стану музейного сектору. Аналізу підлягали *всі* музеї країни, незалежно від статусу, розміру, структури або роду діяльності. Інститут також розробив стратегію міжнародного розвитку музеїв Польщі, їх наближення до європейської музейної спільноти через поширення інформації про кращі практики, музейні інновації як у сфері збереження та захисту колекцій, так і у сфері їх інтерпретації. Стратегія також передбачала конкретні кроки задля кращої поінформованості інших країн – членів ЄС щодо музейної спадщини Польщі, її багатства та розмаїтості.

Таким чином, першочергова рекомендація уряду та Міністерства культури України стосується створення спеціалізованого державно-

го аналітичного центру, який би провів моніторинг музейної сфери відповідно до чітко розроблених критеріїв та надав пропозиції щодо оптимізації мережі, оновлення системи управління музеями, започаткування інноваційних музейних програм тощо.

2. Створення нового музейного дискурсу. За часів радянської влади українські музеї та заклади культури виконували переважно пропагандистські функції. Їхні освітні програми та експозиції ставили за мету формування нової «совєтської» людини, вихованої на засадах ідеалів комуністичної партії та сконструйованого за радянськими лекалами погляду на історію. У радянській імперії музеї формували «правильні» експозиції та нав'язували своїй аудиторії «правильні» партійні меседжі, уникаючи будь-яких проявів інакодумства та вільної інтерпретації тих чи інших подій, героїв та суспільних процесів.

Після розвалу комуністичного режиму в країнах Східної Європи тамтешні музеї пережили справжній професійний ренесанс. Вони пройшли шлях оновлення й демократизації, пошуку інноваційних освітніх проектів для дітей та дорослих, започаткування нових просвітницьких програм, заснованих на зв'язку між культурою та наукою. В Україні, на жаль, ці зміни відбувалися вкрай повільно, музейні експозиції майже не оновлювалися – чи то через брак коштів на оновлення матеріально-технічної бази, чи то через брак нових ідей, чи то через складність представлення нових, табуйованих раніше тем.

Саме тому в сучасному українському музеї вряди-годи відсутня справжня історична перспектива та порушений масштаб історичного сприйняття. У більшості музеїв країни на нас чекає незграбне нагромадження експонатів, що навряд чи сприяють тому, аби відвідувачі вели правдивий діалог зі своїм минулим. Для переважної більшості краєзнавчих музеїв характерна традиційна періодизація на добу козаччини, революції 1917 року, Другої світової війни (якій буде відведено найбільше виставкових залів) та забронзовілих експозицій на кшталт «видатні мелітопольчани» (за потреби замінити на «харків'яни» «полтавчани» або «вінниччани»), що є зібранням портретів депутатів міськради та обласної державної адміністрації у позолочених підрамниках.

Презентуючи результати роботи Несторівської групи, її учасники говорили про потребу нової ціннісної основи, стратегічного бачення та уявлення про те, в якій країні ми хочемо жити [3]. Якщо музеї

хочуть бути актуальними та відповідати потребам сучасного суспільства, а не запитам голів місцевих рай-, міськ- та держадміністрацій, вони мають зробити рух від цінностей виживання та пристосуванства до вимог держапаратів до цінностей самовираження, самопізнання, самоідентифікації.

Як зазначає у своєму «Маленькому музейному маніфесті» Орхан Памук, лауреат Нобелівської премії та засновник «Музею невинності» у Стамбулі, сьогоднішнім та завтрашнім завданням музеїв є розповідь не про державу, а про людину, яка впродовж віків переживала жорстокі труднощі. За Памуком, музеї варто оцінювати не за тим, наскільки добре чи погано вони представляють державу або певну частину історії, а за тим, чи розкривають вони гуманізм людини. Саме розкриття цієї людської здатності є нагальним для сьогодення завданням музеїв України.

3. Децентралізація музейного управління та відокремлення музеїв від держави. Революція гідності стала актом переосмислення українцями свого минулого, і тому саме зараз ці ментальні зрушення мають знайти своє відображення в музейних експозиціях. Професійна музейна спільнота просто зобов'язана вжити кроків задля того, щоб зробити свої експозиції *актуальними*, внести корекції до тематики, мови та способів інтерпретації своїх колекцій. Досягти ж цього неможливо без надання закладам культури повної культурної автономії. Музеї мають бути повністю відокремленими від державної ідеології та отримати професійну незалежність. Для цього призначення директорів музеїв має відбуватися шляхом проведення відкритих конкурсів, а політикою музеїв мають опікуватися незалежні музейні ради, до складу яких мають входити публічні особи, представники бізнесу та ЗМІ, а не чиновники з місцевих управлінь культури.

На жаль, навіть після Революції гідності ми знов спостерігаємо «рух по колу» та бачимо нові спроби «узурпувати» музейну політику, зробити музеї знаряддям державної пропаганди (чи то контрпропаганди на російську пропаганду). Нове керівництво Мінкульту не поспішає з проведенням відкритих конкурсів за заміщення вакантних посад директорів національних музеїв та не стимулює розвиток музейних закладів як інституцій, що відображали б культурну та національно-етнічну розмаїтість країни. На цю проблему в одному зі своїх нещодавніх інтерв'ю звернув увагу відомий історик і публічний інтелектуал Ярослав Грицак: «У мене є відчуття, що влада в гу-

манітарних питаннях повертається до політики часів президентства Ющенка <…>. Нарощуючи, по моделі Ющенка, націоналізацію без урахування історичних та культурних особливостей кожного окремого регіону, влада робить помилку… Потрібно не будувати націю – вона вже побудована, <…> – націю потрібно модернізувати» [2]. Влад Троїцький ставить питання ще гостріше: «гуманітарну сферу знову хочуть використовувати як проститутку. Ніхто не каже, що не потрібно робити певні патріотичні речі. Але це виходить патріотизм у найвужчому й кондовому розумінні. Це відкидає нас у минуле і фіксує на поразці» [6].

Щоб стати сучасними, українські музеї мають стати *правдивими*. А отже, мати право вивчати й інтерпретувати малодосліджені історичні теми, визначати свою експозиційну та виставкову діяльність без втручання місцевих адміністрацій, політичних партій та урядів. Цей шлях давно пройшли наші найближчі сусіди. Одним із найважливіших завдань музейної реформи після розвалу комуністичного ладу в країнах Східної Європи та Балтії стало звільнення музейних закладів від ідеологічних нашарувань та обмежень, а також від жорсткого державного контролю на користь культурної та професійної автономії музеїв. У декількох країнах Східної Європи на законодавчому рівні був закріплений статус музеїв як *незалежних від держави інституцій*. Зокрема у 1996 р. в Естонії був ухвалений Закон про музейну діяльність, який підкреслив ідеологічну незалежність музейних інституцій від держави, попри те, що колекції музеїв належать державі (як і право моніторити ефективність управління цими колекціями) [11, 13].

У підсумку нова модель музейного управління в Україні має передбачити обмеження впливу державних інституцій (уряду, місцевих адміністрацій тощо) на діяльність музеїв. Стратегія має перетворити музеї на громадські організації, вільні від політики та елітарності інституції, що були б відкритими до співпраці з усіма членами суспільства. Найважливіше – музеї мають сфокусувати свої зусилля на забезпеченні культурного розмаїття відповідно до Конвенції ЮНЕСКО 2005 р.

4. Посилення ролі незалежних громадських рад. Музейна політика також має враховувати думку й очікування громадськості. Створення Музейної ради при Мінкульті стало першим правильним кроком у цьому напрямі. Проте ця рада повинна мати *реальні* механізми впливу на рішення очільників гуманітарного блоку. Повноваження

Музейної ради необхідно унормувати на рівні закону – так, як це було зроблено нашими найближчими сусідами.

Зокрема у 2004 р. Естонія ухвалила поправки до Закону про музейну діяльність, запровадивши поняття «Музейної ради» при Міністерстві культури. Закон легітимізував роботу ради, *зобов'язав* Мінкульт виконувати її рекомендації та передбачив широке представництво у ній різних гілок влади та громадських організацій. До складу ради увійшли не лише представники музеїв, але й депутати парламенту, представники місцевих державних адміністрацій, представники відповідних закладів освіти – університетів культури та громадських організацій. До обов'язків ради входить розроблення пропозицій щодо управління музейною галуззю, оцінка діяльності окремих музеїв та перевірка стану їх колекцій.

Маємо визнати, що без унесення змін до законодавства та легітимізації повноважень Музейної ради всі її дії та рішення залишатимуться без належної уваги відповідальних за розроблення та втілення національної культурної політики. Музейній спільноті та уряду необхідно ініціювати зміни до закону про музейну діяльність, легітимізували роботу ради й чітко окреслити її склад, повноваження та засоби контролю втілення прийнятих нею рішень.

5. Оптимізація мережі, адміністративна реформа та зміцнення регіональних зв'язків між музеями. Із року в рік Україна уникає проведення болісної дискусії щодо доцільності збереження вкрай розгалуженої мережі музейних закладів. Ми майже не оцінюємо соціальний ефект від тих, нехай і малих, бюджетних інвестицій у культурну сферу, які щороку здійснює Уряд на користь закладів культури. За двадцять років незалежності ми не провели жодної фахової дискусії стосовно питання, а чи може Україна дозволити собі фінансову підтримку величезної кількості малих (малоефективних і маловідвідуваних) музейних закладів у різних куточках нашої країни?

З урахуванням поточної політичної та економічної ситуації в країні ця проблема набуває щодалі більшої актуальності. Однак якщо держава муситиме вдатися до оптимізації музейної мережі, то за якими критеріями будуть ухвалюватися рішення щодо збільшення або зменшення рівня державної підтримки окремих музейних закладів? Це знову повертає нас до питання здійснення системного аналізу відвідуваності музеїв, співвідношення між рівнем їх надходжень від продажу квитків та супутніх послуг та рівнем загальної

кількості музейних працівників. Результати такого дослідження, якби воно з'явилося, можуть стати досить невтішними для багатьох національних музеїв країни, які лише номінально «працюють» у своїх закладах. Інколи доходить до анекдотичних ситуацій, як то сталося з новопризначеною директоркою Національного музею історії України Тетяною Сосновською. У результаті перевірки роботи методичних відділів музею (яких виявилося аж три, з офісами, розкиданими по всьому Києву) пані Сосновська не могла відшукати більше половини працівників свого музею, які й самі не могли пригадати облич та прізвищ деяких своїх «колег». Здається, реформи в нашій країні мають розпочатися з колективного читання чиновниками «Мертвих душ» М. Гоголя.

Після розпаду Радянського Союзу у країнах Балтії було закрито всі музеї, які слугували лише засобами комуністичної пропаганди. Було закрито сотні музейних закладів, що працювали при великих державних підприємствах і в колгоспах. А зекономлені кошти використали задля збереження тих інституцій, які мали потенціал стати справжніми рушіями розвитку культури в країні.

Іще один шлях до проведення музейної реформи можна «підгледіти» в Норвегії, де на основі ідеї промоції міжрегіональної співпраці та підвищення професійного рівня музейних працівників усі музеї країни було консолідовано й об'єднано у відповідні професійні мережі. Двадцять регіональних музеїв було включено до національної музейної мережі з єдиною адміністрацією. Тепер цим двадцяти музеям не потрібно утримувати власних маркетологів, спеціалістів із зовнішніх комунікацій та фандрейзингу. У результаті реформи всі двадцять музеїв почали обслуговувати високопрофесійні групи фахівців, здатні розробити й утілити єдину для всієї мережі стратегію міжмузейного менеджменту та маркетингу.

Другим рівнем здійснення норвезької реформи було створення професійних музейних мереж, що об'єднали різнопрофільні заклади – «літературні», «дитячі», «природничі», «технічні» музеї тощо. Така форма управління стимулювала співпрацю між музеями, їх спільне розроблення концепцій виставок і тем досліджень, якщо ті вимагали професіоналізації та особливих знань і навичок. За нової адміністративної системи управління музеям стало легше розробляти спільні мережеві проекти, готувати грантові заявки, жвавіше контактувати між регіонами та окремими музейними закладами. За координацію роботи в межах однієї професійної музейної мережі був

відповідальний *один музей* із найбільшим досвідом та авторитетом серед музейної спільноти. Наприклад, Національна галерея мистецтв Норвегії була призначена відповідальною за розвиток і підтримку комунікації з усіма художніми музеями Норвегії. Задля поглиблення співпраці між музеями, архівами та бібліотеками у 2003 р. у Норвегії було створено окремий державний департамент – Норвезький департамент у справі архівів, бібліотек та музеїв (the Norwegian Archive, Library and Museum Authority). Це дозволило подолати штучні бар'єри між ключовими культурними інституціями на місцевому рівні.

У процесі регіональної консолідації з 2002 р. у доволі небідній Норвегії було закрито 800 (!) музеїв і на їх основі через об'єднання колекцій та створення нових адміністративних команд відкрито 80 нових музеїв. Таке об'єднання дозволило розвинути адміністрування регіональних музеїв, поліпшити їх співпрацю й ефективніше використовувати державні кошти. Опитування Міністерства культури показало, що лише 60 % музейних працівників підтримали реформу, вбачаючи в ній загрозу національній культурній спадщині. Ті ж, хто підтримав, були особливо задоволені посиленням музейного менеджменту – як у плані управління колекціями, так і у плані фінансового, маркетингового та комунікаційного менеджменту. Звичайно, що реформа була болісною, але вона дозволила підтримати найкращих, а не розпорошувати ресурси на фінансування неефективних команд і закладів із колекціями (експозиціями) низької якості та цінності [12].

Норвезький досвід може бути взятий до уваги Міністерством культури України хоча б у сенсі пошуку механізмів, які б сприяли об'єднанню вітчизняних музеїв у професійні мережі та фінансуванню семінарів, під час яких музейні працівники з одного «цеху» мали б можливість обмінюватися досвідом і кращими практиками. Безперечно, Міністерство культури у співпраці з місцевими управліннями культури має розпочати системну оцінку роботи музеїв на основі розроблених критеріїв ефективності та не боятися розпочинати процес консолідації, злиття або закриття музеїв, які є неактуальними, які втратили зв'язок із місцевими громадами та які не відіграють жодної ролі у їх економічному та соціальному зростанні.

6. Забезпечення прозорого державного та недержавного фінансування музеїв. На тлі скорочення державного фінансування та неефективного управління музеями мусимо думати над впровадженням альтернативних методів музейного менеджменту та

маркетингу. Сьогодення вимагає від музеїв повного «перезавантаження», динамічності, інноваційності та підприємливості, чого неможливо досягти без збільшення їх бюджетного та позабюджетного фінансування.

Задля пожвавлення культурних процесів і посилення конкурентності між закладами культури в 1994 р. в Естонії було створено Культурний ендаумент Естонії. Він зареєстрований як окремий благодійний фонд, але працює під наглядом Міністерства культури. Ендаумент приймає заявки від закладів культури на фінансування окремих розвиткових проектів. Це примушує керівників музейних закладів мислити стратегічно над важливими проектами, які мають суспільне значення. До складу експертної ради ендаументу входять поважні представники громадськості. Його бюджет наповнюється за рахунок акцизу з продажу алкогольних і тютюнових виробів. У 1998 р. парламент Естонії також прийняв Закон про збереження спадщини (Heritage Conservation Act), яким питання поліпшення та модернізації матеріально-технічної бази музеїв задля перетворення їх на привабливі інституції, що сприяють соціалізації та патріотичному вихованню молоді, було визнано пріоритетом державної політики. У рамках цього закону парламент зобов'язав уряд Естонії виділити кошти на побудову нових сучасних і технологічно оснащених приміщень для національних музеїв (зокрема для Національної галереї мистецтв). Щоб забезпечити фінансування цих проектів, уряд у 2002 р. видав постанову, за якою податок з роботи казино та інших ігрових закладів спрямовується на розвиток культури та спорту (The Gambling Tax Act , 2002).

Із 2003 р. в Угорщині діє правило, за яким умовою подовження фінансування для музеїв є подання до Міністерства культури короткострокового маркетингового плану разом із планом виставкової та експозиційної роботи на рік. Такі зміни були необхідні для того, щоб музеї з (псевдо) науково-дослідних інституцій перетворювалися на організації, орієнтовані на роботу з громадою та музейною аудиторією.

Створення національного культурного ендаументу жваво обговорювалося в Україні після Євромайдану. Ці дискусії слід активізувати й розпочати адвокаційну кампанію задля забезпечення прозорого фінансування культури та модернізації культурної політики країни. Задля зменшення залежності музеїв від державного фінансування ми маємо розширити можливості музейних адміністра-

торів щодо залучення позабюджетних коштів на розвиток колекцій, експозицій та просвітницьких програм. Цього можна досягти шляхом розвитку партнерських відносин між музеями та громадськими організаціями, а також завдяки упровадженню елементів соціального підприємництва в музеях. Світова практика демонструє, що лише 30–50 % бюджету музеїв забезпечує держава, решта ж складається з доброчинних пожертв від меценатів або надходжень від платних музейних послуг. Така модель управління і фінансування створює «три точки опори», які й забезпечують стабільність музейних організацій.

Завдяки розвитку Інтернет-технологій музеї та заклади культури сьогодні мають фантастичні можливості для краудфандингу та Інтернет-фандрейзингу. Окрім розвитку Інтернет-платформ для проведення прозорих національних фандрейзингових компаній, уряд може започаткувати Національну культурну лотерею. Така Лотерея успішно працює у Великій Британії з 1994 р. (Heritage Lottery Fund) [17]. Національна Лотерея на підтримку спадщини підтримує розвиток як музеїв, так і місцевих парків, археологічних об'єктів, бібліотек та архівів. З моменту свого заснування в 1994 р. Лотерея підтримала понад 36 тис. проектів по всій Великій Британії на загальну суму 5,9 млрд фунтів стерлінгів. Менеджментом Лотереї опікується громадська організація, яка отримала право від парламенту країни на продаж лотерейних квитків і спрямування всіх надходжень на підтримку національної культурної спадщини. Нагляд за розподілом коштів здійснює Департамент у справах культури, медіа та спорту Великої Британії.

Однією з останніх ініціатив Лотереї став проект Heritage Enterprise. Він передбачає розвиток бізнес-проектів у занедбаних приміщеннях, якщо вони мають історичну цінність. Аби стимулювати процес перетворення закинутих та захаращених об'єктів на центри ділової, культурної та громадської активності, Лотерея пропонує бізнесменам брати в управління будівлі, що занепадають, і пропонує їм грантову підтримку у розмірі від 100 тис. до 5 млн фунтів стерлінгів на організацію ремонтних робіт. Таким чином, Лотерея дає нове життя будівлям, які потребують вартісного ремонту, повертає їх до комерційного використання, поліпшує зовнішній вигляд міст і створює кращі умови для відпочинку, життя та праці місцевих громадян.

В останні роки декілька благодійних фондів і програм міжнародної технічної допомоги здійснили спробу розвитку в Україні соціаль-

ного підприємництва, яке могло б стати рушійною силою розвитку музейних сервісів та комерційної діяльності музеїв. На жаль, уряд України не зміг повною мірою скористатися перевагами цих програм і вжити необхідних кроків на законодавчому рівні задля того, щоб надати соціальному підприємництву юридичного статусу й запропонувати представникам малого та середнього бізнесу певні податкові пільги за участь у розвитку, які вирішують соціальні проблеми окремих вразливих груп або верств суспільства. Підтримка соціального підприємництва у сфері культури могла б дати важливий поштовх для розвитку супутніх сервісів закладів культури та зробити їх привабливішими для музейних аудиторій.

7. Підвищення професійного рівня музейних працівників. Спеціалісти музейної сфери констатують в Україні доволі низький рівень підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів. У багатьох музеях відсутні фахівці із сучасних технологій, музеї не готові працювати в конкурентних умовах і втілювати нові методи роботи. Упродовж останніх п'яти років розвитком музейного професіоналізму опікувалися переважно благодійні фонди – «Україна 3000», Міжнародний фонд «Відродження», фонд Ріната Ахметова «Розвиток України». Коли у 2011 р. було організовано міжнародну конференцію «Громадська реформа музейного менеджменту та маркетингу», директори найбільших український музеїв згадували, що останній раз Міністерство культури збирало їх на курси підвищення кваліфікації ще до здобуття Україною незалежності.

Сьогодні в Україні виходить лише два професійних видання для музейних фахівців – «Музейний простір» та «Музеї України». Журнал «Музейний простір» фінансується переважно за рахунок грантів від благодійних фондів. Однак питаннями фінансування музейного журналу мають опікуватися не благодійні фонди, а держава. Підвищення професійного рівня музейних працівників неможливе без існування фахового музейного видання. Це вимагає від уряду передбачення державного фінансування професійних музейних видань. Так, наприклад, в Угорщині виходять три музейні журнали, які повністю фінансуються державою – *Угорські Музеї* (Magyar Múzeumok), *Музейна справа* (Múzeumi Közlemények), *Музейне Кафе.* Кожен з них орієнтований на різні кола читачів – від фахівців музейної справи до пересічних відвідувачів, які цікавляться музеями.

Отже, Музейна рада має вносити рекомендації уряду України щодо передбачення в Державному бюджеті України коштів на фінан-

сову підтримку журналу «Музейний простір» та започаткування інших академічних видань у музейній галузі.

Висновки. Таким чином, у цій статті ми розглянули декілька основних напрямів реформування музейної сфери України, що стосуються таких важливих аспектів, як науково-методичне забезпечення музейної царини, розроблення нового музейного дискурсу, децентралізація музейного управління та відокремлення музеїв від держави, посилення ролі незалежних громадських рад, оптимізація мережі та адміністративна реформа, забезпечення прозорого державного та недержавного фінансування музеїв, а також підвищення професійного рівня музейних працівників. Хочеться вірити, що принаймні деякі з рекомендованих вище кращих практик європейського музеєзнавства будуть використані новою демократичною владою нашої країни.

Література

1. «Відбулося засідання Громадської ради при Міністерстві культури України» [Електронний ресурс] // Музейний простір. – 2013. – 25 квітня. – Режим доступу: http://prostir.museum/ua/post/30127.

2. Грицак Я. «Порошенко втрачає час, Яценюк тягне нас вниз» [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак // Ukr. Media. – 2015. – 13 лютого. – Режим доступу: https://ukr.media/politics/225671/.

3. «Договір гідності заради сталого розвитку. Україна-2025». Документ Несторівської групи, презентований 28 лютого 2015 р.

4. Зруйновано головний музей історії Донеччини [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2014. – 21 серпня. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/21/144124/.

5. Інтерв'ю з першим заступником міністра культури України Олесею Островською-Лютою, 22 серпня 2014 року [Електронний ресурс] // Еспрессо ТВ. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=u1viBQmUEZs.

6. *Марченко Ю.* «Влад Троицкий: «Нет понятия украинской культуры. Есть или хорошая культура – или говно» [Електронний ресурс] / Юрий Марченко // Invent, 27 лютого 2015 р. – Режим доступу: http://reinvent.platfor.ma/vlad-troitskiii/.

7. Проект Концепції державної цільової національно-культурної програми розвитку музейної справи на період до 2018 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CBwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fmincult.kmu.gov.ua%2Fmincult%2Fdoccatalog%2Fdocument%3Fid%3D300278&ei=nDT0VL6MAczbU5GahLAJ&usg=AFQjCNF3u7CgqQNbUDTWDJ0wzu16jW-tRg&sig2=kTXNyB5MBHUevD26OOSY3A.

8. *Шола Т.* Вечность здесь больше не живет / Томислав Шола. – Тула: Музей-усадьба «Ясная Поляна», 2013.

9. *Apor P.* Museum Policies in Hungary 1990–2010 / Péter Apor // L. Eilertsen & A. B. Amundsen (eds.). Museum Policies in Europe 1990–2010: Negotiating Professional and Political Utopia (EuNaMus Report No. 3). – P. 91–100.

10. *Eilertsen L.* Norwegian Cultural Policy and Its Effect on National Museums / Lill Eilertsen // L. Eilertsen & A. B. Amundsen (eds.). Museum Policies in Europe 1990–2010: Negotiating Professional and Political Utopia (EuNaMus Report No. 3). – P. 43–69.

11. *Kuutma K.* Museum Policy in Transition from Post-Soviet Conditions to Reconfigurations in the European Union / Kristin Kuutma & Paavo Kroon // L. Eilertsen & A. B. Amundsen (eds.). Museum Policies in Europe 1990–2010: Negotiating Professional and Political Utopia (EuNaMus Report No. 3). – P. 70–90.

12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.thebestinheritage.com.

13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nimoz.pl.

14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nimoz.pl/en/our-activity/museums-statistics.

15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hlf.org.uk/Pages/Home.aspx.

УСВІДОМЛЕННЯ СВІДОМОСТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Жаботинська Світлана Анатоліївна
доктор філологічних наук,
професор кафедри англійської філології
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Fulblight Scholar Program
1994–1995, University of Illinois, Urbana-Champaign
2000–2001, University of California, San Diego

Анотація. У статті подано опис міждисциплінарного проекту, теоретичним доробком якого є студіювання маніпулятивних технологій ідеологічного впливу на свідомість за допомогою вербальних і невербальних засобів, а практичним – навчання різних кіл суспільства об'єктивно оцінювати факти, пов'язані з українськими реаліями. Прикладом внеску до проекту є дослідження неологізмів, створених Майданом і Антимайданом.

Ключові слова: теорія свідомості, ідеологічний вплив, маніпулятивні технології, неологізми, Майдан, Антимайдан.

Abstract. This paper describes a multidisciplinary project theoretically oriented at the study of manipulative technologies employed for ideological influence upon the mind with linguistic and non-linguistic means, and practically oriented at teaching different societal strata to make an objective assessment of facts related to Ukrainian reality. A contribution to the project is illustrated with the study of neologisms coined by Maidan and Antimaidan.

Keywords: theory of consciousness, ideological influence, manipulative technologies, neologisms, Maidan, Antimaidan.

Вступ. У широкому розумінні *свідомість* є природним механізмом, за допомогою якого людина аналізує довкілля задля адаптації до нього і здійснення необхідних дій. У нинішньому українському політичному контексті терміни *свідомість*, *свідомий* набувають також вужчого значення, пов'язаного з патріотизмом, відповідальністю за свою країну, бажанням бачити її незалежним і успішним членом міжнародного співтовариства. Свідомість у її ширшому й вужчому розумінні набуває розвитку лише в соціальному середовищі, яке впливає на систему знань, оцінок, вірувань як індивіда, так і суспільства. Цей влив здійснюється постійно, залишаючись при цьому непомітним для людини, неусвідомлюваним нею. Зазвичай його помічають, усвідомлюють під час соціальної конфронтації, коли сторони конфлікту, маючи різні світоглядні орієнтири, намагаються схилити суспільство на свій бік. Саме це відбувається в сучасній Україні, де патріотичний світогляд перебуває у стані «війни» зі своїм

антиподом, який пропагує сусідня держава. Про необхідність ефективного опору здійснюваній нею антиукраїнській пропаганді, спрямованій на українську, російську й міжнародну спільноту, нині не говорить хіба що лінивий. Опір ворожій пропаганді постійно демонструють українські ЗМІ (включаючи Інтернет-джерела), проте йому бракує системності й – головне – найсуттєвішого складника: пояснення широкій громаді, як саме зацікавлені кола маніпулюють її свідомістю. Численні заклики, суть яких відбита у репліці «*Виключіть телевізор, включіть мозок*», адресовані одним з учасників Інтернет-форуму своїм російським опонентам, є навряд чи здійсненними, адже ми не можемо абстрагуватися від потоку інформації, у який занурені. Формулювання репліки слід дещо змінити: «*Включіть телевізор і включіть мозок*». Проте «включення» мозку припускає його вміння свідомо, осмислено опрацьовувати інформацію.

З'ясування того, як діє свідомість і як формується громадська думка в умовах ідеологічного протистояння, є основним завданням запропонованого у цій статті міждисциплінарного проекту «Усвідомлення свідомості», що має на меті як наукові, так і просвітницькі цілі й може бути виконаний учасниками програм Фулбрайта – представниками різних теоретичних і практичних галузей. У статті викладено онтологію зазначеного проекту, при цьому термін *онтологія* застосовується у значенні, яке він має в інженерії знань – концептуальна (поняттєва) модель конкретної предметної царини, розглянутої стосовно певної сфери інтересів [2, с. 566; 6, с. 309]. Опис проекту супроводжується прикладом внесення до нього досліджень у галузі когнітивної лінгвістики.

Міждисциплінарний проект «Усвідомлення свідомості». Для виконання проекту залучаються психологи, лінгвісти, соціологи, політологи, PR-технологи, журналісти, представники творчих професій, фахівці з інформаційних технологій тощо, які можуть забезпечити його теоретичний і практичний доробок (див. рисунок).

Теоретичний доробок. Нині в різних дисциплінах (насамперед когнітивних, які вивчають мислення/мозок людини) існує велика кількість теоретичних джерел, переважно англомовних, у яких розбудовується ТЕОРІЯ СВІДОМОСТІ і які розглядають проблему інформаційного впливу. Прикладами таких джерел є праці, де йдеться про роль мови як засобу маніпулювання свідомістю [10], а також такі, в яких набуває конкретики гіпотеза «мемів» як ідей, котрі, подібно до генів, відтворюються, редуплікуються у свідомості індивідів

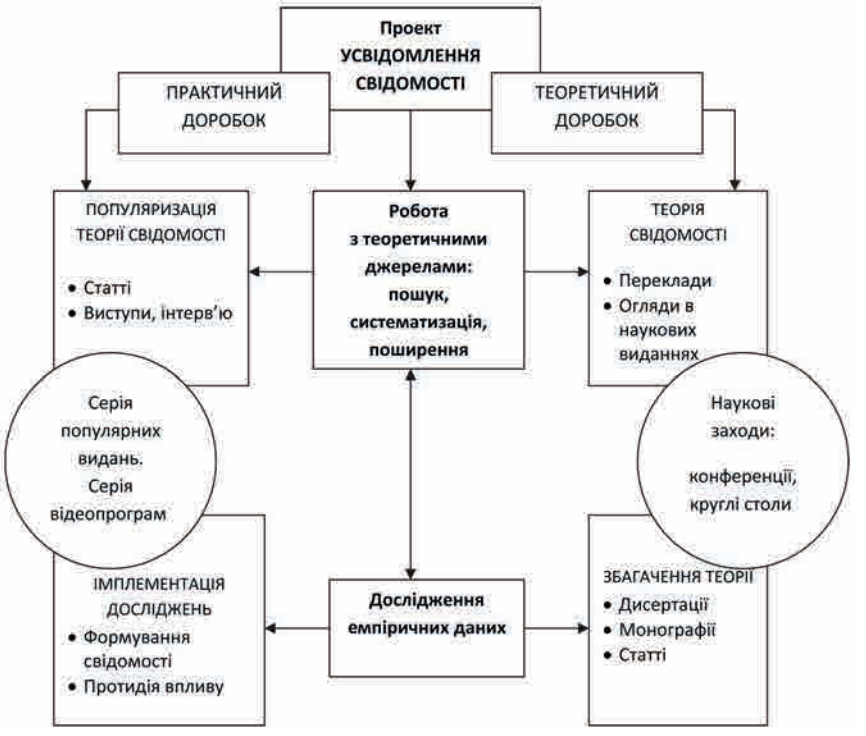

Онтологія проекту «Усвідомлення свідомості»

і можуть, аналогічно вірусам, спричиняти «хворобливі» ідеології [8, 7, 1 та ін.]. Це також численні праці представників когнітивної науки, зокрема когнітивної лінгвістики, в яких сформульовані теорія ментального мапування (див. про це [4]), теорія концептуальної метафори [11, 12], застосовувана в політичних практиках [13, 14], теорія концептуальної інтеграції [9] тощо. Подібні праці доцільно зібрати в єдиному центрі, каталогізувати й систематизувати. Основоположні англомовні праці бажано перекласти українською мовою. Тематична систематизація їх може бути наведена в оглядах, надрукованих у наукових виданнях. Усе це сприятиме осучасненню й міждисциплінарності теоретичного апарату досліджень емпіричних (фактичних) даних у різних галузях (психології, лінгвістиці, політології тощо). За умови застосування сучасного методологічного апарату результати таких досліджень, викладені в дисертаціях, монографіях і наукових статтях, сприятимуть збагаченню теорії свідомості,

що розробляється в когнітивній науці, яка активно розвивається у світі, перетинаючись з багатьма іншими науками, і залишається поки що полем діяльності для вузького кола українських спеціалістів. Зміцнення теоретичної бази досліджень українських науковців за рахунок світового доробку когнітивних студій дозволить підвищити рівень українського наукового продукту, що на сьогодні залишається однією з нагальних проблем. Методологічне підґрунтя для розбудови теорії свідомості й результати досліджень у цій сфері, здійснюваних в Україні, можуть бути обговорені на міждисциплінарних наукових заходах (конференціях, круглих столах), а також у спеціальному міждисциплінарному науковому журналі.

Практичний доробок. Теоретичне надбання проекту має отримати таке практичне застосування:

1. Ознайомлення широкої громадськості з тим, як наша свідомість працює в напрямі «факт – оцінка – слово» і в напрямі «слово – оцінка – факт»; останнє відбувається за умов маніпулювання свідомістю. Те, як воно здійснюється і як слід сприймати й опрацьовувати інформацію (тобто як «включати мозок»), може бути темою науково-популярних публікацій спеціалістів, їх виступів у ЗМІ;
2. Створення відеопрограм, у яких: а) дається аналіз реальних фактів з історії, культури, мовної ситуації в Україні, із сучасного політичного життя, що спотворюються антиукраїнською пропагандою; б) аналізуються хибні «факти» – штучний словесний або/та візуальний продукт засобів пропаганди – як російської (наприклад, інтерпретація Майдану провладними російськими ЗМІ), так і української (політична реклама деяких українських партій під час передвиборчої кампанії). Показ застосовуваних пропагандою технік спотворення інформації і їх дезавуювання має підвести аудиторію до самостійної об'єктивної оцінки фактів. Для створення подібних відеопрограм, побудованих у форматі «майстер-класів», може бути залучено ілюстративний матеріал з мережі Інтернет, творче застосування якого сприятиме донесенню основних ідей до аудиторії, якою можуть бути представники не тільки України та Росії, а й інших країн. Під час підготовки просвітницьких програм слід також враховувати «сегмент ринку» – орієнтацію інформації на певні соціальні групи, відмінні за своїми характеристиками й потребами.

Зазначений практичний доробок проекту дозволить певною мірою подолати основний недолік сучасного інформаційного просто-

ру України – «розпорошеність» ідеологічного впливу й ідеологічного опору, його «броунівський рух» у ЗМІ та мережі Інтернет. За таких умов людина, занурена в інформаційний потік і не навчена «плавати» в ньому, обираючи правильний напрямок, може втратити орієнтацію й обрати найлегший шлях – просто повірити в щось, не думаючи й не аналізуючи інформацію належним чином. Метою запропонованого проекту є ознайомлення суспільства з техніками «плавання». Популяризацію теорії свідомості й навчання громади мислити самостійно, а не послуговуватися чужими думками доцільно здійснювати сконцентровано, у *серії* науково-популярних видань, у *серії* відеопрограм, на спеціальному *Інтернет-сайті*, який містить відповідні текстові та відеоматеріали. У цьому випадку адресат інформації, виявивши до неї зацікавленість, очікуватиме на її наступну «порцію» і буде знати, де й коли її можна отримати.

До проекту «Усвідомлення свідомості», започаткованого колишніми учасниками програм Фулбрайта в Україні, може бути залучено широке зовнішнє коло фахівців – представників академічних і культурних кіл.

Дослідження з когнітивної лінгвістики як приклад внеску до проекту. Когнітивна лінгвістика, яка вивчає природу зв'язку між мовою і мисленням, належить до міждисциплінарних наукових студій. З позицій когнітивної і політичної лінгвістики було здійснено дослідження фактичного матеріалу, який стосується проекту. Це понад 390 неологізмів (слів і словосполучень), створених прибічниками та супротивниками української «Революції гідності» – Майданом (М) і Антимайданом (АМ). Авторами більшості неологізмів Антимайдану є російські Інтернет-користувачі. Матеріал не включає явні вульгаризми й обсценізми. Неологізми мають переважно негативну оцінність, яка відбиває несприйняття опонента. Матеріал отримано з Інтернет-джерел протягом грудня 2013 р. – грудня 2014 р.; період охоплює революцію на Майдані, анексію Криму та війну на Донбасі. Результати дослідження викладено в роботі «*МАЙДАН–АНТИМАЙДАН: словарь-тезаурус лексических инноваций. Язык как оружие в войне мировоззрений*» [5], яка найближчим часом буде доступною в мережі.

У словнику-тезаурусі, де неологізми згруповані за темами, даються: а) тлумачення походження неологізму; б) значення неологізму; в) у деяких випадках – інтерпретація терміна його творцями та

користувачами, а також реакція опонентів на цей термін, що відбиває полеміку антагоністів.

Значення неологізмів відповідають дискурсивним планам «ми про себе» та «ми про них». Одиниці плану «ми про них» (про супротивника) мають тільки негативне значення. Одиниці плану «ми про себе», створені Антимайданом, мають лише позитивне значення. Одинці плану «ми про себе», створені Майданом мають як позитивне, так і негативне значення (табл. 1). Останнє пов'язане з критичним ставленням до негативних явищ (залишенці, алкосотня, вишиватники тощо) у власному проукраїнському середовищі.

Таблиця 1. **Дискурсивні плани неологізмів Майдану та Антимайдану**

Тематика	Кількість неологізмів	
	Майдан	Антимайдан
«Ми про себе»: добре	22	8
«Ми про себе»: погано	6	–
«Ми про них»: погано	178	178
Разом	206	186

Об'єктом аналізу є 356 неологізмів плану «ми про них» (178 – М, 178 – АМ), які мають негативне значення. Цей аналіз надано у розміщеній після словника статті «Мова як зброя у війні світоглядів». Стаття починається з аналізу поняття «консцієнтальна війна», в якій об'єктом ураження є певний тип свідомості. У ході такої війни знищуються не люди, а їхні ментальні структури (система цінностей, особиста ідентичність), які не влаштовують владу. Замість них вибудовуються ті ментальні структури, які її влаштовують. В українській революції консцієнтальна війна представлена зіткненням світоглядів, один з яких рухається «знизу вверх», від українського народу до влади (світогляд Майдану), а інший – «зверху вниз», від антиукраїнських владних кіл до народу (світогляд Антимайдану). Відмінністю консцієнтальної війни від війни фізичного плану є те, що її безпосередній об'єкт – не супротивник як такий (Майдан), а його можливий союзник – населення українських територій, які «звільнює» Росія, та самі росіяни (Антимайдан). У цій війні задіяна насамперед мова, зокрема й лексичні інновації – неологізми. У статті їх розгляд відбувається у три етапи. На першому етапі представлені у значен-

нях неологізмів теми аналізуються на предмет їх промінантності, важливості для мовців. На другому етапі розглядається спосіб знакової репрезентації цих тем, а саме: а) з'ясовується, яка фактуальна ознака позначуваного виводиться в мотиватор неологізму (його «внутрішню форму» як частину значення) і який «портрет» супротивника надають такі ознаки, взяті сукупно; б) визначається ступінь пейоративності (негативності) оцінки, виведеної в мотиватор; в) розглядається ступінь експресивності матеріальної, «зовнішньої» форми знаку. На третьому етапі результати аналізу неологізмів Антимайдану інтерпретуються у світлі теорії мемів. Ці неологізми характеризуються як шкідливі «ментальні віруси», які поширюються в медіасередовищі і яким слід чинити опір. Розглянемо коротко основні результати дослідження.

1. ***Промінантність тем у неологізмах Майдану та Антимайдану***. Значення неологізмів Майдану та Антимайдану формують дві поняттєві системи, структуровані концептуальними матрицями. Доменами цих матриць є основні теми, за якими відбувається розподіл одиниць у словнику-тезаурусі. Промінантність, доменів визначається за їх номінативною щільністю (кількістю неологізмів).

Матриця МАЙДАНУ. Промінантність доменів: а) Під час революції – «ВЕРХОВНА РАДА, ПАРТІЇ І ПОЛІТИКИ» (**31** одиниця), «ЯНУКОВИЧ І ЙОГО ПРАВЛІННЯ» (**23**), «АНТИМАЙДАН ЯК ПРИБІЧНИКИ ТА ЗАХИСНИКИ ВЛАДИ» (18); б) після революції – «АНЕКСІЯ КРИМУ І ВІЙНА ЗА ДОНБАС» (**39**),«ПУТІН І ЙОГО ОТОЧЕННЯ» (**28**), «АНТИУКРАЇНСЬКІ ЗМІ» (домен покриває обидва періоди) (**23**), «РОСІЯ ЯК АГРЕСИВНИЙ СУСІД» (16). Тобто під час революції для Майдану основним об'єктом несприйняття були Янукович і владні кола. Після революції акцент змістився на анексію Криму і війну за Донбас – події, пов'язані з президентом Росії Путіним та його оточенням і висвітлювані в антиукраїнських ЗМІ. Найбільш промінантні концепти, включені до різних доменів, визначаються за довжиною словотвірних рядів. Такими концептами є: ПУТІН (19) – *Путин* (зі словника Даля: «біль у попереку»), *Великий Пу, Хапутин, Капутин, Путлер, Пукин, туалетный Путенок, Ути-Пути, Путя, путинизм, запутиться, запутинцы, путлеровцы, путиноиды, путикантропы, путиновивать, путинг, Путинлэнд, Рашапутиния*; РОСІЯ (19) – *Раша, Рашка, Параш(к)а, Рашкостан, Рашапутиния, Крымраш, Рашкрыш, рашисты, сепарашисты, рашаки, рашачня; ЭрЭфия, Российская Федерастия, пророссисты; Кацап-*

стан, Кацапендия, кацапантропы, кацапчег; ЯНУКОВИЧ (9): *Янукриминалович, Янукодлович, Януковощ, Янушеску, Януко-ВИЧ, Яйцевич, Бандюкович, Ялынкович, Чивокуня* (прізвище «Янукович», прочитане з кінця); ПРОДАЖНІСТЬ/ТІТУШКО (9): *титушки, титушня, битушки, ментушки, проститушки, титушкобус, телетитушки, виртитушки, айтитушки*.

Матриця АНТИМАЙДАНУ. Промінантність доменів: «МАЙДАН І ВІЙНА ЗА ДОНБАС» (**80** одиниць), «ПРОУКРАЇНСЬКІ ПАРТІЇ І ПОЛІТИКИ» (**45**), «УКРАЇНА, ЯКА ПРАГНЕ ОНОВЛЕННЯ» (**30**), «СОЮЗНИКИ І ПРИБІЧНИКИ УКРАЇНИ» (16), «ПРОУКРАЇНСЬКІ ЗМІ» (7). Тим самим основною негативною темою для Антимайдану стає Майдан – український народ, який піднявся проти влади Януковича, захищає цілісність і суверенітет своєї країни і прагне її оновлення. Найбільш промінантними концептами, включеними до різних доменів, є: МАЙДАН (40) – *Майдан* (гральне кубло на базарі), *майданник, майданщик* (шахрай), *майданить, майданничать, становить Майдан, «на всякого майданщика по десяти олухов», «не будь олухов, не стало б и майданщиков»*, *майдануться, майданутый, майданиться, намайданиться, домайданиться, отмайданить, помайданить, намайданить, промайданить, майданист, майдалох, майдабаг, майдаплут, майданчики, майдафоттрахбах, майдарасты, Майдальный, Майдашенко, майдабайда, майдануция, майдазэк, майдафак, майданобайтеры, майдауны, евромайдауны, майданофилы, майданопитеки, майданофраза, майданологи, майданное подсознание, Секта Свидетелей Майдана, Майдуропа*; УКРАЇНА (18) – *Украшка, Укропистан, Ухреина, Укруина, Усраина, укры, укропы, укропуки, укробыдло, укропитеки, салоголовые укропитеки, укропармия, укропост; Хохлостан, хохлополки, хохлохунта, хохлоСМИ, хохлонавоз*; ЄВРОПА (10) – *Евросодом, Гейропа, Майдуропа, еврофашизм, еврорекетиры, европодонки, евротунеядцы, европредатели, евролжецы, евросволочи*. Промінантність негативних концептів (МАЙДАН, УКРАЇНА, ЄВРОПА) узгоджується з промінантністю доменів і ще раз підтверджує спрямування агресії Антимайдану саме на Майдан як носій нового світогляду.

2. *Фактуальні ознаки позначуваного у мотиваторах неологізмів.* Неологізми позначають конкретні концепти, які конституюють домени концептуальних матриць Майдану та Антимайдану. Для позначення цих концептів обирається одна з їх фактуальних ознак, наділена негативною оцінкою. Або ж негативна оцінка

може супроводжувати не ознаку, а сам концепт як ціле. Відповідно виокремлюються часткові негативні оцінки та загальна негативна оцінка. Фактуальні ознаки, яким надається часткова негативна оцінка, по-різному співвідносяться з реальністю, про що свідчить класифікація таких ознак, укладена на підставі аналізу фактичних даних:

- ***РО – реальна ознака***: має місце насправді; наприклад, (М) *Яйцевич* (Янукович справді впав, злякавшись яйця, кинутого в нього з натовпу);
- ***ГО – гіпертрофована ознака***: реальний факт гіпертрофується до гротеску; наприклад, (АМ) *салоеды* (українці);
- ***ПО – переорієнтована ознака***: для реального факту встановлюється інший причинно-наслідковий зв'язок; наприклад, (АМ) *Кровавый Пастор* (Турчинов): за версією Антимайдану, причиною кровопролитної війни на Донбасі є Турчинов, а не агресивні дії проросійських сепаратистів, на які, за цією логікою, державі не слід було реагувати;
- ***ВО – викривлена ознака***: реальний факт, який традиційно вважається достоїнством, подається як недолік або заперечується; наприклад, (АМ) *свидомиты* (свідомі українці-патріоти): патріотизм подається як ідіотизм;
- ***НДО – недоведена ознака***: те, що факт дійсно має місце, не має достатніх свідчень; наприклад, (АМ) *майданобайтеры* (учасники Майдану): те, що за вихід на Майдан людям платили, не доведено;
- ***ІО – імовірна ознака***: те, що може статися, але невідомо, чи станеться; наприклад, (М) *Янушеску* (Янукович, якого може спіткати доля Чаушеску);
- ***НВО – неверифікована ознака***: належить до ментальної сфери і, як правило, стосується розумових здібностей опонента; наприклад, (М) *Януковощ* (Янукович як нездатна мислити людина – «овоч»); (АМ) *укропитеки* (українці як розумово недорозвинена нація);
- ***ФП – фіктивна ознака***: брехня; наприклад, (М) *распятый мальчик* (брехня російської пропаганди).

З-поміж зазначених восьми типів актуальних ознак, які виводяться в мотиватор неологізму, тільки перший тип належить до сфери реального, останні сім формують сферу віртуального, створену уявою авторів неологізмів.

За результатами аналізу, інформація, надана в мотиваторах **неологізмів Майдану**, належить переважно до сфери реального. У різних доменах матриці кількість реальних ознак коливається в діапазоні 78,3–95,5 %. Наприклад:

- Домен «ЯНУКОВИЧ І ЙОГО ПРАВЛІННЯ» (23 одиниці, 21 – часткові оцінки, 2 – загальна оцінка). Концепти: Янукович, Україна за часів Януковича. Янукович: часткові оцінки – (РО) безграмотний (*Проффесор*), (НВО) дурний (*Януковощ, Даунбасс* як батьківщина Януковича), (РО) боягуз (*Яйцевич*), (РО) сидів у тюрмі (*Зэк*), (РО) правитель із Донецька (*Дон*), (РО) криміналізував владу (*Янукриминалович*, *Бандюкович*, *Янукодлович*), (РО) оточив себе розкішшю, позбавленою смаку (*Мегажирье, Золотой батон, Золотой унитаз, быкоко*), (РО) жорстокий (*Межизверье*), (РО) намагався розігнати Майдан під приводом установлення новорічної ялинки (*Ялынкович*), (РО) наполягає на тому, що він легітимний президент (*Ялегитимный*), (ІО) заслуговує на арешт (*Пидарешт*), (ІО) може повторити шлях диктатора Чаушеску (*Янушеску*). Україна за часів Януковича: часткові оцінки – (РО) країна, якою править бандит, урка (*Уркаина*), (РО) заяви про досягнення країни не відповідають дійсності (*миздобули, стабилизец*). Загальна оцінка – Янукович шкідливий і небезпечний для країни (*Чивокуня*, *Януко-ВИЧ*).

Часткові оцінки: 21 одиниця, з яких 17 (81,0 %) експонують сферу реального (РО – 17) і 4 (19,0 %) – сферу віртуального (ІО – 2, НВО – 2). Оцінка домену базована переважно на сфері реального.

Таблиця 2. **Мотиватори неологізмів Майдану: фактуальна основа оцінності**

Тип оцінки	Реальна і віртуальна сфери фактуальних ознак	Кількість неологізмів	%
Часткові оцінки		148	83,1
	Реальна сфера	124	69,7
	Віртуальна сфера	24	13,4
	• НВО – неверифікована ознака	16	9,0
	• НДО – недоведена ознака	4	2,2
	• ІП – імовірна ознака	3	1,7
	• ГО – гіпертрофована ознака	1	0,5
Загальна оцінка		*30*	*16,9*
	Разом	178	100

Сумарний аналіз (табл. 2) свідчить про те, що серед часткових фактуальних ознак, виведених у мотиватор неологізмів Майдану, до

сфери реального належать більше двох третин (69,7 %). Фактуальні ознаки зі сфери віртуального є здебільшого неверифікованими (9,0 %), пов'язаними з оцінкою розумових здібностей опонента.

Інформація, надана у мотиваторах **неологізмів Антимайдану**, належить переважно до сфери віртуального, адже в різних доменах матриці кількість віртуальних ознак коливається в межах 71,8–100 %. Наприклад:

- Домен «УКРАЇНА, ЯКА ПРАГНЕ ОНОВЛЕННЯ» (30 одиниць, 20 – часткова оцінка, 10 – загальна оцінка). Концепти: Україна, українці. Україна: часткові оцінки – країна, яка (ГО) перебуває у повній розрусі (*Руина, Укруина*), країна, якої (ФО) не існує (*страна 404*). Українці: часткові ознаки – (ГО) харчуються салом (*салоеды*), (НВО) розумово недорозвинені (*укропитеки, салоголовые укропитеки, каклопитеки*), (НВО) мають збочену свідомість (*майданное подсознание*) (ФО) сектантів (*секта свидетелей Майдана*), (ВО) одержимих ідеєю демократії (*дерьмократия*), (ПО) зрадили Росію заради Європи (*неомазепизм, неомазепист, европредатели, евролжецы, еврорекетиры, европодонки, евросволочи*), прагнуть (ФО) до неробства (*евротунеядцы*) та до європейських (ГО) «цінностей» на зразок гомосексуалізму (*педалик*). Загальна оцінка – незалежна Україна (*Укропистан, Хохлостан, Украшка, Ухреина, Усраина*), українці, які прагнуть демократичних змін (*укры, укропуки, укробыдло, нациобыдло, хохлонавоз*), огидні, такого не має бути.

Часткові оцінки: 20 одиниць, з яких 20 (100 %) номінують сферу віртуального (ПО – 7, НПО – 5, ГО – 4, ФО – 3, ВО – 1). Оцінку домену дано на сфері віртуального, де домінують переорієнтовані, неверифіковані й гіпертрофовані ознаки названого явища.

Сумарно аналіз фактичного матеріалу (табл. 3) демонструє, що серед віртуальних ознак, представлених у мотиваторах неологізмів (72,5 %), фігурують ті, які є фіктивними (15,7 %), викривленими (15,7 %), неверифікованими (11,2 %), гіпертрофованими (11,2 %), переорієнтованими (9,6 %) та недоведеними (9,1 %).

3. Негативна оцінка у мотиваторах неологізмів та експресивність їх зовнішньої форми. Негативна оцінка, або пейоративність, яка передається неологізмами і яка зазвичай виводиться в їх мотиватор, має різні ступені інтенсивності. В аналізованому матеріалі їх відслідковується п'ять, і вони визначаються як імпліцитна, конверсивна, експліцитна, агресивна й архетипна пейоративність,

які можна порівняти з різними за силою удару засобами війни – кулаком, кийком, кулею, гранатою та бомбою.

Таблиця 3. **Мотиватори неологізмів Антимайдану: фактуальна основа оцінності**

Тип оцінки	Реальна і віртуальна сфери фактуальних ознак	Кількість неологізмів	%
Часткові оцінки		*150*	*84,3*
	Реальна сфера	21	11,8
	Віртуальна сфера	129	72,5
	• ФО – фіктивна ознака	28	15,7
	• ВО – викривлена ознака	28	15,7
	• НВО – неверифікована ознака	20	11,2
	ГО – гіпертрофована ознака	20	11,2
	• ПО – переорієнтована ознака	17	9,6
	• НДП – недоведена ознака	16	9,1
Загальна оцінка		*28*	*15,7*
	Разом	178	100

Ступені пейоративності визначаються таким чином: імпліцитна пейоративність (–1) / «СЛОВО-КУЛАК» – поняття, представлене в мотиваторі, не має закріпленої за ним негативної оцінки, остання міститься в самому значенні, «за межами» мотиватора; наприклад, (АМ) *укры* (українці, українська армія); конверсивна пейоративність (–2) / «СЛОВО-КИЙОК» – інгерентна позитивна оцінка мотиватора змінюється на негативну; наприклад, (АМ) *поцреоты, свидомиты* (свідомі українці); експліцитна пейоративність (–3) / «СЛОВО-КУЛЯ» – внутрішня форма слова має закріплене за нею негативне значення; наприклад, (М) *нейрошовинист* (російський телеведучий Дмитро Кисельов); агресивна пейоративність (–4) / «СЛОВО-ГРАНАТА» – пейоративність закріплена за внутрішньою формою і стосується поняття, яке належить до табуйованої сфери («недолюдина», слабоумство, порок, тюрма, екскременти, статеві стосунки тощо); наприклад, (М) *Даунбасс, донбассопитеки, путиноиды, федерасты*; (АМ) *майдауны, майданопитеки, укропитеки, приматы галичанские, униасты, либерасты, свидорасты*; архетипна пейоративність (–5) / «СЛОВО-БОМБА» – негативна оцінка закріплена за внутрішньою формою і стосується поняття, пов'язаного з Великою Вітчизняною війною як емотивним архетипом; наприклад, (АМ) *бандеровцы, фашисты*, *Фашингтон*; (М) *Путлер, Недофюрер, рашисты.*

Мотиватор як внутрішня форма слова – фактуальна ознака й негативна оцінка, яка її супроводжує, – має зовнішню оболонку, представлену тією чи іншою словотвірною моделлю. У творенні неологізмів задіяний широкий спектр словотвірних засобів: афіксація, основоскладання, телескопія, скорочення, абревіація, синтаксичний словотвір і полісемія. Серед номінативних технік особливе місце посідають такі нетрадиційні засоби, як девіація норми (відхилення від традиційного звучання та/або написання мовної одиниці) та омофонія. Девіація норми має декілька різновидів: еративізація форми [3] – (АМ) *поцреоты*, (М) *кацапчег*; злиття форми – (М) *Ялегитимный, Крымнаш*; усічення форми – (М) *Великий Пу*; реінтерпретація форми – (М) *Дурдом Народа Русского* «ДНР»; прочитання форми з кінця – (М) *Чивокуня*; зміна мови, коли має місце: заміна рідної форми на англізовану – (М) *Раша*; вживання англомовних запозичень – (М) *политфрики*; варваризація україномовної форми, яка переноситься в російську мову без змін – (М) *Едына Украйина, свидомиты*. Звернення до англійської мови характерне для Майдану. Варваризація україномовної форми типова для Антимайдану.

Омофонія як схожість звучання двох імен із різним значенням застосовується як допоміжний засіб, який супроводжує телескопію,– (М) *быкоко*, афіксацію – (АМ) *мовнюки* і полісемію – (М) *зэконы*. Омофонія може бути обсценною, тобто створювана або запозичена форма є співзвучною з табуйованим словом – (М) *российские пропагандоны*, (АМ) *мовнюки*, (АМ) *хунта, Пиндосия*.

Усі аналізовані неологізми певною мірою експресивні: вони привертають увагу вже своєю новизною. Девіація норми та омофонія сприяють підвищенню їх експресивності. Те ж саме можна сказати й про застосування в номінативних процесах сленгізмів, або елементів, які належать до зниженого стилістичного регістру (*зэк, лох, олух, овощ, хохол, кацап, жид* і т. п.), а також елементів, які є явними, а не прихованими обсценізмами – (АМ) *евросволочи, европодонки*. Неологізми з обсценізованими й обсценними елементами тяжіють до есхрофемізмів – одиниць, «звернених до низького, непідцензурного стилю мовлення» [5], який виходить за межі звичних норм спілкування.

На підставі аналізу мовного матеріалу можна визначити різні ступені додаткової експресивності неологізмів, яка супроводжує пейоративність їх мотиватора («-Х» позначає пейоративність, зірочки – ступінь інтенсивності): перший ступінь (-Х)* як результат: омо-

фонії, еративізації, злиття форми, усічення форми, реінтерпретованості форми, прочитання форми з кінця, зміни мови, сленгізації; другий ступінь (-Х)** як результат обсценної омофонії (прихованої обсценізації); третій ступінь (-Х)*** як результат обсценізації (застосування у складі неологізму явних обсценізмів). Поєднання в неологізмі декількох із зазначених номінативних засобів підвищує ступінь його експресивності; наприклад, омофонія (-Х)* + обсценізація (-Х)*** – (АМ) *херои* (герої) (-4)****.

Якщо ступені пейоративності неологізмів можна порівняти з глибиною проникнення «зброї» у свідомість, то ступені їх експресивності викликають асоціації із «розривною силою» цієї зброї. Порівняння словесної «зброї» Майдану та Антимайдану у цьому плані наведено в таблиці 4.

Щодо негативної оцінки, то Майдан має більше неологізмів з імпліцитною (–1) та експліцитною (–3) пейоративністю, тобто більше словесних «кулаків» і «куль». Антимайдан має набагато більше неологізмів з конверсивною (–2), агресивною (–4) та архетипною (–5) пейоративністю, або словесних «кийків», «гранат» і «бомб». Ці дані відбивають прагнення Антимайдану «перевернути», осміяти дії та цінності Майдану, віднести їх до сфери «низького» та небезпечного.

Таблиця 4. **Неологізми Майдану і Антимайдану: ступені пейоративності й експресивності**

Ступені пейоративності й експресивності неологізмів	Неологізми	
	Майдану (кількість, %)	Антимайдану (кількість, %)
(–1) Імпліцитна пейоративність	**45** (23,5)	**32** (18,0)
(–2) Конверсивна пейоративність	**7** (3,9)	**15** (8,4)
(–3) Експліцитна пейоративність	**93** (52,3)	**69** (38,7)
(–4) Агресивна пейоративність	**28** (15,7)	**44** (24,7)
(–5) Архетипна пейоративність	**5** (2,8)	**18** (10,2)
Разом	**178** (100)	**176** (100)
Експресивність 1-го ступеня	**60** (33,7)	**46** (25,8)
Експресивність 2-го ступеня	**20** (11,2)	**17** (9,6)
Експресивність 3-го ступеня	**5** (2,8)	**21** (11,8)
Експресивність 4-го ступеня	**14** (7,9)	**12** (6,7)
Разом	**99** (55,6)	**96** (53,9)
Обсценізація	**23** (12,9)	**46** (25,8)

За даними таблиці 4, понад 50 % неологізмів Майдану та Антимайдану наділені додатковою експресивністю різного ступеня. Май-

дан вживає на третину більше експресивів першого ступеня, пов'язаних із різними видозмінами зовнішньої форми мовної одиниці. Антимайдан вживає вчетверо більше експресивів третього ступеня, пов'язаних із обсценізацією. Ці експресиви разом з експресивами четвертого ступеня кількісно перевищують відповідні одиниці Майдану майже в півтора разу. Що ж стосується обсценізації в цілому (явної та прихованої/омофонічної), то тут Антимайдан має подвійну перевагу. Тим самим експресивність неологізмів Антимайдану має більший «розривний потенціал», поєднаний із більшою силою негативної оцінки як психологічного «удару». Згадаймо, що ця оцінка супроводжує фактуальні ознаки, які здебільшого належать до віртуальних – фіктивних, а також різними способами реінтерпретованих реальних ознак. Неологізми Антимайдану виконують свою ідеологічну функцію: вказують на ворога й демонізують його, щоб спрямувати на цього демона лють суспільства.

Формування негативної оцінки супротивника – одне із завдань маніпуляції свідомістю, під час якої пейоративні знаки створюють ідеологічно тенденційну ментальну «мапу», відмінну від реальної «території», тобто реального факту (пор. відомий вислів А. Коржибського «мапа – це не територія»). Такі «мапи» містять ***двооцінну орієнтацію*** [10, с. 113], ґрунтовану на опозиції «свій = хороший :: чужий = поганий». Негативна оцінка стає результатом редукції багатопланової інформації про факт лише до одного його компонента (здебільшого спотвореного), який оцінюється негативно й отримує пейоративну назву.

Незвичні за своєю формою, лексичні інновації з негативним значенням, особливо супроводжувані візуальними зображеннями (фотожабами), стають заразними ідеологічними «мемами», «медіавірусами», розповсюджуваними за допомогою сучасних ЗМІ [8]. Мем є одиницею інформації, яка міститься у свідомості людини і діє таким чином, щоб у свідомості інших людей виникало якнайбільше копій цієї інформації [1, с. 36]. Розповсюджувані меми укорінюються у свідомості, зумовлюючи дії людей. Меми не обов'язково є чимось поганим, але, як зазначає Дж. Балкін, «фентезійні», віддалені від реальності меми можуть перетворюватися на шкідливі ідеології [7]. При цьому вони ігнорують той факт, що в реальному житті поняття «погано» й «добре» зазвичай співіснують, і лише в окремих, екстремальних, випадках ці елементарні категорії придатні для об'єктивної оцінки. Судження про реальність слід виносити на під-

ставі широкої шкали, де є поняття «дуже погано», «погано», «непогано», «терпимо», «добре», «дуже добре». Оцінка факту може бути і змішаною: щось у ньому може бути поганим, а щось – хорошим. Чим більше аспектів факту оцінюються, тим різноманітніший спектр наших дій, які відповідають складності ситуації. У цьому суть ***багатооцінної орієнтації***. Що розвиненіше демократичне суспільство й багатші його оцінні орієнтації, то більше воно здатне примирити конфліктуючі потреби своїх громадян [10, с. 126].

Перехід України від революції з притаманною їй двооцінною орієнтацією до політичної стабільності, ґрунтованої на багатооцінній орієнтації, потребує змін у політичній риториці сторін конфлікту. Цьому може сприяти проект «Усвідомлення свідомості», який інформує суспільство про технології маніпулювання свідомістю за допомогою вербальних та інших засобів, а також вчить людей думати самостійно й не застосовувати мову як зброю для роздмухування ворожнечі та ненависті. Словник-тезаурус новотворів Майдану та Антимайдану, супроводжуваний статтею «Мова як зброя у війні світоглядів», має на меті саме це.

Література

1. *Броуди Р.* Психические вирусы. Как программируют ваше сознание / Р. Броуди; пер. с англ. Л. Афанасьева. – М.: Поколение, 2006. – 306 с.

2. *Воинов А. В.* Онтология как холистическая модель слабоструктурированной предметной области / А. В. Воинов, Т. А. Гаврилова // Третья междунар. конф. по когнитивной науке, Москва, 20–25 июня 2008 г.: тезисы докл. – М., 2008. – Т. 1. – С. 566–567.

3. *Гуссейнов Г.* Берлога веблога. Введение в эрратическую семантику [Електронний ресурс] / Г. Гуссейнов. – 2005. – Режим доступу: http://www.speakrus.ru/gg/microprosa_erratica-1.htm.

4. *Жаботинская С. А.* Когнитивное картирование как лингвосемиотический фактор / С. А. Жаботинская // Функциональная лингвистика: сб. науч. работ № 3. / Ред. А. Н. Рудяков. – Симферополь, 2012. – С. 179–182.

5. *Жаботинская С. А.* МАЙДАН–АНТИМАЙДАН: словарь-тезаурус лексических инноваций (декабрь 2013 – декабрь 2014). Язык как оружие в войне мировоззрений / С. А. Жаботинская. – Рукопись. – 87 с.

6. *Загорулько Ю. А.* Методологические проблемы построения онтологий для портала научных знаний / Ю. А. Загорулько // Когнитивные исследования: Сб. науч. трудов / Под ред. В. Д. Соловьева, Т. В. Черниговской. – М., 2008. – Вып. 2. – С. 308–317.

7. *Balkin J. M.* Cultural software: a theory of ideology / J. M. Balkin. – New Haven, Conn: Yale University Press, 1998. – 352 p.

8. *Dawkins R.* The selfish gene / R. Dawkins. – 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 1989. – 353 p.

9. *Fauconnier G.* The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities / G. Fauconnier, M. Turner. – New York: Basic Books, 2002. – 440 p.

10. *Hawakawa S. I.* Language in thought and action / S. I. Hawakawa, A. R. Hawakawa. – 5th ed. – San-Diego et al.: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1990. – 196 p.

11. *Lakoff G.* Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: University of Chicago Press,1980. – 239 p.

12. *Lakoff G.* Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought / J. Lakoff, M. Johnson. – New York: Basic Books, 1999. – 624 p.

13. *Lakoff G.* The political mind: Why you can't understand 21st-century politics with an 18th-century brain / G. Lakoff. – New York: Viking, 2008 – 292 p.

14. *Lakoff G.* The little blue book: The essential guide to thinking and talking democratic / G. Lakoff, E. Wehling. – New York: Simon & Schuster, 2012.– 141 p.

ENHANCING FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN UKRAINE

Tsehelska Maryna Valeriivna
Candidate of Philology, Dotsent,
English Language and Methodology Department,
Kryvyi Rih National University

Fulbright Scholar Program, 2005–2006,
Hawai'i Pacific University

Abstract. The use of English has become increasingly dynamic with the creation and expansion of new international networks of communication and the ubiquity of new technologies in and beyond the English-speaking world. This paper highlights the deficiencies of traditional Communicative Approach to foreign language teaching in Ukraine, and emphasizes the necessity to employ new educational technologies which are more efficient for teaching English as an international language, particularly in the academic sphere.

Keywords: communicative approach, enhanced approach, academic vocabulary, thinking skills.

Анотація. Використання англійської мови стає дедалі динамічнішим, зважаючи на створення й розширення нових міжнародних мереж зв'язку та розвиток технологій як в англомовних країнах, так і за їх межами. У статті висвітлено недоліки традиційного комунікативного підходу, застосовуваного у викладанні іноземних мов в Україні, та наголошується на необхідності запровадження нових технологій, які можуть підвищити ефективність навчання англійської мови як засобу міжнародного спілкування, зокрема у науковій сфері.

Ключові слова: комунікативний підхід, удосконалений підхід, академічний словник, навички мислення.

Introduction. Contemporary globalization processes have made English a *lingua franca* for today's world. Application of English in new and varied contexts throughout the world causes its rapid development which calls for new approaches to its theoretical studies and its teaching. This paper argues that in Ukraine the methods of teaching English as a Foreign Language (EFL) are sufficiently outdated, and do not keep pace with the development of global English and new educational technologies applicable in its teaching and learning. Meanwhile, Ukrainian English language learners (ELLs) are challenged with the competitiveness of today's global work-market, which requires a good command of English, and thus necessitates changes in the language classroom.

This paper provides an overview of the existing context for EFL teaching, and pinpoints the changes that take place in this field. A particular emphasis is placed on the need to develop new methods of teaching English that will become either satellites or substitutes of the widely used

Communicative Approach. Such methods should enable students to master English quicker and better, and use it in various professional and non-professional environments. Respectively, we should train teachers of English who, being in command of the new methods, are capable of their creative implementation, so as meet the requirements set by the global world to their students.

Drift from communicative to other competences. In the second half of the 20th century, teaching English as a foreign language changed its paradigm, and educators throughout the world focused on developing their students' communicative competence (the term was coined by Dell Hymes in 1966). Communicative competence in EFL means that a student is able to produce well-formed utterances to achieve his or her communicative intention in various speech acts – assertive, directive, expressive, etc. On the one hand, communicative competence is grounded on linguistic competence, or one's knowledge of the vocabulary and grammar. On the other hand, communicative competence implies one's acquaintance with the appropriate use of language in variable social contexts.

The Communicative Approach to teaching English (which was a methodological derivative of the theory of linguistic competence) was introduced into the language classroom through simulating students' communication with imaginary native speakers (NS) of English, which takes place in imaginary contexts and for imaginary purposes. Language learning tasks included building vocabulary for greetings, asking directions, using transportation, ordering food in restaurants, etc. Those students who required more detailed language training were supposed to follow an English for Specific Purposes (ESP) sequence, which provides students with linguistic skills necessary for particular professional fields. Introduction of the Communicative Approach triggered development of training materials which focus on typical communicative topics, such as greetings and farewells, weather and seasons, shopping, travelling, professions and hobbies among others. While discussing such topics, students practiced the language via role plays, thus attempting to attain NS-like fluency and raising their ability levels. The examples of respective curricula and textbooks are «Headway» series and «Total English», both popular in EFL contexts and still in use today.

During the previous 20th century, when people became more mobile internationally, the use of English grew exponentially, and it acquired the status of the major international language, or *lingua franca*, used for com-

munication by speakers who did not share their first language. The response to it in Europe was creation of Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR or CEF) – a guideline representing the achievements of learners of foreign languages across Europe and, increasingly, in other countries [1]. The European standard suggests six reference levels for grading foreign language proficiency of an individual, and these levels are considered by the authors of language courses and textbooks. While defining the levels of language proficiency, CEFR relies on a range of competencies (with «competence» having acquired the role of a metacategory in language teaching). CEFR distinguishes general competences (descriptive knowledge), and skills, as well as existential competences, including particular communicative competences – such as linguistic competence, sociolinguistic competence, and pragmatic competence. This range of competences partly overlaps with the earlier linguistic competences that served as foundation for a Communicative Approach to teaching English.

Present-day challenges. For Ukraine, English is a necessary prerequisite for a successful integration into global economy, no matter how remote this perspective is. In Ukraine, English is an indispensable part of a secondary school curriculum. However, what matters and what does influence its acquisition is motivation for learning English, and the learners' awareness of the beneficial role of English for both themselves and their country.

At present, English retains its dominant position in industries of business and technology, and its status as a major *lingua franca* will hardly change is the nearest future. Moreover, it is expected to be further raised with the world market being open for new generations of technical innovations – handheld computers and tablets, Massive Open Online Courses (MOOCs), such as Coursera, Massively Multiplayer Online Role-Playing Games (MMORPGs), etc. Under the circumstances, English becomes a necessary medium for obtaining information and data, and to access the recent achievements in different scholarly fields. Globalization of communication in personal, academic, scholarly, economic and other areas, which will further evolve in the 21st century, as well as emergence of new contexts and places of international cooperation, make teachers of English feel the necessity for updating their educational tools, so as the latter should be compatible with the new challenges of today's life.

Of late, EFL students have been increasingly enrolling in higher education in English speaking countries. In 2010, approximately 733,000 in-

ternational students enrolled in institutions of higher education in the United States [3], which is a 6 % increase as compared with the previous year. Yet, many students are not properly prepared to meet the strong demand for sufficient competence in academic English. For example, students, like those in Ukraine, where EFL is taught via application of the Communicative Approach, are faced with a mismatch between their communicative competence and the type of language required in academic and scholarly fields. This mismatch exposes inadequacy of simulated interactions with imaginary native speakers in imaginary settings, which may have only a distant resemblance to real on-line interaction of native and nonnative speakers of English. Another problem is attaining appropriate instruction in academic and professional English sufficient for passing an exam like GRE (Graduate Record Exam), obtaining a university degree and getting employed after graduation.

Present-day facilities for ELLs. Teaching English to contemporary students should be grounded on the contemporary needs. The entrenched Communicative Approach with its traditional methods should not be discarded, but it should be integrated into a broader spectrum of newly developed teaching techniques. The latter should be aimed at developing students' skills sufficient for both oral and written communication with real native and non-native speakers of English. Nowadays, such skills can be developed to some extent outside the language classroom. Students use English to have an access to online games and social networks (FaceBook, Instagram, as an instance), they use search engines for information, conduct research, watch videos (on YouTube),listen to audio samples, and read and write blogs. They use abbreviated English in text and chat messages (LOL, NVMD, JK, NP). They also de-code semiotic systems in gaming and advertising, thus exposing that, which in 1996was dubbed "multiliteracies" by the New London Group. Such literacies include de-coding semiotic systems, as players do rapidly in MMORPGs. In online gaming, players are more likely to read the meaning behind symbols (e.g., treasure chests, pictures, maps, avatars) than behind words.

The 21st century EFL students are less likely to use static, printed textbooks than ever before. In Ukraine, many of such textbooks are outdated (published before 1991), but their replacement is expensive and therefore unaffordable. Access to multimedia technologies enables students to obtain up-to-date information without being heavily dependent on the printed sources.

At the end of the last century, when the Communicative Approach was gaining momentum, ELLs started to formulate questions as to the goals of English in Ukraine, the purposes of its learning, and the needs which it has to satisfy. At present, the answers to many of these questions seem to be obvious: first and foremost, English has to satisfy students' academic needs. Therefore, one of the contemporary demands is English for advanced academic purposes. However, Ukraine has no tradition in teaching it. Today, English language instruction should include courses of Academic English, which will make Ukrainian students capable to successfully cope with the international English language proficiency tests, such as GRE (Graduate Record Exam), TOEFL (Test of English as a Foreign Language) or IELTS (International English Language Testing System). These tests are indiscriminate to the learner: EFL students are expected to have the proficiency level similar to that of native speakers. Such tests is a part of the new reality.

Absence of solid courses in Academic English taught at Ukrainian high schools and universities is partially compensated by students' access to open online courses (MOOCs), which, on the one hand, help many young Ukrainians to enter the best world universities, and on the other hand, demonstrate what kind of English has to be taught in Ukraine. One of the top Ukrainian technical universities, «NTU Kyiv Polytechnical Institute» on its website encourages students to take 25 on-line courses in English, among them Computer Science, Software Engineering, Human-Computer Interfaces, and Machine Learning. Comments posted by students who had taken these courses expose the problems which they encounter: incomprehensibility of some lecturers' English, specific vocabulary, interruption of the lecture with tests for its understanding, etc. These comments pinpoint the issues to be included into the course of Academic English, which should focus not only on the vocabulary and grammar typical of different academic genres, but also on the composition of academic texts and a variable manner of oral academic presentations.

Enhancing English language teaching in Ukraine. To test knowledge of school- leavers, Ukrainian system of secondary education employs the External Independent Testing (EIT), similar to GSCE in the UK and ACT or SAT in the US. Independent testing in English, as a part of EIT, was developed on the grounds of International English Language tests, particularly the FCE – the First Certificate in English Cambridge test (level B2 in the Common European Framework). However, due to

technical difficulties, Ukrainian EIT has retained only the reading, writing and English use sections, and has omitted the listening and speaking sections. The first test, held in 2009, showed great discrepancy between English learned at school and English required by the EIT. The major concern was the low level of performance, which is partly explained by outdated textbooks written by proponents of the Communicative Approach and focused on the initial acquisition of English through reading texts which provide the vocabulary and grammar.

Building the vocabulary is a major part of language learning. However, the traditional way of memorizing unstructured lists of words copied out of the studied text is ineffective. The techniques that may enhance efficiency of both memorizing the vocabulary and its further use in speech are as follows:

1. Te most used words should be taught directly, without reading a text. Students are advised to compile an Academic Word Lists. Moreover, they should be allowed to choose the words they will learn. In order to comprehend a text, students have to understand 95–99 % of all words on a page. However, not all students have the same vocabulary learning needs. At reading lessons teachers may divide students into small groups each of which has to decide what words they would like to learn, taking into account a particular topic to be discussed or a particular text to be read. This may be also done by an individual student who can select the words from a dictionary using his/her own strategy. Students should not «guess» word meanings, as the Communicative Approach prescribes. They should look up these meanings in an online dictionary linked to the text.
2. Vocabulary enhancing techniques have to be coupled with higher order thinking skills (HOTS) that combine language and thinking development. Reading a text not only for comprehension, but also for development of logical thinking will sufficiently enhance language acquisition in its various aspects – systemic (acquisition of the vocabulary and grammar), text-building (acquisition of the rules for developing a cohesive and coherent text), and communicative (adapting the text message to the communicative needs and communicative social settings).

Conclusion. The use of English in new societal niches and by new international speakers, as well as acquisition of English by students with new motivational incentives and through new technological media demonstrate an urgent necessity to reconsider the traditional approaches to

language teaching and, hence, to training teachers of English. Presumably, the new approach to teaching English in Ukraine should be compatible with bilingual education wherein students learn the academic content through English and thus gradually improve their speaking, listening, and writing skills. In this way, students learn increasingly complex and content-specific vocabulary and syntactic structures. They are taught to analyze texts from various genres and to use language academically and socially, locally and globally.

References

1. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. укр. вид. С. Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.

2. Оцінювання навчальних досягнень учнів з англійської мови за результатами тестування ЗНО. – Accessed May 4, 2013 from: http://loippo-monitoring.edukit.lg.ua/zno/.

3. *McMurtrie B.* International enrollments at U.S. colleges grow but still rely on China / B. McMurtrie // Chronicle of Higher Education. Nov. 14. – Accessed April 8, 2013 from: http://chronicle.com/article/International-Enrollments/129747/.

4. UN Data. Statistics. Ukraine. – Accessed April 18, 2013 from: http://data.un.org.

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ВИПАДОК СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Кабаченко Надія Василівна
кандидат філософських наук, професор,
завідувач кафедри «Школа соціальної роботи»
НУ «Києво-Могилянська академія»

Fulblight Scholar Program, 2004–2005,
University of North Carolina –Wilmington
Wilmington, NC

Анотація. Упродовж останніх років в Україні, так само як і в Європі, активно розвивається процес професіоналізації соціальної роботи. Він вимагає ґрунтовної бази знань і наявності відповідних рівнів професійної освіти, розвиток якої регулюють як практики соціальної роботи, так і академічні працівники. Ключову роль у професіоналізації соціальної роботи відіграє саме освіта. Її організація відбувається в Україні специфічним шляхом, що зумовлює певні труднощі й непорозуміння, які є предметом аналізу в цій статті.

Ключові слова: освіта із соціальної роботи, освітня політика, стандартна класифікація освіти.

Abstract. Of late, Ukraine, as well as Europe, has been focused on the professional foundations of social work practices. Their implementation require fundamental knowledge, which is acquired at the respective university levels, with the standards developed and coordinated by both practitioners and educationalist working in the field of social work. Although professional education plays the key role in social work, the approach to it in Ukraine remains somewhat specific, which causes difficulties and misunderstandings discussed in this paper.

Keywords: education in social work, educational policy, standard educational classification.

Соціальна робота як напрям освіти була започаткована в нашій країні в 1994 р. у межах проекту «Впровадження вищої освіти у сфері соціальної роботи в Україні», але досі ця освітня галузь має долати проблеми, зумовлені невизначеністю її статусу. Вона потерпає від волюнтаризму чиновників, їй бракує третього рівня освіти, вона змушена існувати в рамках загальних вимог до процедури навчання, що стосується насамперед тривалості та змісту практики, необхідної для якісного навчання студентів.

Оскільки соціальна робота на час свого становлення була новою дисципліною, то за рішенням Міністерства освіти її було віднесено до спеціальності, яка належить до освітнього напряму «соціологія». Чим керувалися тоді, визначаючи такий статус соціальної роботи, залишилося загадкою, але так тривало понад десяток років. Можна довго обговорювати як позитивні, так і негативні наслідки

такої ситуації, але важливо зазначити, що певним чином це забезпечило соціальній роботі відносну самостійність, оскільки соціологи, уповноважені ухвалювати регулятивні документи, дуже добре розуміли, що соціологія і соціальна робота – це зовсім різні наукові дисципліни. Можливо, тому їх втручання в соціальну роботу було мінімальним.

Ситуація змінилася, коли Міністерство освіти України вирішило внести зміни до існуючих стандартів освіти, ініціювавши постанову Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. «Про перелік напрямків, за якими здійснюється підготовка у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем "бакалавр"». Для соціальної роботи це означало, що радикально змінився її статус: відтепер вона належить до галузі знань «соціальне забезпечення», куди, окрім неї, входить напрям підготовки «соціальна допомога». Причому ці дві спеціальності передбачають як бакалаврський, так і магістерський рівні освіти.

Викладачі соціальної роботи доклали чимало зусиль для того, щоб змінити ситуацію, оскільки вона не відповідала міжнародній практиці, а також створювала для вищих навчальних закладів додаткові проблеми з ліцензуванням нової спеціальності. Так, наприклад, Школа соціальної роботи НаУКМА, де навчання соціальної роботи тривало з 1994 р., згідно з новими стандартами освіти змушена була знову отримувати ліцензію на навчання цієї спеціальності, що, по суті, зводилося лише до її перейменування. Оскільки Школа соціальної роботи залучена до співпраці в межах широкої мережі міжнародних професійних організацій (таких як Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи, Міжнародна федерація соціальних працівників, Східноєвропейська субрегіональна асоціація шкіл соціальної роботи), а також підтримує тісні партнерські стосунками з колегами з багатьох університетів Європи та США (Англія Раскін Університет, Велика Британія; Університет м. Любляна, Словенія; Університет Шефілд Халем, Велика Британія; Аліс Соломон Фахгохшуле, м. Берлін, Німеччина; Вільнюський педагогічний університет, Литва; тощо), її викладачі та студенти дуже добре усвідомлювали негативні наслідки зазначених рішень для подальшого розвитку та становлення соціальної роботи.

Міністерство освіти пояснювало зазначені зміни впровадженням в Україні Міжнародної стандартної класифікації освіти – МСКО

(The International Standard Classification of Education – ISCED), а запити фахівців до Міністерства освіти переадресовувалися до Міністерства праці та соціальної політики України. Останнє ж стверджувало, що МСКО-2011 є «для більшості країн базовим кваліфікаційним освітнім стандартом».

Разом з тим у самій Міжнародній стандартній класифікації освіти зазначено, що вона розроблена Інститутом статистики ЮНЕСКО *«не для визначення спеціальностей чи рівнів підготовки, а виключно для міждержавних статистичних досліджень, які уможливлюють адекватне порівняння інформації про освіту в різних країнах»*. Це зауваження є принциповим, оскільки воно спростовує твердження чиновників міністерства про те, що МСКО у багатьох країнах є базовим документом для визначення кваліфікаційного освітнього стандарту. У зв'язку з цим виникає запитання щодо рівня обізнаності керівництва освітою зі змістом зазначеного міжнародного документа та з його призначенням.

Можна зрозуміти логіку авторів МСКО, адже, коли мова йде про статистичну інформацію, соціальна робота може відноситися до «соціального забезпечення» чи «охорони здоров'я», оскільки вона пов'язана із соціальними послугами різного типу, значна частина яких надається в межах системи соціального забезпечення та охорони здоров'я. Але й тут необхідно зважати на особливості соціальної роботи, яка значною мірою залежить від конкретного контексту кожної країни. Якщо у практиці західних країн значна частина соціальних працівників зайнята у сфері охорони здоров'я і працює в госпіталях, різноманітних медичних програмах, то в Україні така практика відсутня. Міністерство охорони здоров'я вимагає від персоналу медичних закладів наявності виключно медичної освіти, посади ж соціальних працівників у штатному розкладі не передбачені. Таким чином, класифікацію МСКО складно застосувати до української соціальної роботи.

Окремого розгляду потребує й інший напрям підготовки – «соціальна допомога» (код напряму підготовки 6.130101), запроваджений постановою Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. Цей напрям, так само як і соціальна робота, належить до галузі знань «соціальне забезпечення». За українським законодавством соціальна допомога стосується матеріальної допомоги, яка надається людям, що перебувають у складних життєвих обставинах. Тому освіта із

соціальної допомоги на рівні магістра викликає щонайменше здивування, та це не заважає їй існувати в Україні уже декілька років поспіль і практично дублювати навчальні плани із соціальної роботи. Також тут варто зазначити, що в міжнародній практиці такої спеціальності чи напряму підготовки немає (принаймні автору статті та її колегам аналогів знайти не вдалося). Цей напрям відсутній і в МСКО.

Аналіз ситуації, що склалася, породжує щонайменше два запитання: «Чим керуються чиновники в Міністерстві освіти, ухвалюючи подібні рішення?» та «Чим вони мали б керуватися?» На перше з них автор статті відповісти не може. Щодо другого запитання, то соціальна робота як академічна дисципліна та професія має давні світові традиції. Основні документи, які визначають її розвиток, давно розроблені й відомі професійній спільноті, хіба що не українським посадовцям. Основні організації, пов'язані із соціальною роботою:

- Міжнародна федерація соціальних працівників (МФСП) – світова федерація національних організацій соціальних працівників із 90 країн, яка представляє понад 750 тисяч соціальних працівників [1];
- Міжнародна рада з питань соціального добробуту (МРСД) – глобальна неурядова організація, що налічує десятки тисяч організацій з усього світу, які активно залучені до програм зі сприяння соціальному добробуту, соціальному розвитку та соціальній справедливості [2];
- Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи (МАШСР) – міжнародна спільнота шкіл і викладачів соціальної роботи, яка підтримує ідеї забезпечення якісної освіти, підготовки та досліджень у сфері теорії і практики соціальної роботи, управління соціальними закладами та визначення соціальної політики. МАШСР представляє 2 тисячі шкіл соціальної роботи [3].

Ці три міжнародні організації засновані 1928 р. і впродовж десятиліть мають офіційний консультативний статус у Раді з економічних і соціальних питань Організації Об'єднаних Націй та в інших структурах ООН і відповідних організаціях.

Здається, що може бути простішим і природнішим, ніж вивчення досвіду та практики західної системи освіти із соціальної робо-

ти, частиною якої, внаслідок приєднання України до Болонського процесу, ми маємо стати? У країнах Європи соціальна робота існує більше століття і викладається у провідних університетах. Згідно із класифікацією, ухваленою в Європейському Союзі (EU Subject Area Codes), соціальна робота віднесена до соціальних наук (шифр 14). Сюди також належать політологія, соціологія, економічні науки, поведінкові науки, психологія тощо. Шифр соціальної роботи у цьому переліку – 14.5. Канада використовує більш розгалужену класифікацію соціальних наук, що включає загальну соціальну роботу, геронтологію, догляд за дітьми та молоддю, корекцію та ін.

Майже десять років тому були ухвалені **«Світові стандарти освіти і підготовки фахівців із соціальної роботи»** (Global Standards for Social Work Education and Training) [4], де визначено стандарти навчальних програм, включно з навчальною практикою, стандарти базових навчальних планів, стандарти стосовно викладацького складу тощо, які також варто було б узяти до уваги вітчизняним чиновникам від науки.

Соціальна робота, за визначенням Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи та Міжнародної федерації соціальних працівників, ухваленим у липні 2014 р., є «*професійною діяльністю та академічною дисципліною, яка сприяє соціальним змінам та соціальному розвитку, соціальній згуртованості, активізації та звільненню людей. Центральне місце в соціальній роботі посідають принципи соціальної справедливості, прав людини, колективної відповідальності й поваги до різноманітності. Підкріплена теоріями соціальної роботи, соціальними і гуманітарними науками, а також інформацією про локальні осередки, соціальна робота залучає людей і структури для вирішення життєвих проблем та підвищення добробуту суспільства*» [5].

Що стосується України, то поширене тут визначення соціальної роботи не тільки не має нічого спільного з наведеним вище, а й суперечить звичайній логіці. Згідно із Законом України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», *«соціальна робота <…> – діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ, що здійснюють соціальну роботу <…>, а також фахівців із соціальної роботи та волонтерів, яка спрямована на соціальну підтримку сімей, дітей та молоді, забезпечення їхніх прав*

і свобод, поліпшення якості життєдіяльності, задоволення інтересів та потреб» [6]. Це визначення містить принаймні два спірних твердження щодо соціальної роботи. По-перше, соціальна робота – це професійна діяльність, а не діяльність волонтерів. По-друге, ключове місце у структурі соціальної роботи займають саме потреби суспільства, а не «задоволення його інтересів». Недоцільним є також термін «життєдіяльність», адже в соціальній роботі прийнято говорити про «якість життя».

Закон також містить дещо дивні визначення видів соціальної роботи: соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальний супровід. Це не дуже схоже на те, якою вбачають соціальну роботу автори документа «**Світові пріоритети соціальної роботи і соціального розвитку: зобов'язання щодо дій»**, де зазначається, що в 2012–2016 рр. соціальна робота має бути зосереджена на таких сферах, як [7]:

– сприяння соціальній та економічній рівності;
– обстоювання гідності та цінності людини;
– сприяння стабільності навколишнього середовища;
– зміцнення визнання важливості відносин між людьми.

Очевидно, що проблеми у сфері освіти із соціальної роботи мають безпосередній вплив і на її практику, оскільки породжують ухвалення на державному рівні законодавчих документів сумнівної якості, які, у свою чергу, підсилюють плутанину й негативно позначаються на авторитеті соціальної роботи, створюють перепони та загрози для її розвитку.

Восени 2013 р. ЮНЕСКО в черговий раз переглянула Міжнародну стандартну класифікацію освіти й запропонувала її новий варіант, який містить галузь знань «Здоров'я та добробут» (в українській традиції перекладу – «соціальне забезпечення»), шифр 09, а рубрика «деталізація» включає напрям підготовки «соціальна робота та консультування» за шифром 0923 [8].

Як відреагує Міністерство освіти на нові зміни Міжнародної стандартної класифікації освіти? Чи це означатиме зміни для соціальної роботи і якими будуть ці зміни? Можливо, чиновникам від освіти допоможе інформація, розміщена на офіційному сайті Європейської комісії, де створено відповідну електронну систему зіставлення міжнародної та європейської стандартних класифікацій освіти. Соціальна робота представлена в них як за МСКО, так і за

європейською класифікацією: 0923: Social work and counselling (14.5 – 762) [9].

У підсумку можна зробити висновки, що для освітньої політики, спрямованої на подальший розвиток та професіоналізацію соціальної роботи, важливо:

– визначити, хто і яку роль відіграє у формуванні стратегії та концепції розвитку освіти із соціальної роботи, оскільки існуюча сьогодні практика дозволяє чиновникам від освіти ухвалювати самостійні рішення щодо відповідної спеціальності, керуючись виключно власними, часто недостатніми знаннями й обмеженими уявленнями;
– ґрунтуватися на чинних міжнародних стандартах під час формування відповідного законодавчого регулювання освіти із соціальної роботи, зокрема галузевих стандартів, організації та проведення практики;
– брати до уваги особливості забезпечення наукової дисципліни: відсутність викладачів з ученими ступенями та званнями, обмеженість досвіду соціальної роботи,нерозуміння її суті значною частиною державних службовців, уповноважених ухвалювати необхідні рішення в Міністерстві соціальної політики (доказом останнього є інтерпретація предмета діяльності соціальних працівників та змісту соціальної роботи, представлених у Законі України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» та Законі України «Про соціальні послуги»);
– знайти порозуміння з Міністерством юстиції, яке протидіє використанню нових понять і визначень, відсутніх у чинних законах України. Ця протидія є суттєвою перешкодою для розвитку соціальної роботи як професії, оскільки не дозволяє легалізувати її інноваційні практики (прикладом може бути поняття «супервізія», яка є складовою частиною як практичної соціальної роботи, так і процесу навчання);
– підсилити роль академічної спільноти, яка з часу виникнення соціальної роботи в Україні відіграє основну роль в її інституціоналізації та розвитку;
– ініціювати й підтримувати відповідні дослідження, спрямовані на вивчення національного досвіду розвитку освіти із соціальної роботи та розуміння її особливостей, враховувати результати цих досліджень під час ухвалення рішень стосовно подальшого роз-

витку дисципліни. Це набуває особливого значення у процесі реформування освіти в Україні, оскільки дозволяє краще розуміти професійні інтереси зацікавлених сторін, насамперед академічної спільноти.

Література

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.icsw.org.

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iassw-aiets.org.

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ifsw.org.

4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iassw-aiets.org/global-standards-for-social-work-education-and-training.

5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ifsw.org/news/update-on-the-review-process-of-the-definition-of-social-work/.

6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2558-14.

7. Світові пріоритети соціальної роботи і соціального розвитку: зобов'язання щодо дій [Електронний ресурс] / Пер. з англ. Т. Семигіної та О. Бойко. Англомовний текст. – Режим доступу: http://cdn.ifsw.org/assets/globalagenda2012.pdf.

8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uis.unesco.org/Education/Documents/isced-fos-consultation-draft-2013-en.pdf.

9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/education/tools/isced-f_en.htm.

Розділ 3
РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Процес економічних реформ полягає у зміні правил та порядку використання економічних ресурсів, організації і регулювання економічної діяльності.

Доповідачі на панелях конференції «Актуальні напрями реформування економіки України», «Модернізація аграрного сектору економіки України» наголошували, що, по суті, процес реформування включає інституціалізацію економічної діяльності, яка означає впровадження нових «правил, механізмів, що забезпечують їх виконання, та норм поведінки, які структурують взаємодії між людьми». Було зауважено, що інститути є неоднорідними й у їх складі мають бути виділені відносно незалежні та в той же час взаємопов'язані елементи різного порядку й різних форм прояву, як, по-перше, неформальні норми; по-друге, формальні правила, якими люди мають керуватися в своїй суспільній діяльності; по-третє, організаційні структури, які забезпечують дотримання норм та правил, їх підтримку, а також упорядковують взаємодії суб'єктів.

Аграрний сектор економіки України характеризується потенціалом виробництва, що значно перевищує потреби внутрішнього ринку. Тому за умови визначення чітких стратегічних пріоритетів вітчизняний аграрний сектор, з одного боку, може стати локомотивом розвитку національної економіки та її ефективної інтеграції в світовий економічний простір, а з іншого – забезпечити зростання доходів задіяних в аграрній економіці сільських мешканців, що складають понад третину всього населення України, дати мультиплікативний ефект у розвитку інших галузей національної економіки. Учасники конференції запропонували механізми й інструменти реалізації аграрної політики та їх адаптацію до наявних або перспективних стратегій розвитку аграрного сектору України.

Пропозиції учасників конференції

1. Економічна політика держави має бути націлена на зміцнення фінансової автономії органів місцевого самоврядування, зменшення залежності від центральних органів державного управління за умови забезпечення прозорості й транспарентності міжбюджетних фіскальних відносин.
2. Фіскальна політика України має бути оптимізована у бік зниження податкового навантаження та розширення податкової бази за рахунок упровадження прогресивного оподаткування автомобілів.
3. Модернізація та розвиток інститутів, механізмів і моделей державного управління національним господарством має здійснюватись із залученням громадянського суспільства до прийняття управлінських рішень.
4. Економічні реформи мають здійснюватись на основі імпорту провідного світового (європейського) досвіду демократичної інституціалізації соціально-ринкової держави. Для забезпечення успіху реформ мають бути сформовані умови ефективності імпорту інституцій.
5. Модернізація аграрного сектору України потребує гармонізації стандартів харчової продукції до європейських норм та державної консультативної підтримки експортного потенціалу АПК.

Сергій Щербина

співмодератор економічних панелей
конференції «Будуємо нову Україну»

Fulbright Scholar Program, 2004–2005,
University of Wisconsin

Актуальні напрями реформування економіки України

FISCAL DECENTRALIZATION IN UKRAINE: MODERN STATE AND CHALLENGES

Sergii Slukhai
Professor, Faculty of Economics,
Kyiv National Taras Shevchenko University

Fulbright Scholar Program, 2000–2001,
Indiana University, Bloomington

Abstract. Implementation of the Budget Code provisions (2001) has not improved situation in public sector as concerns fiscal decentralization; an opposite trend has prevailed which contributed to aggravation of the country's fiscal problems.

Keywords: fiscal decentralization, public finance, fiscal equalization.

Анотація. Запровадження положень Бюджетного кодексу (2001) не поліпшило ситуації у державному секторі стосовно фіскальної децентралізації; переважав протилежний тренд, який сприяв посиленню фінансових проблем країни.

Ключові слова: фіскальна децентралізація, суспільні фінанси, фінансове вирівнювання.

Fiscal decentralization is a policy and process aiming to endow local democracy institutes (bodies of self-government) with fiscal resources and responsibilities.

The scale and intensity of fiscal decentralization is preconditioned by peculiarities of the country's intergovernmental fiscal relations, assignment of governmental functions and revenues within its system. Thus, it also depends on a variety of institutional, political, and economic factors which shape the specific public administration sector. Ukraine as a transition country which gained independence after the disintegration of the Soviet Union in 1991 has inherited some issues from the soviet past that have an impact on its public finance. Even now the remnants of a socialist past, when there was no place for subnational fiscal autonomy and sound fiscal management, are still at play.

After gaining independence in 1991, Ukraine, being a unitary state, naturally tended to practice a centralistic model of fiscal federalism [1]; this

[1] According to Söderström [6], there are three possible models of fiscal federalism: centralistic (often seen in unitary states), fragmented localistic (mostly prevailing in federal states), and pragmatic (Scandinavia).

fact does have an impact on the shape of its intergovernmental system in general, and the transfer system in particular. When analyzing the current legal base and actual practice of intergovernmental finance in Ukraine, one will find a kind of duality: on the one hand, some state functions are handed down through the Law on Local Self-Government to bodies of local self-governance of different levels, which corresponds to predictions of fiscal federalism literature. However, on the other hand, actual implementation of these functions is mostly vested onto the national government (further referred to as NG) bodies – district and region state administrations, which are appointed and accountable to the President of Ukraine (a minor exclusion is cities of national and regional importance which comprise only 0,6 % to total number of the territorial units). This means that actually bodies of self-government in Ukraine enjoy a very limited scale of own competence combined with low autonomy for its realization. In the course of the recent Ukrainian revolution 2013–2014, many subnational governments overtook the functions delegated before to the state administrations and began to form own executive bodies. This triggered the state's decentralization efforts, which promise to result in a far-reaching reform of public finance aiming to significantly increase SNGs' economic and fiscal weight at city and village levels.

At the beginning of the period of intensive nation-building, responsibility for many public expenditures was vested onto SNGs without respective compensation in the form of new revenue sources or intergovernmental money transfers; this made SNGs fully dependent on the NG decisions. As one of the earliest studies of Ukrainian intergovernmental finance stated, public expenditures were assigned mainly in line with the principle of correspondence, but fell short in stability [2, p. 290], though his assignment had no legal base. In 2001, when the Budget Code was adopted, the delineation of responsibilities and revenue sources was done at last. Nevertheless, the analysis of legal rights to execute certain expenditures demonstrates that most public goods delivered by SNGs actually belong to "delegated" responsibilities which are mandated and fiscally supported by the state. Lunina [8] suggested this share of stately mandated functions in terms of expenditures exceeds 90 % of SNGs' expenditure liabilities.

Actually, even after the enactment of the Budget Code in 2001, to date SNGs remain deprived of the ability to manage their finance and assets. In many cases they formally bear responsibility for certain public functions (such as general secondary education or primary health care), but

have no possibility to manage the basic factors affecting their expenditures, such as salaries and wages; they also have no right to hire and fire managers of subordinated public institutions (local state administrations do this), or to set standards of service delivery etc. They even cannot hold accounts in the financial institutions of their choice – only in the State Treasury.

Within this context, it is worth discussing trends in public expenditure assignment in Ukraine, which is conventionally understood as an index of decentralization [1; 3]. Figure 1 demonstrates that a trend to increasing the relative size of public administration sector in GDP generally dominates, being supported by a very slight increase in the relative role of the subnational sector within it. The problem with this index is that GDP expenditure share does not really reflect the real extent of fiscal decentralization. In Ukraine, as shown above, most public expenditures at the subnational level are administered by the state authorities, not by SNGs.

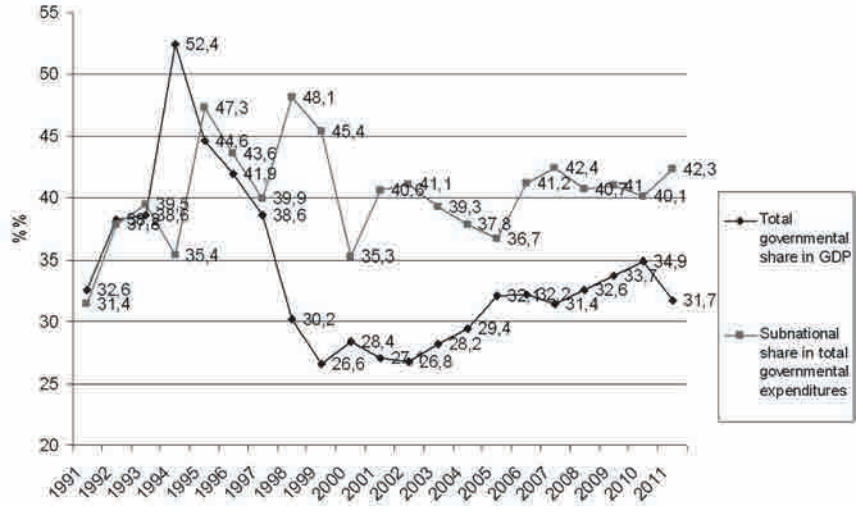

Figure 1. Total government share in Ukrainian GDP and subnational share in total government expenditures, %%

As concerns public revenues, the trends here are just the opposite. The data (see Table 1) demonstrates that SNGs' role in redistribution of GDP has constantly diminished through the years. Starting with about 46% at the moment of gaining independence (1991), the total subnational share in public revenues (transfers excluded) has actually halved – it had

dropped to about 23 % by 2012. The NG has gained a much bigger role in subsidizing SNGs and making them more dependent on its decisions concerning the fiscal support granted.

Table 1. **Distribution of revenues among government levels (intergovernmental transfers excluded), %%**

Governmental levels	1991	1995	2000	2005	2010	2011	2012
National	54,1	47,6	70,9	77,3	74,4	78,3	77,4
Total subnational	45,9	52,4	29,1	22,7	25,6	21,7	22,6
Regional	9,8	24,8	12,2	7,3	8,9	7,7	8,6
Cities of regional significance	25,6	17,6	10,2	11,3	11,8	9,4	9,2
Districts	6,3	7,5	4,8	1,8	2,4	2,1	2,1
Total for SNGs of subdistrict level	4,2	2,5	1,9	2,3	2,5	2,5	2,7

Source: Own calculations based on MoF data.

While observing two opposing trends (a growing subnational share in expenditures and a diminishing one in revenues) one could draw the conclusion that this will result in a soaring vertical imbalance, which has to be covered by use of vertical intergovernmental transfers. Respectively, the composition of subnational revenues has also changed.

An important component of intergovernmental finance in Ukraine is direct fiscal transfers. As the data in Table 2 demonstrates, the intergovernmental transfer system in Ukraine displays the following trends: (a) growing dependence of SNGs on fiscal transfers, (b) gradual substitution of NG's discretionary transfers (mutual settlements and budgetary loans) for formula transfers (grants) and (c) substitution of general transfers ("grants") for earmarked ones ("subventions").

Table 2. **Dynamics of different types of fiscal transfers, %%**

Year	Transfer share in SNG total revenues	Out of total transfer mass:			
		Mutual settlements	Grants	Intergovernmental loans	Subventions
1991	14,4	34,8	55,9	9,2	–
1995	4,9	51,7	40,3	8,0	–
2000	22,9	0,2	96,5	1,9	2,4
2005	43,5	–	61,8	–	38,2
2010	48,8	–	56,8	–	43,1
2011	52,3	–	50,7	–	49,3
2012	55,2	–	48,7	–	51,3

Note: Until 1995, grants were referred to as "subventions".
Source: Own calculations based on MoF data.

The growing SNG dependence on transfers could signalize a soaring vertical imbalance and diminishing local fiscal autonomy. An elimination of discretionary transfers could be judged as a positive development, since it has made transfer allocation more objective and predictable. Increasing relative importance of earmarked transfers could be hardly judged positively, because earmarking puts additional restrictions on SNGs' fiscal policy and may distort their spending priorities.

Among the different reasons for implementing some kind of intergovernmental transfer policy, bridging the vertical fiscal gap is the less controversial one. A gap between revenue capacity and expenditure liability of governmental levels, "vertical fiscal imbalance" (further referred to here as VFI), is quite big in Ukraine, as in many other transition nations. Conventionally, VFI could be measured as a relation between the revenue and expenditure shares of different governmental tiers.

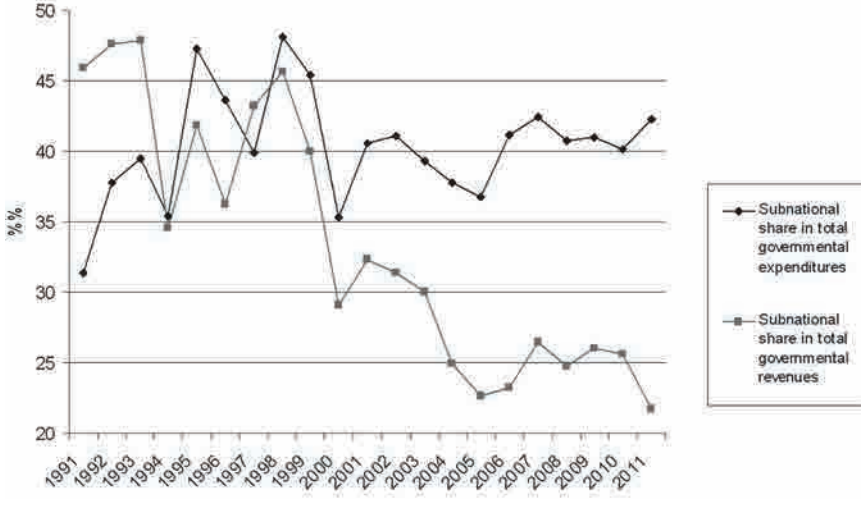

Figure 2. Subnational shares in total government revenues and expenditures (direct fiscal transfers excluded), %%

As shown in Figure 2, during the years 1991-1993 and in 1997, the subnational revenue share exceeded the expenditure share; since 1998, the situation has reversed: a trend towards further VFI increase has dominated. In 1998, VFI was only 2,4 percent points, but it soared by 2011 by almost 10 times (!), reaching 20,6 percent points. The soaring VFI in

Ukraine contributes to the growing need for direct fiscal transfers, and to SNGs' indebtedness.

Besides VFI, significant inter-territorial disparities are present in Ukraine, which could be measured with Gross Regional Product (further referred to here as GRP) and subnational *per capita* revenues.

Table 3 presents data on existing economic differences among macro-regions. In terms of economic development, the Center and the East are significantly ahead of the South and, especially, the West. The former are more specialized in manufacturing and the latter ones in agriculture. Respectively, the economy of Central and Eastern macro-regions attract much more investment (especially DFI [1]), is more export-oriented in comparison to the South and West. As a result, we observe a sizeable gap in terms of total regional production measured by GRP: production in the South and West comprises about half of what is produced in the Center and East.

Table 3. **Economic indicators of macro-regions (in *per capita* terms), 2012**

Macro-regions	Total annual investments UAH	Industrial production, UAH	Agricultural production, UAH	Export, USD	Cumulative DFI, USD	GRP, UAH
West	3281	11 297	4610	536	371	17 323
Center	9258	33 737	6935	1569	2155	33 956
South	5410	20 219	4221	1086	558	23 310
East	6087	49 223	3222	2402	1131	34 303

Source: Own calculations based on data of the State Statistics Service of Ukraine.

Having in mind such significant economic differences, one should assume that a situation of this type must call for a massive use of equalization transfers because differences in per capita GRP would be reflected in big differentials as concerns per capita revenues and expenditures. In a unitary state like Ukraine, this situation would be considered as unfair. Inter-regional fairness should be manifested in redistribution from the urbanized industrial Center and East in favor of the rural agricultural South and West [4]. As the data in Table 4 demonstrates, these expectations are not fully realized. SNGs in the Center, South and East actually had the same level of per capita revenues at the intermediate equalization stage in 2012 (see Table 4 below), and only the West demonstrates a significant deficiency as concerns revenue collection. It is no surprise that SNGs in

[1] DFI stands here for "direct foreign investments".

the West received also the highest revenue support in comparison to the other macro-regions[1].

Table 4. ***Per capita*** **subnational revenues in macro-regions, 2012**

Macro-regions	Total subnational revenues, transfers excluded, UAH	Total subnational revenues, transfers included, UAH	Total subnational revenues, transfers included, to total revenues without transfers
West	1,405	4,675	3,3
Center	2,414	5,320	2,2
South	2,271	4,754	2,1
East	2,534	4,840	1,9

Source: Own calculations based on data of MoF.

A more interesting observation is the fact that SNGs virtually in all regions receive fiscal support from the NG that at least doubles their revenues. This means that fiscal equalization in Ukraine occurs with intensive NG intervention, unlike in the models analyzed by R. Musgrave [5] where the NG does not intervene into inter-territorial redistribution and only intermediates equalization by redistributing the funds.

The growing extent of NG intervention into subnational finance is objectively motivated by the substantial economic differentiation among the regions, and could be measured by *per capita* GRP, calculated in Ukraine since 1995. GRP is the most suitable tool for measuring interregional differentials, as it is more strongly related to regional economic capacity than *per capita* revenues, which include net transfers. Table 5 shows the growing economic inequality among the regions. In 1995, the GRP maximum/minimum ratio was 2,7 to 1, but in the middle of the first decade of the 2000s it exceeded 6 to 1, and has remained this high. As a result, differences in social development across the regions became more visible, too, triggering inter-regional and international migration of production factors. In addition, it generated significant differences in fiscal endowment of SNGs, as data in Table 4 suggested, which required equalization measures from the NG's side.

[1] It should be mentioned here that, in the long run, scale of the fiscal flows in favor of specific regions has changed. Data series since independence show that some shifts in economic development have really occurred: the South and West have demonstrated higher economic growth and better demographic trends in comparison to the Center and East. But this outdistancing is not big enough to consider the possibility of the two former overtaking the latter within the foreseeable future [7].

Table 5. **Regional differentiation of *per capita* GRP in Ukraine (UAH)**

Year	Average value	Variation coefficient	Minimum	Maximum	Maximum to minimum
1995	970	0,232	507	1368	2,7 / 1
2000	2788	0,340	1411	5965	4,2 / 1
2005	9373	0,486	4603	28 780	6,25 / 1
2010	23 600	0,486	10 939	70 424	6,44 / 1

Source: own calculations based on MoF data.

Our analysis showed that Ukraine since independence had not taken definite steps in direction of real fiscal decentralization. Implementation of the Budget Code provisions has not reversed a general trend to fiscal centralization which is just opposite to the world-wide developments vector. Fiscal centralization, in its turn, called for paternalistic policy of the state towards regions which has its manifestations in growing scale of redistribution among subnational governments of different levels. The opportunity cost of intensive fiscal equalization includes significantly increased transfer dependence of subnational governments and, as theory predicts, diminishing incentives for regional and local authorities in making efforts towards generating sufficient revenue flows and better expenditure management.

Now we have a good chance to step a path of modern development in public finance by assigning subnational governments important public functions and granting them sufficient fiscal endowment. But this will be not enough in order to achieve publicly desirable results. Some institutional changes like vesting local governments with majority of powers executed at the moment by the local state administrations, instituting executive bodies formed by respective local governments at district and region levels, granting local governments a full right to run locally provided public services in education, security, culture and healthcare spheres. And of course, a very important prerequisite for successful decentralization should be accountability of local government in order to minimize corruption and secure maximal community involvement into decision making.

References

1. *Bergvall D., Charbit C., Kraan D.-J. and Merk O.* (2006) "Intergovernmental Transfers and Decentralized Public Spending", OECD Journal on Budgeting. – 5 (4). – P. 111–158.

2. *Bird R. M., Ebel D. R. and Wallich Ch.* (1995) (eds) Decentralization of the Socialist State: Intergovernmental Finance in Transition Economies, Washington, D. C.: The World Bank.

3. *Bird R., and Wallace S.* (2001) "Fiscal Decentralization: the Provincial-Local Dimentions", Public Finance in Developing and Transition Countries: A Conference in Honor of Richard Bird Conference Papers (International Studies Program, Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University).

4. *Martinez-Vasquez J. and Thirsk W. R.* (2011) Fiscal Decentralization in Ukraine: Accomplishments and Challenges in the Transition, New York: Nova Science Publishers, Inc.

5. *Musgrave R. A.* (1961) "Approaches to a Fiscal Theory of Political Federalism", in: Public Finances: Needs, Sources, and Utilization, pp. 97–134, Washington, D.C.: NBER.

6. *Söderström L.* (1998) "Fiscal Federalism: the Nordic Way", in: J. Rattsø (ed) Fiscal Federalism and State-Local Finance: The Scandinavian Perspective, pp. 3–18, Cheltenham, UK – Northhampton, MA: Edward Elgar.

7. *Ілларіонов А.* Тектонічні зрушення між макрорегіонами України. Accessed on May 23, 2014. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Illarionov_Tektonichni_zrushennya.htm.

8. *Луніна І. О.* Державні фінанси України в перехідний період. – Харків: Форт, 2000.

ЯКИМ МАЄ БУТИ ФІСКАЛЬНЕ НАВАНТАЖЕННЯ В УКРАЇНІ?

Вдовиченко Артем Миколайович
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу економіко-математичного моделювання,
аналізу та прогнозів Науково-дослідного інституту фінансового права

Fulbright Faculty Development Program, 2010–2011,
The University of Oklahoma

Анотація. У статті автор ставить за мету емпірично оцінити рівень фіскального навантаження на економіку, що максимізує темпи економічного зростання в Україні. Застосовуючи економетричний підхід, автор робить висновок, що при рівні фіскального навантаження близько 30 % ВВП темпи зростання економіки в Україні не пригнічувались надмірним розміром публічних фінансів.

Ключові слова: фіскальне навантаження, темпи економічного зростання, економічні втрати, оптимальне оподаткування.

Abstract. In the paper the author aims to assess empirically the level of fiscal burden, maximizing economic growth in Ukraine. Using econometric approach, the author concludes that at the level of fiscal burden of about 30 % GDP growth rate of Ukrainian economy is not suppressed by excessive size of public sector.

Keywords: fiscal burden, economic growth rate, economic loss, optimal taxation.

Одним із напрямів реформування фіскальної політики є переорієнтація бюджетного процесу з видаткової частини на дохідну. Бюджет має формуватися виходячи зі здатності економіки сплатити певний обсяг податків, а не з потреб на видатки, які визначає уряд. Досягнення цієї мети приведе до серйозних структурних змін у фіскальній політиці та економіці, оскільки обсяг податкових надходжень буде відповідати реальним можливостям економіки й залишати у підприємств достатній ресурс для здійснення як поточної діяльності, так і інвестицій у майбутній розвиток. Першочерговою проблемою при розробленні заходів із досягнення даної мети є визначення цього реально можливого, «недестимулюючого» рівня податкового навантаження. Оцінка такого податкового навантаження є надскладною комплексною проблемою, яка починається з визначення того, що саме ми маємо на увазі під термінами «оптимальний», «реально можливий», «природний» рівень оподаткування, та має своє продовження у теоретичних моделях визначення оптимального

оподаткування, що значно різняться своїми припущеннями, і закінчується технікою проведення емпіричних оцінок, на які негативно впливає низька якість даних і стандартні економетричні проблеми на кшталт ендогенності.

У даній статті ми ставимо за мету на основі емпіричних даних і з використанням удосконалених економетричних підходів визначити той рівень податкового навантаження для України, при якому темпи зростання вітчизняної економіки були максимальними. Варто наголосити, що отримані результати не є оптимальним рівнем оподаткування, оскільки дана концепція може існувати тільки в теорії. Наведені параметри також не є природним рівнем оподаткування, оскільки немає гарантії, що вони відповідали природній схильності підприємств сплачувати податки або їх природній потребі в інвестиціях та обігових коштах. Однак отримані рівні податкового навантаження вказують на ті параметри, за яких темпи економічного зростання в Україні за наявної структури і правил функціонування податкової системи, з урахуванням низки інших факторів, історично були найвищими.

Для оцінки рівня податкового навантаження, що історично максимізував темпи економічного зростання в Україні, ми використовували підхід Джеральда Скаллі, описаний і реалізований у деяких працях [4]. Як і Скаллі, ми передбачаємо певну квадратичну залежність між темпами економічного зростання та податковим навантаженням, що дає можливість розрахувати точку локального екстремуму й визначити рівень навантаження, при якому темпи зростання економіки були максимальними. Аналітично наш підхід можна відобразити так:

$$ld_{GDP} = \alpha_1 + \Sigma\, \alpha_i X_i + \beta T + \gamma T^2 + \varepsilon, \qquad (1)$$

де ld_{GDP} – темпи зростання реального ВВП, виражені через перші різниці логарифмів, X_i – контрольні змінні, які також мають вплив на темпи зростання економіки, T – рівень податкового навантаження щодо ВВП, ε – випадкові залишки моделі. Після оцінки коефіцієнтів моделі рівень податкового навантаження, що максимізує темпи економічного зростання, може бути визначений таким чином:

$$\frac{\partial ld_{GDP}}{\partial T} = \beta + 2\gamma T \xrightarrow{yields} \frac{\partial ld_{GDP}}{\partial T} = 0 \text{ якщо } T = -\frac{\beta}{2\gamma}. \qquad (2)$$

При запропонованому підході для отримання якісних результатів необхідно провести незміщені оцінки необхідних коефіцієнтів. Подібні оцінки можуть бути здійснені за умови досить повної специфікації моделі, тобто включення змінних, що добре описують темпи зростання ВВП, та застосування коректних методів розрахунку коефіцієнтів.

Перша відмінність нашого підходу полягає в тому, що ми включаємо в регресію ряд змінних, які враховують особливості функціонування економіки України й тому дозволяють більш коректно оцінити необхідні коефіцієнти. Оскільки економіка України є малою, відкритою та енергозалежною, ми включили міжнародні індекси цін на енергетичні товари (нафта, газ, вугілля) (*F*) і товари харчової і металургійної промисловості (*NF*). Для врахування впливу міжнародного балансу цін і внутрішньої монетарної політики ми також включили реальний ефективний обмінний курс (*REER*) як пояснювальну змінну.

Друга відмінність полягає у контролі результатів оцінки регресій через застосування МНК на наявність гетероскедастичності й автокореляції залишків. Наявність цих дефектів зміщує оцінку стандартних похибок коефіцієнтів, тому виникає ймовірність помилкового визнання коефіцієнта нульовим або статистично значущим. У разі підтвердження гіпотези про наявність гетероскедастичності або автокореляції залишків ми застосовували HAC-коваріаційну матрицю, що значно пом'якшує проблеми й дозволяє отримати робастні стандартні похибки.

Оскільки оцінки проводяться виключно для України, то ми мали справу з аналізом часових рядів. У випадку з податковим навантаженням і темпами економічного зростання зручним форматом даних є щорічна статистика, однак для України складно створити довгі часові ряди (кількість спостережень не перевищує 20), що значно обмежує спектр моделей, які можуть застосовуватися, і змінних, які можуть входити у регресію. Саме це є причиною невеликої кількості змінних, які ми включили в модель економічного зростання. Квартальна статистика ВВП і фіскальних змінних часто буває неякісною і викривленою. Найпростішою вадою таких даних є значна сезонність. Але є й більш критичні проблеми – це передусім відірваність деяких фіскальних показників від реальних економічних процесів, які теоретично мають бути пов'язані. Для прикладу можна навести авансову сплату податку на прибуток підприємств або адміністра-

тивно визначену суму податків і зборів, які мають бути сплачені до бюджету. Якщо для річних даних набір динамічних зв'язків є невеликим, то для квартальних даних вловити стійкі динамічні співвідношення між змінними буває досить складно, оскільки вплив може проявлятися через 7–8 кварталів і не бути одностороннім. Зазначені фактори часто змушують дослідників використовувати громіздкі моделі, які вимагають великої кількості даних.

У нашому досліджені ми провели оцінки як для річних даних, так і для квартальних. Моделі на основі квартальних даних можуть розглядатися як перевірка робастності результатів моделей на основі річних даних. Щоб уловити динамічні зв'язки між податковим навантаженням і темпами економічного зростання, ми побудували ряд моделей, де змінна податкового навантаження вводилася з певним лагом (від 0 до 2-го лага для річних даних і від 0 до 5-го лага – для квартальних).

Змінні, що відображають квартальні темпи зростання реального ВВП і податкового навантаження, були сезонно згладжені за допомогою фільтра «Census X12». Щоб врахувати ефект неподаткових соціальних обов'язкових платежів, ми також включили до розрахунків власні надходження Пенсійного фонду України. Таким чином було оцінено рівень податкового (TAX – відношення суми податку на доходи фізичних осіб, податку на прибуток підприємств, ПДВ, акцизного збору до ВВП) та фіскального (FISC – відношення суми всіх зазначених податків і власних надходжень Пенсійного фонду України до ВВП) навантаження, що історично максимізували темпи росту економіки в Україні.

Річні дані аналізувалися за 1998–2013 рр. Загальне уявлення про динаміку податкового й фіскального навантаження (основні податки плюс власні доходи Пенсійного фонду України) та співвідношення з темпами реального економічного зростання можна сформувати на основі рисунка 1.

З рисунка 1 видно, що загалом простежується негативний зв'язок між рівнем фіскального або податкового навантаження й темпами економічного зростання.

Функціональна залежність між змінними на рисунку 1 не видається строго лінійною, до того ж її форма може змінитися при введенні деяких інших контрольних змінних. **Мета** нашого **дослідження** – протестувати гіпотезу на наявність квадратичної залежності, а в разі її підтвердження розрахувати рівень фіскального й податкового

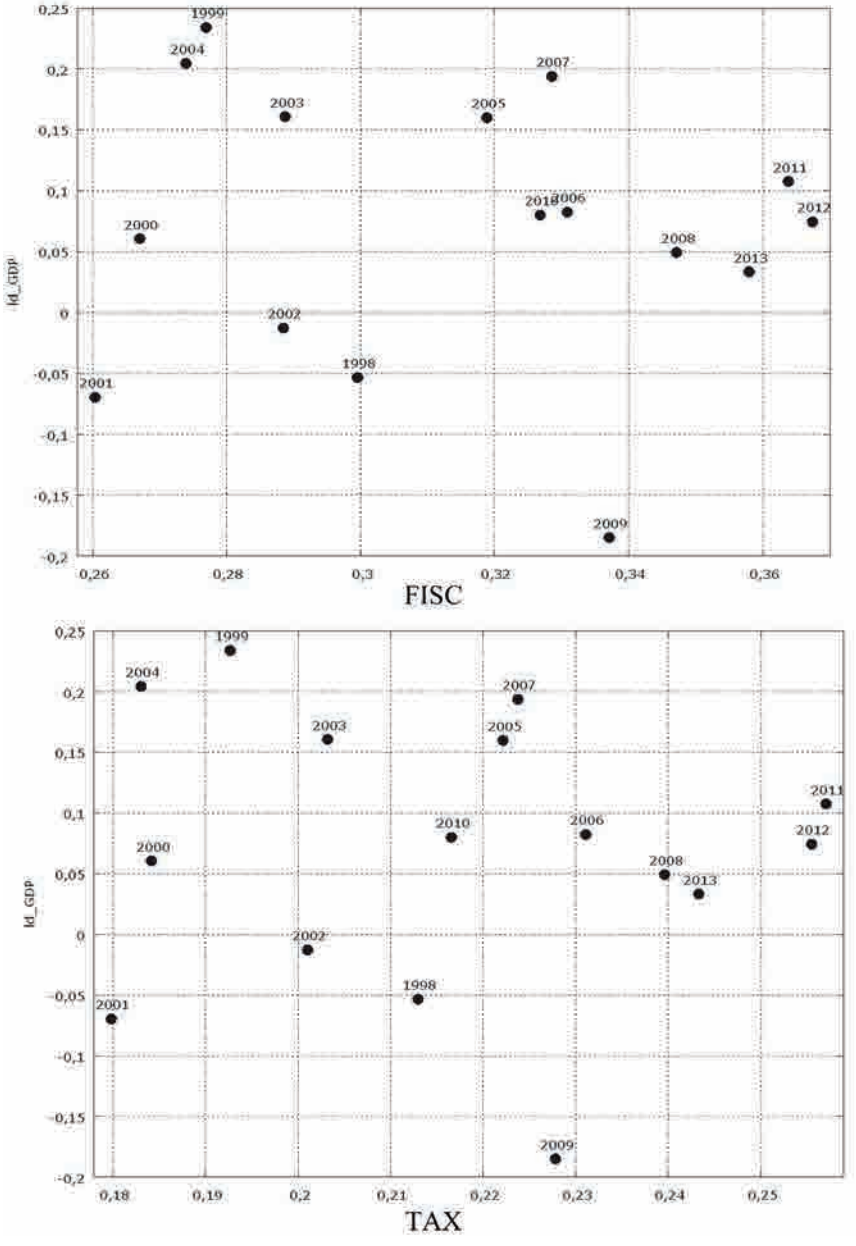

Рис. 1. Співвідношення фіскального (FISC) та податкового (TAX) навантаження на економіку й темпів зростання реального ВВП (ld_GDP)

Джерело: розраховано автором на основі офіційних даних [1, 2, 3].

навантаження, що максимізують темпи економічного зростання. Результати оцінювання для річних і квартальних даних, що проводилося за алгоритмом, описаним вище та з використанням моделі (1), наведено в таблицях 2–5.

Таблиця 2. **Результати оцінювання фіскального навантаження, що максимізує темпи економічного зростання в Україні на основі річних даних (1998–2013 рр.)**

	0 lag		1 lag		2 lag	
Const	–2,51	–5,15	**–9,06**	**–8,45**	**–7,31**	**–7,24**
FISC	10,25	30,17	**51,8**	**49,4**	**42,05**	40,8
FISC²	–15,83	–57,54	**–82,2**	**–80,75**	**–67,15**	–66,22
NF		0,0005		–0,00098		0,00125
F		0,004		0,0017		–0,0003
REER	0,009*	0,0096	0,01	0,0096	0,0086	0,009
Тест на нормальність	P=0,66	P=0,457	P=0,44	P=0,59	P=0,335	P=0,265
Тест Вайта	P=0,1	P=0,45	P=0,34	P=0,14	P=0,57	P=0,45
Автокореляція (2-го порядку)	P=0,27	P=0,428	**P=0,037**	**P=0,025**	P=0,6	P=0,81
Рівень навантаження, що максимізував темпи економічного росту (% ВВП)			**31,5**	**30,6**	**31,3**	

* Напівжирним шрифтом виділено коефіцієнти, що є статистично значимими на 5 % рівні.

Джерело: розраховано автором на основі офіційних даних [1, 2, 3].

У представлених таблицях наведено оцінені коефіцієнти, їх статистичну значущість, тестову статистику для основних проблем МНК-оцінок та розрахований рівень фіскального, податкового навантаження в Україні відповідно до формули (2).

Таблиця 3. **Результати оцінювання податкового навантаження, що максимізує темпи економічного зростання в Україні на основі річних даних (1998–2013 рр.)**

	0 lag		1 lag		2 lag	
Const	–0,74	–1,835	**–6,96**	**–6,87**	**–5,46**	–5,41
TAX	–0,728	9,231	**56,6**	**57,5**	42,53	41,14
TAX²	2,031	–30,55	**–130,1**	**–136,6**	–96,9	–94,95
NF		0,0006		–0,002		0,0005
F		0,002		0,0025		6,223e–05
REER	0,009*	0,01	0,009	0,009	0,009	0,0097

Продовження табл. 3

	0 lag		1 lag		2 lag	
Тест на нормальність	P=0,502	P=0,38	P=0,462	P=0,69	P=0,686	P=0,461
Тест Вайта	P=0,148	P=0,527	P=0,252	P=0,14	P=0,403	P=0,337
Автокореляція (2-го порядку)	P=0,382	P=0,235	P=0,104	P=0,155	P=0,989	P=0,94
Рівень навантаження, що максимізував темпи економічного росту (% ВВП)			21,75	21,05		

* Напівжирним шрифтом виділено коефіцієнти, що є статистично значимими на 5 % рівні.

Джерело: розраховано автором на основі офіційних даних [1, 2, 3].

У таблицях 2–3 наведено результати для річних даних. Оцінка моделей проводилася для специфікацій з 0–2 лагами та з включенням і вилученням змінних, які позначали коливання зовнішніх цін. Ураховуючи досить низьку кількість спостережень, вилучення двох змінних могло мати значний вплив на результати. Наведені розрахунки свідчать про те, що рівень фіскального навантаження на економіку мав би становити приблизно 31 % від ВВП. Для податкового навантаження показник, який максимізував темпи зростання ВВП, становить 21–22 %.

Регресії для квартальних даних оцінювалися за тим самим принципом, що й для річних, однак додатково було введено змінну (DUM), яка позначала транзитивний шок четвертого кварталу 2008 р. та першого кварталу 2009-го, досліджувалися моделі з можливим впливом фіскального тиску на темпи економічного зростання до 5-го лага включно, в усі моделі було включено індекси зовнішніх цін. Показники навантаження на економіку, які максимізують темпи економічного зростання, такі: загальне фіскальне навантаження (FISC) – 29–30,5 %, основні податки (TAX) – 22,6 %.

Таблиця 4. **Результати оцінювання фіскального навантаження, що максимізує темпи економічного зростання в Україні на основі квартальних даних (2001–2013 рр.)**

	Lag 0	Lag 1	Lag 2	Lag 3	Lag 4	Lag 5
Const	–0,078	**–0,875**	**–0,61**	–0,245	–0,13	0,116
DUM	–0,129*	–0,139	–0,136	–0,138	–0,129	–0,132
NF	0,0004	0,0005	0,0003	0,0004	0,0004	0,0006
F	–0,0003	–0,0004	–0,0003	–0,0003	–0,0002	**–0,0005**

Продовження табл. 4

	Lag 0	Lag 1	Lag 2	Lag 3	Lag 4	Lag 5
REER	–7,372e–05	0,0002	–6,57e–05	3,700e–05	–0,0005	0,0007
FISC	0,824	**5,76**	**4,372**	1,81	1,715	–1,203
FISC²	–1,635	**–9,463**	**–7,36**	–3,075	–3,62	1,883
Тест на нормальність розподілу	**P=0,032**	P=0,312	P=0,089	**P=0,024**	P=0,081	P=0,36
Тест Бреуша–Пагана	P=0,066	P=0,285	**P=0,014**	**P=0,0004**	**P=0,022**	P=0,26
Автокореляція 6-го порядку	P=0,948	P=0,947	P=0,863	P=0,777	P=0,956	P=0,82
Рівень навантаження, що максимізував темпи економічного росту (% ВВП)		**30,43**	**29,7**			

***** Напівжирним шрифтом виділено коефіцієнти, що є статистично значимими на 5 % рівні.

Джерело: розраховано автором на основі офіційних даних [1, 2, 3].

Таблиця 5. **Результати оцінювання податкового навантаження, що максимізує темпи економічного зростання в Україні на основі квартальних даних (2001–2013 рр.)**

	Lag 0	Lag 1	Lag 2	Lag 3	Lag 4	Lag 5
Const	0,16	**–0,839**	–0,304	–0,481	–0,18	0,131
DUM	–0,135*	–0,141	–0,139	–0,14	–0,135	–0,133
NF	0,0002	0,0004	0,0003	0,0002	0,0002	0,0004
F	–0,0002	–0,0004	–0,0003	–0,0002	–0,0002	–0,0003
REER	–0,0005	–0,0002	–0,0003	–0,0004	–0,0003	–0,0002
TAX	–0,645	**7,94**	3,211	5,133	2,536	–0,689
TAX²	1,588	**–17,52**	–6,968	–11,641	–6,525	1,147
Тест на нормальність розподілу	P=0,091	P=0,135	**P=0,027**	**P=0,049**	**P=0,038**	P=0,077
Тест Бреуша–Пагана	P=0,069	P=0,394	P=0,107	**P=0,00016**	P=0,1	P=0,102
Автокореляція 6-го порядку	P=0,443	P=0,77	P=0,662	P=0,531	P=0,99	P=0,988
Рівень навантаження, що максимізував темпи економічного росту (% ВВП)		**22,66**				

***** Напівжирним шрифтом виділено коефіцієнти, що є статистично значимими на 5 % рівні.

Джерело: розраховано автором на основі офіційних даних [1, 2, 3].

На рисунку 2 відображено динаміку фактичного і розрахованого рівня фіскального навантаження для квартальних і річних даних. З наведених графіків видно, що з 2005 р. рівень фіскального навантаження виходить на рівень, вищий від того, який, за нашими оцінками, не пригнічує темпи економічного зростання.

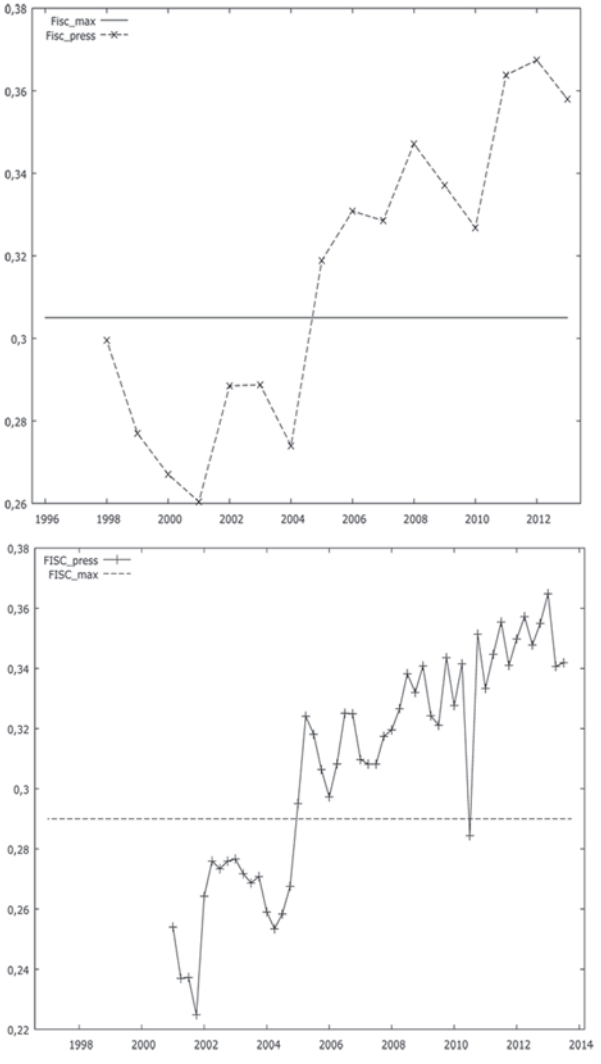

Рис. 2. Динаміка фактичного (Fisc_press) і розрахованого (Fisc_max) рівня фіскального навантаження для квартальних та річних даних

Джерело: розраховано автором на основі офіційних даних [1, 2, 3].

Безпосередні оцінки свідчать про те, що за рівня фіскального навантаження у 30,5 % ВВП темпи економічного зростання в Україні були максимальними. Також було отримано аналогічні показники навантаження на економіку для основних податків. Оцінки проводилися з використанням як річних, так і квартальних даних і виявилися досить близькими за своїми значеннями. Аналіз вітчизняної фінансової статистики показав, що починаючи з 2005 р. граничний рівень фіскального навантаження на рівні 30,5 % ВВП постійно перевищувався, це спричинило зниження темпів економічного зростання і розбалансування системи публічних фінансів.

Отримані результати не мають сприйматися як оптимальна ставка податкового або фіскального навантаження, адже застосування даного підходу дає відповідь на запитання, при якому рівні фіскального навантаження темпи економічного зростання були максимальними історично. Однак не дає відповіді на запитання, яким мав би бути рівень фіскального навантаження для максимізації функції суспільної корисності, що, крім темпів економічного зростання, може охоплювати також низку параметрів (нерівність розподілу багатства, ступінь екологічного забруднення тощо). У цьому контексті слід зазначити, що ми не розглядаємо в даному дослідженні питання структури податкової системи. Оптимальність функціонування податків визначається не тільки їх величиною, але й вектором та механізмом дії. Тому тут залишається величезний простір для наступних досліджень, а отримані результати мають трактуватися з урахуванням того, що специфіка структури податкової системи України та зміни в ній під час розрахунків не бралися до уваги.

Отримані результати є ще одним доповненням до дискусії щодо надмірності фіскального й податкового навантаження в Україні. У досить простий аналітичний спосіб ми доводимо, що у фінансовому аспекті розмір уряду в Україні занадто великий. Наведені аналітичні матеріали та висновки можуть використовуватися під час розроблення нової редакції Податкового кодексу України й проектів бюджетів та інших фіскальних документів, оскільки дають основу для старту лібералізації економіки, вказуючи на те, який обсяг доходів може акумулювати публічна система фінансів без суттєвої шкоди для темпів розвитку економіки.

Література

1. Офіційний сайт Державного казначейства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://treasury.gov.ua/main/uk/index.

2. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/index.

3. Офіційний сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/index.

4. Scully G. Tax Rates, Tax Revenue and Economic Growth / G. Scully // CPA Policy Report. – 1991. – Vol. 159. – P. 1–19.

ІННОВАЦІЙНИЙ ВЕКТОР ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Петрова Ірина Леонідівна
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри менеджменту та маркетингу
Університету економіки і права «Крок»

Анотація. Стаття присвячена виявленню ключових проблем людського потенціалу України з урахуванням перспектив інноваційного розвитку економіки. На основі дослідження тенденцій формування ринку інноваційної праці та ринку освітніх послуг обґрунтовано напрями подальшого розвитку людського потенціалу на засадах компетентнісного підходу.

Ключові слова: людський потенціал, компетенції, ринок інноваційної праці, ринок освітніх послуг.

Abstract. The article is devoted to the reveal of the key problems of Ukrainian human potential taking into consideration prospective of the innovative development of economy. Based on the research of the trends shaping the market of innovative labour and market of educational services directions of further development of the human potential were substantiated on competence-based approach.

Keywords: human potential, competence, market of innovative labour, market of educational services.

З переходом до інформаційно-інноваційного суспільства роль людського фактора економічного зростання значно посилюється. За результатами дослідження факторів економічного зростання, проведеного Світовим банком у 192 країнах, лише в 16 % з них економічне зростання досягається за рахунок виробничого потенціалу, у 20 % – природних ресурсів, а в 64 % – людського капіталу [2, с. 78].

Невідтворюваність особистісного фактора – людей з високими інтелектуальними, комунікативними й практичними навичками – зумовлює надзвичайну складність визначення цінності їх потенціалу. Досвід розвинених країн світу засвідчує, що капітальні вкладення в людину такі ж прибуткові (а в людину-новатора – й поготів), як і інвестиції у будь-який інший фактор.

Цілком зрозуміло, що ресурси праці не можна звести до витрат робочого часу й витрат на персонал. Структуру людського потенціалу утворюють такі елементи, як здоров'я, моральність, творчість, активність (пасіонарність), організованість, освіченість, професійна компетентність. Основою формування людського потенціалу є розвиток його трудової компоненти, який на даний час відбувається під

впливом інноваційних змін у змісті й характері праці та, відповідно, у вимогах до підготовки працівника інноваційного типу.

Кардинальних трансформацій зазнає праця людини, яка набуває ознак творчості. Лейтмотивом змін, які відбуваються, є посилення творчого характеру праці не тільки в аспекті його поширення у межах видів економічної діяльності або зростання його вагомості для створення суспільного продукту, але й у суто якісному аспекті – нових виявах творчої суті людського потенціалу. За сучасних умов розвиток людини можливий лише через її творчість, продукування нових цінностей, яке засноване не на узагальненні певних закономірностей, а на проривних ідеях, що виникають при конструюванні ймовірностей. Сфера творчості вже не обмежується взаєминами людини й природи, а дедалі більше зачіпає соціальні трансформації й перетворення самої людини.

Передумовою інноватизації праці є автоматизація, комп'ютеризація й інформатизація трудових процесів. Ці явища суттєво розширюють продуктивні можливості працівників, значно збільшуючи плідність їх зусиль, збільшуючи продуктивну силу їх праці. Скажімо, досягнення в галузі мікроелектроніки дали змогу за досить короткий час у багато разів підвищити продуктивність праці, точність технологічних операцій, звільнити людину від монотонної розумової праці, оптимізувати технологічні процеси. Упровадження автоматизації процесів, зокрема робототехніки, істотно зменшує фізичне навантаження на людину, усуває чимало видів важких одноманітних операцій. Застосування мультимедійних засобів створює глобальну віртуальну реальність, тим самим відкриваючи можливості для людської творчості й швидкого оновлення знань.

Зростання складності праці, збагачення й урізноманітнення її змісту висуває нові вимоги до професійного й загальноосвітнього рівня зайнятих. Широке застосування у виробництві керуючих систем, гнучких технологій веде до того, що до творчої праці долучається чимраз більша кількість працівників – від учених і винахідників до рядових виконавців. Крім глибоких спеціальних знань працівник повинен мати високий загальнокультурний рівень, володіти широким спектром різноманітних якостей. Такого висновку дійшли американські вчені за результатами спеціальних досліджень, проведених на підприємствах, забезпечених комп'ютерною технікою. Серед великої кількості вимог, що висуваються до працівників цих підприємств, можна виділити такі: високий рівень інтелектуального розви-

тку й професійної компетенції; творчий підхід до справи, безпосередня участь у підготовці програми виконання роботи; прагнення до вдосконалення процесу праці, сприймання змін на виробництві; здатність ефективно працювати без нагляду, розвинене почуття обов'язку; критичний склад розуму, високий ступінь допитливості; цілісність натури; комунікабельність; уміння обмінюватися ідеями й допомагати іншим членам колективу.

Разом з тим дослідження свідчать, що якість освіти в Україні не відповідає вимогам інноваційного розвитку. Як зазначає академік В. М. Геєць, підвищенням кваліфікації в Україні після закінчення навчання, порівняно з іншими європейськими країнами, займаються в 3–10 разів менше людей. Інноваційні напрями підготовки кадрів ВНЗ мають занадто низьку питому вагу – до 0,6 % випускників за рік, що ускладнює опанування 6-го та 7-го технологічного укладів, які визначатимуть розвиток багатьох країн після 2020 р. [1, с. 19, 21].

Провідні компанії світу дедалі більше орієнтуються на новітні наукові дослідження й розробки, які є джерелом підвищення продуктивності та ефективності виробництва. Витрати на освіту й науку розглядаються як інвестиції в знання, які в процесі реалізації капіталізуються і забезпечують тривалий ефект.

Неефективне використання людського потенціалу в Україні певною мірою пояснюється перекосами у сфері підготовки наукових кадрів. Збільшення чисельності кандидатів і докторів наук гуманітарного напряму, у сфері економічних, юридичних наук, політології, соціології, державного управління не забезпечує технологічного прориву країни. Крім того, в майбутніх науковців не формуються навички проведення наукових розробок та дослідних робіт, потрібні для здійснення інновацій.

Працівники інноваційного типу вирізняються певними компетенціями:

- умінням визначати проблему і побачити альтернативні шляхи її вирішення;
- високим рівнем мотивації з переважанням моральних мотивів до праці;
- умінням віддаватися без залишку роботі, творчим «горінням»;
- здатністю творчо й гнучко мислити при розв'язанні проблеми;
- баченням соціальної потреби в інновації, умінням упроваджувати її у життя;
- високою інтуїцією;

- професійною компетентністю;
- постійним самовдосконаленням;
- вірністю обраній сфері докладання сил;
- готовністю до ризику за умови непередбачуваності результату.

Важливою ознакою цих фахівців є безперервне навчання протягом усього періоду трудової діяльності. Невпинне старіння знань та їх швидке оновлення потребують постійного розвитку й саморозвитку, формування компетенцій фахівців, які стануть потрібними їм у майбутньому. Провідні університети світу готують спеціалістів для виконання робіт, які сьогодні ще невідомі. Самоосвіта стає потужним фактором особистісного зростання завдяки стрімкому розвитку Інтернету. Наведемо кілька прикладів. За останні п'ять років кількість читачів газет он-лайн збільшилася на 30 млн. Електронна енциклопедія Вікіпедія, створена 2001 р., нині налічує 13 млн статей 200 мовами, а Світч «Cisco Nexus» здатен передати всю Вікіпедію за 0,01 с. Важко уявити, але таких повсюдно відвідуваних сайтів, як Myspase.com, Facebook, Youtube, десять років тому ще не існувало. За таких обставин інтернет-ресурс перетворюється на фактор освіти, засіб праці й продукт діяльності творчого фахівця.

В Україні за роки реформування накопичилися істотні суперечності у розвитку технічної освіти вищого та базового рівнів, які ведуть до деіндустріалізації економіки, скорочення кількості робочих місць промислового сектору, а отже, й кількості випускників технічного напряму в результаті низького рівня працевлаштування та оплати праці у промисловому секторі порівняно з невиробничим, непрестижності технічної освіти тощо. Остання тенденція посилюється у зв'язку зі зростанням шансів отримати вищу освіту гуманітарного профілю внаслідок збільшення кількості вищих навчальних закладів, що її пропонують, та зменшення числа абітурієнтів у зв'язку з демографічними чинниками.

У фазі свого безпосереднього використання людський потенціал не функціонує ізольовано від інших елементів системи, органічним компонентом якої він є. Суть нашої позиції полягає у підході до людського потенціалу як до елементу економічного потенціалу, складовими якого також виступають техніко-технологічний і ринковий. Цей підхід відрізняється від традиційної концепції виробничого потенціалу, оскільки враховує ключову ознаку ринкової економіки – клієнтоорієнтованість, спрямованість на задоволення потреб споживачів при оптимальному використанні задіяних ресурсів праці та

капіталу. Характеристиками людського потенціалу в трудовому процесі є сукупні здатність та можливості як окремого працівника, так і економічно активного населення взагалі на всіх рівнях господарювання до продуктивної діяльності. Техніко-технологічний потенціал, крім потенціалу матеріально-речових засобів виробництва, включає інформаційно-інноваційні ресурси, здатні, за умови з'єднання з людським потенціалом, до створення нових цінностей. Ринковий потенціал характеризується можливістю комерціалізації створених продуктів, попитом на інноваційні вироби, клієнтською базою, часткою ринку, вартістю ділових зв'язків та ділової репутації, величиною гудвілу та іміджем суб'єктів економічної діяльності. Не викликає сумнівів нагальна необхідність злагодженого функціонування всіх компонентів економічного потенціалу для забезпечення інноваційного розвитку суспільства. Насправді ж ці його підсистеми змінюються з різною швидкістю, не відповідають взаємним вимогам, врешті-решт суперечать одна одній. Результатом є виражений дисонанс розвитку людського потенціалу й потреб інноваційного розвитку економіки країни.

Збереження і розвиток людського потенціалу є найвищим цільовим орієнтиром динамічних змін економіки України, які здатні забезпечити її інноваційність. Разом з тим цей найцінніший фактор економічного й соціального зростання є обмеженим, причому в майбутньому його дефіцит, очевидно, збільшуватиметься. Загальне скорочення чисельності населення, погіршення стану здоров'я всіх його вікових груп, зниження кількісних і структурно-якісних характеристик зайнятості, інтенсивне старіння населення (частка осіб, старших 50 років, останнім часом перевищила третину), значне молодіжне безробіття, потужний відтік мігрантів (за кордоном працює понад 5 млн співвітчизників), неврегульованість попиту, пропозиції й ціноутворення на ринку праці – все це провокує депопуляційну в демографічному й неефективну в економічному аспекті структуру людського потенціалу. Причини негативних тенденцій формування й використання ресурсів праці охоплюють широке коло явищ. Традиційно серед них називають поширення бідності, неефективну систему професійного навчання та перепідготовки кваліфікованих кадрів, незадовільний стан медичного обслуговування, недостатність заходів щодо охорони здоров'я та праці.

На превеликий жаль, руйнівний вплив на людський потенціал України чинить військовий конфлікт на сході держави. Науковці ще

мають оцінити трагічні наслідки кількісних і якісних втрат у результаті загибелі й вимушеної еміграції найбільш продуктивної частини економічно активного населення.

За умов дефіциту людських ресурсів для забезпечення інноваційного розвитку національної економіки потрібне істотне реформування сфери освіти й науки, зорієнтоване на потреби практики.

Очевидно, що ринок праці та ринок освітніх послуг наразі функціонують неузгоджено. В Україні тільки починає утворюватися ринок інноваційної праці, механізми функціонування якого ще не відпрацьовані [4, с. 6–7]. Серед негативних тенденцій його розвитку ми виокремили такі:

- відсутність цілеспрямованої підготовки працівників інноваційного типу;
- обмеженість і незадоволеність попиту на інноваційних працівників з боку роботодавців;
- слабкість регуляторних механізмів у сегменті інноваційної праці;
- нерозвиненість інфраструктури ринку інноваційної праці;
- залежність попиту на ринку інноваційної праці від слабкого попиту на ринку інновацій.

Слід зазначити суперечність інтересів навчальних закладів та роботодавців у сфері підготовки працівників інноваційного типу, оскільки продуктом навчання є кваліфікація працівника, тоді як потребою роботодавця є специфічні компетенції. Різниця між здобутою кваліфікацією й потрібними компетенціями має спонукати навчальні заклади адаптуватися до запитів бізнес-середовища. Людський потенціал має розглядатися з позицій компетенцій працівника, які реалізуються в процесах створення благ з метою досягнення суспільних та індивідуальних цілей. Базою його формування є сфери науки й освіти. Суперечливі тенденції розвитку цих сфер вимагають проведення ефективних регуляторно-управлінських заходів з метою забезпечення їх відповідності потребам формування високорозвиненого й продуктивного людського потенціалу, адекватного вимогам інноваційного суспільства.

Насамперед необхідно знайти форми ефективного взаємозв'язку навчальних і бізнес-структур, або, ширше, механізму взаємодії ринку освітніх послуг і ринку інноваційної праці.

По-перше, ринок освітніх послуг повинен гнучко реагувати на інформацію про потреби роботодавців у працівниках певних професій в поточному й майбутньому періодах. Вочевидь, протягом наступ-

них років зросте попит на працівників інноваційних спеціальностей, але обсяги їх підготовки наразі явно недостатні. Більше того, окремою проблемою висококваліфікованої праці в Україні є те, що наявність високої освіти часто не гарантує наявності необхідних компетенцій, за які, власне кажучи, готові платити роботодавці.

Ринок праці сьогодні – це ринок компетенцій. Сучасний попит на ньому – це попит на компетенції, які закладаються у сфері освіти та виховання, але остаточно формуються безпосередньо на робочому місці. Нагальним завданням підвищення дієвості людського капіталу є проведення ефективного моніторингу й реформування освітньої галузі з метою узгодження нових тенденцій розвитку ринку праці й ринку освітніх послуг. Модернізація освіти сприятиме перерозподілу робочої сили у бік інноваційно орієнтованих видів діяльності.

По-друге, підприємства різних форм власності та господарювання у різних видах економічної діяльності повинні активніше включатися в освітньо-професійну підготовку й перепідготовку своїх працівників. Інструменти можуть бути різноманітними: від навчання на робочому місці до корпоративних університетів. Найбільш ефективним є професійний розвиток, коли він здійснюється під конкретне замовлення роботодавців.

Більшість успішних українських підприємств розуміють важливість інвестицій у людський капітал, проте не всі розробляють довгострокову стратегію розвитку персоналу організації. За підходом до розвитку людського потенціалу можна виділити чотири типи компаній [5]:

– компанії, які не підходять комплексно до навчання та розвитку персоналу, обмежуючись окремими заходами як реакціями на раптово виниклі потреби. Такі потреби часто задовольняються тренінговими або консалтинговими компаніями.
– компанії, в управлінні яких встановлена функція розвитку персоналу, регулярно провадять заходи з навчання персоналу різних категорій. Політика розвитку персоналу узгоджена зі стратегією компанії;
– компанії, в яких створено відділ розвитку персоналу та здійснюються системні підходи до формування компетенцій. Стратегія розвитку людських ресурсів є одним з елементів стратегії компанії;
– компанії, в яких сформовано корпоративний університет або навчальний центр, де накопичуються й зберігаються знання компа-

нії. Корпоративна стратегія розробляється на принципах всебічного розвитку людського потенціалу.

Позитивні приклади нових підходів до розвитку людського потенціалу демонструють чимало українських компаній. Так, у 2013 р. понад 70 % співробітників компанії «Київстар» навчалися на курсах підвищення кваліфікації й тренінгах особистого розвитку. Для цього компанія організувала 260 навчальних подій і виділила близько 5 тис. годин аудиторного навчання, повністю оплативши навчання й тренінги.

Кількість працівників, задіяних у різних проектах, становила:

– функціональне навчання – 23 %;
– тренінги персонального розвитку – 11 %;
– програми для менеджерів – 7 %;
– майстер-класи та лекції – 16 %;
– навчальні програми у межах компанії – 43 %.

Навчальні програми компанії «Київстар» будуються на засадах індивідуального підходу, виявленні потреб співробітників з урахуванням їхніх побажань до змісту та формату навчальних подій [3].

Подальший розвиток людського потенціалу потребує таких дій:

- визначити перспективи розвитку людського потенціалу виходячи з моделей ключових компетенцій, потрібних для заповнення майбутніх робочих місць інноваційного спрямування, та переорієнтації освітніх закладів на створення підґрунтя для формування цих компетенцій;
- розширити участь держави та бізнесу в підготовці фахівців інноваційного профілю шляхом підтримки напрямів навчання для задоволення майбутніх потреб ринку праці;
- розширити права навчальних закладів у впровадженні нових форм навчання, розробленні інноваційних навчальних програм, залученні практиків для проведення тренінгів, курсів, майстер-класів тощо.
- посилити роль конкурсного державного замовлення в підготовці кадрів для інноваційної сфери економіки;
- залучати бізнес-організації до навчальних процесів через організацію бази практики для студентів технічного напряму підготовки або створення власних навчальних підрозділів;
- розвивати маркетингові стратегії на ринках праці та освітніх послуг для посилення інформаційних зв'язків між ними, оскільки асиметрична інформація в даному випадку обертається значними втратами.

Література

1. *Геєць В. М.* Наслідки демографічних викликів для економічного зростання в Україні / В. М. Геєць // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1 (15). – С. 3–23.

2. Глобализация, структурные реформы и новые конкурентные стратегии // Международный центр развития предпринимательства и менеджмента. – К., 2000. – 153 с.

3. Корпоративная социальная ответственность компании «Киевстар». Отчет за 2013 год: программы и направления корпоративной социальной ответственности «Киевстар»: цифры и факты.

4. *Петрова І. Л.* Ринок інноваційної праці: тенденції формування в Україні / І. Л. Петрова // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 5. – С. 3–7.

5. *Петрова І. Л.* Стратегічне управління розвитком персоналу в системі соціально-трудових відносин / І. Л. Петрова // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – 2011. – № 5 (50). – С. 128–132.

МОДЕРНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ІННОВАЦІЇ, РИЗИКИ, НАПРЯМИ, МЕХАНІЗМИ

Терон Ірина Василівна,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України

Анотація. Статтю присвячено дослідженню модернізації соціально-трудових відносин в умовах зміни економічних циклів та посилення впливу глобалізації. Визначено сутність, ризики, ймовірні сценарії модернізації, інноваційні особливості, пріоритети державного регулювання й ефекти в аспекті впливу на ринок праці та формування соціального капіталу.

Ключові слова: соціально-трудові відносини, сценарії модернізації; інновації, ринок праці, державне регулювання.

Abstract. Article is devoted to research of socio-labor relations modernization during crisis and to study of increase influence of globalization. The essence and hazard of most probable modernization scenarios, the innovative features are identified. Priorities of state regulation in aspect of affect on labor market and of action on social capital formation market are established.

Keywords: socio-labor relations, scenario of modernization, innovations, labor market, state regulation.

В умовах нагальності подолання системної суспільно-економічної кризи, прискорення інтегрування України у світові політико-економічні процеси та посилення тиску глобалізації на порядку денному постає завдання побудови суспільства інновацій та визначення ефективних траєкторій і ймовірних контурів модернізації економіки, що дасть змогу увійти до числа високорозвинених країн і підвищити рейтингову позицію країни в динамічно мінливій глобальній структурі світу. У цьому контексті високим рівнем актуальності відзначаються трансформаційні зміни соціально-трудових відносин (далі – СТВ), регулювання яких має виразно ситуативний, а подекуди асоціальний характер. Ефекти модернізації СТВ поширюються не лише на власне ринок праці, а й визначають спроможність суспільства до впровадження технологічних досягнень, відтворення бажаних якісних параметрів робочої сили, формування продуктивних моделей трудової поведінки населення та соціального капіталу.

Соціально-трудовий контекст ринкової та постіндустріальної трансформації висвітлено в працях С. І. Бандура, І. Ф. Гнибіденка, О. А. Грішнової, Т. А. Заяць, А. М. Колота, Е. М. Лібанової, Л. С. Лі-

согор, В. М. Новікова, В. В. Онікієнка, І. Л. Петрової, В. М. Петюха, У. Я. Садової, М. В. Семикіної, Л. В. Шаульської та інших. Окремо слід відзначити публікації [6, 7], які, по суті, складають парадигмальне підґрунтя суспільної модернізації. Однак, попри наявне методологічне опрацювання, актуальні питання змісту, форм, ризиків, напрямів модернізації соціально-трудових відносин потребують подальшого наукового дослідження, що й покладено в основу даної публікації.

У своїх дослідженнях ми виходимо з того, що ідентифікатором і умовою модернізації СТВ виступають інновації; а отже, доречно ввести в науковий обіг поняття інноватизації соціально-трудових відносин як комплексного феномену системного насичення простору функціонування і розвитку ринку праці соціальними інноваціями по кожному з базисних вимірів – економічному, соціальному, організаційному, технологічному, інституціональному, психологічному (зокрема щодо відносин розподілу й форм одержуваного доходу, мотивів трудової діяльності, трудових цінностей, трудової поведінки тощо) [12, с. 204–205]. Для соціальних інновацій характерна низка атрибутивних ознак, властивих для інновацій у цілому, серед яких ми виділяємо новизну, що відбивається в нових знаннях щодо регулювання та розвитку СТВ; високі ризики імплементації у практику регулювання та невизначеність кінцевого результату; комплексність і парність низки інновацій, що виражається у їх взаємодоповнюваності та дифузійному характері, тощо. Разом з тим соціально-трудові інновації відзначаються певною специфікою, яка детермінує ефекти їх застосування, а саме:

- переважно нематеріальним характером (послуги, процеси, цінності), тому чистий і швидкий економічний ефект не завжди є безперечною атрибутивною властивістю соціальних інновацій;
- відсутністю універсальності через національну (культурну, територіальну, галузеву, мотиваційну, освітню тощо) специфіку трудових моделей та економічного простору в цілому, які детермінували виникнення та природу конкретних соціальних інновацій;
- значною адаптивністю соціального інноваційного механізму до змінного середовища, що обумовлює значну модифікацію впроваджуваних інновацій СТВ, аж до їх практично повної невпізнанності;
- обмеженістю дифузії модернізаційних змін структурованістю економічного простору ринку праці, зокрема розосередженістю реци-

пієнтів, які впроваджують процесні інновації, що обумовлює їх новизну для кожного нового учасника модернізаційних процесів;

- обмеженим (дискретним, розірваним) інноваційним циклом, у якому відсутня стадія комерціалізації, що не забезпечує автоматично інвестиційний попит.

Варто також відзначити, що в умовах системної суспільної нестабільності неминуче посилюються загрози та ризики, які апріорі супроводжують реалізацію запланованих напрямів модернізації СТВ. При цьому, як слушно зауважує В. В. Кривошеїн, нині соціальне виробництво ризику спрощується, сучасні соціальні ризики стають компактними, що означає, що ризик може концентруватися в компактних об'єктах [5, с. 16]. Із цього можна зробити висновок про множинність ризиків, їх поширеність практично на всі суб'єкти СТВ, котрі тією чи іншою мірою потерпають від ризиків і загроз функціонування цих відносин. Залежно від джерела (зовнішнє, внутрішнє) ризики набувають форми високого опору зовнішнього середовища, неспроможності системи (механізму) регулювання ринку праці адаптуватися до модернізаційних змін.

Чинними та потенційними джерелами таких ризиків в економіці України є руйнування основ і неприйняття цінностей трудової культури і СТВ; відставання традицій від динаміки економічного розвитку; відсутність або неефективність інститутів, що сприяють реалізації соціальних інновацій, недосконалість, суперечливість та застарілість, і тому неефективність, норм трудового законодавства, які дисонують із цілями та вимогами модернізації ринку праці; слабкість профспілок, їх недостатня консолідованість як представників і захисників інтересів; обмеженість соціального діалогу. Окремо слід відзначити нерозвиненість і надзвичайну слабку поширеність у сучасній Україні норм соціальної відповідальності бізнесу, про що наголошує В. П. Звонар [4]. Сьогодні в економіці сформувалася пастка – самовідтворювальна система продукування деструктивного соціального капіталу, що в свою чергу закладає основи для звуженого відтворення робочої сили в кожному його наступному циклі, протистояння основних суб'єктів СТВ і загроз соціального вибуху, обмежує соціальну базу (а отже, й підтримку суспільства) модернізації економіки, яка передбачає, серед інших, і соціально несхвальні реформи та в цілому гальмує інноваційний поступ країни.

Аналіз доробку з проблем ризикології, презентованих публікаціями А. П. Альгіна, І. Т. Балабанова, В. В. Вітлінського, І. В. Гончаро-

ва, В. М. Гранатурова, С. М. Ілляшенка, Т. В. Майорова, В. О. Сенчагова, О. Яницького та інших (зокрема [1–3, 14, 15]), виявляє широкий видовий спектр ризиків. Критична адаптація підходів зазначених авторів до визначення кола ризиків СТВ, а також результати дослідження ринку праці дали змогу виокремити найбільш актуальні групи ризиків – як поширені нині в економіці країни, так і потенційні. Класифікацію ризиків СТВ наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. **Основні ризики модернізації соціально-трудових відносин**

Класифікаційні критерії	**Види ризиків**
Масштаби негативних наслідків	Ризики компанії-роботодавця; галузеві ризики, обумовлені специфікою ринку праці галузі; загальноекономічні ризики, тобто ризики всього національного ринку праці; глобальні/міжнародний ризики; регіональні, властиві соціально-трудовій сфері на рівні окремих територій (економічних районів, областей)
Ступінь змін	Парадигмальні; базисні; локальні (часткові)
Тип обґрунтованості	Раціональні (обґрунтовані, неминучі), нераціональні (необґрунтовані, авантюрні)
Глибина (вагомість) ризику	Мінімальні, прийнятні, високі, критичні, катастрофічні
Предмет СТВ	Відносин зайнятості та можливостей забезпечення людей засобами існування, а також реалізації індивідуальних здібностей; щодо організації та продуктивності праці, відносин у виробничих колективах; щодо забезпечення умов праці, процесів заміщення витрат робочої сили; щодо соціального захисту працівників
Характер (тип) ефекту	Економічні, інституційні, інвестиційні, трудові, соціальні, технологічні, інтегральні
Відношення до роботодавця	Зовнішні (загрози руйнування трипартизму); внутрішні (загрози руйнування та деструктивних змін двопартизму)
Керованість	Активної діяльності (керовані); пасивного очікування (некеровані)
Множинність прояву	Альтернативні, безальтернативні
Спрямованість соціально-економічних наслідків	Продуктивні, деструктивні (руйнівні), нейтральні
Часові межі	Короткочасні, віддалені, довгострокові, поточні, перманентні
Прогностичність	Передбачувані, непередбачувані (непрогнозовані) ризики
Динаміка, інтенсивність	Швидкі, рівномірні; уповільнені; наростаючі; стрибкоподібні

У сукупності зазначені ризики звужують множину можливих варіантів і траєкторій модернізації та відповідний простір маневрування державних регулюючих заходів до наступних сценаріїв.

Найбільш бажаний оптимістичний сценарій має забезпечити випереджувальну модернізацію соціально-трудових відносин на засадах системної інноватизації та прискореного нарощування продуктивного соціального капіталу. Теоретична основа сценарію – неомодернізаційний або постмодернізаційний аналіз, або мультилінійна модель модернізації [10, с. 155–158; 16]. Його особливість полягає в тому, що він передбачає вирішення завдань і виправлення дефектів чинної соціально-економічної моделі та забезпечення випереджального розвитку. Спираючись на інтенсивне вбудовування національної економіки в глобальні економічні відносини, активне використання ідей, технологій і знань, накопичених в інших країнах світу, даний сценарій диктується національними потребами й фактично реалізує національну, посторганічну модель модернізації за ендогенно-екзогенним типом. Саме цей сценарій, за Ю. Пахомовим та М. Семикіною, є найбільш адекватною формою розвитку ринку праці [8, с. 75; 11]. Державні ресурси мають бути скеровані насамперед на прискорення науково-дослідних робіт і перспективні інвестиційні проекти у тих секторах, які дозволяють максимально реалізувати національні конкурентні переваги, у зв'язку з чим мають бути визначені інноваційні полюси зростання, імпортозаміщення та розширення місткості внутрішнього ринку, а також пріоритети формування ефективних фізичних робочих місць. Це дасть змогу одночасно сформувати декілька епіцентрів модернізації СТВ, створивши в реальній економіці передумови для рішучих структурних зрушень на основі зростання частки новітніх технологічних укладів, оновлення матеріально-технічної бази прикладання праці (на кінець прогнозного періоду частка основних засобів 5-го та 6-го технологічних укладів у середньому по економіці становитиме 55–60 %) та 6–6,5-кратного підвищення рівня продуктивності праці. Інституційний аспект модернізації включає реформу трудового законодавства на засадах недопущення дискримінації, забезпечення соціальних гарантій і економічних інтересів працівників та мотивації їх до продуктивної трудової діяльності, впровадження норм соціальної відповідальності бізнесу та держави. Формуванню якісно нової робочої сили, спроможної швидко оволодівати новітніми технологіями, сприятиме впровадження національних систем кваліфікаційних вимог і професійних стандар-

тів, визнання й оцінки результатів професійної освіти, адекватних пріоритетам перспективних структурно-технологічних зрушень на ринку праці. Одночасно має бути сформована система державного замовлення на підготовку кадрів згідно з вимогами структурної модернізації системи робочих місць. У сукупності ці заходи, попри зростання (внаслідок радикальної реструктуризації зайнятості) рівня природного безробіття, сприятимуть швидшому поверненню безробітних у стан зайнятості. Логіка циклічних процесів обумовлює у найближчі 3–4 роки модернізації доцільність органічної дозованої імплементації у СТВ тих зарубіжних ефективних інструментів, які максимально узгоджені з національними нормами трудової культури (інструментів соціального діалогу, участі працівників в управлінні тощо). Що ж до радикально нових регуляторів соціально-трудової сфери, розроблених для умов української економіки, то найбільш доцільним періодом упровадження таких інновацій є початок нового етапу шостого циклу економічної кон'юнктури, а саме 2017–2018 рр. Перевагами такого сценарію виступають створення в країні базових умов для стійкого економічного росту й посилення трудової активності, суттєвого підвищення рівня життя населення; збалансованості, стійкості й структурної гармонійності соціально-трудової сфери та нарощування продуктивної якості соціального капіталу.

На відміну від оптимістичного сценарію, націленого на довгострокову перспективу, *реальний, базовий сценарій* модернізації за умов перманентних політичних протистоянь, які обмежують консолідацію всіх наявних ресурсів і гальмують інноваційні трансформації, зорієнтований насамперед на середньо-й короткострокові результати. Засоби такого сценарію мають реалізувати дозовані зміни у напрямі, з одного боку, досягнення мінімально прийнятних параметрів економічного зростання, з іншого – поступового реформування соціально-трудової сфери і контролю за симптомами загроз у СТВ, дестабілізації ринку праці та зростання деструктивного соціального капіталу. Тому реалізація цього сценарію позначиться переважно раціональним і одночасно превентивно-відновлювальним характером економічного зростання, а критерієм його ефективності стануть дозовані досягнення в економіці й технологічному розвитку як основи вирішення соціальних проблем. У цьому плані базовий варіант корелює з парадигмою модернізації, ґрунтованою на економічному детермінізмі. Імпульс технологічного розвитку і державної підтримки одержить внутрішній ринок праці частини обробних галузей, у той

же час значний сегмент ринку праці галузей, не сполучених з пріоритетним ядром, розвиватиметься в інерційному режимі, скорочуючи свою конкурентоспроможність. Можна також очікувати зменшення зайнятості у державному секторі та зростання – у сфері послуг, яка поглинатиме вивільнену внаслідок реструктуризації економіки робочу силу. Як певну компенсацію за інвестиційну активність у бажаному для держави напрямі великий бізнес може отримати додаткові преференції: значну лібералізацію трудового законодавства, зокрема умов найму та звільнення, зняття обмежень щодо режиму й тривалості роботи, оплати праці персоналу; прийняття норм Трудового кодексу, дискримінаційних щодо найманих працівників і профспілок, які сприяють поширенню й нормативному закріпленню практики соціального демпінгу, тощо. Однак упровадження інновацій СТВ (в аспекті планування й залучення персоналу, оцінки роботи, компенсаційних виплат) може мати ситуативний характер, недостатньо корелюючи із закономірностями суспільного розвитку. Можна також очікувати пролонгацію практики неформальних домовленостей, які дозволяють обходити законодавчі норми, а також поширення неформальної зайнятості й атипових її форм, що визначить специфіку гнучкості української моделі модернізації СТВ. Наслідками такого сценарію у короткостроковому періоді можуть бути незначне зростання номінальної заробітної плати, утримання в умовах кризи рівня загального безробіття на тлі невисокої продуктивності зайнятості, зростання професійної мобільності й освіченості працівників; у середньостроковій перспективі – поглиблення асиметрії на ринку праці, порушення цілісності й збалансованості контурів продуктивного відтворення робочої сили. Однак реалізація цього сценарію не дасть змоги суттєво підвищити якість трудового життя та забезпечити формування соціального капіталу, критично необхідного для ефективного виходу з кризи і надалі – різкого переходу до нового щабля розвитку на високотехнологічних, соціально орієнтованих засадах.

За песимістичним сценарієм модернізація соціально-трудових відносин характеризуватиметься уповільненою динамікою та матиме вторинний, неорганічний характер. Інакше її можна визначити як звужену, запізнілу, імітаційну модернізацію, виокремлюючи такі основні теоретичні ідеологеми цього варіанту модернізації, адаптовані до СТВ: ствердження економічного ліберального «генотипу» Заходу (або європоцентристського модернізаційного генотипу) як

еталона розвитку ринку праці; підміна суспільного прогресу детермінізмом макроекономічних індикаторів; другорядність соціальних і культурних ефектів щодо відтворення робочої сили. У сучасній інтерпретації стосовно українських умов обмеженості в ресурсах, зростання залежності від глобальних структур цей сценарій характеризуватиметься, попри владні заяви та декларації, відмовою на практиці від соціальних пріоритетів і нових довгострокових проектів, що реалізують порівняльні переваги економіки. Збережеться тенденція ослаблення домінуючої ролі держави у регулюванні соціально-трудових відносин, яка діятиме в реактивному режимі «пожежогасіння» та ліквідації гострих проблем ринку праці та СТВ, безвідносно можливих наслідків і діагностики соціально-трудової сфери в цілому. Модернізація СТВ на макрорівні передбачатиме окремі радикальні економічні заходи та впровадження соціальних інновацій (у руслі вимог до державної політики, висунутих міжнародними політико-економічними структурами) і, по суті, буде механічним запозиченням окремих інститутів та інструментів регулювання СТВ, уже реалізованих у високорозвинених економіках. При цьому може спрацювати ефект гальмування, коли ціннісні установки населення країни відторгнуть запозичені неорганічні інновації, імплементовані у практику функціонування СТВ. Модернізація на мікрорівні здійснюватиметься переважно під впливом запозичення іноземних технологій і форм організації виробництва і формування соціального капіталу, залучення інвестицій насамперед через діяльність іноземних компаній в Україні. Оновлення матеріально-технічного забезпечення сфери прикладання праці відбуватиметься не шляхом технологічної модернізації наявних та введення інноваційно- й наукомістких нових робочих місць, а насамперед через ліквідацію застарілих неконкурентоспроможних підприємств. Отже, головним результатом і владним досягненням щодо модернізації економіки в країні буде задекларовано прискорення інтегрування у глобальні процеси, нормативну уніфікацію та узгодження технічних, екологічних, трудових векторів розвитку із рекомендованими «зовні». Це дасть владі певні шанси на збереження існуючої рівноваги сил, утримання влади на наступних президентських і парламентських виборах, або ж – можливість перекласти вирішення накопичених проблем на тих, хто змінить поточну владну еліту. Отже, модернізація СТВ за цим варіантом означатиме перетворення, не викликані органічною потребою суспільства, що створюють ефект імітованої учас-

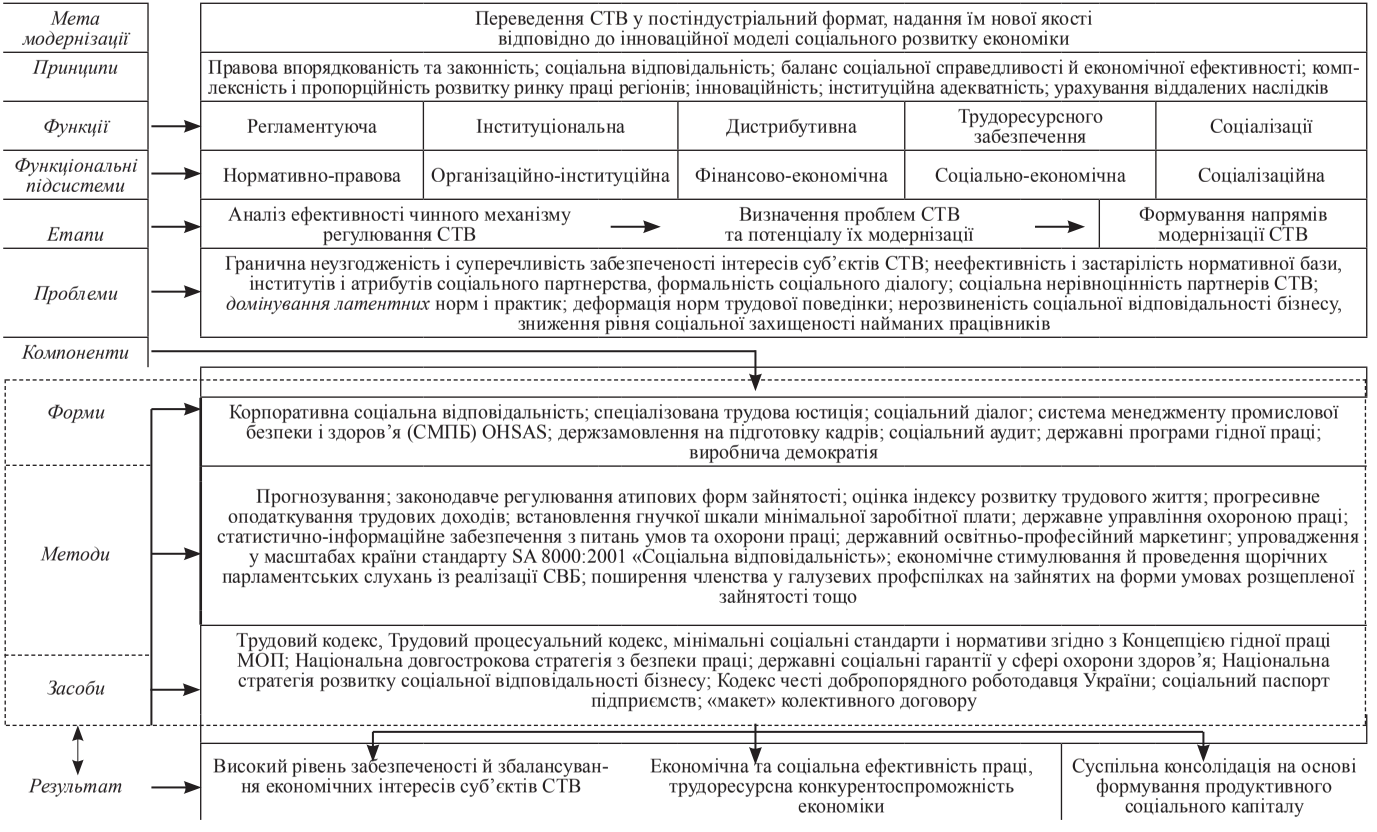

Рис. 1. Структура механізму модернізації соціально-трудових відносин

ті та є лише формою соціальної мімікрії, зводячи практично до нуля перспективу країни достойно інтегруватися в глобальну економічну систему [13].

Спираючись на структурно-функціональний аналіз [9, с. 10–24, 162–169], ми обґрунтували будову механізму модернізації соціально-трудових відносин, спрямованого на досягнення бажаних параметрів соціального розвитку й економічного зростання України. Загальну схему механізму модернізації СТВ наведено на рис. 1.

Якщо ж враховувати, що довгохвильові цикли розвитку всіх країн синхронізовані у межах світової економіки і справжній інноваційний прорив можливий лише в часових межах підйому чергового циклу Кондратьєва, то зволікання з реалізацією оптимістичного сценарію чи ситуативна, кон'юнктурно налаштована політика модернізації в цей період, визначальний щодо забезпечення конкурентоспроможного інтегрування України у світові політико-економічні структури, може назавжди змістити країну на периферію світових процесів.

Література

1. *Альгин А. П.* Риск и его роль в общественной жизни / А. П. Альгин. – М.: Мысль, 1989. – 191 с.

2. *Вітлінський В. В.* Економічний ризик: ігрові моделі / В. В. Вітлінський, П. І. Верченко, А. В. Сігал, С. І. Наконечний. – К.: КНЕУ, 2002. – 446 с.

3. *Гранатуров В. М.* Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения / М. В. Гранатуров. – М: Дело и Сервис, 1999. – 191 с.

4. *Звонар В. П.* Імітація корпоративної соціальної відповідальності в Україні: аналіз проблеми та стратегія подолання / В. П. Звонар // Економічний аналіз. – 2014. – № 1. – С. 76–85.

5. *Кривошеїн В. В*. Політична ризикологія: концептуально-парадигмальні та науково-знавчо-праксеологічні засади: автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.01 / В. В. Кривошеїн; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 32 с.

6. *Лібанова Е. М.* Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів / Е. М. Лібанова / Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1 (15) – С. 24–38.

7. *Лібанова Е. М.* Соціальні проблеми модернізації української економіки / Е. М. Лібанова / Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 1 (17). – С. 5–22.

8. *Пахомов Ю. М.* Основні завдання посткризової моделі розвитку економіки України / Ю. М. Пахомов // Економічний часопис-XXI. – 2010. – № 1–2. – С. 3–6.

9. *Петрова І. Л.* Управління змінами в умовах інноваційного розвитку: Колективна монографія / І. Л. Петрова, Г. В. Макаркіна, І. В. Терон та ін.; за наук. ред. докт. екон. наук, проф. І. Л. Петрової. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2012. – 268 с.

10. *Побережников И. В.* Модернизация: теоретико-методологические подходы // Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л. И. Бородкина. – М., 2002. – Вып. 8. – С. 146–168.

11. *Семикіна М. В.* Гармонізація соціально-трудових відносин: методологія оцінки впливових чинників / М. В. Семикіна, З. В. Бевз // Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету: Економічні науки. – Вип. 18 (част. 1). – Кіровоград: КНТУ, 2010. – С. 106–114.

12. *Терон І. В.* Інноваційний напрям модернізації соціально-трудових відносин в Україні / І. В. Терон // Національне господарство України: теорія та практика управління: [Зб. наук. пр.] / Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2011. – 272 с. – С. 204–210.

13. *Терон І. В.* Модернізація соціально-трудових відносин: сценарії, пріоритети, ефекти / І. В. Терон // Економічний часопис-XXI. – 2013. – № 7–8 (1). – С. 97–100.

14. *Яковенко И. Г.* Риски социальной трансформации российского общества. Культурологический аспект / И. Г. Яковенко. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 356 с.

15. *Яницкий О. Н.* Социология риска: ключевые идеи / О. Н. Яницкий // Мир России. – 2003. – Т. XI. – № 1. – С. 3–35.

16. *Eisenstadt S. N.* Multiple Modernities / S. N. Eisenstadt // Daedalus. – Winter, 2000. – Vol. 29 (1). – P. 3–29.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НЕБАНКІВСЬКИХ ФІНАНСОВИХ УСТАНОВ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

Поліщук Євгенія Анатоліївна
кандидат економічних наук, доцент,
докторант кафедри банківських інвестицій
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

l'École Internationale des Sciences du Traitement de l'Information, 2014
Міжнародна вища школа комп'ютерних наук і інформаційних технологій
(Сержі, Франція)

Анотація. На основі SWOT-аналізу було визначено сильні та слабкі сторони євроінтеграції для небанківських фінансових установ України. Також охарактеризовано можливості й загрози євроінтеграції для розвитку небанківських фінансових установ.

Ключові слова: євроінтеграція, фінансові ринки, небанківські фінансові установи.

Abstract. Based on the SWOT-analysis we identified strengths and weaknesses of European integration for Ukraine NBFIs. Also described the opportunities and threats for the European integration of non-bank financial institutions.

Keywords: euro integration, financial markets, non-bank financial institutions.

Україна є країною з унікальним простором для інвестиційної діяльності завдяки багатим природними ресурсам, значному людському потенціалу, розвиненій інфраструктурі, високій потенційній місткості внутрішнього ринку. З іншого боку, низькі реальні обсяги як вітчизняних, так і іноземних інвестицій свідчать про вкрай недостатнє використання інвестиційного потенціалу України.

На жаль, повільне реформування діяльності фінансового ринку України (зокрема сектору небанківських фінансових установ) відкинуло його на узбіччя світових, зокрема європейських фінансових потоків. Відставання євроінтеграції вимагає негайної корекції економічної політики з метою збільшення потоків капіталів як на фондовий, так і на кредитний ринок.

Використовуючи інструментарій SWOT-аналізу, ми спробували виділити, які наслідки євроінтеграції будуть для розвитку небанківських фінансових установ, що є важливою інституційною складовою фінансового ринку України.

Тож у таблиці 1 ми визначили, що є силою та слабкістю небанківських фінансових установ, а також з'ясували можливості й загрози євроінтеграційних процесів для України.

Таблиця 1. **SWOT-аналіз наслідків євроінтеграції у розвитку небанківських фінансових установ**

Сила	**Слабкість**
• Запозичення досвіду європейських компаній у веденні бізнесу • Генерація ірраціональної форми вартості небанківської фінансової послуги • Спрямування діяльності компанії не на максимізацію прибутку, а на зростання вартості компанії	• Незнання персоналом міжнародних (у нашому випадку європейських) стандартів ведення бізнесу • Відсутність і несприйняття новітніх підходів в управлінні небанківською фінансовою установою • Низький рівень знання англійської (або ще однієї) мови
Можливості	**Загрози**
• Руйнування монополії банків • Наслідування європейських цінностей українськими споживачами • Участь у прямих інвестиціях у реальний сектор економіки • Інституціонально якісна зміна структури фінансового ринку	• Слабкі європейські небанківські фінансові установи зайдуть на фінансовий ринок • Українських фінансовий ринок так і лишиться периферійним • Обов'язковий характер виконання правил гри на фінансовому ринку, що диктують країни – лідери ЄС • Посилення податкового тиску через необхідність додаткових ресурсів на проведення реформ • Посилення конкуренції з боку нових, більш сильних учасників ринку

Тепер розглянемо детальніше наведені в таблиці 1 фактори, що роблять слабшими або ж сильнішими небанківські фінансові установи із впровадженням євроінтеграційних процесів, а також ті, що є загрозою або можливістю за аналогічних умов.

Сила

1. В умовах фінансової євроінтеграції відбувається абсолютизація вартості. Саме вона є основним фактором, важливим інструментом і стратегічною метою в системі європейської економіки. Концентрація управлінських функцій на ключових вартісних показниках і трансформація фінансового менеджменту в управлінні вартістю зумовили появу «ідеології вартісного управління». В її основі – цільові орієнтири, сконцентровані не так на максимізації прибутків, як на зростанні вартості бізнесу (компанії).

2. Зміна вектора розбудови національних фінансових ринків, набуття ними єврофінансової спрямованості. Іншими словами, поряд із реальними фінансовими ресурсами фактором генерування вартості виступають нематеріальні активи, які формуються переважно в неекономічній та ірраціональних формах (ділова репутація, лояльність клієнта, довіра споживача, бренд, рейтинг тощо). Створення вартості – це не лише процес виготовлення товарів і надання послуг. На фінансових ринках її можна створювати також, здійснюючи операції купівлі-продажу фінансових активів. Виникають рейтингові агентства, вони складають рейтинги, які в свою чергу можуть слугувати інструментом впливу на прийняття рішень, вигідних для конкретних фінансових інститутів та організацій.

Слабкість

1. Відсутність знань і навиків європейських (міжнародних) стандартів ведення бізнесу робить компанії слабшими порівняно з тими, які їх дотримуються. Це, зокрема, стосується й виходу на новітні ринки. Нехтування та несприйняття інноваційних підходів в управлінні заважає розвиватися динамічно. Це, можливо, й надає стабільності, але вона наразі неактуальна, оскільки ринки, які розвиваються, мають обслуговувати небанківські фінансові установи, які розвиваються.
2. Важливого значення ми надаємо вивченню англійської або іншої європейської іноземної мови. Це необхідно для черпання нових ідей, а також щоб бути завжди в курсі подій фінансового світу. До того ж неминучими для українського фінансового ринку будуть процеси злиття й поглинання, і тоді знання мови просто необхідне, щоб зручно почуватися в таких умовах.

Можливості

1. Руйнування монополії банків на акумулювання й розподіл грошових коштів. НБФУ стали альтернативними джерелами формування фінансового капіталу. В результаті фінансової консолідації й універсалізації інституційних учасників фінансового ринку клієнтам надається повний спектр послуг у сфері кредитно-депозитного, інвестиційного й страхового обслуговування на основі взаємодоповнюючих інноваційних фінансових технологій. При цьому досягається максимальна надійність. Унаслідок євроінтеграції та універсалізації на ринку фінансових послуг формуються інститу-

ти, які утворюють філіальну мережу за принципом матричних структур, де клієнт отримує повномасштабний сервіс.

2. В умовах фінансової євроінтеграції фінансові інститути, окрім профільної діяльності (посередницької), займаються прямими інвестиціями, виступаючи в ролі стратегічного інвестора, беруть участь у проектному фінансуванні чи девелопменті нерухомості, а також здійснюють лізингові та факторингові угоди, розвивають інформаційний сервіс і консалтинговий бізнес. Значна частина з перелічених видів не є традиційною їх діяльністю, проте розвиток цих фінансових інститутів у цих напрямах активізується, а самі вони не лише проникають у системні процеси інших сегментів економіки, але й упроваджують у них «правила гри».
3. Інституційно-якісна зміна ролі й функціонального призначення фінансів у суспільному відтворенні, гнучкість і відносна автономність фінансового капіталу, його інтеграція і взаємозв'язок з іншими формами капіталу, вихід на європейський рівень у процесі фінансової глобалізації приводять до зміщення центру геоекономічної та геополітичної влади у сферу обігу фінансових ресурсів. Ринок капіталу в умовах євроінтеграції перетворюється на особливий інструмент управління (іноді навіть маніпулювання) економічними процесами, поведінкою, прийняттям політичних і фінансових рішень [3, с. 376–405]. Нині на порядку денному в ЄС має стояти реструктуризація європейських фінансових ринків і водночас забезпечення стабільності фондових ринків, відновлення зростання й конкурентоспроможності, нормалізація зовнішнього балансу. Іншими словами, економіка ЄС потребує негайного впровадження структурних реформ. Вочевидь, проблеми діяльності фінансових установ інтегрованого фінансового ринку відійдуть на другий план.
4. Наслідування європейських цінностей усіма учасниками ринку небанківських фінансових установ (регулятор, інвестор і власне сама небанківська фінансова установа). До системи європейських цінностей ми відносимо такі: права людини, верховенство закону, мир, демократія, повага до інших культур і національностей, солідарність, повага до життя людини, рівність, особиста свобода, толерантність, самовираження. Дотримання цих принципів, на наш погляд, дасть можливість ефективно діяти небанківським фінансовим установам. Так, наприклад, слідування принципу верховенства закону не дає небанківським фінансовим установам здійснювати «відмивання» грошей. Або ж толерантність інвес-

торів у скрутний для фінансових установ час не дає розвинутися паніці, яка розхитує весь фінансовий ринок.

Загрози

Слід зауважити, що посилення макроекономічної нестабільності у Європейському Союзі – головна проблема світової економіки в останні роки. Разом з тим європейська криза актуалізувала дискусії щодо майбутнього євроінтеграції України. Розглянемо проблеми (вони ж і становлять загрози), наявні в єврозоні, та визначимо доцільність євроінтеграції України до європейської спільноти.

Так, з початку світової кризи 2007–2008 рр. європейська економіка знаходиться у перманентному кризовому стані через слабкість банківської системи та її неспроможність відновити стійкість після фінансових втрат, завданих кризою. На відміну від США, через глибокі відмінності в політичних і економічних структурах країн-членів і недієздатність європейських структур ЄС не зміг швидко локалізувати епіцентри кризових процесів у банківському секторі. Нині панує думка, що ЄС увійшов у боргову кризу. Зовні вона виглядає як криза суверенного боргу (через проблеми Греції), але є наслідком накладання та взаємовпливу боргової та банківської криз. Через слабкість банківської системи не було вчасно прореаговано на перші сигнали про «грецькі проблеми». Ці дві кризи посилили негативні ефекти, що генерувалися кожною з них. У результаті відбулося поступове ураження дедалі більшої кількості країн і поширення деструктивних впливів на світові товарні й фінансові ринки.

На нашу думку, на тлі такої ситуації варто посилювати роль НБФУ в Україні – країні, де домінантними фінансовими установами є банки. Мусимо визнати, що вітчизняна банківська система дуже постраждала від кризи 2008 р., тому лишається наразі хворим організмом економіки. Інтеграція у слабку банківську систему ЄС нестабільної банківської системи України змушує підняти питання про доцільність та ефективність такого об'єднання [4, с. 22]. Відповідь буде очевидною, натомість необхідно розбудовувати ринок НБФУ задля протистояння подібних кризам.

Зауважимо, що фінансово-боргова криза стала наслідком накопичення критичної маси суперечностей чинної моделі єврозони. У результаті помилок у сфері економічної політики, колективним автором якої впродовж останніх 15 років були лідери країн – членів ЄС, утворився глибокий дисбаланс між так званими периферійними країнами і країнами «ядра». Саме цей дисбаланс зумовлює перма-

нентну дестабілізацію зони євро і саме відповіді на питання щодо шляхів подолання диспропорцій вимагають від лідерів ЄС інвестори для відновлення довіри до євровалюти й боргових зобов'язань, номінованих у євро [8].

Тож очевидно, що фінансовий ринок України буде периферійним у цій системі. Це значить, що потрібно буде дотримуватися тих правил, які зручні для країн-лідерів. Мабуть, це потягне за собою низку угод щодо злиття й поглинання фінансових установ.

Потрібно пам'ятати, що, беручи на себе членство у ЄС, навіть асоційоване, Україна бере на себе його проблеми. Основною з-поміж них є та, що боргова та фінансова кризи у ЄС поступово переростають в інституційну, до якої входять також криза конкурентоспроможності країн Південної Європи та криза інтеграційної моделі. Головна причина – в неадекватності та нескоординованості зусиль щодо подолання кризи євровалюти.

Проте, незважаючи на низку проблем, є шляхи виходу з важких економічних ситуацій. Так, у таблиці 2 наведено методи контролю руху капіталу. Зазначимо, що вони бувають як прямими (безпосередніми), так і непрямими (опосередкованими).

Таблиця 2. **Прямі та непрямі методи контролю руху капіталу**

Прямі методи	Непрямі методи
• Запровадження податків або податкоподібних обмежень на міжнародні фінансові операції • Ліміт обсягів інвестицій у певні галузі та підприємства • Заборона приватизації певних підприємств чи галузей	• Вимоги до капіталу фінансових інституцій • Заборона на сплату відсотків за депозитами нерезидентам • Обмеження щодо обсягу активів фінансових установ в іноземній валюті • Обмеження щодо обсягів продажу нерезидентам боргових інструментів – облігацій або інструментів грошового ринку • Обмеження щодо іноземних запозичень, які можуть встановлюватися у вигляді спеціального податку або у вигляді вимоги внесення спеціального депозиту в центральний банк пропорційно до розміру такого запозичення • Розширення валютного коридору, тобто зони припустимого коливання валютного курсу, що збільшує ризиковість інвестицій у активи, деноміновані в цій валюті, й відповідно сприяє скороченню іноземних інвестицій

Зазначені в таблиці 2 методи контролю руху капіталу при своєчасному, правильному застосуванні можуть допомогти уникнути критичних моментів, які супроводжують НБФУ на фінансовому ринку. Стає зрозумілим, що впровадження цих заходів є ефективнішим, коли вони виступають як превентивні заходи, а не постфактум.

Оскільки Україна взяла шлях на інтеграцію з Євросоюзом, то регулятор сектору НБФУ скеровує свою політку в цьому напрямі. Так, наприклад, у 2010 р. було організовано проект «Посилення сектору фінансових послуг України». Мета його – надання допомоги у створенні надійного, прозорого й стабільного сектору фінансових послуг, здатного задовольнити фінансові потреби економічного та соціального розвитку України; надання допомоги Нацкомфінпослуг у запровадженні міжнародних стандартів бухгалтерської звітності. У результаті отримано рекомендації й пропозиції щодо здійснення діяльності у сфері фінансових послуг з урахуванням досвіду країн – членів ЄС (усього було надано 17 рекомендацій і пропозицій); розроблено навчальний матеріал і Методичні рекомендації щодо застосування міжнародних стандартів фінансової звітності для страхових компаній в Україні [5].

Подібні проекти не повинні бути поодинокими, мають бути створені певні концепції, які визначають напрями розвитку сектору НБФУ в умовах євроінтеграції. Утім, це не одномоментний процес, він передбачає низку узгоджених процедур, адаптацію досвіду країн Євросоюзу – особливо Східної та Західної Європи. Такими напрямами можуть бути: 1) забезпечення відповідності масштабів діяльності ринку НБФУ (за комплексом та обсягами послуг) реальним задоволенням потреб; 2) популяризація послуг з недержавного пенсійного забезпечення; 3) досягнення збалансованості ринку небанківських фінансових послуг за регіонами країни; 4) збільшення питомої ваги організованого ринку небанківських фінансових послуг і підвищення його ролі; 5) стимулювання конвергенційних процесів між учасниками ринку небанківських фінансових послуг, спрямованих на досягнення їх ефективної взаємодії з метою максимального комплексного задоволення попиту в них і мінімізацію фінансових ризиків; 6) підвищення інформаційної прозорості результатів функціонування суб'єктів ринку НБФУ та створення відповідних гарантійних механізмів, розвиток послуг сек'юритизації активів, упровадження механізмів підвищення кредитної якості цінних паперів з метою посилення захисту прав вкладників; 7) лібералізація валютного регулювання і створення сприятливих умов для інвестування коштів пенсійних фондів, страхових компаній та інститутів спільного інвестування в іноземні цінні папери інвестиційного класу; 8) стимулювання розвитку ринку похідних цінних паперів і фінансових інструментів та сприяння появі нових інструментів грошового ринку, у т. ч. комерційних цінних паперів довгострокових цільових пенсійних і

житлових облігацій, деривативів на зобов'язання, інструментів хеджування процентних і валютних ризиків [1, с. 212].

Тож цей перелік заходів є необхідним для виконання з метою якомога більш м'якої інтеграції вітчизняних фінансових установ у незнайоме, але динамічне й високорозвинене середовище.

Висновки з проведеного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, євроінтеграційні процеси відіграють важливу роль у розбудові небанківських фінансових установ. Разом з тим процеси імплементації законодавчих норм, що регулюють їх діяльність, перехід на нові правила, займають багато ресурсів. Євроінтеграція сама по собі передбачає об'єднання з фінансовим ринком, який має багатовікову історію, знайомий зі злетами й падіннями, але він існує й досі. Ми припускаємо, що його жорсткі правила й вимоги змусять недобросовісних учасників покинути український фінансовий ринок. Це не тільки забезпечить стабільність розвитку фінансового ринку в цілому, але й сприятиме виконанню соціальних функцій (які лежать в основі європейських цінностей) небанківських фінансових установ, що необхідно для побудови ефективної економіки – економіки для українського суспільства.

Література

1. *Левченко В. П.* Розвиток ринку небанківських фінансових послуг України: монографія / В. П. Левченко. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 368 с.

2. Конвергенція економік України та Європейського Союзу: проблеми і перспективи: зб. наук. праць / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»; кафедра екон. теорії; Центр ім. Жака Моне з європейських студій при НАУКМА; редкол.: Ю. М. Бажал та ін. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2012. – 164 с.

3. *Кравчук Н. Я.* Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору / Наталія Кравчук. – К.: Знання, 2012. – 782 с.

4. Ризики європейського інтеграційного проекту: виклики та можливості для України / І. В. Клименко, І. В. Ус. – К.: НІСД, 2012. – 88 с.

5. Річний звіт Держфінпослуг 2010 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. – Режим доступу: http://nfp.gov.ua/content/rzviti-nackomfinposlug.html.

6. *Толкачов О.* Європейський вимір України [Електронний ресурс] / О. Толкачов // Європейська асоціація українців. – Режим доступу: http://www.ukrassociation.eu/2009/12/04/.

7. *Яценко А. В.* Державне регулювання інвестиційно-інноваційної діяльності в глобальному економічному середовищі: монографія / А. В. Яценко. – К.: КНЕУ, 2010. – 468 с.

8. The ten roots of the eurocrisis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bruegel.org/publications/publications-detail/publication/672-the-ten-roots-of-the-euro-crisis.

РОЗРОБЛЕННЯ СИСТЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВА НА ОСНОВІ СОЦІАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Левицький Віктор Володимирович
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів і кредиту
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Анотація. У статті розглянуто поняття «економічної стійкості підприємства» та «соціальної стратегії розвитку підприємства». Визначено головні структурні елементи даних категорій, обґрунтовано взаємозв'язок між ними та систему підвищення економічної стійкості підприємства на основі соціальних стратегій розвитку підприємства.

Ключові слова: економічна стійкість підприємства, соціальна стратегія розвитку підприємства, соціальна політика.

Abstract. The concepts of «economic sustainability» and «social development strategy» are considered in the article. Determined the main structural elements of these categories, grounded relationship between them and system for improving economic sustainability based on social enterprise development strategies.

Keywords: economic sustainability of the enterprise, social enterprise development strategy, social policy.

Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку суспільства зумовлюють спрямованість діяльності підприємств на досягнення економічної стійкості. Підвищені вимоги до забезпечення стійкої виробничо-господарської, фінансово-економічної та організаційно-управлінської діяльності підприємств вимагають розроблення й реалізації ефективних підходів управління підприємством, серед яких головне місце належить соціальним стратегіям управління й розвитку. Оскільки внесення соціальної компоненти у загальний процес управління підприємством сприятиме його розвитку паралельно з підвищенням його економічної стійкості.

У зв'язку із зазначеними умовами набуває актуальності питання розроблення системи підвищення економічної стійкості підприємства на основі використання соціальних стратегій розвитку підприємства.

Значний внесок у дослідження питання забезпечення економічної стійкості підприємств зробили Л. Шеплі, Дж. Неш, А. Петрова, А. Томпсон, А. Стрікленд, О. А. Поліщук, І. К. Василенко, О. В. Іва-

нова та інші економісти. Зокрема Дж. Неш та Л. Шеплі розглядають забезпечення економічної стійкості підприємства як урахування інтересів різних груп стейкхолдерів [11, 12], а А. Петрова [8, с. 245], А. Томпсон та А. Стрікленд [9, с. 520] трактують економічну стійкість як працездатність системи, за якої вона та її підсистеми здатні виконувати певні функції. Однак у працях цих авторів питання підвищення економічної стійкості підприємства на основі соціальних стратегій розвитку детально не розглядались, а тому потребують подальшого вивчення.

Метою дослідження є розроблення системи підвищення економічної стійкості підприємства на основі використання соціальних стратегій розвитку підприємства. Для досягнення мети має бути вирішено низку завдань, зокрема:

- визначення змісту поняття «економічна стійкість підприємства», його факторів і структурних елементів;
- визначення ролі соціальної складової у структурі економічної стійкості підприємства;
- визначення змісту понять «соціальна стратегія розвитку» та «соціальна політика»;
- визначення поняття «система підвищення економічної стійкості підприємства на основі соціальних стратегій розвитку підприємства» та його ключових елементів;
- встановлення взаємозв'язку між реалізацією соціальних стратегій розвитку підприємства та економічною стійкістю підприємства.

В умовах конкурентної боротьби перед кожним підприємством стоїть завдання не лише забезпечити повноцінне своє функціонування, але й ефективно управляти зовнішніми та внутрішніми загрозами, тобто займатися управлінням економічною стійкістю підприємства.

У сучасній економічній літературі єдиного підходу до визначення поняття «економічна стійкість підприємства» не існує. Так, на думку О. А. Поліщука, економічна стійкість – це здатність підприємства оптимально використовувати свій потенціал, що дозволяє швидко адаптуватися до динамічних змін зовнішнього середовища, в довгостроковій перспективі задовольняючи потреби всіх учасників господарської діяльності [6, с. 367]. І. К. Василенко вважає, що економічна стійкість підприємства – це фінансовий стан підприємства, господарська діяльність якого забезпечує в нормальних умовах виконання усіх його зобов'язань перед працівниками, іншими організаціями, державою завдяки достатнім доходам й відповідності доходів ви-

тратам [2, с. 315]. О. В. Іванова під економічною стійкістю підприємства розуміє здатність його економічної системи не відхилятися від свого стану за різних внутрішніх і зовнішніх дестабілізуючих впливів для ефективного формування й використання фінансових, виробничих і організаційних механізмів [4, с. 335]. Проаналізувавши такі підходи, економічну стійкість підприємства пропонуємо розглядати як:

- стан рівноваги підприємства;
- сукупність взаємопов'язаних структурних складових, об'єднаних єдиною метою;
- здатність оптимального використання власного потенціалу;
- здатність протистояти внутрішнім та зовнішнім загрозам;
- стан підприємства, за якого формується система управління стабільним і прогресивним розвитком.

Узагальнивши підходи економістів, сформуємо власне визначення економічної стійкості підприємства, яка, на нашу думку, є здатністю підприємства ефективно функціонувати в динамічних умовах зовнішнього та внутрішнього середовищ, а також протистояти дестабілізуючому впливу негативних факторів, оскільки економічна стійкість підприємства формується під впливом визначених факторів [1, с. 84; 3, с. 143]. З огляду на різноманітність факторів, які впливають на економічну стійкість підприємства, можна визначити структурні елементи економічної стійкості (рис. 1) [4, с. 335; 10, с. 332].

Ринкові умови господарювання вимагають упровадження й використання сучасних інструментів управління ресурсним потенціалом підприємств, де особливу роль відіграє формування і зміцнення інтелектуально-кадрового потенціалу підприємства як передумови забезпечення його економічної стійкості. Саме тому дедалі більшого значення набувають питання забезпечення кадрової, соціальної та комунікаційної складових економічної стійкості підприємства. Зазначимо, що якщо підприємство у довгостроковій перспективі орієнтується на розвиток саме даних складових економічної стійкості, то можна стверджувати, що воно реалізує соціальну стратегію розвитку.

Основою соціальної стратегії розвитку підприємства є його соціальна політика, що є ефективною системою цілеспрямованої роботи з персоналом та об'єднує різні форми діяльності, має на меті створення згуртованого, відповідального та високопродуктивного колективу для реалізації можливостей підприємства адекватно реагувати на зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищах [5, с. 140].

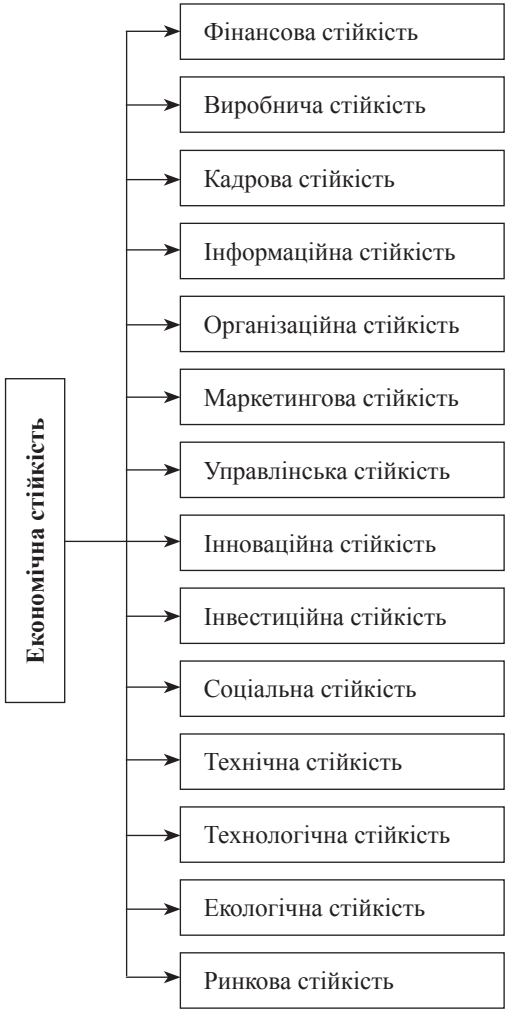

Рис. 1. Структурні елементи економічної стійкості підприємства

Зауважимо, що вітчизняні та закордонні економісти-науковці не дають єдиного визначення змісту поняття «соціальна стратегія розвитку підприємства». Так, наприклад, А. Кузнєцов зазначає, що соціальна стратегія розвитку в умовах соціально орієнтованої економіки має розглядатись як одна з ключових функціональних стратегій підприємства, яка спрямована на виявлення й задоволення потреб і очікувань зацікавлених у діяльності підприємства груп: власників, персоналу, суспільства в цілому [5, с. 182]. А. Петрова додає, що її основними

компонентами мають бути базова стратегія соціального розвитку (реалізація програми комплексного розвитку соціальної сфери підприємства) та цільові програми соціального розвитку (вирішення пріоритетних завдань соціального розвитку підприємства) [8, с. 293].

Узагальнивши підходи економістів, ми сформулювали власне визначення соціальної стратегії розвитку підприємства, яка, на нашу думку, є сукупністю засобів, заходів, методів і процедур, за допомогою яких здійснюється цілеспрямована діяльність підприємства щодо забезпечення належних соціальних результатів реалізації соціальної політики підприємства.

Соціальна стратегія розвитку підприємства розробляється з метою забезпечення нормального відтворення робочої сили, сприятливого соціально-психологічного клімату та підвищення ефективності діяльності підприємства, тобто в результаті її реалізації соціальне становище його працівників має не тільки не погіршитись, а й суттєво поліпшитись. Зазначимо, що соціальна стратегія розвитку відповідає загальній стратегії розвитку підприємства й може реалізовуватись у таких формах (табл. 1) [7, с. 304].

Таблиця 1. **Форми реалізації соціальної стратегії розвитку підприємства**

Форма реалізації	Характеристика
Зростання	Спрямоване на залучення персоналу високої кваліфікації з творчими й підприємницькими задатками. Для залучення та закріплення персоналу підприємство створює і підтримує такі умови: належну систему оплати праці й мотивації працівників; сприятливий соціально-психологічний клімат; постійне підвищення кваліфікації працівників; можливості службового просування й кар'єрного зростання. Такі проблеми, як перепідготовка працівників та надання їм соціальних гарантій, мають тут другорядне значення
Стабілізація	Спрямована на залучення, закріплення й стабілізацію персоналу. У даному випадку потреба в працівниках вищої кваліфікації зменшується. На перший план виступають проблеми внутрішнього переміщення працівників та їх перенавчання, посилення соціальних гарантій
Скорочення	Спрямоване на скорочення чисельності персоналу, укрупнення посад шляхом об'єднання обов'язків, скорочення витрат на забезпечення соціальних гарантій до рівня, визначеного чинним законодавством

На нашу думку, соціальна стратегія розвитку формується у вигляді планів або «програм дій», що базуються на інформації, зібраній на стадії аналізу внутрішнього середовища підприємства та ка-

дрового прогнозу. Інструментами реалізації соціальної стратегії підприємства при цьому є поточна кадрова робота, управління персоналом, заходи щодо його розвитку, підвищення кваліфікації, вирішення соціальних проблем щодо винагороди й мотивації. Що стосується підвищення економічної стійкості підприємства на основі соціальних стратегій розвитку, то важливість даної функціональної складової полягає в тому, що від інтелекту, корпоративної культури й компетенції працівників залежить конкурентоспроможність підприємства, яка забезпечує його економічну стійкість. Система підвищення економічної стійкості підприємства на основі соціальних стратегій розвитку підприємства, на нашу думку, є сукупністю нормативно-правових, адміністративних, управлінських та організаційних заходів, спрямованих на досягнення економічної рівноваги шляхом реалізації соціальної стратегії розвитку. На наш погляд, система підвищення економічної стійкості підприємства на основі соціальних стратегій розвитку підприємства має включати:

- політику зайнятості, що охоплює заходи забезпечення підприємства висококваліфікованим персоналом, створення привабливих умов праці, гарантування безпеки праці, створення можливостей для просування по службі з метою підвищення ступеня задоволення роботою;
- політику навчання, яка передбачає заходи з формування відповідної бази навчання, можливостей для підвищення кваліфікації працівників і реалізації прагнень до професійного зростання;
- політику оплати праці, що полягає у наданні достатньо високої, порівняно з іншими роботодавцями, заробітної плати, яка б відповідала досвіду, здібностям і ставленню працівника до своїх обов'язків, його трудовому внеску у результати роботи підприємства загалом чи структурного підрозділу зокрема;
- політику добробуту, яка ґрунтується на забезпеченні широкого набору соціальних пільг й благ, створенні умов, привабливих для працівників і взаємовигідних для них та для підприємства загалом;
- політику трудових відносин, що передбачає встановлення визначених процедур попередження виникнення конфлікту, вдосконалення системи управління, відносин із профспілками тощо.

Закономірно, що зацікавленість працівників у роботі та успішній діяльності підприємства тим вища, чим більшою є кількість наданих пільг і послуг, а також залежить від того, наскільки сума виплат перевищує законодавчо встановлений розмір. Отже, соціальне забез-

печення працівників, розвиток їх потенціалу й збереження здоров'я є основою підвищення економічної стійкості підприємства й запорукою його ефективного функціонування. На основі вищевикладеного матеріалу ми встановили взаємозв'язок між реалізацією соціальних стратегій розвитку підприємства й економічною стійкістю підприємства (рис. 2).

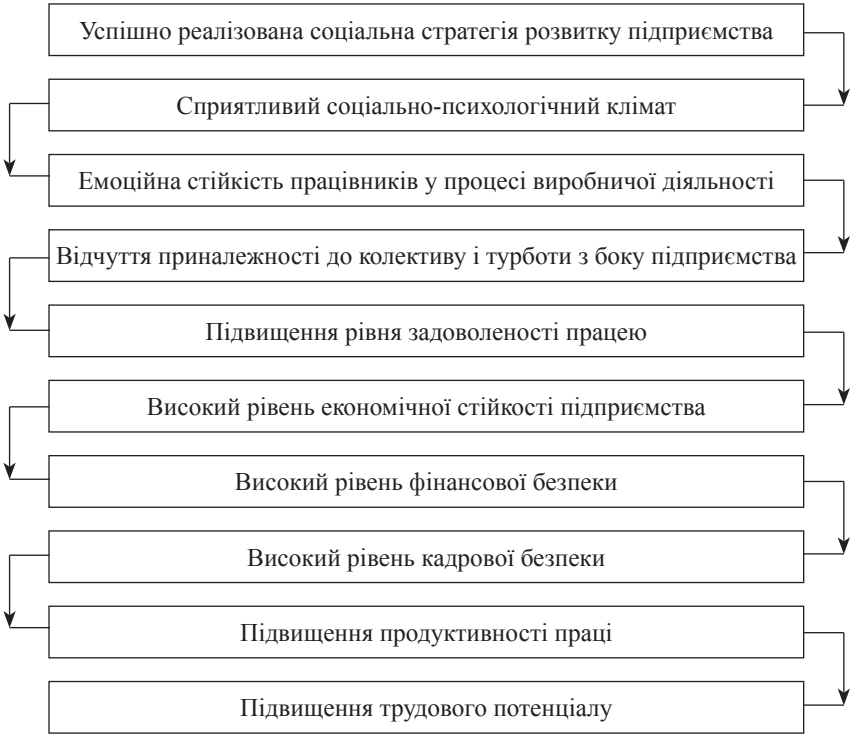

Рис. 2. Взаємозв'язок між реалізацією соціальних стратегій розвитку підприємства та економічною стійкістю підприємства

Отже, врахування менеджерами підприємств вагомої ролі соціальної стратегії розвитку, її форм і шляхів формування позитивно впливатиме як на рівень економічної стійкості, так і на ефективність функціонування та розвитку всього підприємства. В умовах конкурентної боротьби підприємства, які прагнуть зміцнити свої позиції, мають застосовувати нові підходи, принципи й методи організації діяльності, основою яких має стати економічна стійкість підприємства в тісному взаємозв'язку із соціальними стратегіями розвитку.

Отже, дослідження економічної стійкості підприємств підтверджує необхідність застосування комплексу заходів її забезпечення, починаючи з моніторингу досягнутого рівня стійкості та завершуючи заходами її підтримки шляхом розроблення й реалізації соціальних стратегій розвитку. Саме тому економічна стійкість підприємства потребує формування таких заходів її забезпечення, які б ґрунтувалися на чинниках впливу на її соціальну складову, а це в свою чергу можливо за умови застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій управління, своєчасної реакції на зміни зовнішнього середовища та стратегічного бачення майбутнього стану підприємства.

Література

1. *Ареф'єва О. В.* Економічна стійкість підприємства: сутність, складові та заходи з її забезпечення / О. В. Ареф'єва, Д. М. Городинська // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 8. – С. 83–90.

2. *Василенко В. О.* Антикризове управління підприємством: навч. посібник / В. О. Василенко. – К.: ЦУЛ, 2003. – 504 с.

3. *Городинська Д. М.* Економічна стійкість підприємства / Д. М. Городинська // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 10 (42). – С. 141–146.

4. *Іванова О. В.* Організаційно-економічна стійкість підприємства в умовах ринку / О. В. Іванова, П. П. Жуков // Экономические науки. – 2004. – Вып. 56. – С. 335–340.

5. *Кузнецов А. Л.* Стратегия социального развития коллектива предприятия в трансформационной экономике / А. Л. Кузнецов. – Екатеринбург, 2000. – 332 с.

6. *Поліщук О. А.* Теоретико-методологічні основи оцінки економічної стійкості сільськогосподарських підприємств / О. А. Поліщук // Економіка: проблеми теорії та практики. – Д., 2007. – Вип. 225. – Т. 2. – С. 367–374.

7. *Пушкар Р. М.* Менеджмент: теорія та практика [підручник] / Р. М. Пушкар, Н. П. Тарнавська. – Тернопіль: Карт-бланш, 2003. – 490 с.

8. Стратегический менеджмент / Под ред. А. Н. Петрова. – СПб.: Питер, 2006. – 496 с.

9. *Томпсон А.* Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа / А. Томпсон, Дж. Стрикленд; Н. В. Шульпина; пер. с англ. – 12-е изд. – М.: Вильямс, 2006. – 928 с.

10. *Харчук Т. В.* Характеристика економічної стійкості підприємства та її елементів / Т. В. Харчук // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2011. – № 34. – С. 332–335.

11. *Nash John Forbes.* Continuity of solutions of parabolic and elliptic equations / John Forbes Nash // Amer. J. Math. – 1958. – Vol. 80. – P. 931–954.

12. *Shapley Lloyd Stowell.* Economic and environmental risk and uncertainty: new models and methods / Lloyd Stowell Shapley. – 1997. – 265 p.

ГЛОБАЛЬНА КУЛЬТУРА СПОЖИВАННЯ ЯК ЯКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ДОБРОБУТУ

Шамборовський Григорій Олегович,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри міжнародних економічних відносин
Львівського національного університету імені Івана Франка

Fulbright Scholar Program, 2011–2012,
Kennan Institute, Woodrow Wilson International Center for Scholars

Анотація. Досліджено сучасні соціально-психологічні теорії поведінки споживачів. Автор проаналізував класові й альтернативні підходи до визначення мотивації, вибору та прийняття рішень споживачів в умовах глобалізації. Висвітлено особливості розвитку глобальної культури споживання та її роль у формуванні соціально-економічного добробуту країн на початку XXI ст.

Ключові слова: свобода вибору споживача, суб'єктивний добробут, культура споживання, соціально-економічний клас, глобалізація, глокалізація, космополітизм, психологія, соціологія, поведінкова економіка.

Abstract. Global consumer culture as a qualitative characteristic of socioeconomic welfare. The article examines contemporary sociopsychological theories of consumer behavior. The author analyzes class and alternative approaches to the motivation, choice, and decision-making of the consumer under the conditions of globalization. The article deals with specific features of the global consumer culture and its role in shaping the socioeconomic welfare of countries at the beginning of the twenty-first century.

Keywords: freedom of consumer choice, subjective well-being, consumption culture, socioeconomic class, globalization, glocalization, cosmopolitanism, psychology, sociology, behavioral economics.

У сучасному світі лібералізація торгівлі, міграційних та інформаційних потоків сприяє формуванню нового цивілізаційного феномену – глобального культурного середовища, що розвивається на основі різних національних, етнічних, релігійних систем, морально-етичних та соціально-економічних цінностей, які часто кардинально відрізняються й конфліктують між собою. З іншого боку, прогресивні представники людства визнають архаїзм деструктивних шовіністичних, радикальних звичок, норм і встановлених традицій, здатні долати стереотипи й знаходити компроміси. Вони об'єднані міжнаціональною ідеєю соціально гармонізованого, економічно розвиненого і справедливого співіснування людей у цілому світі.

Культура споживання, характерна для країн з плановою, перехідною економікою, і культура споживання в країні з ринково орієнтова-

ною економікою ґрунтуються на протилежних принципах. У першому випадку співвідношення між сферою виробництва і споживання директивно встановлює держава або монопольні об'єднання. Норми та цінності споживання і поведінка споживачів визначаються особливостями сфери розподілу. У ринковій системі виробництво вторинне відносно споживання. Саме сфера споживання безпосередньо, через механізм ринку, визначає кількість та якість виробленого продукту й опосередковано – тенденції розвитку сфери виробництва [4].

У концепції «нового космополітичного реалізму» сучасного німецького соціолога Ульріха Бека цінності національних культурних здобутків поєднуються з космополітичним «здоровим глуздом», який охоплює великі частини людства і сприяє наданню сенсу нібито безладному розвитку. Як аргументує У. Бек, «космополітичний погляд поєднує повагу до культурної іншості з турботою про виживання кожного індивіда. Іншими словами, космополітизм – це наступна велика ідея, що приходить на зміну націоналізму, комунізму, соціалізму, неолібералізму, які вичерпали себе, і ця ідея могла б уможливити неймовірне – щоб людство пережило XXI століття без повернення до варварства» [1, с. 94]. На його думку, космополітизм поступово набуває реалізму й історичної специфіки, здатності переконувати у спосіб, за якого відбувається взаємопроникнення різних стратегій сприйняття відмінностей [1].

Важливими рисами глобальної культури є поєднання різних форм і моделей культурного життя, гнучкість у бажанні зрозуміти суперечливі підходи й погляди на корисність, цінність і якість споживання благ людей у цілому світі. Мультикультурність, що декларують як важливе надбання людської цивілізації, не означає відмови від первинно набутої ідентичності, а створює складне сплетіння часткових, «глокально» переплетених спільнот, у яких живуть і розвиваються люди.

Спосіб, у який люди в XXI ст. споживають матеріальні та духовні блага, може бути охарактеризований як *глобальна культура споживання*, оскільки саме поняття «культура» передбачає «практичну реалізацію загальнолюдських і духовних цінностей у ході цивілізаційного розвитку людства» – таке словосполучення найбільш вдало визначає кількісний, якісний, просторовий і динамічний процес задоволення людських потреб. Культура споживання – це соціально-психологічна характеристика, індивідуальна манера, особливість поведінки людини у сфері споживання, індивідуалізовані форми певного стилю споживчої діяльності.

Сфера споживання слабко піддається регламентації, прямому регулюванню з боку суспільства, а навпаки – збільшується можливість вільного вибору матеріальних і духовних благ та способу їх освоєння у процесі розвитку суспільних відносин. Формування культури споживання часто є результатом певної життєвої позиції людини, тобто свідомо обирається з деяких варіантів. Культура споживання – це не лише задоволення системи потреб споживача, а й унікальна манера застосування матеріальних і духовних надбань, традицій і цінностей попередніх поколінь, які формують в особи вподобання і переконання щодо корисності та бажаності результатів своєї діяльності.

Культура споживання формується під впливом внутрішніх і зовнішніх соціальних, економічних і психологічних чинників. Окрім того, історико-цивілізаційне середовище, яке характеризується конкретними економічними, ідеологічними, геополітичними відносинами і зв'язками, матеріальною і духовною культурою, у поєднанні з діючими соціально-психологічними чинниками створює неповторний соціально-психологічний тип особистості з відповідним стилем мислення, сприйняття, соціального самопочуття і благополуччя. Соціально-психологічний клімат такого суспільства створює умови для формування спільних рис культури споживання. У межах цієї культури є субкультури – групові (формальні й неформальні) та індивідуальні культури споживання, які відрізняються більшою чи меншою автономією, проте формуються завдяки безлічі взаємовпливів і нашарувань поведінки та діяльності не лише сучасних людей, а й досвіду попередніх поколінь.

Залежно від властивостей особистості, особливостей її темпераменту, характеру, потреб, здібностей, ціннісних орієнтацій культура споживання коливається від менш самостійної до більш самобутньої, від менш соціально значущої до більш автентично цінної. Ці варіації різних культур споживання «обслуговують» різні соціально-психологічні механізми, спричинені соціально-економічними процесами як у межах національних держав, так і на рівні міжнародних відносин між ними.

Соціально-психологічні механізми відображення впливу глобального соціально-економічного середовища на культуру споживання передбачають ***наслідування, запозичення і продукування*** – поняття, які використовують у міждисциплінарних дослідженнях поведінки споживача. Наслідування як механізм відображення впливів, своєю

чергою, може функціонувати на різних психічних рівнях: несвідомому (копіювання) і свідомому (ідентифікація та імітація). Ці механізми є зручними інструментами для моделювання соціально-економічних процесів, на практиці їх широко застосовують у маркетингових стратегіях та управлінні соціальними системами.

Спільні емоції людей щодо певних споживчих цінностей у процесі наслідування є формою найпростішого пристосування до різноманітних ситуацій. Зазвичай переважання у культурі споживання механізму *наслідування* свідчить про недостатній рівень свободи індивідуального, творчого вибору, необхідного для морального й естетичного збагачення особистості.

Запозичення, на відміну від наслідування, вимагає певних передумов. Воно можливе тільки в тому разі, якщо індивід знаходиться на рівні відповідних матеріальних і духовних потреб, які хоче запозичити, – на рівні запозичуваних об'єктів. Щоб запозичувати щось і користуватися ним, потрібно бути здатним робити це, бути соціально й інтелектуально підготовленим. Переважання механізму запозичення свідчить про наявність передумов до творчої культури споживання.

Механізм *продукування* (що передбачає творче сприйняття й активну участь у розвитку соціального-економічного середовища) є одним з найважливіших чинників формування *творчої культури споживання*, характерної для зрілої особистості. Людина виробляє власний стиль поведінки, формує позицію, що найбільше відповідає її потребам. Творчий стиль споживання сприяє розкриттю та розвитку кращих рис і талантів людини, формуванню її особистості та розумінню своєї ролі в суспільстві.

Отже, щоб зробити споживання чинником розвитку особистості, що необхідно для виходу будь-якої країни на належний рівень глобальної конкуренції, потрібно всіма засобами формувати творче ставлення людей до сприйняття, володіння і користування продуктами цивілізації.

Економічні, соціальні й психологічні мотиви поведінки споживачів, засоби і методи впливу на неї є об'єктом дослідження в економічній науці з часу маржиналістської революції, яка звела найважливішу економічну проблему – проблему цінності – до психології споживчого вибору. Першим ідеологом цього підходу прийнято вважати англійського філософа, юриста й економіста Єремію Бентама. У своїй праці «Деонтологія, або наука про мораль», яка вперше по-

бачила світ у 1834 р., він увів принцип «найбільшого щастя» *(the greatest happiness)* в економіці. Бентам вірив, що його можна «обчислювати» й на підставі цих розрахунків, немов показників градусника, приймати закони, які збільшать кількість щасливих людей у суспільстві [5].

Одним із відомих дослідників теорії мотивації людини і її добробуту визнано видатного соціолога і психолога Абрахама Маслоу, автора загальновідомої ієрархії потреб, який зробив великий внесок у дослідження природи людини – її потреб, мотивації, задоволення від життя, щастя. Йому одному з перших вдалося теоретично обґрунтувати, систематизувати і виокремити біологічні, соціальні й психологічні потреби людини. Вчений також за допомогою лабораторних експериментів відстежив еволюційну зміну інстинктів у людей і водночас заперечував можливість дослідження людських потреб, а отже, й людської сутності в біопробірці: «…для цього необхідна повноцінна життєва ситуація, в якій людина залучена в соціальне середовище» [2, с. 22].

Дослідження А. Маслоу були застосовані на практиці управління в «Non-Linear Systems» – потужній каліфорнійській компанії у сфері високих технологій. Учений довів можливість використання теорії мотивації, а також принципу самоактуалізації до поліпшення ефективності виробництва й споживання.

Згідно з цим підходом будь-яка людина прагне до свого розвитку відповідно до своїх можливостей і потреб. Сутність ідеї в тому, що найвищі потреби не можуть виявитися й реалізуватися, якщо не були попередньо задоволені примітивніші (біологічні та психологічні). Одному з небагатьох, А. Маслоу все-таки вдалося наблизити економіку та психологію після майже двох століть жорстких наукових дискусій.

Починаючи з середини минулого століття американські економісти, соціологи й психологи активно розвивають міждисциплінарні дослідження у сфері людської мотивації та споживання. З 70-х років XX ст. починається бурхливий розвиток транснаціональних компаній і разом з ними зароджується глобальна культура споживання. Одним з перших, хто наважився застосовувати соціально-психологічні підходи в дослідженнях поведінки споживачів в умовах збільшення свободи вибору матеріальних і духовних благ, став американський соціолог Джо Кербі. Він класифікує чинники, які впливають на індивідуальний вибір споживачів: 1) наслідування; 2) приналеж-

ність до соціального класу; 3) приналежність до соціальної групи; 4) вплив культурного середовища [7, с. 41–65].

Чинник наслідування Д. Кербі розглядає як домінуючий у поведінці споживачів. За такої поведінки люди прагнуть принаймні створити ілюзію того, що вони володіють такою ж «соціальною цінністю», як і той, кого вони наслідують. З іншого боку, наслідування полягає в тому, що люди здебільшого відчувають незручність, коли усвідомлюють, що їхня поведінка, стиль не узгоджуються, суперечать поведінці, стилю життя тих, з ким вони спілкуються або хочуть спілкуватися. Ще однією особливістю наслідування є бажання володіти атрибутами, які мають особи з вищим економічним добробутом чи соціальним статусом. Цей тип наслідування Д. Кербі називає «прямим», таким, що передбачає копіювання поведінки свого «героя». Такий підхід нівелює індивідуальність і особистість людини, уніфікує її потреби, створює основу для формування конформістського способу життя.

Точкою відліку для визначення механізму поведінки споживача в теорії Д. Кербі є приналежність до певного соціально-економічного класу. За американською соціологічною традицією, він поділяє людей на класи на підставі їхніх «соціальних досягнень»: 1) *«вищий-вищий»* (еліта, яка володіє «старим багатством», накопиченим багатьма поколіннями). Представники цього класу здебільшого не беруть участі у процесі виробництва; 2) *«нижчий-вищий»* (успішні бізнесмени, які розбагатіли завдяки своїй енергійності та «везінню», мають найвищий у суспільстві дохід, однак без успадкованого статусу); 3) *«вищий-середній»* (активні люди, топ-менеджери, «кар'єристи», з добрим фінансовим становищем і соціальним статусом); 4) *«нижчий-середній»* (верхній прошарок виконавців і чиновників; респектабельність для них – головна мета в житті, комфорт – основна турбота); 5) *«вищий-нижчий»* (найчисленніша група робітників, що живуть у задовільних умовах, мають бажання, проте не здатні поліпшити своє соціально-економічне становище), 6) *«нижчий-нижчий»* (мешканці нетрів, «дно суспільства», які виконують фізичну роботу або живуть на соціальну допомогу, проте не надто намагаються змінити ситуацію).

Як свідчить практика володіння світовим капіталом, лише «вищий-вищий» клас може характеризуватися власною, виробленою і традиційно усталеною культурою споживання. Представники цього класу не відчувають потреби демонструвати своє багатство, їм немає з ким себе ототожнювати. Вони ведуть специфічний спосіб життя,

який відрізняється дотриманням давніх аристократичних традицій, на противагу новинкам виробництва, пропонованим наполегливою рекламою, яку самі ж замовляють.

Представники «нижчого-вищого класу» цінують і споживають нові розкішні речі, демонструючи багатство серед своїх представників, набуваючи фінансової незалежності, вони зараховують себе до вищого, елітарного класу.

Представники третього класу («вищий-середній»), які мають найстабільніше фінансове становище, застраховують свою «соціальну забезпеченість» ощадливістю та обачністю. Однак у споживанні вони прагнуть в усьому наслідувати «щасливчиків»-мільйонерів, від яких залежать. За таким же принципом формується споживання нижчих класів.

Зазначимо, що в розвинутих суспільствах культура споживання не лише відображає клас. Вона набуває значення як принцип соціального структурування і є центральною для розуміння сучасного суспільства, його потреб і способів задоволення в умовах взаємопроникнення локальних і глобальних культурних цінностей.

Емпіричні дослідження взаємовпливу культурних і економічних зв'язків виявляють значну різницю між соціально-економічними й символічними межами в рамках соціальної структури, а також те, що відмінність за стилями, способом життя спостерігається всередині класів і зв'язок між класом та поведінкою його представників нівелюється.

Зокрема, згідно з альтернативним підходом до процесу задоволення потреб людини, ізраїльська дослідниця культурного середовища і споживання Таллі Кац-Герро вирізняє три теоретичних напрями [6].

Підхід нового середнього класу передбачає, що в постіндустріальних суспільствах значна кількість населення поділяє спільний стандарт життя, і відмінності способу життя між класами незначні. Схожі умови життя та розвиток капіталістичного виробництва висунули дозвілля та самореалізацію людини на найважливіше місце в її повсякденному житті. Соціальні групи більше не формуються відповідно до змагання за матеріальні блага. Натомість вони об'єднуються навколо певних ідей, стилів життя, не пов'язаних із класовою позицією. Класові відмінності, що ґрунтуються на статусі, втрачають свою традиційну основу, а способи життя урізноманітнюються – стають індивідуальнішими, орієнтованими на формування власної особистості. Люди не тільки можуть, а й змушені обирати.

Підхід нових ідентичностей підтверджує, що інші структурні виміри (вік, гендер, етнічність або сексуальність) є принаймні настільки ж важливими, як клас і статус при визначенні стилю життя. Спільноти захищають власне існування, утверджуючи власну етнічну, гендерну, релігійну, національну й територіальну ідентичність. Клас впливає на стиль життя серед інших чинників, і культура споживання є однією із багатьох ліній соціального поділу. Класові субкультури стали настільки розгалуженими, що дослідники виявляють переконливіші зв'язки між гендером, расою, релігією, етнічністю, регіоном проживання, ніж між класом і культурою споживання. Отже, у сучасних розвинених суспільствах індивіди мають більший вибір щодо колективів, реальних чи вигаданих, на які вони можуть орієнтуватися згідно з власними переконаннями та очікуваними результатами.

Третій напрям заснований на *теорії суспільного добробуту та соціальної справедливості.* Постіндустріальні суспільства створили новий вид нерівності – не щодо товарів і послуг, а щодо інформації та часу. Економічна політика індустріалізованих держав може впливати на рівень культури споживання у двох напрямах:

- зміцнюючи зв'язок: еліта, що більше не має змоги вирізнятися завдяки матеріальному споживанню, стає активнішою у розбудові суспільства, забезпечуючи безпеку й водночас збільшуючи власні можливості щодо ідеологічних маніпуляцій;
- послаблюючи зв'язок, зменшуючи «колективні вияви масової культури споживання, що ґрунтуються виключно на класовому поділі»: політика добробуту забезпечує індивіду більшу свободу, вирівнює споживання, що спричиняє, зокрема, й руйнування класового поділу [3].

Висновки. У глобалізованому світі спостерігається зникнення відмінностей, розмивання чітких класових меж і способу життя людей. Глобальна культура споживання, заснована на ліберальних і демократичних цінностях, сприяла виникненню унікальних продуктів, які, з одного боку, мають ознаки елітарності, а з іншого – доступні простим робітникам. Яскравим прикладом є розкішні круїзні лайнери, де клієнт за 100 дол. США в день може відчути себе справжнім аристократом.

Завдяки масовому поширенню доступу до інформації і глобальній конкуренції люди здатні ефективно долати етнічні, релігійні, національні чи інші бар'єри у спілкуванні, навчанні, організації та ве-

денні бізнесу, влаштуванні дозвілля і подорожей. Добробут людини дедалі частіше визначається не кількістю будинків, автомобілів і цінних паперів, а способом життя, наповненням його емоціями і змістом, пошуком оптимального соціально-психологічного стану особистості та соціально-економічної рівноваги у суспільстві.

Взаємодії та проникненню культурних традицій сприяє потужний науково-технічний прогрес, що забезпечують відповідні інструменти та механізми (Інтернет, мобільний зв'язок, електронна торгівля) обміну товарами, послугами й інформацією в масштабах планети. Це зближує проблематику культури споживання з відомими концепціями «якості життя», «постіндустріального суспільства» і дає підстави стверджувати про формування *глокальної культури споживання*, яка в сучасних умовах лібералізації світової економіки відображає вертикальні й горизонтальні процеси свободи вибору споживача незалежно від класової позиції та національної належності.

Література

1. *Бек У.* Космополитическое мировоззрение / У. Бек. – М.: Центр исслед. постиндустр. общ-ва, 2008. – 336 с.

2. *Маслоу А.* Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2006. – 352 с.

3. *Міняйло І.* Зв'язок культурного споживання та позиції у соціальній структурі: теоретичні підходи в емпіричних дослідженнях у західній соціології / І. Міняйло // Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». – 2011. – Т. 122: Соціологічні науки. – С. 19–23.

4. *Петрущенков С.* Культура споживання / С. Петрущенков, Н. Петрущенкова. – К.: Магістр-S, 2001. – 192 с.

5. *Bentham J.* Deontology; or The Science of Morality / J. Bentham. – Charleston: BiblioLabs LLC, 2009. – 340 p.

6. *Katz-Gerro T.* Highbrow Cultural Consumption and Class Distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States / T. Katz-Gerro // Social Forces. – 2002. – Vol. 81 (1). – P. 207–229.

7. *Kerby J.* Consumer behavior. Conceptual foundations / J. Kerby. – New York: Dun-Donnelley Pub. Corp., 1975. – 631 p.

Модернізація аграрного сектору економіки України

СТИМУЛЮВАННЯ РОСТУ ЕКСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Школьний Олександр Олексійович

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
Уманського національного університету садівництва

Fulbright Scholar Program, 2004–2005,
Pennsylvania State University

Анотація. Наявність конкурентних переваг у вітчизняних підприємств агропродовольчої сфери свідчить про необхідність розвитку регуляторних механізмів, спрямованих на посилення глобальних маркетингових позицій аграрних формувань. Сприяти ескалації економічного потенціалу останніх може надання спеціалізованих консультативних послуг з експортною орієнтацією.

Ключові слова: експортний потенціал, сільськогосподарські підприємства, регуляторні механізми.

Abstract. The presence of competitive advantage in respect to the domestic agri-food firms testifies the necessity of development of regulatory mechanisms directed to support of global marketing positions of agricultural enterprises. The specialized consultative services with export orientation can assist in strengthening of external economic potential in respect to agrarian sphere.

Keywords: export potential, agricultural enterprises, regulatory mechanisms, export supporting agencies.

Загострення проблем, пов'язаних з глобальною фінансовою кризою, вимагає розроблення заходів щодо стимулювання експорту продукції сільськогосподарських підприємств. Тоді як більшість підприємств України знизила виробництво продукції, аграрні формування меншою мірою піддаються тиску чинників глобальної кризи.

Новим незалежним державам, які утворилися після розпаду Радянського Союзу, наразі не вдалося кардинально змінити структуру експорту, в якому все ще переважають сировинні товари. Порівняно з проблемами вітчизняного ринку питання міжнародного маркетингу та менеджменту є комплексними й набагато складнішими. Не-

спроможність суттєвого нарощування експорту частково пояснюється відсутністю навичок діяльності в умовах світового ринку.

Ескалація експортного потенціалу підприємств агропродовольчої сфери має вирішальне значення у зв'язку з можливостями збільшення валютних надходжень, а також необхідністю фінансування імпорту стратегічних ресурсів, розв'язання питань забезпечення позитивного сальдо платіжного балансу країни, вирішення проблеми зменшення тиску зовнішньої заборгованості та створення нових робочих місць.

Утілення в життя принципів ефективного глобального менеджменту можливе за наявності відповідного економічного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності підприємств [3]. Серед факторів впливу на стратегію аграрних підприємств Ю. О. Коновалов відзначає забезпечення необхідного рівня конкурентоспроможності продукції для існуючих і перспективних глобальних маркетингових ніш [1]. Пошук та ліквідація «вузьких місць» – важливе завдання управління [2], тому ескалація експортного потенціалу є ключовим завданням міжнародного менеджменту. В останніх публікаціях недостатньо уваги приділено основним засадам розвитку інфраструктури експортоорієнтованого виробництва. Метою дослідження є висвітлення питань стимулювання нарощування експорту продукції сільськогосподарськими підприємствами в умовах глобалізації.

Ринковий механізм може забезпечити оптимальний розподіл матеріальних благ. Однак вади першого проявляються в неспроможності ліквідувати прояви «зовнішніх ефектів». Окремі з останніх проявляються в умовах глобального ринку продовольства. З метою росту обсягів експорту спеціалізовані агенції можуть допомагати підприємницьким структурам у виробництві конкурентоспроможних на світовому ринку товарів і сприяти збільшенню обсягів експорту.

За умов впливу глобальних економічних чинників спостерігається поглиблення лібералізації зовнішньоекономічної сфери та зростаючий конкурентний тиск з боку зарубіжних суб'єктів підприємництва. Нарощування експортного потенціалу передбачає виробництво продовольства за новими технологіями та вихід на нові ринки, які до цього були недоступними. Перед виходом на нові глобальні ринкові сегменти підприємствам необхідно ідентифікувати сприятливі можливості й оцінити параметри цільових маркетингових ніш.

На нашу думку, необхідно залучити окремі галузі й нові виробничі потужності до експортної діяльності з метою відображення

проявів неідентифікованого попиту на міжнародному ринку. Часто доводиться пристосовувати існуючі виробничі потужності для виробництва нових видів продукції для відображення змін параметрів споживчого попиту. Необхідність дотримання стратегії диверсифікації пов'язана з тим, що обмежена номенклатура експортованої продукції АПК часто не генерує достатніх обсягів валютної виручки, особливо коли спостерігається зниження світових цін на окремі види продовольства.

Організації експортної інфраструктури можуть підтримувати діяльність аграрних формувань на глобальних маркетингових нішах за допомогою окремих послуг – починаючи із забезпечення інформацією щодо сприятливих можливостей на світовому ринку й закінчуючи спеціальною підтримкою з метою розроблення й утілення в життя регуляторних програм стимулювання збуту продукції за кордоном та зміцнення конкурентних позицій на експортних ринках.

Поряд зі збором інформації і здійсненням дослідження світового ринку вітчизняним підприємцям необхідна підтримка з боку спеціалізованих консультативних структур. Відсутність досконалої системи глобального менеджменту в аграрній сфері вимагає формування спеціалізованих фірм, які б надавали сільськогосподарським підприємствам разові й довгострокові послуги з міжнародного маркетингу (рис. 1).

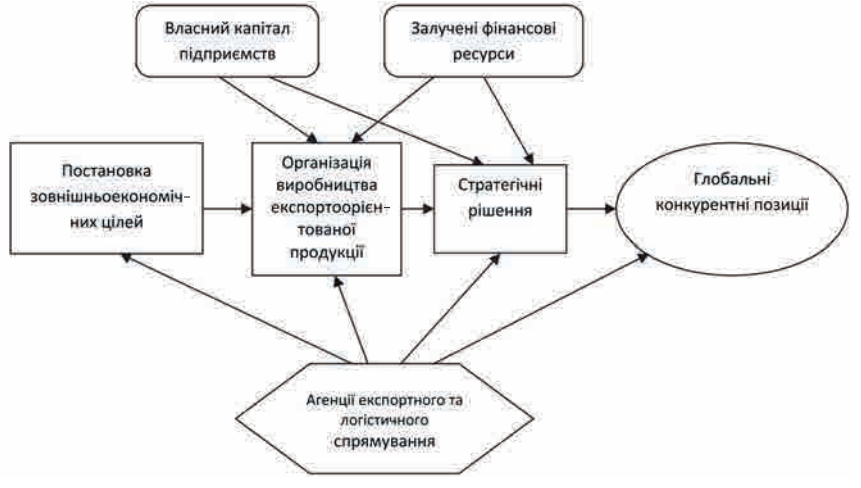

Рис. 1. Механізм забезпечення глобальних конкурентних позицій сільськогосподарських підприємств шляхом використання послуг спеціалізованих служб експортного й логістичного спрямування

Вважаємо, що до функцій зазначених служб слід віднести такі: забезпечення суб'єктів аграрного ринку інформацією щодо глобальної кон'юнктури, ідентифікація привабливих глобальних ринкових ніш, спрямування інвестиційних потоків у стратегічні експортоорієнтовані галузі, участь у заходах стимулювання збуту вітчизняного продовольства на зарубіжних ринках, координація дій вітчизняних підприємців на міжнародному ринку, програми з удосконалення навичок у міжнародному бізнесі, підтримка у здійсненні експортних процедур, налагодження досконалих зв'язків у межах глобальних ланцюгів постачання продукції, стратегічні альянси з глобальними логістичними мережами, а також наукові дослідження у сфері глобального продовольчого маркетингу.

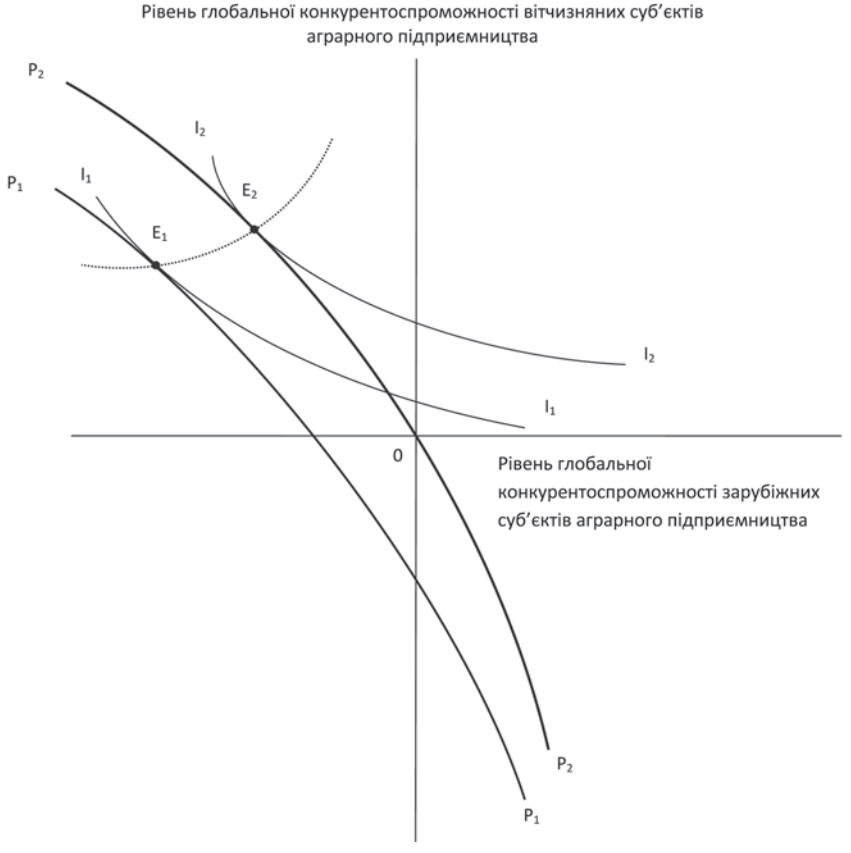

Рис. 2. Модель впливу сервісних служб експортного й логістичного спрямування на зміну рівня глобальної конкурентоспроможності суб'єктів аграрного підприємництва

У наведеній на рис. 2 моделі регуляторного впливу на рівень конкурентоспроможності суб'єктів аграрного підприємництва економічний рейтинг вітчизняних агенцій експортного та глобального логістичного спрямування є функцією рівня конкурентоспроможності заінтересованих груп ринкових агентів.

Конкурентний простір відображає карту ізо-регуляторних кривих (з кривими I_1, I_2) із відповідними конкурентними обмеженнями (P_1P_1 – початкові, P_2P_2 – кінцеві) за умов політичної рівноваги (E_1 – початкова, нестабільна; E_2 – кінцева). Оцінка ефективності сервісних служб з боку суб'єктів аграрного ринку залежить від досягнутого рівня глобальної конкурентоспроможності (враховуючи непродуктивні видатки на адміністрування) та забезпечення інституціональної підтримки. Можливості економічного впливу обмежені наявними фінансовими ресурсами та інертністю логістичної інфраструктури. Підвищення (зниження) рівня конкурентоспроможності вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції та продовольства має супроводжуватися ростом потенціалу ефективності трансфертних операцій і регуляторних заходів (переміщення з точки E_1 в точку рівноваги E_2 уздовж траєкторії, що відображає зовнішньоекономічні цілі, E_1E_2).

Основними чинниками успіху регіональних програм стимулювання експорту та розвитку експортних ринків можуть стати регуляторні заходи та відповідні економічні засоби. Зовнішньоторговельна політика має відображати інтереси національних товаровиробників і споживачів. Оптимальний розподіл продовольства між окремими маркетинговими сегментами може бути передумовою збільшення прибутків виробників продукції сільського господарства.

Експортери, які не консолідують свою присутність на зарубіжних ринках, зазвичай не мають необхідних обсягів ресурсів для здійснення заходів стимулювання збуту товарів на експорт. Інноваційні логістичні технології дозволяють забезпечити високий рівень конкуренції, точність і деталізацію ринкової інформації, а також доступ до ринків виробників і торгівців, які географічно віддалені й не мають достатньої маркетингової сили. Тому застосування агенціями експортного спрямування сучасних засобів логістики сприятиме зміцненню конкурентоспроможності вітчизняної агропродовольчої сфери.

Галузева структура та підприємницькі стратегії, які використовують економічні агенти, сприяють утіленню в життя стратегічних зовнішньоекономічних рішень. Слід зауважити, що останні можуть

суттєво йти в розріз із суспільними інтересами. Критерії ефективності зовнішньоекономічної політики є предметом дискусій серед економістів. Парето-ефективний розподіл пов'язаний з таким обміном матеріальних благ, при якому окремі економічні суб'єкти можуть збільшити рівень свого благополуччя, не знижуючи при цьому його для інших. Критерій Калдора передбачає перехід до такої ситуації, яка б дозволила першим компенсувати погіршення матеріального становища інших суб'єктів ринку.

Індикатором підвищення рівня глобальної конкурентоспроможності може бути ріст рівня ресурсовіддачі (або обсягу виробництва продукції) за галузями. В основі методологічних засад визначення конкурентних позицій підприємств можна використати сучасні принципи теорії конкурентних переваг. Якщо в даній галузі спостерігаються вищі темпи зростання рівня ресурсовіддачі (або обсягу виробництва продукції), ніж в інших галузях, то можна говорити про те, що перша зміцнює конкурентні позиції порівняно з іншими галузями.

Отже, стимулювання нарощування експортного потенціалу вітчизняних сільськогосподарських підприємств і підтримку їх конкурентних переваг на світовому ринку можуть забезпечити спеціалізовані агенції експортного й глобального логістичного спрямування, спроможні надавати інформацію стосовно кон'юнктури цільових маркетингових ніш, забезпечувати контроль за якістю продовольства й здійснювати регуляторні функції, формувати стратегічні альянси у логістичних мережах.

Література

1. *Коновалов Ю. О.* Особливості здійснення зовнішньоекономічної діяльності аграрних підприємств в сучасних умовах господарювання / Ю. О. Коновалов // Митна безпека. – 2013. – № 2. – С. 25–33.

2. *Рябенко Л. І.* Об'єктно-орієнтоване управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємства / Л. І. Рябенко, Б. Б. Любич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – 2013. – № 769. – С. 190–195.

3. *Топольницька Т. Б.* Теоретичні засади організаційно-економічного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності підприємства / Т. Б. Топольницька // Інноваційна економіка. – 2013. – № 2. – С. 84–88.

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ ТА ІМПОРТ ІНСТИТУТІВ

Онегіна Вікторія Михайлівна
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економіки та маркетингу
Харківського національного технічного
університету сільського господарства імені Петра Василенка

Fulbright Scholar Program, 2004–2005,
University of Nebraska

Анотація. Процес економічних реформ досліджено через підходи нової інституціональної економічної теорії. Запровадження нових економічних механізмів під час реформ розглянуто як імпорт інститутів. Визначено умови ефективного імпорту інститутів.

Ключові слова: економічні реформи, інститут, імпорт інститутів, держава, економічна політика.

Abstract. The process of economic reform has been investigated via new institutional economic theory approach. Implementation of new economics constraints during reforms has been considered as import of institutes. The terms of efficient import of institute were defined.

Keywords: economic reform, institute, import of institute, government, economic policy.

Процес економічних реформ полягає у зміні правил та порядку використання економічних ресурсів, організації і регулювання економічної діяльності. Фактично процес реформ включає імпорт інститутів, який означає впровадження нових «правил, механізмів, що забезпечують їх виконання, та норм поведінки, які структурують взаємодії між людьми» [4, с. 73]. Зауважимо, інститути є неоднорідними, проте в їх складі мають бути виділені відносно незалежні й у той же час взаємопов'язані елементи різного порядку й різних форм прояву, як-от: неформальні норми; формальні правила, якими люди мають керуватися в своїй суспільній діяльності; організаційні структури, які забезпечують дотримання норм і правил, їх підтримку, а також упорядковують взаємодії суб'єктів.

Проблемам імплементації нових інститутів були присвячені праці Д. Норта, О. Вільямсона, А. Шастітка, А. Олійника, О. Яременка та інших [4, 5, 13, 15, 17]. Зокрема А. Олійник виділяє три основних шляхи запозичення інститутів [5, с. 202]. По-перше, інститути можуть будуватися відповідно до ідеальної теоретичної моделі. По-друге, інститути можуть відтворювати зразки, що вже існували в іс-

торії, але якийсь період не використовувалися. По-третє, інститути можуть будуватися за зразками, які існували або існують в інших країнах. Природним є питання щодо ефективності інституціонального імпорту. Історія дає багато як позитивних прикладів результативності такого імпорту, так і негативних, що породжує проблему визначення чинників, які забезпечують успіх імпорту інститутів або його ефективність.

А. Олійник основним чинником, що впливає на позитивний результат імпорту інституту, виділяє ступінь і характер конгруентності пануючих у країні-імпортері неформальних норм і формальних правил, на основі яких функціонує інститут [5, с. 206], тобто відповідність між існуючими неформальними нормами та формальними правилами, що впроваджуються. Але в умовах ринкової трансформації інверсійного типу відбувається зміна і формальних, і багатьох неформальних норм. Іншими словами, складність економічних реформ в Україні полягає в комплексності реінституціоналізації.

Метою цієї праці є уточнення умов ефективності імпорту інститутів на основі досвіду економічних реформ в аграрному секторі України.

Аналіз проведення та результатів реформ показує, що важливою складовою успіху інституціонального імпорту є його комплексність, яка передбачає запровадження взаємоузгодженої сукупності інститутів усіх рівнів: неформальних норм, формальних правил та організаційних структур взаємодій. У процесі ринкової трансформації економіки та демократичних реформ створення правового забезпечення є первинним порівняно з формуванням інститутів інших рівнів. Відповідно до нових правових норм визначатимуться правила економічної поведінки суб'єктів; на основі нормативних актів засновуватиметься порядок створення й функціонування інституціональних структур. Тому умовою дієвості імпорту інститутів є послідовність і несуперечливість правової бази, узгодженість інститутів усіх рівнів між собою. Цю тезу підтверджує аналіз заходів держави останнім часом з упровадження в Україні інституту сільськогосподарської обслуговуючої кооперації.

Кооперація є однією з форм ринкової інституціоналізації, як доводить досвід розвинутих країн і нашої країни кінця XIX – поч. XX ст. «Кооперування людство практикувало давно, розуміючи, що лише на засадах взаємодопомоги і виручки можна забезпечити своє існування. Значною мірою це стосується аграрної економіки як най-

більш ризикової галузі», – відзначає М. Й. Малік [3, с. 103]. У 2002 р. Генеральна асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію 56/114 «Кооперативи в процесі соціального розвитку», в якій рекомендувала урядам країн всіляко підтримувати становлення кооперації, яка є важливим чинником зростання економік, подолання бідності, забезпечення продуктивної зайнятості. У США 30 % виробленої фермерами продукції реалізується через кооперативи. У Фінляндії кооперативи виробляють 74 % м'ясної продукції та 96 % – молочної. У Франції 9 із 10 фермерів є членами кооперативів [7, с. 34]. Проте навіть за підтвердження важливості розвитку кооперації світовим досвідом, визнання в програмних документах міжнародних організацій, урядів багатьох країн, зокрема й нашої країни, розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації відбувається в Україні занадто повільно.

У 2013 р. в Україні налічувалося близько 4,5 млн господарств населення, частка їх у землекористуванні дорівнювала 45 %, у виробництві валової продукції сільського господарства – 48,2 %. Понад 70 % трудомісткої сільськогосподарської продукції, зокрема картоплі (98 %), інших овочів (88 %), фруктів (86 %), молока (81 %), м'яса (46 %), виробляється в Україні в господарствах населення та фермерських господарствах (яких налічувалося близько 41 тис.) [11]. Майже всі ці господарства не мають постійно діючих каналів реалізації продукції. Наслідком є реалізація продукції на стихійних ринках або через посередників за безцінь, псування значної її частини. За наявних обставин кооперація мала б стати важливим напрямом розбудови економіки аграрного сектору. Але, за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, в 2013 р. у країні було зареєстровано 885 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. З них діючими були 626, у т. ч. в Миколаївській області – 13, Хмельницькій – 7, Закарпатській і Харківській – по 4, Тернопільській – лише 3. Отже, рівень розвитку кооперації в АПК залишається недостатнім і не забезпечує вирішення проблем розвитку села. Одна з причин цього – неузгодженість правових норм, які регулюють діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР почав діяти в редакції Закону України від 20 листопада 2012 р. № 5495-VI. У нову редакцію Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» було внесено зміни стосовно визначення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу,

видів обслуговуючих кооперативів, принципів їх діяльності. Можливість надання послуг обслуговуючими кооперативами стороннім особам була виключена в новій редакції Закону у зв'язку з підкресленням статусу кооперативів як неприбуткових організацій [9]. Але ці зміни в законодавстві щодо діяльності кооперативів не були доповнені змінами в Податковому кодексі [8], тому засновники кооперативів мають доводити в податкових органах неприбутковий характер їх діяльності. Нечіткість і подвійність норм законодавства обмежує розвиток кооперації в Україні.

Упровадження нового інституту має привести до скорочення витрат та/або зростання доходів економічних суб'єктів, тобто відповідати формальній раціональності. Без цієї умови не формується попит на інститут. Одночасно інститут має забезпечувати умови субстанціональної (ціннісної) раціональності. Але без певних обмежень поведінка суб'єктів, особливо за умов руйнування ціннісних орієнтирів, може набувати гіпертрофованих форм, вступати в конфлікт з раціональністю суспільства. Тому умовою ефективного імпорту інститутів є сприяння інституту формальній і субстанціональній раціональності при створенні системи обмежень щодо прояву опортуністичної поведінки тих, чия формальна раціональність суперечить субстанціональній.

Як відомо, метою діяльності підприємства в ринковій економіці є одержання прибутку. Та важливим фактором виробництва є праця, тому робоча сила при розподілі доходів від реалізації знову створеної вартості має одержати заробітну плату відповідно до її внеску у виробництво продукції. Але формальна раціональність підприємців за відсутності утверджених неформальних і формальних норм цивілізованого суспільства зумовлює їх опортуністичну поведінку, яка проявляється у привласненні ними частини створеної працівниками вартості. Стан і динаміка прибутків і оплати праці в сільськогосподарських підприємствах в Україні наразі підтверджує цю теоретичну гіпотезу. У таблиці 1 наводяться дані щодо зміни доходу (виручки) від реалізації продукції сільськогосподарських підприємств в Україні в 2008–2012 рр., прибутку й витрат на оплату праці. Збільшення виручки від реалізації продукції сільськогосподарських підприємств у 2,6 разу в 2012 р. порівняно з 2008 р. супроводжувалося збільшенням прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції у 3,7 разу, збільшенням витрат на оплату праці лише на 95,4 %.

Отже, зростання сільськогосподарського виробництва й підвищення цін на сільськогосподарську продукцію сприяло більшою

мірою зростанню прибутків підприємств, ніж підвищенню оплати праці. Ці тенденції не сприяли забезпеченню нормальних умов відтворення робочої сили сільськогосподарського виробництва й вели до зростання нерівності в доходах населення.

Таблиця 1. **Основні економічні показники виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції сільськогосподарських підприємств в Україні**

Показник	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. у % до 2008 р.
Чистий дохід (виручка від реалізації с.-г. продукції), млн грн.	46 166,5	58 805,9	73 133,8	93 680,2	118 892,3	257,5
Прибуток від реалізації с.-г. продукції, млн грн.	5462,1	7120,	12 750,5	19 926,0	20 199,3	369,8
Витрати на оплату праці, млн грн.	5942,4	5962,0	6806,8	9028,8	11 610,4	195,4
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с.-г. виробництві, осіб	590 424	535 147	518 178	509 520	485 435	82,2
Витрати на оплату праці одного працівника, зайнятого у с.-г. виробництві, грн.	10 064,6	11 140,9	13 136,0	17 720,3	23 917,5	237,6
Рентабельність, %	13,4	13,4	21,1	27,0	20,5	+7,1 в. п.

Джерело: складено за даними Держстату України [6].

Фактично тенденції у розподілі доходів сільськогосподарських підприємств у 2008–2012 рр. відповідали оцінкам фахівців впливу економічного зростання першого десятиліття 2000-х років на стан доходів населення. Ними було обґрунтовано, що «період економічного зростання, який тривав протягом більшої частини 2000-х років, мав обмежений позитивний вплив на низькодоходні групи населення України, оскільки бенефіціаріями були його найзаможніші верстви» [14, с. 83]. Світова економічна наука доводить прямий зв'язок між поглибленням нерівності у розподілі доходів та формуванням передумов економічних криз [12, 16].

Рівень оплати праці в сільському господарстві, незважаючи на сприятливі тенденції для виробників на ринках сільськогосподарської продукції, залишається найнижчим серед видів економічної діяльності та відносно його середнього рівня в економіці України

(2077 грн. у сільському господарстві проти 3026 грн. в економіці у середньому за місяць у 2012 р.). Це при тому, що рівень середньої заробітної плати в Україні є нижчим від її рівня в ЄС у 7,5 разу, Росії – в 2,5 разу, Казахстані – в 1,9 разу, Білорусі – в 1,6 разу [2]. Розрахунки Ю. Л. Звягільского показали, що для відтворення робочої сили заробіток працюючого в Україні мав дорівнювати в 2013 р. 11 419,5 грн./міс. [2]. Отже, фактичний рівень оплати праці в економіці України, й тим більше в сільському господарстві країни, не забезпечує нормальних умов відтворення робочої сили, не є стимулом для продуктивної і творчої праці.

Такі явища, як корупція, поглиблення ні економічно, ні тим більше соціально невиправданої диференціації доходів в умовах слабкості саме державно-суспільних інститутів в українській економіці можна вважати підтвердженням гіпотези «функціональної помилки». Попередження переходу економічної системи до розвитку за хибною траєкторією, що відбувається в інтересах корпоративно-клановых груп, а не суспільства в цілому, може бути здійснене лише при посиленні регуляторної ролі держави й інститутів суспільного контролю. Ефективність інституціоналізації економічної системи безпосередньо залежатиме від стану політичного ринку, сили неформальних норм, існуючих формальних і неформальних обмежень щодо прояву опортуністичної поведінки суб'єктів господарювання.

В аналізі рівня імпортозалежності України за групами продовольства звертає увагу його високе значення за такою групою товарів, як олія (табл. 2). Цей факт пояснюється ввезенням тропічних олій, які не виробляються в Україні (пальмова, кокосова тощо).

Таблиця 2. **Імпортозалежність України за групами продовольства в 2012 р. (тис. т)**

Група продовольства	Імпорт продуктів (у перерахунку на основний продукт)	Ємність внутрішнього ринку	Імпорто-залежність
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	139	4990	2,8
М'ясо і м'ясопродукти	423	2478	17,1
Молоко і молокопродукти	410	9797	4,2
Риба і рибопродукти	441	620	71,1
Яйця (млн шт.)	69	14 020	0,5
Овочі та баштанні	213	7452	2,9
Плоди, ягоди та виноград	1171	2432	48,1

Продовження табл. 2

Група продовольства	Імпорт продуктів (у перерахунку на основний продукт)	Ємність внутрішнього ринку	Імпорто-залежність
Картопля	23	6394	0,4
Цукор	10	1713	0,6
Олія всіх видів	231	591	39,1
із неї олія соняшникова	1	450	0,2

Джерело: [10].

Таке високе значення показника імпортозалежності дає підстави для припущення щодо зловживання вітчизняними підприємствами використанням олій рослинного походження замість тваринного при виробництві продовольчих товарів. Сучасні технології дають можливості виробникам пропонувати широку гамму штучних замінників натуральних харчових продуктів. У зв'язку з цим виникає загроза підміни якісних харчових продуктів штучними та іноді небезпечними для життя людини. Опортуністична поведінка товаровиробників через їх прагнення максимізації прибутку формує загрозу для продовольчої безпеки країни. Корупційні схеми зумовлюють низьку результативність звичайної перевірки якості продукції, що надходить на ринок, її сертифікації. Нейтралізації цієї загрози сприяло б уведення постійних вибіркових незалежних експертиз якості продукції на ринку та передбачення застосування суворих фінансових санкцій державою до тих виробників, продукція яких не відповідає стандартам якості, що стало б певним обмеженням проявів опортуністичної поведінки виробників і сприяло б утвердженню субстанціональної раціональності.

Важливим завданням держави із забезпечення ефективності імпорту інститутів виступає інформаційне забезпечення щодо порядку дії інституту, активна просвітницька робота держави. У процесі імпорту інститутів саме держава стає ініціатором реформ. Тому послідовна транспарентна поведінка держави, підтверджена реальними заходами, також є умовою успіху реформ. Проте багато передбачених заходів держави у процесі реформ залишилися лише декларацією намірів на папері. Зокрема не була забезпечена фінансова підтримка кооперативів, передбачена Державною цільовою економічною програмою підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р. У 2010 р. із передбачених Державною програмою для фінансування заходів підтримки

кооперативів 632,7 млн грн. із Державного бюджету було виділено 7 млн грн., у 2012 р. – із передбачених 1300,9 млн грн. виділено лише 5 млн [2, 9].

Висновки. Аналіз проведення економічних реформ в Україні дав підстави визначити такі умови ефективності імпорту інститутів:

- забезпечення узгодженості правової бази та інститутів різних рівнів між собою;
- відповідність інституту, що імпортується в систему, формальній та субстанціональній раціональності, а також запровадження системи обмежень щодо утримання формальної раціональності у межах субстанціональної;
- застосування державою активних стратегій упровадження інституту, проведення масштабної освітньої роботи стосовно механізмів дії нового інституту, забезпечення позитивного досвіду його використання та формування на цій основі довіри до нового інституту;
- послідовна й прозора поведінка держави, її інституціональна адекватність, неприпустимість подвійних стандартів та будь-якої дискримінації з боку держави;
- забезпечення механізмів участі громадськості у проведенні реформ, підтримка зворотного зв'язку між державою та громадськістю.

Ці умови, запропонований перелік яких не є вичерпним, мають бути передбачені програмами проведення реформ для забезпечення їх успіху.

Література

1. Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р., затверджена постановою КМУ від 3 червня 2009 р. № 557 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon.gov.ua/laws/show/557-2009-п.

2. *Звягільський Ю. Л.* Рівень заробітної плати – індикатор ефективності програми економічних реформ / Ю. Л. Звягільський // Економіка України. – 2013. – № 9. – С. 73–84.

3. *Малік М. Й.* Науково-методичне забезпечення розвитку кооперації в аграрній сфері економіки / М. Й. Малік, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2010. – № 12. – С. 103–108.

4. *Норт Д.* Институты и экономический рост: историческое введение / Д. Норт // THESIS. – 1993. – Весна. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 69–91.

5. *Олейник А. Н.* Институциональная экономика: учеб. пособие / А. Н. Олейник. – М.: ИНФРА-М – Вопросы экономики, 2000. – 415 с.

6. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах у 2008–2012 рр.: статистичні бюлетені / Державна служба статистики України. – К.: Державна служба статистики України.

7. Перспективные модели кооперации в АПК // АПК: Экономика, управление. – 2011. – № 9. – С. 31–39.

8. Податковий кодекс України в редакції Закону України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon.gov.ua/go/2755-17.

9. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР у редакції Закону України від 20 листопада 2012 р. № 5495-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/469/97-вр.

10. Про стан продовольчої безпеки України у 2012 році: Звіт КМУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.me.gov.ua/file/link/218867/file/zvit.doc.

11. Статистичний щорічник «Сільське господарство України» за 2012 рік / За ред. Н. С. Власенко; Держ. служба статистики України. – К., 2013. – 402 с.

12. *Унковська Т. Є.* Чи можливе економічне диво в Україні / Т. Є. Унковська, Н. І. Демчук // Економіка України. – 2013. – № 12. – С. 4–21.

13. *Шаститко А.* Экономическая теория институтов. – М.: Эконом. факультет МГУ, ТЕИС, 1997. – 104 с.

14. *Швабій К. І.* Довгострокова тенденція розподілу доходів населення в Україні / К. І. Швабій // Фінанси України. – 2010. – № 1. – С. 77–87.

15. *Яременко О. Л.* Інституційні засади перехідних процесів в економіці: автореф. дис. … докт. екон. наук: спец. 08.00.01 «Економічна теорія» / О. Л. Яременко. – Харків, 1997. – 38 с.

16. *Piketty T.* The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspectives [Електронний ресурс] / T. Piketty, E. Saez. – Режим доступу: http://www.elsa.berkeley.edu/saez/piketty-saezAeAPP06.pdf.

17. *Williamson O. E.* The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead / O. E. Williamson // Journal of Economic Literature. – 2000. – Vol. XXXVIII, Sept. – P. 595–613.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ У ПОДАТКОВІЙ ПОЛІТИЦІ ЩОДО ПОРЕФОРМЕНОГО АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Дема Дмитро Іванович
кандидат економічних наук, професор,
завідувач кафедри фінансів і аудиту
Житомирського національного агроекологічного університету

Fulbright Program, 1997–1998,
North Dakota State University

Анотація. Розглянуто механізм трансформації податкової політики в аграрному секторі економіки. Показано еволюцію розвитку фіксованого сільськогосподарського податку та відзначено його позитивні й негативні сторони. Вказано на можливість застосування фіксованого сільськогосподарського податку для малого бізнесу в сфері сільського господарства.

Ключові слова: аграрний сектор, фіксований сільськогосподарський податок, земельний пай, агрохолдинг.

Abstract. The paper deals with the application of the fixed agricultural tax on tax policy in agriculture. The emphasis is laid on its positive and negative aspects. The author notes that such tax system can be applied particularly for small business in agriculture.

Keywords: agricultural enterprises, taxation, agricultural policy.

Розкриваючи механізм реалізації податкової політики в аграрному секторі економіки, слід зазначити, що на сьогодні він забезпечує 9,6 % валової доданої вартості, тут зайнято 3,4 млн працівників і використовується 41,5 млн га сільськогосподарських угідь [5, с. 4]. У 2012 р. у структурі експорту країни частка аграрного сектору становила майже 26 % при позитивному сальдо зовнішньої торгівлі в 10,4 млрд дол. США. У той же час сальдо зовнішньої торгівлі товарами України негативне – 15,8 млрд дол. США [2].

Після здобуття країною незалежності аграрний сектор економіки України розпочав реформи – майнову, земельну, податкову та ін. Якщо реформа щодо майнових відносин практично завершена, то реформа земельних і податкових відносин перебуває у процесі їх розвитку. Зазначимо, що до 1991 р. основу агарного сектору складали два основних види підприємств – колгоспи та радгоспи, які трансформувалися в колективні сільськогосподарські підприємства. У перші роки незалежності, незважаючи на певні реформаційні про-

цеси (становлення ринкових відносин), у сільському господарстві склалася стала тенденція до зниження обсягів виробництва основних видів продукції рослинництва й тваринництва та зниження ефективності їх виробництва. Причому спостерігається досить неприваблива ситуація: середньорічні темпи прибутковості більше характерні для 1991–1995 рр., а в 1996–1998 рр. аграрна сфера економіки з прибуткової перетворилася на збиткову. Так, у 1997 р. 87,4 % господарств колективного сектору закінчили рік зі збитками, у 1998 р. – 93 %. У 1998 р. сума збитків досягла 4 млрд грн. [4].

Ринкове середовище, в якому почав працювати аграрний сектор, не сприяло афективному веденню господарювання. В умовах монополізму виробників засобів виробництва та ринку збуту, неконтрольованої лібералізації цін, руйнації міжгалузевих зв'язків недоступність до кредитів, високий рівень інфляції, колективна власність на майно, землю та колективна безвідповідальність довели аграрний сектор до банкрутства. Сприяла цьому також неефективна податкова політика в галузі, яка базувалася на пострадянській податковій системі.

Розглядаючи еволюцію становлення системи оподаткування сільськогосподарських товаровиробників, слід зазначити, що механізм стягнення більшості податків змінювався кілька разів. Найбільше змін відбувалося в механізмі оподаткування доходів як основного елемента в системі оподаткування. Так, у 1992 р., на початку функціонування системи оподаткування в сільському господарстві, об'єктом оподаткування було визначено валовий дохід, через рік валовий дохід як об'єкт оподаткування було змінено на прибуток. Прибуток як об'єкт оподаткування використовувався лише кілька місяців. Починаючи з 1994 р. об'єктом оподаткування знову було визначено валовий дохід, який у 1995 р. було замінено на прибуток. Зазначимо, що за цих умов у сільському господарстві застосовують також інші податки: податок на додану вартість, податок на землю, податок з власників транспортних засобів, платежі до Пенсійного та інших цільових фондів та ін. Реформи в економіці України зумовлювали також зміни в податковій системі, до речі, не завжди позитивні. Внаслідок цього в кінці 1990-х років сільське господарство, як зазначалося вище, стало неплатоспроможним. Відбувається пошук шляхів виходу сільськогосподарського виробництва з кризи, зокрема й через зменшення податкового тиску на нього. Обґрунтовуються пропозиції щодо запровадження єдиного податку.

Слід зазначити, що ідея єдиного податку не є новою, його прихильниками були ще фізіократи на чолі з французьким ученим Франсуа Кене. Вони пропонували застосовувати податок на землю (земельну власність). Їх учення полягало у створенні чистого продукту, який може давати земля, а інші галузі чистий продукт не створюють.

Спробу реалізації цієї ідеї було зроблено і в Радянському Союзі, що зафіксовано в Декреті про єдиний сільськогосподарський податок, який об'єднував усі раніше існуючі податки. Сільськогосподарський податок визначався в натуральних одиницях (пудах жита та пшениці залежно від району), а потім – у грошовій формі. Ефективність застосування цього податку була невисокою, і вже в 1924 р. він був реформований у декілька податків.

Таким чином, спроба запровадження єдиного податку для сільськогосподарських товаровиробників закінчилася невдачею. Як переконує практика багатьох країн світу, пошук єдиного податку не є для них таким актуальним, як для України.

Дискусія серед економістів, учених і практиків про необхідність уведення єдиного податку для сільськогосподарських підприємств завершилася його експериментальною перевіркою в кількох регіонах України. Починаючи з 1 січня 1999 р. Законом України «Про фіксований сільськогосподарський податок» передбачено застосування сільськогосподарськими товаровиробниками єдиного податку. В основу його застосування було покладено два фактори: наявність у сільськогосподарського підприємства землі та питома частка доходу від сільськогосподарського виробництва у загальній виручці. Це сприяло зростанню податкових надходжень до бюджету, оскільки сільськогосподарські підприємства податок сплачували незалежно від наявності чи відсутності прибутку.

Запровадження фіксованого сільськогосподарського податку має як позитивний, так і негативний бік. До позитивної ознаки слід віднести зменшення кількості податків і обов'язкових зборів (платежів) – один проти дванадцяти, що значною мірою зменшує обсяг облікової роботи та звітності. Вимога спрощення системи оподаткування заперечень не викликає, хоча це має відбуватися в раціональних розмірах. Слід мати на увазі, що дана вимога до податкової системи ще за часів А. Сміта не стояла на першому місці. Адже кількість податків не завжди свідчить про складність системи оподаткування, оскільки податкова система – це не проста сукупність

різних податків. Вона формується на певних засадах і має відповідну базу оподаткування. Якщо цього не буде забезпечено, не існуватиме податкової системи, а буде лише певний набір податків. До того ж кількість податків не завжди свідчить про високий податковий тиск.

Як показують дослідження, у країнах з розвинутою економікою податків стає більше. Думки окремих вчених щодо необхідності спрощення системи оподаткування, наприклад, у США, не знаходять підтримки. Адже не можна забезпечити наповненість бюджетів країни за рахунок двох-трьох податків, хоча кілька з них можуть бути бюджетоформуючими. Наприклад, у США федеральний прибутковий податок забезпечує 46 % доходів федерального уряду, а податок на власність на 75 % формує бюджети місцевих органів управління [1, с. 86]. Водночас велика кількість податків не обов'язково має призводити до великого податкового тягаря.

Разом з тим, на нашу думку, введення фіксованого сільськогосподарського податку має низку негативних моментів. По-перше, основний із недоліків цього податку закладено в методологічному підході до його запровадження, оскільки його введення виключає можливість застосування як об'єктів оподаткування прибутку, власності, праці, а також інших ресурсів.

Основними податками й податковими платежами, які не сплачували сільськогосподарські підприємства при запровадженні фіксованого сільськогосподарського податку, були: податок на прибуток підприємств; плата (податок) за землю; податок із власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів; збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету; збір до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення; збір на обов'язкове соціальне страхування; збір на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних доріг загального користування України; збір на обов'язкове державне пенсійне страхування; збір до Державного інноваційного фонду; плата за придбання торгового патенту на здійснення торговельної діяльності; збір за спеціальне використання природних ресурсів (щодо користування водою для потреб сільського господарства). Як видно з цього переліку податків і платежів, база, що може їх об'єднувати, відсутня, оскільки це різні платежі як за сутністю, так і джерелами сплати. Частина з них – податок на прибуток, податок за землю, податок із власників транспортних засобів та інших самохідних машин і

механізмів – сплачується за рахунок прибутку, інші податки і збори включаються у витрати виробництва. Незважаючи на це, податки й податкові платежі об'єднуються і «прив'язуються» до землі у нормативній грошовій оцінці, а суми нарахованого фіксованого сільськогосподарського податку включаються до складу валових витрат платника податку. Вважається, що таким чином досягатиметься основна мета: спрощення механізму оподаткування і зниження податкового тиску.

Дехто з економістів вважає, що з уведенням фіксованого сільськогосподарського податку спрощується механізм оподаткування. На перший погляд, це так, бо для обчислення розміру податкового платежу достатньо перемножити податкову ставку та вартість сільськогосподарських угідь (земель). Однак, на нашу думку, це фіктивне спрощення податкового механізму. Реально він не спрощується, а ускладнюється, тому й було розроблено Положення про порядок справляння та обліку фіксованого сільськогосподарського податку. Адже для цього державні землевпорядні організації мають подати дані про грошову оцінку сільськогосподарських угідь, погодити обсяги фіксованого сільськогосподарського податку за видами сільськогосподарської продукції з управлінням агропромислового комплексу районної державної адміністрації, погодити ціни, за якими ця продукція реалізується, укласти угоди із заготівельними підприємствами й організаціями про приймання сільськогосподарської продукції, погодити терміни поставки зерна в рахунок фіксованого сільськогосподарського податку з районною державною адміністрацією тощо. Як бачимо, за простотою, на перший погляд, криється багато чинників, що підриває довіру до такого податку. В цьому випадку порушується регулююча функція податку. Податки перетворюються на просте перерахування певної суми коштів у бюджет у вказані терміни і незалежно від фінансових результатів підприємств. Тобто спостерігається тенденція, аналогічна тій, яка діяла за адміністративної системи управління, лише з тією різницею, що тоді дохід розподілявся за нормативами, а тепер податок залишається один. Це один бік справи. Інший полягає в тому, що за такого підходу порушується один з основних принципів – рівність умов. Оскільки при цьому всі податки штучно пов'язані з однією базою оподаткування – землею, податки відокремлюються від фінансових результатів і не враховують фінансового стану суб'єктів господарювання. Практично весь податковий тиск перекладено на землю.

Дослідження декого з учених свідчать, що основний податковий тягар при застосуванні фіксованого сільськогосподарського податку переміщується в більш слабкі у фінансовому відношенні господарства і зменшується у господарствах з відносно високими доходами. Звичайно, із запровадженням фіксованого сільськогосподарського податку держава мала на меті одержати частину надходжень до бюджету від сільськогосподарських підприємств, перенісши їх сплату не від результатів фінансової діяльності, а від грошової оцінки землі. Але щоб платити і цей податок, підприємства повинні мати готівкові кошти, а їх вилучення протягом року може негативно позначитися на їх фінансовому стані, а отже, на можливості сплачувати податки. Завдяки такій тенденції може не виправдатися сподівання держави на збільшення надходжень до бюджету від сільськогосподарських товаровиробників при запровадженні фіксованого сільськогосподарського податку. Даний податок має також інші недоліки.

По-перше, формуючи єдину базу оподаткування, держава певним чином втрачає можливість стимулювання окремих видів діяльності підприємств, що послаблює й фіскальну функцію податків, оскільки можливе неврахування функціональних навантажень усіх податків у єдиній оподатковуваній базі.

Щодо бази оподаткування, то вона для більшості податків і зборів до державних цільових фондів пов'язана не із землею, а з іншими показниками. Це стосується практично всіх платежів (зборів) до фондів, включених у фіксований сільськогосподарський податок. Такою базою є фонд оплати праці, вартість реалізованої продукції, потужність сільськогосподарської техніки, обсяг використаної води тощо. Виходячи з цього, «прив'язка» таких платежів до сільськогосподарських угідь у постійному розмірі може негативно позначитися на надходженні коштів до бюджету. Це й підтверджує виключення через півтора місяця після набуття чинності Законом України «Про фіксований сільськогосподарський податок» із його переліку платежів на обов'язкове пенсійне страхування і на обов'язкове соціальне страхування, які підприємства вже не повинні були сплачувати з уведенням фіксованого сільськогосподарського податку.

По-друге, цей податок могли застосувати сільськогосподарські підприємства, в яких сума, одержана від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний рік, перевищувала 50 %, а з 2004 р. – 75 % загальної суми валового доходу підприємства. Таким чином, менш ніж

один відсоток вирішує можливість застосування цього податку суб'єктами господарювання, чим порушується один із принципів функціонування податкової системи – принцип рівності.

Щоб цей принцип податкової системи не порушувався, слід надати можливість самим виробникам сільськогосподарської продукції приймати рішення про застосування фіксованого сільськогосподарського податку замість тих, які він заміняє.

По-третє, термін дії податку неодноразово змінювався. Спочатку було визначено його дію періодом з 1 січня 1999 р. по 1 січня 2004 р., а потім продовжено до 1 січня 2010 р., а із запровадженням Податкового кодексу України він перетворився на постійний платіж. З нашої точки зору, його слід скасувати у зв'язку з реформуванням колективних сільськогосподарських підприємств і зміни об'єкта оподаткування.

По-четверте, сплата податку продукцією вимагала додаткових витрат на транспортування товарної сільськогосподарської продукції й обмежувала коло покупців. У результаті ця вимога була відмінена.

Незважаючи на наведені нами недоліки фіксованого сільськогосподарського податку, вважаємо за доцільне його застосування для певних форм сільськогосподарських підприємств.

Зазначимо, що на формування податкової політики в аграрному секторі економіки мали вплив процеси реформування відносин власності на майно та землю. Цей процес здійснювався через механізм паювання й завершився тим, що майже 7 млн селян одержали у власність земельні та майнові паї. За даними ННЦ «Інститут аграрної економіки НААНУ», земельні паї було використано для створення 4,75 млн особистих селянських господарств, 43 тис. фермерських господарств і 16 тис. інших організаційно-правових форм господарювання [3, с. 8]. Спочатку більшість власників земельних паїв (розмір паю в середньому дорівнює 4 га) почали на них господарювати самостійно. У 2012 р. в аграрному секторі функціонувало 55,8 тис. підприємств (табл. 1).

Дані таблиці 1 показують, що більше 78 % підприємств в аграрному секторі працюють рентабельно. Слід зазначити, що більшість підприємств аграрного сектору використовують як спеціальний режим оподаткування фіксований сільськогосподарський податок.

Разом з тим в аграрній сфері на цей час працюють нові форми підприємницьких структур – агрохолдинги. Агрохолдинги – це вер-

тикально інтегровані підприємства, які зазвичай орендують земельні паї селян і створили земельні банки площею понад 100 тис. га. Маючи в оренді землю, вони використовують її через механізм оподаткування фіксованим сільськогосподарським податком як форму узаконеного уникнення від оподаткування. На нашу думку, ці форми господарювання мають оподатковувати прибуток.

Таблиця 1. **Основні показники функціонування сільського господарства України у 2007–2012 рр.***

Показник	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Кількість суб'єктів господарювання	59 059	57 152	56 493	56 094	55 866
Середньорічна чисельність працівників, тис. осіб	1184	1171	1394	1604	1617
Середньомісячна заробітна плата, грн.	1147,0	1285,0	1540,0	1960,0	2104,0
Чистий прибуток, млн грн.	5789,2	7584,8	17 170,5	25 341,3	27 001,3
Підприємства, які одержали прибуток, % до загальної кількості	71,4	69,5	69,2	82,9	78,1
Підприємства, які мали збиток, % до загальної кількості	28,6	30,5	30,8	17,1	21,9
Рентабельність сільськогосподарського виробництва, %	13,4	13,8	21,1	27,0	20,5
у рослинництві	19,6	16,9	26,7	32,3	22,3
у тваринництві	0,1	5,5	7,8	13,0	14,3

* Без господарств населення.

Перехід країни на умови ринку дає можливість змінити інфраструктуру сільських населених пунктів. Сьогодні на селі активно розвивається приватний бізнес. Звичайно, більшість працівників, вивільнених у результаті реформування колективних і державних сільськогосподарських підприємств, започаткували бізнес у сферах торгівлі й надання послуг. З іншого боку, одержавши землю в приватну власність, селяни почали активно працювати та виробляти продукцію рослинництва й тваринництва на ринок. Тобто їхні господарства перетворюються з натуральних у товарні. Сьогодні постає питання, як оподатковувати діяльність таких підприємств. Діюча система оподаткування має декілька варіантів щодо оподаткування малого і середнього бізнесу на селі. Це, зокрема, звичайна система оподаткування, фіксований сільськогосподарський податок, єдиний податок, фіксований податок та ін. Ми вважаємо за доцільне запровадити для суб'єктів малого підприємництва як об'єкт оподаткуван-

ня також прибуток. Ставки податку на прибуток слід встановити диференційовані. При запровадженні оподаткування прибутку підприємств дуже важливим залишається організація обліку доходів і витрат підприємницьких структур та розширення застосування безготівкових платежів.

Таким чином, запровадження в аграрній сфері оподаткування прибутку підприємницьких структур більшою мірою відповідає принципам функціонування приватного бізнесу.

Література

1. *Дема Д. І.* Оподаткування сільськогосподарських товаровиробників у США і Україні / Д. І. Дема. – Житомир: Полісся, 2001. – 228 с.

2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.

3. Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011.

4. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях і відповідях) / За ред. П. Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 1999. – 532 с.

5. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / За ред. Ю. О. Лупенка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 218 с.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Щербина Сергій Володимирович

кандидат сільськогосподарських наук,
доцент кафедри управління національним господарством та економічної політики
Національної академії державного управління при Президентові України

Fulbright Scholar Program, 2004–2005,
The University of Wisconsin, Madison

Анотація. Висвітлено проблемні питання реалізації політики держави з метою визначення стратегічних орієнтирів європейської інтеграції агропродовольчого комплексу України та впровадження системного підходу до організації державного регулювання якості та безпечності харчових продуктів відповідно до вимог Європейського Союзу. Обґрунтовано необхідність реформування агропродовольчого комплексу України у контексті євроінтеграції.

Ключові слова: інтеграційні процеси, агропродовольчий комплекс, державна політика, харчові продукти, нормативний документ, стратегічний напрям.

Abstract. The article is focused on some important issues of European integration policy realization in Ukraine's agricultural complex and on the system approach to organization of public food quality and safety regulation according to the European Union's demands. The necessity of Ukraine's agrarian complex reform is justified based on the experience of European Union countries.

Keywords: integration processes, agricultural complex, public policy, foodstuffs, regulatory document, strategy direction.

Вступ. Державне управління агропродовольчим комплексом країн ЄС – це складний механізм, що включає інструменти впливу на прибуток фермерів, структуру сільськогосподарського ринку, міжгалузеві й міжгосподарські відносини з метою створення стабільних економічних, правових, соціальних і екологічних умов для розвитку підприємництва та задоволення потреб населення у високоякісних харчових продуктах за соціально доступними цінами [12]. При цьому управління здійснюється відповідними державними органами, що взаємодіють з визначеною системою інститутів, створених як сільськогосподарськими товаровиробниками, так і підприємствами оптової торгівлі, перероблення та реалізації агропродовольчої продукції.

Вступ України у СОТ у 2008 р. відкрив перед вітчизняним агропродовольчим комплексом великі можливості щодо виходу на єдиний європейський ринок, але ці перспективи не можуть бути реалі-

зовані повною мірою внаслідок невідповідності національної системи технічного й санітарного регулювання виробництва харчових продуктів вимогам Європейського Союзу [4, с. 127]. У разі остаточної імплементації угоди про економічну асоціацію з ЄС агропродовольчий комплекс України унаслідок адаптації вітчизняної системи регулювання може отримати такі позитивні наслідки:

1) українські виробники агропродовольчої продукції нарощують експорт на один із найбільших і найбільш платоспроможних ринків світу. Суттєво зростуть показники експорту сільськогосподарської продукції, адже після підписання угоди ЄС скасував імпортні мита на 83 % вітчизняної сільськогосподарської продукції. Вже нині більше третини зовнішньоторговельного обігу України припадає саме на Європейський Союз;
2) угода про асоціацію з ЄС сприятиме припливу інвестицій в агропродовольчий комплекс України. Зокрема суттєво зростуть інвестиції в розбудову аграрного ринку, відновлення зрошувальних систем, виробництво біопалива, сільгоспмашинобудування, тваринництво й харчову промисловість;
3) підписання угоди про асоціацію з ЄС сприяє підвищенню конкурентоспроможності аграрного сектору, зростанню продуктивності праці, що допоможе вирішенню соціальних проблем на селі.

Результати дослідження. Враховуючи ці перспективи, можна констатувати, що європейські орієнтири надають Україні відповідний вектор розвитку й відкривають нові можливості для відродження сільського господарства, створюють додаткові порівняльні переваги на світовому агропродовольчому ринку в умовах глобалізації економіки.

Серйозним кроком з позиції поглиблення торговельних відносин між Україною та ЄС має стати остаточна ратифікація Угоди про зону вільної торгівлі (ЗВТ), яка сприятиме наближенню вітчизняного аграрного сектору економіки до європейських стандартів, адаптації його до Спільної аграрної політики ЄС (САП ЄС) та розширенню присутності українського агропродовольчого комплексу на інтегрованому ринку країн – членів ЄС [5].

Процес реформування САП неухильно перетворює її з політики підтримки сільськогосподарського виробництва на політику сільського розвитку й ощадливого використання природних ресурсів, що поступово стає пріоритетною компонентою аграрної політики ЄС. Незважаючи на поступову реалізацію положень останніх ре-

форм САП ЄС, спрямованих на зниження бюджетних витрат для її проведення (з 0,54 % від загального ВВП у 1990 р. до 0,33 % – у 2013 р.), це не означатиме відміну в наданні допомоги аграрним товаровиробникам: змінюються лише умови її виділення таким чином, щоб уникнути перевиробництва, підвищити якість та безпечність харчових продуктів, сприяти розвитку багатофункціональності сільського господарства та харчової промисловості. На рисунку 1 зображено основні напрями САП ЄС.

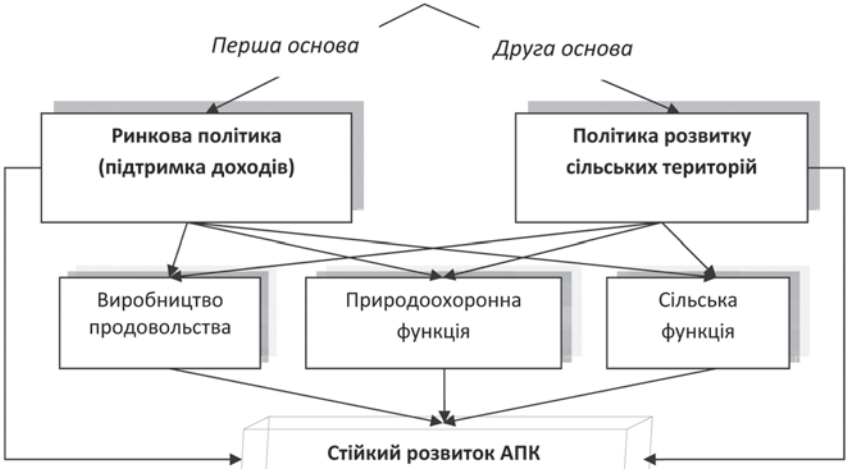

Рис. 1. Основні стратегічні орієнтири Спільної аграрної політики ЄС

Джерело: [12, с. 25].

Враховуючи основні напрями САП ЄС, надзвичайно важливим є усвідомлення можливостей, а також імовірність викликів, які несуть у собі процеси інтеграції для агропродовольчого комплексу України.

Ігнорування стратегічних орієнтирів і завдань, які були характерними для початкового періоду європейської інтеграції, як відомо, стало однією з причин технологічного відставання вітчизняного агропродовольчого комплексу, деструктивних процесів у соціальній сфері села, погіршення стану навколишнього природного середовища, неринкових методів державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції та інших негативних наслідків [11].

Із загального експорту агропродовольчої продукції в 2013 р. в обсязі 18 млрд дол. до країн ЄС було експортовано продукції на суму 4,8 млрд дол., або 27 % від усього експорту [9]. За оцінками

експертів, імплементація угоди про зону вільної торгівлі з ЄС забезпечує нарощування експорту агропродовольчої продукції до ЄС щонайменше на 1–1,2 млрд дол. Це також сприятиме подальшому розвитку галузей агропродовольчого комплексу України, забезпечить приведення системи якості й безпечності вітчизняної харчової продукції у відповідність до передової практики країн ЄС, унаслідок чого виграють насамперед споживачі продовольства, інтереси яких будуть більш захищеними. Лише за рахунок безмитного експорту зерна до ЄС у рамках розширених квот зернова галузь України може щороку додатково отримати зростання доходів у сумі близько 180 млн євро.

Разом з тим гармонізація інституціонально-правової бази розвитку національного аграрного сектору економіки з європейською моделлю неспроможна сама по собі вирішити проблему підвищення конкурентоспроможності виробленої агропродовольчої продукції [1]. Тобто вирішення проблеми виходу продукції вітчизняних агропромислових підприємств на європейський ринок можливе лише за умови інноваційно-технологічної модернізації матеріально-технічної бази виробництва та запровадження випуску сучасного асортименту продукції, що відповідатиме вимогам європейських і міжнародних нормативних документів. Аналогом останніх в Україні виступають гармонізовані національні стандарти.

Особливо складна ситуація з випуском безпечної та високоякісної продукції склалася насамперед в агропродовольчому комплексі України. Це пов'язано з тим, що випуск високоякісної та безпечної готової до вживання харчової продукції багато в чому залежить від дотримання нормативних вимог виробниками аграрної сировини [8]. Хоча в аграрному комплексі представлено доволі широкий спектр організаційно-правових форм господарювання, однак практично половина цієї продукції виробляється в особистих селянських господарствах. Можливості цих дрібнотоварних господарств щодо запровадження прогресивних технологій виробництва агропродовольчої продукції надзвичайно обмежені, а тому це породжує додаткові проблеми щодо дотримання вимог нормативних документів.

Перехід на європейську модель технічного регулювання було започатковано наприкінці 1990-х років. У березні 1998 р. набула чинності Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС і розпочався процес з гармонізації вітчизняної бази стандартів з міжнародними та європейськими нормативними документами [6]. На

той час в Україні функціонувала база стандартів, що розроблялася ще за радянських часів. Діяльність із перегляду вітчизняних стандартів та їх гармонізації з європейськими й міжнародними нормативними документами з різною активністю та результативністю, залежно від масштабів фінансування, велася включно по 2010 р., а пізніше, внаслідок припинення бюджетного фінансування, її було делеговано суб'єктам господарювання, яким нормативні документи необхідні для забезпечення підприємницької діяльності.

Таким чином, з 2011 р. цілеспрямована діяльність з перегляду застарілих вітчизняних стандартів та їх гармонізації з вимогами європейських і міжнародних документів, крім завершення розпочатих щодо окремих нормативних документів робіт, практично не велася. У 2013 р. Кабінет Міністрів України підготував законопроект про запровадження системи контролю якості харчових продуктів HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Point). Документ робить обов'язковим використання виробниками системи HACCP комплексного аналізу ризиків і небезпечних чинників у виробництві харчових продуктів. Ця система є обов'язковою у ЄС, а також у деяких інших країнах, зокрема в Канаді, Австралії та Японії. З липня 2013 р. вона прийнята в Росії й інших державах Митного союзу.

Сьогодні застосування системи перевірки якості харчових продуктів у державі регламентується Законом України «Про безпеку та якість харчових продуктів» [8]. Але чинний закон не передбачає обов'язкове використання саме HACCP. Відповідно до системи HACCP уводиться принцип відстеження. Він означає, що виробникам доведеться вести обов'язковий облік того, яку сировину вони купують і кому продають свою продукцію. Ці дані будуть об'єднані в єдину базу, що дозволить швидко відстежити поширення агропродовольчої продукції низької якості.

Система контролю продовольчої безпеки в Європейському Союзі здійснюється згідно з постановою № 178/2002 «Про встановлення загальних принципів та вимог законодавства щодо харчових продуктів, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів та встановлення відповідних процедур у цій галузі», метою якої є досягнення високого рівня захисту інтересів споживачів. Документ ґрунтується на детальному аналізі ризиків, принципах повної відповідальності виробника, відстеження якості та безпечності харчових продуктів на всіх стадіях виробництва, переробки та реалізації і впровадження HACCP. У рамках цієї постанови було створено Євро-

пейський орган з безпеки харчових продуктів. Дана міжнародна система передбачає ідентифікацію, оцінювання й управління чинниками, які негативно впливають на безпечність сільськогосподарської сировини та харчових продуктів. Система НАССР акцентує увагу безпосередньо на всеосяжному контролі параметрів здійснення технологічного процесу та оцінюванні сировини й матеріалів, що використовуються для виготовлення харчового продукту, а також упроваджує стратегію «від ферми до виделки».

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» особи, які займаються виробництвом або введенням в обіг харчових продуктів, повинні застосовувати санітарні заходи та належну практику виробництва, системи НАССР та/або інші системи забезпечення безпечності та якості під час виробництва та обігу харчових продуктів [8]. Сьогодні через високу вартість лише 2 % переробних підприємств України змогли запровадити систему НАССР.

На противагу прибічникам підписання угоди про Асоціацію з ЄС є також противники, які звертають увагу на негативні наслідки підписання такого договору. Вони зазначають, що Угода про асоціацію України з ЄС зобов'язує привести всі стандарти та норми (а їх близько 20 тис.) у відповідність до європейських, а це означає, що модернізувати виробництво та реконструювати промисловість потрібно вже зараз (значна частина підприємств харчової й переробної промисловості має дуже високу енергомісткість), в іншому разі українська продукція неспроможна буде конкурувати з продукцією Європейського Союзу.

Серед ключових питань торговельної політики, які існують між ЄС та Україною, одним з найважливіших є питання національних стандартів. За даними Державного комітету з питань технічного регулювання та захисту прав споживачів станом на кінець 2012 р. близько 25 % національних стандартів було гармонізовано зі стандартами ЄС та міжнародними стандартами. Проблемним є також упровадження санітарних і фітосанітарних стандартів, гармонізованих із нормами ЄС, тому значна кількість вітчизняної тваринницької продукції не може експортуватись у країни ЄС через їх невідповідність.

Згідно з переліком чинних в Україні стандартів 2285 одиниць становлять стандарти за класифікаційним кодом 67 (харчові продукти, методи контролю показників їх безпечності та якості, спеці-

алізоване технологічне обладнання). Зі 190 стандартів за кодом 67.100 (молоко та молочні продукти) лише 77 чинних національних стандартів ДСТУ (Державні стандарти України) молочної галузі гармонізовані з міжнародними стандартами EN (Європейського комітету зі стандартизації), ЕЕС (Європейської економічної комісії ООН), ISO (Міжнародної організації зі стандартизації) та ін. Таким чином, частка гармонізованих стандартів молочної галузі становить 41 % від загальної кількості, що значно перевищує питому частку гармонізованих стандартів у загальному масиві стандартів за класифікаційним кодом 67, яка дорівнює 25 %. Кількість чинних в Україні нормативних документів, які регулюють якість продукції, виробленої агропродовольчим комплексом, наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. **Характеристика адаптації чинних нормативних документів за видами та класами, що регулюють агропродовольчий комплекс України, до міжнародних стандартів**

Клас та галузь стандартизац. за ДК 004:2008 «Український класифікатор нормативних документів»	Кількість чинних міжнародних (ISO) та європейських (EN) нормативних документів (НД)		Кількість вітчизняних і колишнього Радянського Союзу стандартів, чинних в Україні				Частка національних НД, гармонізованих з міжнародними та європейськими НД, %	
	загальна кількість	з них міжнародних (ISO)	всього		з них гармонізов. до європ. (EN)	у т. ч. з міжнародними (ISO)	з міжнар. (ISO) та європ. (EN)	у т. ч. з міжнар. (ISO)
			включ. розробл. до 1992 р.	ДСТУ				
65 Сільське господарство	829	507	1365	667	377	319	45,5	62,9
67 Харчова промисловість	1237	701	2285	1191	476	381	38,5	54,4
Разом по агропродовольчому комплексу (65+67)	2066	1208	3650	1858	853	700	41,3	57,9

Джерело: розраховано на основі [9].

Аналіз даних таблиці 1 свідчить про те, що разом по агропродовольчому комплексу тільки 41,3 % нормативних документів відповідають і міжнародним стандартам, і стандартам Європейського Союзу, зокрема 57,9 % – міжнародним стандартам. Тільки у структурі нор-

мативних документів оліжирової галузі частка гармонізованих до вимог ЄС національних стандартів становить 95,7 %. Близько чверті чинних стандартів харчової галузі належать до застарілих міждержавних стандартів ГОСТ, які вимагають заміни сучасними національними стандартами ДСТУ, у т. ч. гармонізованими з міжнародними нормативними документами.

Іншим інструментом контролю якості харчових продуктів є технічні умови. В Україні часто виникають проблеми з невідповідністю харчових продуктів вимогам щодо якості через те, що вони вироблені згідно з технічними умовами, розробленими самими виробниками [2, с. 217]. Такий підхід є неприйнятним, оскільки технічні умови мають створюватися для конкретизації, доповнення й підвищення вимог, запроваджених національними стандартами. Отже, річ не в концептуальній хибності технічних умов як нормативного документа, а у порушеннях при їх розробленні та реєстрації, а також у процесі контролю показників безпечності та якості харчової продукції, яку виробляють згідно з технічними умовами виробника. Загальна кількість чинних технічних умов на харчові продукти в Україні станом на 1 січня 2014 р. – 10 295 одиниць.

Зважаючи на те, що Державна програма стандартизації на 2006–2010 рр. не була виконана в повному обсязі, це спровокувало виникнення низки проблем, які терміново треба подолати найближчим часом, зокрема у короткостроковий період:

– забезпечити бюджетне фінансування раніше затверджених Державних програм стандартизації, розвитку еталонної бази, становлення внутрішнього ринку;
– не допускати гальмування процесів формування системи державного ринкового нагляду внаслідок незавершеності робіт по окремих складових (технічних регламентів, які стосуються виробництва окремих видів харчової продукції, акредитації органів з оцінки відповідності, процедур підтвердження відповідності). Практично приблизно 25 % органів з оцінки відповідності в Україні досі не акредитовані;
– стимулювати процеси формування органів державного ринкового нагляду й поновити бюджетне фінансування їх діяльності;
– інтенсифікувати процеси формування законодавчої бази у сфері відповідальності за випуск харчової продукції низької якості (стосовно нагляду й контролю за нехарчовою продукцією практично весь пакет законодавчих і нормативних актів прийнято);

– підготувати й затвердити законодавчі акти щодо унормування використання харчових домішок та інших інгредієнтів із позначкою «Е», а також застосування генетично модифікованих організмів.

У довгостроковому періоді діяльність з адаптації вітчизняних стандартів з якості та безпечності продукції агропродовольчого комплексу України слід зосередити в таких напрямах:

– розроблення стратегічних програм щодо впровадження й сертифікації систем управління якістю та безпечністю на підприємствах харчової промисловості [3];
– забезпечення достатнього рівня постачання підприємств харчової промисловості системами якості та безпечності;
– створення національної галузевої інноваційної системи для розвитку агропродовольчого комплексу України.

Отже, зусилля уряду, фахових об'єднань в агропродовольчому комплексі України мають бути спрямовані на забезпечення прискорення інноваційно-технологічної модернізації діючих потужностей з метою підвищення їх конкурентоспроможності та випуску сучасного асортименту харчової продукції [10, с. 98]. Упровадження в продовольчому сегменті технологій комплексного перероблення сільськогосподарської сировини не тільки сприятиме здоровому харчуванню населення, але й впливатиме на екологізацію України. Саме вітчизняні екологічно чисті харчові продукти широкого асортименту, вироблені з високоякісної сировини, можуть конкурувати з прогресивними світовими виробниками.

Висновки. За результатами аналізу євроінтеграційної політики України у сфері регулювання вітчизняного агропродовольчого комплексу пріоритетними визначено такі ключові стратегічні орієнтири: поліпшення структури виробництва сільськогосподарської продукції з метою збільшення виробництва високоякісної сировини, що дасть змогу забезпечити випуск конкурентоспроможної продукції на підприємствах харчової промисловості. До пріоритетних напрямів слід віднести оптимізацію структури управління агропродовольчим комплексом України з упровадженням інноваційних систем нагляду та контролю за якістю та безпечністю кінцевої продукції. Стратегічні пріоритети євроінтеграційної політики України мають забезпечуватись через підвищення ефективності функціонування внутрішнього агропродовольчого ринку, збільшення частки конкурентоспроможної вітчизняної харчової продукції за показниками якості та безпечності, вдосконалення механізму регулювання вітчизняного агропродовольчого комплексу в умовах його інтеграції до світового ринку.

Література

1. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / [Б. Й. Пасхавер, О. В. Шубравська, Л. В. Молдован та ін.]. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2009. – 432 с.

2. *Лагутін В. Д.* Внутрішній ринок споживчих товарів: теорія розвитку і регулювання: монографія / В. Д. Лагутін / М-во освіти і науки України. – К.: Вид-во КНТЕУ, 2008. – 327 с.

3. *Малиш Н. А.* Продовольча безпека як складова національної безпеки України // Наукові розвідки з державного та муніципального управління: зб. наук. пр. – К.: Академія муніципального управління, 2011. – Вип. 1. – С. 205–214.

4. *Міхаліна І. Г.* Розвиток аграрної політики України в контексті вступу в ЄС: Монографія / І. Г. Міхаліна. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 212 с.

5. *Осташко Т. О.* Внутрішній агропродовольчий ринок України в умовах СОТ / Т. О. Осташко, Л. Ю. Волощенко, Г. В. Лєнівова; відп. ред. В. О. Точилін; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 208 с.

6. Порядок денний асоціації Україна – ЄС: Міжнародний документ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua.

7. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24 лютого 1994 р. № 4004-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – Ст. 218.

8. Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини: Закон України від 23 грудня 1997 р. № 771 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua.

9. Сільське господарство України 2012: Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 384 с.

10. *Щербина С. В.* Вплив євроінтеграційних прагнень України на національний ринок праці / С. В. Щербина // Зайнятість та ринок праці: міжвідомчий науковий збірник НАН України і Міністерства праці та соціальної політики України. – К: РВПС України НАН України, 2010. – Вип. 23. – С. 96–112.

11. *Юрчишин В. В.* Посткризове економічне відновлення і перспективи для України. Аналітична доповідь. Лютий 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uceps.org/ukr/article.php?news_id=874.

12. New Perspectives for EU Rural Development. Fact Sheet [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu.int.

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СВІТОВІЙ ЛІСОВІЙ, ДЕРЕВООБРОБНІЙ ТА ЦЕЛЮЛОЗНО-ПАПЕРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ: ЕВОЛЮЦІЯ, НАСЛІДКИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ ДЛЯ УКРАЇНИ

Максимець Олена Віталіївна

кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
Національного лісотехнічного університету України

Fulbright Senior Scholar, 2007–2008,
CINTRAFOR, University of Washington

Анотація. Висвітлено сучасні тенденції, форми та методи, галузеві особливості інтеграції підприємств. Здійснено аналіз світового досвіду інтеграційних процесів та розглянуто основні мотиви, передумови, цілі й принципи інтеграції у лісопромисловому комплексі. Виявлено можливості використання інтеграційних процесів у лісопромисловому комплексі в Україні.

Ключові слова: лісопромисловий комплекс, інтеграційні процеси, злиття та поглинання, конкурентоспроможність.

Abstract. Modern trends, forms and methods, as well as industrial peculiarities of enterprises' integration were studied. The experience of global integration processes was analyzed and the basic motives, background, objectives and principles of integration in the forest-related industry were revealed. Possible directions of integration processes in forest-related industry in Ukraine were proposed.

Keywords: economic integration, mergers and acquisitions, forest products industry.

Актуальність дослідження. Процеси глобалізації та економічні проблеми в промисловості на сучасному етапі посилили необхідність концентрації та інтеграції капіталу, тобто створення інтегрованих корпоративних структур, яка стає основою для збалансованого розвитку.

Інтеграційні процеси мають знайти широке відображення в лісопромисловому комплексі України, де виникла необхідність в інтеграції лісового господарства й обробної промисловості. Ці процеси мають бути спрямовані на об'єднання технологічних стадій виробництва, високого ступеня переробки та кращих можливостей реалізації продукції й підвищення конкурентоспроможності.

Метою дослідження є вивчення особливостей і перспектив участі вітчизняних лісопромислових підприємств у процесах злиття і по-

глинання (ЗіП) для підвищення їх конкурентоспроможності на світовому ринку.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання: дослідити місце та роль інтеграційних процесів на сучасному етапі економічного розвитку; проаналізувати тенденції та організаційні форми інтеграції; дослідити основні принципи, мотиви, які спонукають компанії вступати в операції ЗіП; простежити динаміку й тенденції інтеграційних процесів у лісопромисловому комплексі, визначити перспективи угод злиття і поглинання в Україні.

Об'єктом дослідження є інтеграційні процеси у лісовій, деревообробній та целюлозно-паперовій галузях. Предмет дослідження – ефективність інтеграційних процесів у лісопромисловому секторі у світових масштабах.

Ступінь вивчення проблеми. Питання інтеграції промислових підприємств завжди були в полі зору науковців, спеціалістів та практиків і дістали належне відображення в наукових працях багатьох вітчизняних та зарубіжних учених-економістів. Економічні трансформації підприємств упродовж багатьох років досліджували такі науковці, як І. Алексєєв, І. Ансофф, Є. Бойко, Ю. Брігхем, В. Геєць, В. Гончаров, В. Голиков, П. Забєлін, Ю. Іванов, О. Кузьмін, Л. Ліго-ненко, В. Мікловда, Й. Петрович, Н. Рудик, Ж. Тіроль, О. Терещенко, Н. Томас, О. Вільямсон, Р. Фещур, С. Філіпова, Ф. Шерер, О. Щегельська, М. Хаммер, Дж. Чемпі та інші. Інтеграційні процеси досліджували зокрема вітчизняні вчені П. Саблук, Л. Мельник, В. Бойко, А. Брезвін, О. Онищенко, М. Хорунжий, П. Макаренко, І. Червен, А. Карпенко. До вагомих здобутків перелічених науковців слід віднести розроблені теорії трансформацій, статистичні дослідження цих процесів в економічних системах різних типів, нагромаджений значний практичний і теоретичний досвід.

Результати дослідження. Інтеграційні процеси на регіональному, міждержавному рівнях поступово приводять, з одного боку, до ослаблення значущості окремих національних економік, з іншого – інтеграція викликає нові стратегічні підходи в багатьох галузях [2]. Інтеграція як процес являє собою злиття раніше диференційованих елементів у єдине ціле, наслідком якого є поява нових якісних і потенційних можливостей цієї цілісності та зміна властивостей самих елементів [1, с. 55].

У процесі розвитку й ускладнення структури суспільного виробництва операції злиття і поглинання стали невід'ємним компонен-

том корпоративної політики й найважливішим фактором розвитку продуктивних сил. За даними Bloomberg, світова вартість угод злиття і поглинання, укладених у I півріччі 2014 р., досягла 1,83 трлн дол. США і є найвищою з докризового періоду. Водночас рівень активності й досі низький, оскільки обсяги операцій у світі залишаються на тому ж рівні при тенденції до укладання меншої кількості великих угод [10].

Хоча інтеграційні процеси переважали останнім часом у сфері охорони здоров'я, фінансовому й телекомунікаційному секторах, машинобудівній, паливно-енергетичній, металургійній та хімічній галузях [8], проте консолідація власності відбувалась і в деревообробній та целюлозно-паперові галузях. У результаті лісопромисловий комплекс став характеризуватися значним рівнем концентрації виробництва.

В основі рішень багатьох компаній щодо продажу непрофільних активів для концентрації зусиль на основній діяльності, а також в основі пошуку покупцями можливостей вертикальної і горизонтальної інтеграції були комерційні причини, а не прагнення до створення «імперій». У світовій практиці лісопромислові холдинги, щоб знизити ризик браку сировини, активно купували лісгоспи, а для проведення модернізації виробничих потужностей вони почали здійснювати облігаційні позики [3, с. 337].

Лісопромисловий комплекс займає щодалі важливіше місце в економіці таких розвинутих країн, як США, Німеччина, Китай, Японія, Франція, Канада, Швеція, Фінляндія, Італія, Австрія й ін. У світовому лісопромисловому виробництві відбувається постійний процес спеціалізації окремих країн на випуску тієї чи іншої продукції на високому якісному рівні, що дозволяє цим країнам монополізувати виробництво окремих видів лісоматеріалів, напівфабрикатів і готових виробів. Тому між країнами, навіть із високорозвиненим лісопромисловим виробництвом, неминуче відбувається постійний міждержавний обмін.

Значні за своїми обсягами угоди злиття і поглинання у світовому лісопромисловому комплексі були укладені в 1990–1994 рр. У 2003–2007 рр. спостерігався наступний етап нарощення обсягів угод та їх кількості (рис. 1).

У 2008–2011 рр. було помічено стрімке зменшення обсягів угод злиття і поглинання. Починаючи з кінця 2007 р. у промисловості спостерігалися банкрутства, закриття зайвих виробничих потужнос-

тей і зменшення витрат, що спричинило скорочення тисяч робочих місць. Стрімке поширення цифрових медіа суттєво зменшило попит на друкарський папір, що призвело до зменшення обсягів виробництва й реалізації продукції. Також і фінансові показники багатьох компаній тривалий час не відповідали очікуванням інвесторів. Проте слід відзначити певне пожвавлення в 2013 р., пов'язане, з нашої точки зору, з необхідністю консолідації капіталу для отримання можливості модернізації та розширення виробництва.

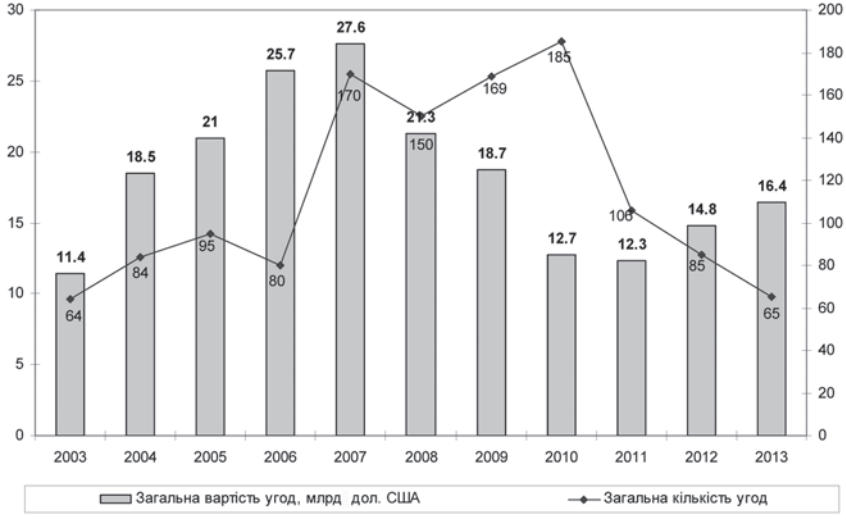

Рис. 1. Динаміка обсягів та кількості угод злиття і поглинання у світовому лісопромисловому комплексі за 2003–2013 рр.[1]

Середня вартість однієї угоди за останні 10 років досягла максимуму в 2006 р. (рис. 2).

У 2007 р. унаслідок початку кризових явищ середня вартість угоди зменшилася майже вдвічі (з 321 до 162 млн дол. США), і до 2010 р. спостерігалося поступове зменшення даного показника до приблизно 69 млн дол. США. У 2011 р. унаслідок поступового виходу галузі з кризи відзначається поступове відновлення обсягів злиття і поглинання, а також зростання середньої вартості угоди.

Зважаючи на обрану для дослідження тему, важливо виділити основні фактори зростання ринку злиття і поглинання в Україні в найближчому майбутньому [6]:

[1] Джерело: побудовано автором на основі [9], [12].

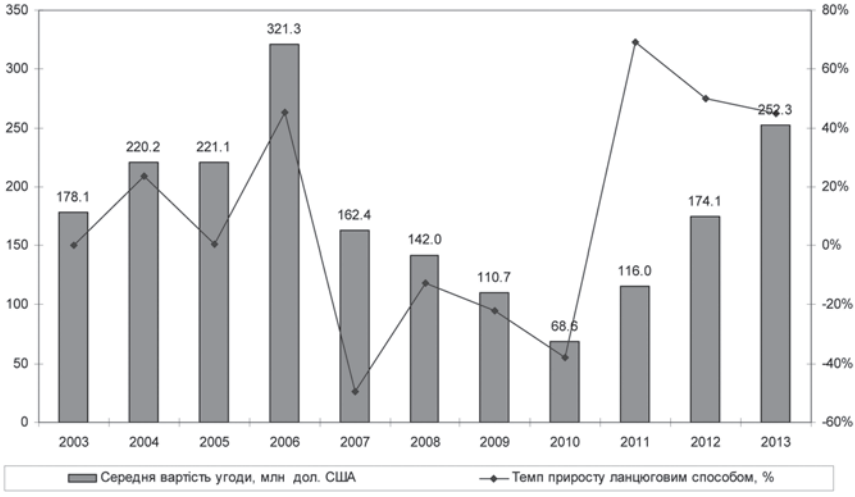

Рис. 2. Динаміка середньої вартості однієї угоди злиття і поглинання в світовому лісопромисловому комплексі за 2003–2013 рр.[1]

– бажання продати компанію через неможливість контролювати її внаслідок політичних змін;
– бажання купувати українські активи «на економічному дні» і брати їх на баланс з урахуванням перспективи подальшого зростання внаслідок нових політичних, економічних та інших тенденцій, а також перспективи інтеграції з ЄС;
– здатність стабільних українських компаній отримувати додаткове фінансування і використовувати його як бюджет для укладання угод злиття і поглинання та подальшого органічного зростання.

Щодо розвитку лісопромислового комплексу в Україні важливо зазначити, що традиційні суб'єкти господарювання (державні підприємства лісового господарства, деревообробні та целюлозно-паперові комбінати) поступово втрачають ключові компетенції, про що свідчать дані щодо погіршення економічних результатів діяльності цих підприємств (збитковість значної частини підприємств, зниження глибини переробки деревини, стагнація, рецесія діяльності, ліквідація більшості деревообробних комбінатів).

Натомість малий бізнес швидко освоює виробництво нових видів продукції лісопереробки – паливних пелет та брикетів, які затребувані на ринку. Хоча кількість таких підприємств в Україні зростає,

[1] Джерело: побудовано автором на основі [9], [12].

проте їх не можна назвати ефективними, оскільки фінансово-економічні показники характеризуються нестійкістю [4, с. 130]. Крім того, рівень інвестицій у малий бізнес залишається низьким, їх основним джерелом є власні кошти. Розвиток більшості малих підприємств гальмує нестача власних коштів, а також перешкоди в отриманні позикових коштів, високі відсоткові ставки і короткостроковий характер кредитів та надання великої кількості документів для оформлення кредиту.

Потрібно залучати інвестиції у налагодження потужностей підприємств – виробників щитових елементів меблів, виробництво ДВП і ДСП, які є напівфабрикатами для виробництва меблів і користуються значним попитом. Технологічна спеціалізація підприємства з виробництва щитових елементів меблів поглиблює концентрацію їх виготовлення і сприяє зосередженню виробництва на деяких спеціалізованих підприємствах. Це означає, що виробнича потужність такого підприємства буде значно вища потреби в них одного-двох меблевих підприємств. Отже, виникають можливості кооперування з низкою меблевих підприємств-споживачів.

Висновки. Міжнародні злиття і поглинання, особливо за участю транснаціональних корпорацій, які витрачають величезні кошти на купівлю компаній в інших країнах, – це на сьогодні безумовний аспект глобалізації. Такі угоди стали формою прямих іноземних інвестицій, і за обсягами залучених коштів вони значно випереджають інвестиції у нові підприємства.

Угоди злиття і поглинання в Україні пройшли складний шлях – від розквіту рейдерства на початку 1990-х років до цивілізованих форм ведення бізнесу на початку нового тисячоліття. І попри те, що існує безліч проблем, інтеграційні процеси на теренах нашої держави набувають чіткого вираження й оформлення, мають свою періодизацію й позитивні приклади функціонування.

Одним з варіантів для розвитку лісопромислового комплексу в Україні може стати створення вертикально інтегрованих структур, що передбачає технологічний ланцюжок виготовлення кінцевої продукції, органічне поєднання інтересів підприємств, спрямованих на одержання позитивних результатів у спільній діяльності. За таких умов розвиватиметься співпраця між підприємствами лісогосподарського й обробного виробництва, формуватимуться стимули для запровадження і реалізації нових наукових і технічних рішень для виробництва та переробки деревини, поглиблюватиметься спеціалізація

підприємств, поліпшуватиметься техніко-технологічне обслуговування господарських структур, оптимізуватимуться логістичні потоки, збільшуватиметься завантаження виробничих потужностей лісопереробних підприємств та обсяги виробництва лісопромислової продукції.

Література

1. *Головкова Л.* Критерії оцінювання ефективності інтеграційних організаційних структур / Л. Головкова, Ю. Юхновська // Держава та регіони. – 2009. – № 2. – С. 54–58.

2. *Ігнатьєва І. А.* Корпоративне управління: Підручник / І. А. Ігнатьєва, О. І. Гарафонова. – К.: ЦУЛ, 2013. – 600 с.

3. *Костюк О. С.* Стратегічне управління підприємствами в структурі лісопромислового комплексу / О. С. Костюк // НУ «Львівська політехніка». Зб. наук. праць: «Логістика». – Львів, 2005. – № 526. – С. 335–343.

4. *Лицур І. М.* Проблеми модернізації лісопромислового комплексу // Економіка промисловості України. – К., 2005. – С. 126–131.

5. *Максимець О. В.* Оцінка економічної ефективності злиття та поглинання в лісопромисловому комплексі Швеції та формування пропозицій для України / О. В. Максимець, Я. В. Бедзик // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – Львів: НЛТУ, 2014. – Вип. 24.10.

6. Украинский рынок слияний и поглощений замер в ожидании [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.companion.ua/articles/content?id=291030.

7. *Boyer J.* Global forest and paper industry update. 2014 PwCDeals [Електронний ресурс] / J. Boyer. – Режим доступу: http://www.pwc.com/ca/en/forest-paper-packaging/publications/pwc-jason-boyer-2014-05-en.pdf.

8. Dealogic Global M&A Review. FirstHalf 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dealogic.com/media/103405/dealogic_global_m_a_review_-_1h_2014.pdf.

9. Forest, paper and packaging deals Branching out – 2010. Annual review [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pwc.com/en_GX/gx/forest-paper-packaging/publications/pdf/FPP_deals_2011_v6.pdf 70.

10. Global M&A financial advisory rankings [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bloomberg.com/professional/content/uploads/sites/2/2014/07/Bloomberg-1H-2014-MA-Financial-Rankings.pdf.

11. *Mei B.* Impact of Mergers and Acquisitions on the Forest Products Industry: An Event Study of Stock Market Returns. 2002 [Електронний ресурс] / B. Mei, C. Sun. – Режим доступу: http://sofew.cfr.msstate.edu/papers/Mei06.pdf.

12. Reaching out – opportunities in the new rapid-growth markets EY global forest products, paper and packaging report 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY_global_forest_products_paper_and_packaging_report_2013/$FILE/REACHING%20OUT_2013.pdf.

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ: ОЦІНКА, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Чайка Тетяна Олександрівна
кандидат економічних наук,
доцент кафедри землеробства і агрохімії імені В. І. Сазанова
Полтавської державної аграрної академії

Анотація. Обґрунтовано необхідність оцінки перспектив розвитку аграрного сектору економіки з урахуванням світового досвіду. Запропоновано методику розрахунку індексу людського розвитку в аграрному секторі економіки України, який ґрунтується на узагальненому показнику Human development index. Визначено особливості розрахунку індексу за такими групами показників: умови праці працівників; рівень освіти штатних працівників; рівень життя та матеріальний добробут працівників, їх ефективність праці.

Ключові слова: Human Development Index, індекс людського розвитку в аграрному секторі економіки, рівень освіти, агропромислове виробництво, умови праці.

Abstract. The necessity to assess the prospects of the agricultural sector of economy is substantiated considering the world experience. Proposes the methods of human development index's calculation in agrarian sector of Ukraine. The features of calculation of the index by the following groups of indicators are defined: working conditions of employees, level of education of staff members, quality of life and physical well-being of employees and their labor effectiveness. This method is based on overall index of human development.

Keywords: Human development index, Human development index in Agrarian sector of economy, education level, agricultural industry, working conditions.

Перспективи розвитку аграрного сектору економіки визначаються багатьма чинниками. Світова практика знає випадки занепаду відносно благополучних територій через втрату чи неефективне використання їх потенціалу. У межах однієї країни також відбуваються процеси зростання одних галузей і занепаду інших. Такі явища можуть загострюватися під впливом глобальних кризових процесів. Очевидно, що для планування заходів розвитку необхідно мати інструменти оцінювання різноманітних складових потенціалу певного сектору економіки.

Слід зазначити, що на макрорівні інтелектуальний капітал визначити доволі складно, оскільки ще не запропоновано загальноприйнятих методик урахування інтелектуального складника у ВВП, а показник чистого економічного добробуту не набув широкого застосування. Проте сьогодні економісти використовують індекс людського розвитку (Human Development Index), який дає змогу

здійснити порівняльний аналіз, зокрема й інтелектуального складника, відносно 186 країн світу. Цей узагальнений показник застосовують для кількісного виміру людського розвитку у щорічних звітах Програми розвитку ООН (ПРООН) «Human development report» [10].

Варто підкреслити, що концепція людського розвитку пропонує основні напрями дій щодо оптимізації зв'язку між економічним зростанням і розвитком людини, зокрема збільшення інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку, що сприятиме реалізації здібностей людини та її участі у виробництві й розподілі благ [4].

Для кількісного представлення трьох базових вимірів людського розвитку використовуються такі індикатори:

1) показник довголіття: середня очікувана тривалість життя при народженні;
2) показники освіченості: рівень грамотності (частка грамотних серед населення віком 15 років і старшого) та рівень охоплення навчанням (сукупна частка учнів серед населення відповідного віку);
3) показник матеріального добробуту (скоригований реальний ВВП на душу населення).

Перелічені індикатори вимірюються різними одиницями вимірювання (роками, відсотками, грошовими одиницями), а змінюються нерівномірно й нерідко різноспрямовано. Тому для побудови загального індексу людського розвитку потрібне нормування цих індикаторів, тобто приведення їх до одного виміру, для чого розраховуються часткові індекси людського розвитку (ІЛР) – індекс тривалості життя, індекс рівня освіченості, індекс скоригованого реального ВВП.

За даними Human Development Index (HDI) місце України за ІЛР у міжнародному рейтингу змінювалось з 45-го (1990 р.) до 55-го (1995 р.) серед 137 країн, до 68-го (2005–2007 рр.) серед 174 країн та до 78-го (2012 р.) серед 187 країн. Найближчі показники з пострадянських країн у рейтингу за ІЛР 2011 р. мають Росія (66-те місце) і Казахстан (68-ме місце) [9]. В Україні за період 1990–1995 рр. спостерігалося досить значне падіння ІЛР. У 2001–2012 рр. динаміка ІЛР характеризується не дуже великою амплітудою коливань, однак мала позитивну тенденцію. Це пояснюється тим, що важливі політичні й соціально-економічні трансформації, що відбулись за останні 20 років у східноєвропейських і пострадянських країнах, їх ухождення у світовий ринковий простір у багатьох випадках не супроводжувалися відповідним зростанням стандартів життя [6]. За критеріями досліджуваного індексу в нашої країни найкращий стан

справ з освітою та грамотністю – 0,860 (29-те місце у світі), помітно гірше зі здоров'ям і довголіттям – 0,760, а найгірший стан – із рівнем життя (економічним розвитком) – 0,615 [2].

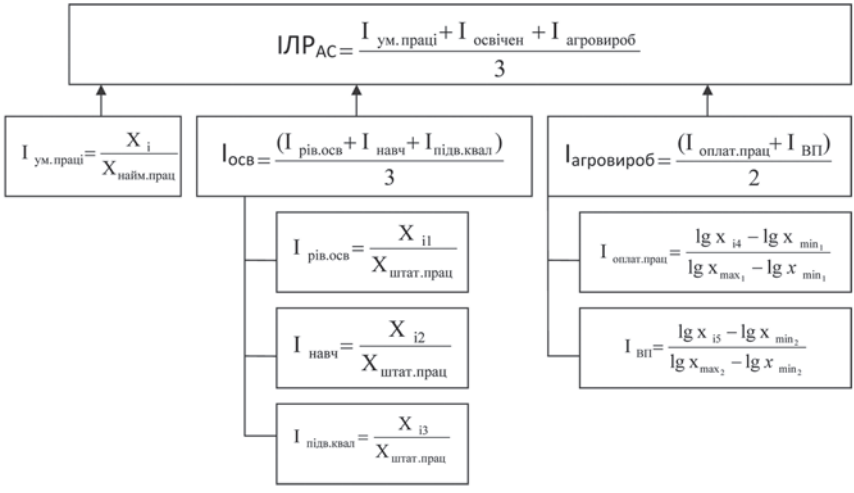

Методика розрахунку ІЛР в аграрному секторі економіки

X_i – кількість працівників, які працюють в умовах, що відповідають санітарно-гігієнічним нормам, тис. осіб;

$X_{найм. прац.}$ – кількість працівників, які працюють в аграрному секторі економіки;

X_{i1}, X_{i2}, X_{i3} – частка працівників, які мають повну, неповну та базову вищу освіту (навчилися новим професіям або підвищили кваліфікацію відповідно), тис. осіб;

$X_{штат. прац.}$ – чисельність штатних працівників, тис. осіб;

$X_{i4,}$ X_{i5} – витрати на оплату праці (випуск валової продукції) в аграрному секторі економіки на 1 працівника;

X_{max1}, X_{max2} – максимальне значення витрат на оплату праці (випуск валової продукції) в інших галузях економіки на 1 працівника;

X_{min1}, X_{min2}, X_{min} – мінімальне значення витрат на оплату праці (випуск валової продукції) в інших галузях економіки на 1 працівника.

Джерело: авторська розробка.

Нами ж розроблено індекс людського розвитку в аграрному секторі економіки ($ІЛР_{АС}$), який складається з трьох часткових індексів (див. рисунок) і показує, скільки необхідно зробити для досягнення певних цілей [8]:

1) належних і безпечних умов праці;
2) високого рівня освіченості працівників;
3) достатнього рівня матеріального рівня життя й продуктивності праці.

Звичайно, до показників людського розвитку в аграрному секторі економіки можна віднести й інші показники, однак, на нашу думку, при використанні запропонованої методики розрахунок ІЛР дозволить: об'єктивно оцінити умови розвитку людей, які в ньому працюють; розробити соціально-економічну й інноваційну стратегії розвитку аграрного сектору економіки з метою встановлення прямого зв'язку між показниками інноваційного розвитку та рівнем матеріального добробуту працюючих. Розроблення соціально-економічної та інноваційної стратегій аграрного сектору економіки, які базуватимуться на розрахунках з ІЛР, дозволить також контролювати міру їх виконання, здійснювати коригування поточних планів та інноваційного розвитку аграрного сектору в цілому.

За даними Державної служби статистики України нами було розраховано показники $ІЛР_{АС}$ в Україні (див. таблицю).

Враховуючи класифікаційні рівні щодо ІЛР аграрного сектору економіки України, можна відзначити, що він забезпечує середній рівень розвитку (від 0,500 до 0,799), який має тенденцію до зменшення (0,521 у 2012 р.). Це може привести до його зниження у групу низького рівня розвитку, тобто менше 0,499. Крім того, за кожним розрахованим частковим індексом і відповідним показником можна визначити напрями вдосконалення соціально-економічної стратегії в аграрному секторі економіки. Так, кожен із показників рівня освіченості штатних працівників показує низький рівень розвитку:

1) рівень освіти підвищився з 0,168 у 2008 р. до 0,309 у 2012 р.;
2) частка штатних працівників, які навчалися новим професіям, у 2012 р. зменшилася удвічі (з 0,014 до 0,007) відносно 2008 р.;
3) частка штатних працівників, які підвищили кваліфікацію, в 2012 р. становить 73,9 % від рівня 2008 р.

При цьому індекс рівня освіченості штатних працівників в аграрному секторі в 2012 р. збільшився на 63,2 % відносно 2008 р. і дорівнював 0,111, що свідчить про зменшення витрат сільськогосподарськими підприємствами на їх навчання та зростання рівня загальної освіти працівників (збільшення загального індексу рівня освіченості в Україні до 0,86).

Таблиця. **Індекс людського розвитку аграрного сектору економіки України, 2008–2012 рр.**

Показники	Роки					Динаміка 2012/2008, %
	2008	2009	2010	2011	2012	
Рівень освіти штатних працівників	0,168	0,255	0,265	0,298	0,309	83,8
Частка штатних працівників, які навчалися новим професіям	0,014	0,012	0,006	0,008	0,007	–49,8
Частка штатних працівників, які підвищили кваліфікацію	0,023	0,024	0,01	0,016	0,017	–26,7
Рівень оплати праці 1 працівника[1]	0,438	0,437	0,429	0,222	0,217	–50,5
Рівень валової продукції 1 працівника[2]	0,718	0,735	0,707	0,727	0,690	–3,9
Індекси						
– умов праці	0,931	0,932	0,932	0,933	0,933	7,4
– рівня освіченості	0,068	0,097	0,094	0,107	0,111	63,1
– агропромислового виробництва	0,578	0,586	0,568	0,475	0,454	–60,1
$ІЛР_{АС}$	0,526	0,538	0,531	0,527	0,521	–34,8

[1]Для розрахунку використано максимальне значення оплати праці у добувній промисловості, тоді як мінімальне значення – в аграрному секторі, тому індекс оплати праці розраховується за формулою: $I_{оплат.прац} = \frac{\lg x_{i4}}{\lg x_{max_1}}$;

[2]Для розрахунку використано максимальне значення валової продукції у переробній промисловості, а мінімальне – в охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги [7].

Джерело: розраховано й побудовано за даними Державної служби статистики.

Достатньо високий рівень ІРЛ в аграрному секторі економіки має індекс умов праці – 0,933, що є позитивним моментом. Однак, на нашу думку, він дещо умовний, оскільки розраховується лише за показником відповідності умов праці санітарно-гігієнічним нормам. Для забезпечення його більшої достовірності доцільно враховувати також: кількість нещасних випадків, пов'язаних з виробництвом; капітальні інвестиції й поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища; витрати на оздоровлення працівників аграрного сектору економіки.

Для визначення індексу агропромислового виробництва нами було використано два показники, які відображають рівень матеріальної забезпеченості працівників, оскільки від випуску валової про-

дукції залежить рівень їх оплати праці. Так, для визначення індексу оплати праці 1 працівника було використано як максимальне значення оплату праці у фінансовій сфері (2008 р. – 3747 грн., 2009 р. – 4038 грн., 2010 р. – 4601 грн., 2011 р. – 5340 грн., 2012 р. – 5954 грн.). У той же час у процесі порівняння відповідних показників за галузями економіки виявилося, що найменший рівень оплати праці в галузі рибальства (2008 р. – 913 грн., 2009 р. – 1028 грн., 2010 р. – 1191 грн., 2011 р. – 1369 грн., 2012 р. – 1552 грн.), що було враховано для відповідних розрахунків.

Для розрахунку індексу валової продукції на 1 працівника за даними Державної служби статистики України як максимальне значення було використано показники в переробній промисловості (2008 р. – 164 735 млн грн., 2009 р. – 141 878 млн, 2010 р. – 158 483 млн, 2011 р. – 166 382 млн, 2012 р. – 180 086 млн грн.), а мінімальне – показники в будівництві (2008 р. – 29 185 млн грн., 2009 р. – 21 528 млн, 2010 р. – 32 518 млн, 2011 р. – 37 232 млн, 2012 р. – 38 574 млн грн.). В аграрному секторі ці показники на 1 працівника дорівнюють: 2008 р. – 65 148 млн грн., 2009 р. – 65 758 млн, 2010 р. – 82 641 млн, 2011 р. – 110 564 млн, 2012 р. – 111 748 млн грн.

Таким чином, наші розрахунки ІЛР аграрного сектору економіки засвідчили, що рівень освіченості штатних працівників є дуже низьким. Тоді як освіта є одним із головних ресурсів сучасного суспільства. Рівень і якість здобутої освіти, освітянські досягнення населення значною мірою визначають структурно-інноваційні можливості розвитку економіки й багатьох інших сфер, важливих для людського добробуту [5]. У цих умовах здобуття вищої освіти є першочерговим завданням як для кожного окремого працівника, так і для сільськогосподарських підприємств, які мають сприяти підвищенню їх кваліфікаційного рівня та навчанню новим професіям. Це дозволить не лише підвищити якість сільськогосподарської продукції, її конкурентоспроможність на світовому ринку, що позитивно вплине на прибутковість і конкуренту позицію сільськогосподарських підприємств, а й є необхідною умовою забезпечення моделі інноваційного розвитку аграрного сектору, збільшення його інтелектуального капіталу й інтелектуальної ренти.

Концепцією реформування і розвитку аграрної освіти та науки, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2011 р. № 279-р, визначено, що сучасний стан економіки країни потребує створення нової системи інноваційного розвитку

агропромислового сектору «аграрна освіта – аграрна наука – аграрне виробництво» і поглиблення співпраці центральних та місцевих органів виконавчої влади у вирішенні питань функціонування і розвитку аграрної освіти та науки [3]. Сьогодні проблема підготовки висококваліфікованих робітничих кадрів і фахівців з вищою освітою гальмує впровадження вітчизняних наукових розробок в агропромисловому комплексі. Функціонування аграрної освіти та науки не повною мірою відповідає соціально-економічним потребам суспільства, рівню розвитку виробництва та продовольчої безпеки держави.

Розв'язання проблеми можливе за умови реформування аграрної освіти та науки із застосуванням інноваційних підходів, що дасть змогу підвищити їх якість і результативність, ефективність використання кадрового й наукового потенціалу галузі, забезпечити конкурентоспроможність агропромислового сектору національної економіки та підвищити добробут населення.

Забезпечення високого рівня кваліфікації працівників аграрного сектору економіки має супроводжуватися відповідним рівнем оплати праці, оскільки, за нашими розрахунками, він є найнижчим серед інших галузей економіки. Це призводить до міграції робочої сили, особливо молоді, в інші сектори економіки. Системи оплати праці, які діють сьогодні в аграрному секторі економіки, є мотиваційно слабкими, ослаблюється взаємозв'язок між заробітною платою працівників і результатами господарювання. Рівень оплати праці майже не залежить від трудових зусиль працівників, а формується під впливом зовнішніх чинників (економічна ситуація в країні, інфляція, державне регулювання тощо) [7].

Таким чином, розрахунок ІЛР для агарного сектору економіки показав наявні проблеми та визначив напрями вдосконалення існуючого соціально-економічного устрою з метою забезпечення його інноваційного розвитку. На нашу думку, відповідний ІЛР аграрного сектору можна розраховувати в межах окремого регіону, області та району України. Відповідна методика індексу людського розвитку, розроблена під керівництвом Е. Лібанової, значно розширює методику ІЛР ПРООН [4, с. 19]. Система показників регіонального розвитку за національною методикою складається з дев'яти груп індикаторів, які дають змогу оцінити як прямі, так і непрямі чинники формування та розвитку інтелектуальних ресурсів у регіонах.

Література

1. Державна служба статистика України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/.

2. Індекс розвитку людського потенціалу 2013 (рейтинг України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://infolight.org.ua/content/indeks-rozvitku-lyudskogo-potencialu-2013-reyting-ukrayini.

3. Концепція реформування і розвитку аграрної освіти і науки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2011 р. № 279-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/279-2011-%D1%80.

4. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки і сучасний стан / [Е. М. Лібанова, Н. С. Власенко, О. С. Власюк та ін.]. – К., 2002. – С. 123.

5. *Назарко С. О.* Вплив освіти на регіональний людський розвиток і зайнятість населення / С. О. Назарко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 4 (94). – С. 166–171.

6. *Радченко Л. П.* Людський розвиток: еволюція концепції та пріоритетні напрями реалізації в національній економіці України / Л. П. Радченко // Вісник Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого. – 2011. – № 2 (5). – С. 67–76.

7. *Спесівцев А. Л.* Формування системи мотивації та оплати праці в сільському господарстві [Електронний ресурс] / А. Л. Спесівцев. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pav/2011_19/19-54.pdf.

8. *Чайка Т. О.* Оцінка індексу людського розвитку в аграрному секторі економіки: авторське право на твір № 54702 від 12.05.2014 р.

9. Human Development Index (HDI) value [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdrstats.undp.org/en/indicators/103106.html.

10. International human development indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hdr.undp.org.

Розділ 4 УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ КРИЗИ ДЕРЖАВНОСТІ

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ – ВІД ФІЛОСОФІЇ ДО МЕНЕДЖМЕНТУ

За підручниками, теорія державного управління була розроблена ще за часів Карла Маркса і Макса Вебера, і сучасним дослідникам залишилося коментувати існуючі державні системи та пояснювати процеси, що в них відбуваються, із застосуванням добре вивчених і усталених термінів. Однак початок XXI століття яскраво показав, що та система державного управління, яка здавалася надійною й сяк-так ефективною, почала давати збої, зумовлювати виникнення і посилення конфліктів у суспільствах і між суспільствами.

Студенти-політологи знають, що головна функція державної влади – самозбереження. Саме це змушує державу турбуватися про добробут громадян, про економічний і культурний розвиток, гармонійні міжнародні відносини. І от на світовій арені з'являються Україна та Росія, державні органи в яких нехтують цією головною функцією, створюючи умови для занепаду й розпаду держави, для переформатування мережі міжнародних відносин. Що було (у випадку України Януковича) і є (у путінській Росії) в основі дій і намірів цих держав? Як осмислити суть змін державного управління, що відбулися за останні роки й десятиліття? Як збудувати й увести в дію нові моделі держави?

Вашій увазі пропонуються доповіді, виголошені на конференції Українського Фулбрайтівського кола у листопаді 2014 р. Діапазон тем, які розглядалися учасниками, охоплює зокрема:

- соціальні практики в контексті філософського прагматизму (Ніна Поліщук);
- суперечності українського законодавства на прикладі визначення організаційно-правової форми юридичної особи (Лариса Сніса-ренко);
- перспективи розвитку державності України в умовах подальшої демократизації та європейської інтеграції (Євген Стрельцов);

- внутрішні чинники регіональних поділів та шляхи їх подолання й недопущення в майбутньому засобами публічної політики та врядування (Антоніна Колодій);
- зовнішньополітичні аспекти «української кризи» 2014 р. як «гібридної війни» Росії проти України та потужної кризи глобального багатополюсного світового порядку (Наталія Городня);
- проблеми та пріоритети енергетичної політики України (Олександр Суходоля).

Різні за предметом і підходами дослідження статті об'єднує критичний погляд на державу й державність як загальнонауковий концепт і на Україну як державу, що відбулась і знаходиться на етапі радикальних змін – структурних і функціональних. Особливістю цього періоду розвитку України є те, що реформи інспіровані радше прагненням суспільства підвищити якість свого життя і вимогами та очікуваннями різних суспільних груп стосовно принципово нових правил управління, аніж розрахунком лідерів, яких хвиля Революції гідності винесла на вершину владної системи.

Прагматизм у глибокому філософському розумінні цього підходу означає не так холодну раціональність тих, хто здобув повноваження на вироблення й ухвалення політичних рішень, як розуміння значної частини суспільства, що підвищення життєвих стандартів головним чином залежить від свідомої та вдумливої участі широких верств населення у політичних процесах, від того, наскільки громадським спільнотам і окремим громадянам вдасться агрегувати, вербалізувати і домогтися включення до політичного порядку денного своїх проблем, потреб, очікувань і вимог.

Одним із найдієвіших способів підвищити ефективність управління суспільним життям є наближення органів ухвалення політичних рішень до тих, кого ці рішення стосуються, тобто до громадян і громад. Політична реформа передбачає значну глибину децентралізації владних функцій, що стимулюватиме активність громадянського суспільства в політичних процесах на різних рівнях відповідальності. Однак суттєвим недоліком децентралізації може бути посилення регіональних суперечностей, які аналізує у своїй статті професор Антоніна Колодій. Наскільки значними, наскільки радикальними є відмінності в менталітеті, у системах цінностей, поглядах і потребах населення західних, східних, південних і центральних регіонів України? Якими можуть бути інструменти подолання розбіжностей і вирішення можливих конфліктів? Які напрями та ідеї

національного розвитку можуть об'єднати українців у єдину національну громаду? Ці гострі питання все ще потребують глибокого осмислення, вивчення й обговорення.

Революція гідності й розпочата Росією відверта агресія проти України радикально змінили світовий політичний порядок, змусили «перетрушувати» основні принципи міжнародної політики, шукати баланс між економічними інтересами й воєнною небезпекою, що криється у войовничих намірах і діях Російської Федерації. Наталія Городня показує, як змінилася світова політична арена, які виклики постали перед найпотужнішими державами. Події, за якими ми спостерігаємо останній рік, підтверджують основні висновки цієї статті.

По-доброму провокативною є стаття Євгена Стрельцова, у якій обговорюються терміни «держава» і «державність». Небезперечні ідеї й висновки автора змушують читача уважніше поставитися до цих понять, оскільки в українській науковій і публіцистичній літературі вони використовуються здебільшого недбало. Треба погодитися з автором, що сучасний етап розвитку державності знаменується глибокими конфліктами між державою і суспільством як такими внаслідок неспроможності держави забезпечити адекватний рівень суспільного життя і поступальний розвиток своїх націй.

Таким чином, представлені на конференції праці відобразили різні аспекти кризи державного управління й проблеми його реформування. Широкий діапазон доповідей – від глибоко теоретичних до вельми специфічних, як щодо енергетичної політики України, – засвідчує існування у Фулбрайтівському співтоваристві значного дослідницького потенціалу, який уже робить свій внесок у вирішення фундаментальних і прикладних проблем, з якими стикається сьогодні Україна.

Олександр Дем'янчук,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Fulbright Scholar Program, 2000–2001,
University of Minnesota

МІЖРЕГІОНАЛЬНІ ПОДІЛИ В УКРАЇНІ ТА ДЕЯКІ ПРИНЦИПИ ПУБЛІЧНОГО ВРЯДУВАННЯ

Колодій Антоніна Федорівна

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук і філософії
Львівського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

Fulbright Scholar Program, 1994–1995, Brown University,
2003–2004, Kennan Institute,
Woodrow Wilson International Center for Scholars

Анотація. У статті розглянуто питання, що стосуються внутрішніх чинників регіональних поділів і розколу в Україні та шляхів їх подолання і недопущення в майбутньому засобами публічної політики та врядування. Приділено увагу таким принципам публічного врядування, як деліберація, горизонтальна публічна координація, культурний плюралізм, децентралізація й субсидіарність, національна інтеграція на базі соціетальної культури, пріоритетність культурної та освітньої політики.

Ключові слова: соціально-політичні розмежування, регіональний розкол, невдала держава, публічне врядування, деліберація, культурний плюралізм, децентралізація, національна інтеграція, соціетальна культура, культурна політика.

Abstract. The paper deals with the questions regarding the internal factors of regional divisions and split in Ukraine and the ways of overcoming and preventing them in the future by means of public policy and governance. Attention is paid to such principles of public governance as deliberation, horizontal public coordination, cultural pluralism, decentralization and subsidiarity, national integration on the basis of societal culture, prioritizing of cultural and educational policy.

Keywords: socio-political cleavages, regional split, failed state, public governance, deliberation, cultural pluralism, decentralization, national integration, societal culture, cultural policy.

Сучасні демократичні держави, а також ті, що стали на шлях демократичного розвитку, плюралістичні. Їм властиві різноманітні лінії соціально-політичних розмежувань, які справляють той чи інший вплив на єдність нації та міцність держави. Дослідники підкреслюють, що в країнах зі стійкою (політичною) національною ідентичністю й усталеною системою демократичного врядування основними є соціально-економічні, а також так звані постматеріалістичні лінії розмежувань. Саме вони є основою утворення найбільш впливових партій та груп інтересів, що змагаються за владу та/або вплив на неї. Натомість у країнах, що розвиваються, молодих демократіях і новоутворених державах значно більшу роль відіграють етнокультурні, ціннісно-культурні (на відміну від ціннісно-ідеологічних) та регіональні поділи, які набувають політичного значення [15]. У великій

частині випадків, особливо якщо ці поділи підсилюються зовнішніми силами, вони здатні вести до розколу й занепаду держав. І саме вони поставили на межу виживання українську державу в 2014–2015 рр.

У невеликій розвідці неможливо навіть побіжно згадати всі головні чинники теперішнього стану українського суспільства, до яких належать особливості історичної спадщини, соціально-економічного розвитку (зокрема зайнятість і стосунки між працедавцями й рештою населення), етнічної, демографічної та соціальної структури (зокрема роль олігархічних еліт та їхніх інтересів), традиційні ідеологічні орієнтації і, звичайно ж, зовнішньополітичний чинник. Тож обмежимося коротким оглядом особливостей горизонтального розмежування в Україні та його політичних наслідків і способів подолання, зокрема спробуємо визначити головні принципи урядування у сфері міжрегіональних та міжетнічних відносин, які могли б допомогти в майбутньому нівелювати відцентрові тенденції й домогтися підвищення рівня єдності суспільства та держави.

Роль методологічного інструментарію цього дослідження виконуватимуть концепції соціально-політичних поділів, «невдалих (крихких) держав», соцієтальної культури, національної інтеграції, та – оскільки мова йтиме про шляхи подолання сучасного стану й недопущення чогось подібного у майбутньому – поняття принципів публічного врядування.

Соціально-політичні та соціокультурні розмежування як норма плюралістичних суспільств. Партійна поляризація в Європі сформувалась у XIX – на поч. XX ст. на основі глибокого класового розшарування (вертикальної поляризації), яке породило «ліві» політичні ідеології та відповідні партії, найбільш радикальні прихильники яких готувалися стати «могильщиками» капіталізму. Однак ті часи й пов'язані з ними катаклізми вже давно в минулому. Зараз ідеологічне розшарування політичних еліт та електорату на прихильників «лівої» та «правої» ідеології й політики уже нічим не загрожує більшості країн Заходу, оскільки політична боротьба ведеться здебільшого між системними політичними силами довкола питань поділу «суспільного пирога». Можна сказати, що в широкому сенсі у цих країнах відбулася інституціалізація конфлікту, заснованого на класовому поділі (стратифікації) суспільства та його ідеологічному представленні. Це сталося не відразу й навряд чи відбулося б узагалі,

якби: а) сама ця стратифікація не пом'якшилась завдяки зростанню середнього класу (іншими словами, якби суспільство не перестало бути вертикально поляризованим); б) якби уряди не застосовували найрізноманітніші методи згладжування суперечностей і не знайшли способи інтеграції антисистемних сил та врахування інтересів соціальних груп, які їх підтримували в питаннях державної політики. Це будемо мати на увазі, аналізуючи інший, на перший погляд протилежний, тип суспільної поляризації, з яким маємо справу в Україні – горизонтальний, ціннісно-культурно-регіональний.

Попри дуже глибоке соціально-класове розшарування, яке маємо в Україні[1], соціально-економічний чинник не став у нас основним критерієм політичних розмежувань. Через особливості суспільної трансформації в країні відбулася «сублімація» класового невдоволення та пов'язаних із ним ідеологічних протилежностей, заміщення їх реально менш глибокими, але більш актуалізованими політичним середовищем міжрегіональними відмінностями, піднесеними в ранг основних питань внутрішньополітичної боротьби. І саме тут роль Росії, з одного боку, та олігархів, з іншого, була визначальною. Вони виявилися природними союзниками у своїх зусиллях використовувати наявні розмежування на поділи, доводячи їх до стадії розколу, якому не змогли належно протистояти ані українські владні інституції, ані громадянське суспільство.

КПУ продовжувала існувати у вигляді симулякру, використовуючи залишки свого ідеологічного інструментарію для збирання під своїм дахом найбільш затятих прихильників великоруського шовінізму та неоімперської політики Путіна і К°. Антизахідна, антинаціоналістична й антифашистська риторика КПУ маскувала процес перетворення олігархів із «заклятих ворогів» трудівників Донбасу на респектабельних патронів цього найбільш контрастного з точки зору соціальної стратифікації регіону, перетіканню електорату від лівих партій до олігархічно-кланової Партії регіонів. Культурно-мовно-етнічні відмінності між регіонами країни, які завжди були відмін-

[1] Якщо децильний коефіцієнт диференціації (співвідношення доходів (або видатків) 10 % найбагатшого населення до доходів (або видатків) 10 % найбіднішого населення) перевищує 10:1, то існує загроза соціальної нестабільності. В Україні це співвідношення, за офіційними даними, які вважаються дуже заниженими, у 2008 р. становило 13,5:1, а потім начебто цей розрив почав скорочуватись. Однак справа в тому, що в Україні немає достовірної статистики доходів, а за оцінками декого з авторів децильний коефіцієнт диференціації доходів може сягати 40:1. Ще більшою є диференціація майнового стану різних груп населення.

ностями міри [8] і ніколи не переходили в розряд пріоритетних у свідомості простих людей, зусиллями цих партій (КПУ та ПР), а також російської пропаганди перетворилися в основні лінії партійно-політичного розмежування, на яких у XXI ст. базувалася партійна політика та які зрештою привели до розколу країни.

Зайняті боротьбою за здобуття і втримання влади, патріотично налаштовані керівники держави та демократичні політичні сили не змогли протистояти цьому заміщенню зокрема й через те, що загалом дуже мало уваги приділяли виробленню та впровадженню власних курсів публічної політики, особливо таких «периферійних» її напрямів, якими весь час незалежності залишалася освітня, культурна, етнонаціональна політика. Проблеми національної консолідації на основі єдиного інформаційного і культурного простору, питання культури загалом займали одне з останніх місць серед пріоритетів внутрішньої політики країни. Зусилля громадянського суспільства також були недостатніми. Під час опитування Фонду «Демократичні ініціативи» у грудні 2013 р. експерти відзначили й такий недолік у діяльності громадських об'єднань, як «брак серйозної роботи… на зменшення розколу між Сходом і Заходом України» [1]. Можна сказати, що загроза, яку несла в собі описана вище «сублімація» соціальних суперечностей і невдоволення, недооцінювалась упродовж двох попередніх десятиліть, аж поки путінська пропаганда довела її до абсурду, назвавши проєвропейську, громадянську Революцію гідності в Україні фашистською та розпочавши війну, підтриману одурманеною цією пропагандою частиною населення Східного регіону.

Від розмежування до розколу: особливості українського регіоналізму і концепція невдалих держав. Регіональне розмежування політичних симпатій та антипатій було присутнє в українській політиці впродовж усього періоду незалежності. Фактор регіону накладався на всі види політичної та культурної диференціації, був основним диференціюючим чинником, містячи в собі потенційні загрози для єдності країни. Сила цих загроз упродовж тривалого часу не була усвідомлена повною мірою як через те, що географічні межі можливого розколу України не були чіткі й зрозумілі («українська Україна» плавно переходила в проросійську, совєтизовану, з наявністю значної території центральних областей, які займали проміжну позицію, згладжуючи протистояння), так і тому, що увиразнення поділу та його перетворення на розкол було б неможливе без вирішального

впливу зовнішньої сили (має рацію Микола Рябчук, стверджуючи, що без Росії взагалі нічого не було б [16]).

Починаючи з президентських виборів 1994 р., коли карта голосувань за Л. Кравчука і Л. Кучму у другому турі майже повністю збіглася з картою поширення російської мови, політологи в Україні й за кордоном почали використовувати метафору «двох Україн», пов'язуючи російсько- чи україномовність з низкою інших культурних та політичних особливостей Сходу й Заходу України. Популярності цій ідеї додало те, що С. Гантінгтон у своїй відомій книзі «Зіткнення цивілізацій» згадав про Україну як країну, через яку проходить лінія розламу між західною (католицько-протестантською) та східною (візантійсько-православною) цивілізаціями. «Україна поділена між уніатським націоналістичним україномовним заходом, – писав учений, – і православним російськомовним сходом». «...Це розділена країна з двома відмінними культурами» [26, p. 138,165].

Думку про поділеність підтверджували як соціологічні дослідження, так і політичне життя. Однак точка зору про існування саме «двох Україн», залишалась спірною, оскільки чіткої лінії розмежування на Схід і Захід (по Дніпру чи деінде) не було й немає. Ще в 2002–2006 рр., займаючись вивченням етнокультурних та регіональних розмежувань, ми з колегами прийшли до висновку, що для того, щоб кожен регіон виступав як менш-більш однорідна в соціокультурному й культурно-політичному аспекті територіальна одиниця, дослідники мають ділити Україну не на два, і навіть не на 4–5, а на 11–12 регіонів (варіанти розмежування регіонів були розглянуті в одній із статей автора на цю тему [13]).

Тепер, у 2014 р., факти воєнно-політичного життя України, так само як і нові соціологічні дослідження, показали, що не існує не тільки «двох Україн», а навіть такого поняття, як (однорідний) Південно-східний регіон, у межах якого Путін та його емісари в Україні збиралися утворити свою «Новоросію». Політична свідомість і поведінка більшості громадян Харківщини, Дніпропетровщини, південних областей (Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Одеської) значно відрізняється від свідомості й поведінки жителів Донбасу [3]. Тож лінія поділу на тих, хто з Україною, і тих, хто нехай пасивно, але підтримує чи то об'єднання з Росією, чи то утворення відокремленої від України самостійної політичної одиниці, проходить не по Дніпру, а тим паче не по Збручу, як на те надіялись російські імперські ідеологи й політики, а всередині найбільш східного

регіону країни – Донбасу. «Немає розколу в Україні в цілому,– стверджує відомий політолог В. Фесенко. – Є розкол на Донбасі – всередині самого Донбасу і серед частини його російськомовного населення» [19].

Ідеї сепаратизму непопулярні в Україні в цілому. За даними загальнонаціонального опитування населення України, проведеного ГС «Громадська варта» за участі Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» в березні 2014 р., ідею відокремлення своєї області (регіону) від України та приєднання до іншої держави у середньому по Україні підтримало 8 % опитаних з коливанням від 18 % на Донбасі до 0,5 % – у Західному регіоні. Ідею створення незалежної держави на основі південно-східних областей підтримало 11 % населення України, у т. ч. на Півдні – 10 %, Сході – 10 %, на Донбасі – 18 %, а ідею відокремлення південно-східних областей та їх приєднання до Росії – 9,5 % населення Півдня, 11 % населення Сходу та 27 % населення Донбасу [20]. Отже, й на Донбасі за відокремлення виступає хоч і значна, але меншість населення цього східного регіону.

Спростування уявлень про наявність нібито поділеної навпіл України не означає, втім, що твердження про «дві України» не мало жодних підстав. Такою підставою був особливий – поляризований – регіоналізм українського суспільства, який полягав у тому, що існували два політично активні центри «притягування» – Галичина й Донбас (вужче – Львів та Донецьк) [13]. Навкруг них упродовж двох десятиліть ішов латентний процес формування двох протилежних, можна навіть сказати – антагоністичних, соцієтальних культур і двох відмінних (нехай недоформованих) національних ідентичностей, в основі яких лежали дві системи політичних цінностей, які сформувалися під впливом відмінностей попереднього історичного досвіду, економічної та суспільно-політичної практики років незалежності, а також політичної діяльності регіональних еліт. В основі донецької культури й ідентичності лежала совєтська та регіональна (місцева) донецька ідентичність [див.: 11, 13], яким притаманні домінування матеріальних потреб, прихильність до авторитарних методів правління, страх перед націоналізмом, культ сили й могутності, нетерпимість. В основі ідентичності Галичини та решти регіонів – національна українська ідентичність, прагнення – неоднаковою мірою виражені в різних частинах країни – до створення української України (захист мови, культури етнічних українців при толерантному ставленні до інших мов і культур), до демократичного, правового

ладу. Дві системи цінностей обумовлювали два вектори зовнішньополітичних орієнтацій – на Схід (насамперед Росію та утворені нею євразійські союзи) або на Захід (насамперед ЄС).

Творенню цих ідентичностей сприяли, а також на цих ідентичностях спекулювали місцеві політичні еліти. Під час кожної виборчої кампанії політичні сили використовували регіональні відмінності як інструмент боротьби за владу. Спекуляції на мовну тему, тему подвійного громадянства, східного чи західного напряму зовнішньої політики досягали апогею під час виборів. І хоч у міжвиборчий період ці питання знову переходили в розряд непріоритетних, наявність двох інформаційних просторів і відмінності в історичній пам'яті та освіті заважали інтеграції жителів регіонів із специфічними ознаками культури і свідомості в єдину національну спільноту.

У свідомості частини жителів Сходу України, зокрема Донбасу, наявність «іншої» соцієтальної культури та ідентичності була остаточно закріплена зусиллями Партії регіонів у період президентських виборів 2004 р. та після них. У часи перебування при владі В. Януковича відбувалося посилене роздмухування так званої «антифашистської» істерії, спрямованої проти демократичних сил країни, які були зосереджені на заході, в столиці та, певною мірою, – в центрі. За цими процесами, як тепер уже стало очевидним, стояла Росія, яка розпочала проти України латентну консцієнтальну війну[1] набагато раніше, ніж звернулася до прямих агресивних дій задля відторгнення Криму й східних областей України. За умов бездіяльності центральних урядів, які не займалися формуванням єдиного інформаційного та культурного просторів, це призвело до поглиблення поділу і, зрештою, до розколу, чи, радше, до відколу частини країни й до напруженої ситуації в деяких інших її частинах.

«Розмежування → поділ→ розкол → занепад і розпад» – саме в такому напрямі наростає інтенсивність смислів цього синонімічного ряду[2], окремі терміни якого інколи вживаються в нашому суспільствознавстві не зовсім вдало [13], коли будь-які розмежування на основі відмінностей називають розколом. Насправді, між простим соціополітичним розмежуванням чи поділом і розколом лежить значна

[1] Консцієнтальна війна – від лат. *conscientia* – свідомість; війна на ураження свідомості, спрямована насамперед на руйнування ідентичності. Сам термін є винаходом наближених до істеблішменту російських теоретиків.

[2] Змісту цих термінів відповідають англомовні слова cleavage → division → split → decline and collapse.

дистанція. Розкол виникає тоді, коли до наявної сукупності відмінностей і розмежувань додається постановка (на політичному рівні) протилежних цілей і завдань, у т. ч. й щодо державної організації чи навіть державної приналежності. Саме так і було в Україні.

Загрози перетворення територіально-політичних поділів у розколи значно частіше трапляються в молодих державах з неусталеними політичними режимами. У відомій статті засновника транзитології Д. Растоу «Переходи до демократії» підкреслено, що стабільна демократія, окрім іншого, потребує достатньо високого рівня суспільної згоди щодо того, де мають проходити кордони держави та хто будуть її громадяни. Більшість членів суспільства не повинні сумніватися, «до якої політичної спільноти вони належать» [27, p. 350]. В іншому випадку, як про це тепер пишуть у багатьох виданнях на глобальну тематику, держава може не відбутися, розвалившись на неконтрольовані центром частини. Для опису таких загроз і таких ситуацій використовують термін «невдалі держави»/«держави, які не відбулися» (англ. – «failed states»).

Термін «невдалі держави» сам по собі є теж не дуже вдалим, хоча б тому, що в ньому відчувається певна політична некоректність (зверхність) тих, хто виносить такий «вирок», яка, окрім соціально-психологічного дискомфорту, може мати далекосяжні геополітичні наслідки [22]. Концепції «невдалих держав» також властива певна невизначеність змісту, складність визначення критеріїв та обрахування показників. Доконаний спосіб дієприкметника «failed» часто не враховує можливості відновлення державою своєї дієздатності. Тому дедалі частіше його заміняють на «failing» або «fragile states» («держави, що занепадають» або «крихкі держави»).

При всій недосконалості цієї концепції напрацювання світових аналітичних центрів, зокрема Фонду миру, у виробленні показників «крихкості» та загрози «занепаду» навряд чи варто ігнорувати при аналізі регіональних проблем і проблем територіальної цілісності сучасної України, скажімо, через те, що термін «невдалі держави» належить до московського лексикону (так, наприклад, вважає М. Рябчук [14]). Адже сама Росія, за індексами Фонду миру, належить до таких держав навіть більшою мірою, як Україна. Втім, слід враховувати й певні слабкості цієї концепції, зокрема недостатню, поки що, відпрацьованість використовуваних у ній критеріїв. Одні дослідники беруть до уваги тільки явні ознаки слабкості держави і втрати нею суверенної влади над своєю територією, інші враховують і ла-

тентні чинники, що створюють потенційну загрозу розвалу. Залежно від того, наскільки вузьким чи широким є набір використовуваних критеріїв, залежить список «невдалих держав».

Згідно зі звуженим підходом невдалими (у даному разі – реально занепалими) можна називати тільки ті держави, які «*втратили контроль над більшою частиною своїх територій і припинили надавати навіть найголовніші послуги населенню*» (такий підхід видається найбільш правильним. – *А. К.*; виділення моє). У 2005 р., на думку авторів публікації, які послуговувались таким визначенням, занепалою була тільки Сомалі. Інші ж, переважно африканські, країни або тільки наближалися до занепаду, або навпаки – перебували у стані відновлення свого суверенітету й контролю над своїми територіями [23].

При розширеному підході, на якому базується щорічний рейтинг спроможності держав Фонду миру [24], міцність або крихкість державних устроїв визначається на основі 12 економічних, соціальних і політичних критеріїв[1]. Хоч у світі багато стабільно міцних держав, цей індекс щодо кожної держави змінюється від року до року. Адже на нього впливають економічні й політичні кризи, війни, революції, зовнішня агресія та інші чинники. У 2014 р. найбільш «крихким» було визнано Південний Судан, за ним ішла Сомалі (індекс 112,9 і 112,6 відповідно), а найбільш міцними виявились Фінляндія і Швеція (з індексами 18,7 і 21,4). Україна мала «індекс крихкості» 67,2, Казахстан – 68,5, а Росія – 76,5 [25].

Відносність концепції «невдалих держав» визначається ще й тим, що коло таких держав розширюється майже до безмежності, якщо ми звернемось до історії, коли війни і перекроювання кордонів були звичним явищем. Більшість країн світу на своєму історичному шляху мали періоди розколу, зміни територій, посування чи різку зміну кордонів, а отже, не контролювали всієї своєї території. Проходячи кризові періоди поділів і територіальних змін, держави зовсім не обов'язково ставали «невдалими» або, тим більше, розпадалися. Навпаки. Національні держави часто виходили з періодів розколу більш міцними й об'єднаними, як, наприклад, США після Громадянської війни 1861–1865 рр., яка зрештою консолідувала американську націю. Неминуче ж розпадалися здебільшого імперії.

[1] «Індексація фокусується на показниках ризику і ґрунтується на тисячах статей і звітів, які обробляються нашим CAST Software з наявних в електронному доступі джерел», – зазначено у звіті про Індекс крихкості держав 2014 р. [25].

Тому Росії, яка зламала встановлені після Другої світової війни та зафіксовані у міжнародному праві принципи територіальної цілісності й непорушності кордонів, слід турбуватися не стільки про крихкість Української держави, скільки про своє власне майбутнє. Україна хоч і ослаблена, але не «невдала держава», оскільки контролює основну частину своєї території, має значний економічний і людський потенціал, свою окрему історію, культуру та ідентичність, яка останнім часом набула ще й виразних рис ідентичності політичної нації, що загалом сповідує європейські цінності. Війна за незалежність (така її назва мусить знайти своє місце в лексиконі політиків і офіційних документах) згуртовує націю, а тому має потенціал посилення, а не послаблення державності, недопущення перетворення країни на «failed state». Проте, щоб післяреволюційний ентузіазм і згуртованість народу справді забезпечили зміцнення державності, потрібно, щоб державні інституції та політичні діячі проводили належну політику як щодо тих територій, які зараз непідконтрольні Києву, так і в країні в цілому.

Принципи врядування та політики національної консолідації. Розкол усередині Донбасу, що стався завдяки збройному захопленню влади терористами при сильному сприянні сусідньої держави, вимагає особливих підходів до його подолання. І хоч це питання не є предметом даної статті, однак обійти його повністю у час загострення конфлікту було б неправильно. Бо саме в підходах до управління цими територіями нова українська влада вже наробила помилок, завдавши шкоди своїй репутації й нічого не домігшись у плані перетягування на свій бік громадської думки тимчасово не підконтрольної Києву території Донбасу. Ідеться насамперед про закони від 16 вересня 2014 р. «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» і «Про недопущення переслідування та покарання осіб – учасників подій на території Донецької та Луганської областей», які «протиснув» через Верховну Раду Президент Порошенко. За своїм змістом і за мірою несприйняття суспільством (а також і сепаратистами!) вони від початку були такими, що не могли набрати чинності. Так воно й сталося. Другий із цих законів не був узагалі підписаний Президентом, а перший Верховна Рада мала скасувати після проведення сепаратистами незаконних «псевдовиборів» 2 листопада 2014 р., проте факт скасування не відбувся.

Якщо мета названих законів полягала в тому, щоб тільки відтягнути час наступного серйозного зіткнення з російськими військами,

то тоді вони свою роль тактичного засобу виконали. Але окрім тактики є стратегія. Під цим кутом зору закони від 16 вересня були невчасні, нереалістичні й навіть шкідливі, бо супротивна сторона (Росія та лідери терористів), хоч сама не виконує ніяких домовленостей, зможе в майбутньому на них посилатися з метою не допустити відходу України від попередньо продемонстрованої готовності до односторонніх поступок та задобрювання терористів (адже фактично було сказано: «беріть влади, скільки хочете»)[1].

Спосіб управління територіями, де зараз «хазяйнують» терористи, можна буде визначити тільки після відновлення контролю над ними Києва, бо він залежатиме від того, коли і в який спосіб буде припинена війна. Зрозуміло, що ніякі проекти поглибленої децентралізації на початках там не спрацюють, бо їх не буде кому здійснювати. За означенням не може бути «безмежної демократії» на територіях із частково пасивним, а частково вороже налаштованим до України населенням, які потребують, за висловом Олени Стяжкіної, «деколонізації». З огляду на безпорядки, наявність терористів і диверсантів, які певний час діятимуть підпільно, а також на мовчазну політичну культуру населення, особливий статус цієї частини Донбасу спочатку має наближатися до прямого президентського правління, надзвичайного стану або іншого спеціального стану посиленого контролю центральної влади. Перспектива переходу на децентралізовану модель управління на цій території з'явиться тільки по закінченні реабілітаційного періоду й приведення населення в нормальний соціально-психологічний стан після стресу від війни. Якщо ж для відбудови економіки виникне потреба у вільних економічних зонах, то їх утворення також буде прерогативою центрального уряду. І тільки пізніше, якщо в цьому ще буде потреба, можна буде ставити на обговорення питання про надання якихось автономних прав цим районам. Але остаточне вирішення питання про долю наразі окупованих терористами районів можливе тільки відповідно до Конституції, тобто на основі загальноукраїнського референдуму.

При визначенні підходів до врядування на решті території (тепер і в майбутньому) потрібно виходити з того, що нинішні позитивні тенденції щодо згуртування нації самі по собі не знімуть потреби постійної турботи про врегулювання всіх наявних міжрегіональних і міжетнічних суперечностей, які існують у будь-якій полікультурній

[1] Критичний аналіз законів – на веб-сайті Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» [2, 5, 17].

країні. Думати, що все вже позаду, означає видавати бажане за дійсне. Попри те, що в загостренні міжрегіональних протистоянь вирішальну роль відіграли зовнішнє втручання та внутрішньополітичні спекуляції на відмінностях, самі ці відмінності – об'єктивна даність. Це наша історична спадщина, наслідок різної історичної традиції і суспільної практики, яка позначилась на політичній культурі, а частково й на менталітеті населення різних регіонів. Передвиборчі баталії, хоч і загострювали відносини між регіонами, не були причиною існування самого поділу. Тому він і не зникне сам собою. Політика національної консолідації, спрямована на усунення політичних і політико-культурних (ціннісних) розбіжностей, при повазі до етнокультурних відмінностей, – пріоритетне завдання усіх державних структур на найближчі десятиліття. Її вироблення потрібно починати з принципів, загальних ідей, які мають сприйматись українськими законодавцями й управлінцями як непорушні правила діяльності у цій чутливій сфері.

Система управління етнокультурною різноманітністю – з метою недопущення перетворення відмінностей на протистояння – має базуватись на принципах публічного врядування. Ця концепція пропонує шляхи підвищення керованості різними сферами суспільного життя без намагання встановити горезвісну «владну вертикаль», а отже, допоможе уникнути пов'язаної з нею загрози авторитаризму, що заганяє суперечності вглиб замість їх розв'язання. Застосування концепції публічного врядування також дасть можливість враховувати засвідчені Майданом прагнення українських громадян до співучасті в політиці й державному управлінні. На відміну від поняття «державне управління» у звичному для нас сенсі, «публічне врядування» містить конотацію горизонтальної суспільної координації, зменшення ролі уряду та підвищення ролі інших суспільних суб'єктів [10], зростання децентралізації й дотримання субсидіарності.

Принципами публічного врядування можемо вважати ті провідні (керівні) ідеї чи настанови, які беруться за правило при здійсненні управлінської діяльності суспільством у цілому чи його окремими сферами. У цій публікації не будемо відтворювати загальних принципів публічного та доброго врядування, якими керуються країни ЄС і які висвітлені у працях багатьох українських науковців [Див.: 10, 14, 20]. Зупинимось лише на принципах, які безпосередньо стосуються управління суспільством в умовах культурних і регіональних поділів і недотримання яких у минулому було одним із чинників, що сприяв виникненню міжрегіонального конфлікту в Україні.

1. *Принцип поціновування принципів* слід назвати найпершою умовою вибудовування публічної політики на основі узгоджених, загальноприйнятних демократичних засад, замість ситуативного і, часто, запізнілого реагування на ті чи інші події, фрагментарних і механістичних дій у сфері етнонаціональних, міжрегіональних відносин і культури. Першою ознакою, що уряд стає на шлях саме такої, принципової, а не кон'юнктурної чи випадкової політики, має бути ухвалення Концепції національної консолідації, яка окреслить стратегію та принципи етнонаціональної й регіональної політики, насамперед в її культурному та політичному вимірах.

2. *Принцип деліберації*[1] є одним з найважливіших принципів урядування в поділеному суспільстві. Він вимагає обов'язкового проходження кожного рішення, кожного законопроекту через усі передбачені демократичною процедурою етапи обдумування, зважування й опрацювання: від обговорення на експертному й громадському рівнях, парламентських дебатів, урахування поправок від народних депутатів і громадськості й до відкритого голосування. Ніяких кулуарних рішень, які нагнітають недовіру між і без того відчуженими сегментами суспільства, не можна допускати. У майбутньому, при переоблаштуванні політичної системи відповідно до вимог та очікувань українського громадянства, можна буде створити спеціальні дорадчі органи деліберативної демократії, в яких відбуватиметься формулювання і вивчення питань порядку денного, вироблятимуться пропозиції щодо використання «*збагаченої» громадської думки* [4] (щось на зразок інституціалізованого віча-майдану).

3. *Принцип горизонтальної публічної координації* становить саму суть концепції врядування. Вказуючи на характер взаємодії суб'єктів врядування, він тісно пов'язаний з організаційним принципом децентралізації. Субординація в системі владних вертикалей не зникає, але її питома вага зменшується, поступаючись місцем мережевій, горизонтальній, координуючій діяльності, що створює додаткові можливості для підвищення ролі всіх неурядових акторів (зацікавлених сторін) і підвищення довіри між ними.

4. *Принципи децентралізації та субсидіарності.* Ідея децентралізації в Україні визрівала давно і не є відповіддю лише на сучасні

[1] Термін походить від латинського deliberatio (англійський відповідник – deliberation), що означає «старанне зважування», «обговорення», «обдумування», «обмірковування». Лише в сукупності ці синоніми достатньо повно відображають його зміст.

проблеми, зокрема й на війну в Донбасі. Децентралізація управління – єдиний шлях до підвищення ефективності врядування через його справжню демократизацію: наближення влади до народу. Принцип децентралізації важливий не лише в плані територіальної організації влади, співвідношення повноважень громад, регіонів і центру, а й з точки зору процесу прийняття рішень, де він переходить у *принцип субсидіарності*. Проблеми мають розв'язуватись на тому максимально низькому рівні владної ієрархії, на якому вони можуть бути розв'язані (за умови наявності не лише повноважень на низових рівнях урядування, а й відповідних ресурсів). На відміну від федералізації, яка не лише загрожує єдності країни, а й може створити умови зміцнення влади регіональних неофеодалів та закріплення реакційних олігархічних міні-режимів, децентралізація створює передумови для розвитку потенціалу населення регіонів і зміцнення зв'язків між ними на основі взаємної зацікавленості.

Соціологи підтверджують, що переорієнтація уряду на децентралізацію влади була доволі розумним кроком, оскільки децентралізація знаходить підтримку й серед населення Донецької та Луганської областей, де прихильників федералізації хоч і найбільше, порівняно з іншими областями, але це тільки близько 1/5 населення (відповідно 19,1 і 21,6%) [3]. За даними Фонду «Демократичні ініціативи» за вересень 2014 р., децентралізація була «основним компромісом, на якому сходяться всі регіони» країни [18]. З необхідністю збільшення повноважень місцевої влади погодилося 38 % населення України, при тому, що в Західному регіоні – 34 %, Центральному – 31 %, Південному – 41 %, Східному – 32 %, на Донбасі – 22,5 %. «За винятком збільшення повноважень місцевої влади у нас немає консенсусу з приводу того, які компроміси є прийнятними» – зазначає Ірина Бекешкіна [2]. Тому буде великою помилкою, якщо уряд відкладе плани децентралізації, включені в програми більшості політичних сил і докладно опрацьовані експертними групами та інституціями, у довгу шухляду. Рух до консолідації в такому разі знову загальмується, а довіра до політиків при владі ще більше знизиться.

5. *Принцип культурного плюралізму* в міжетнічних і міжрегіональних відносинах, врахування особливостей громадської думки та специфічних рис менталітету в різних частинах країни сприятиме узгодженню позицій і виробленню загальноприйнятних рішень. Наприклад, політичний аналітик Фонду «Демократичні ініціативи» зі Східного регіону Марія Золкіна зазначає, що «для Сходу надваж-

ливою завжди була ідея стабільності в цілому, в широкому розумінні цього слова: політичної, соціальної, економічної. Соціально-економічна стабільність (навіть не добробут, а все-таки стабільність) була чи не найважливішим компонентом цієї моделі світогляду... З цього й має виходити уряд, розробляючи стратегію інтеграції цього регіону» [6].

6. *Принцип національної інтеграції на базі соцієтальної культури*. Адміністративна й бюджетна децентралізація не вестиме до фрагментації, якщо буде зрівноважена заходами, що спрямовані на національну консолідацію на соціокультурному рівні. Історії відомі три способи такої консолідації: асиміляція (уподібнення), а на ділі – поглинання домінантною культурою менших, а відтак слабших груп; амальгамація – злиття груп з відмінними культурами і виникнення на їх базі нової культури; інтеграція – об'єднання груп з різними культурами при збереженні своїх особливостей. Сутність інтеграції виражає гасло «єдність у різноманітності», яке поділяють народи багатьох країн – від Індонезії до США і Канади.

Збереження культурних відмінностей не означає, що національна інтеграція дорівнює творенню політичної спільноти тільки на основі спільного громадянства, патріотизму й політичної лояльності. Національна інтеграція передбачає утворення значного (доволі глибокого, не поверхневого) шару спільної для всіх громадян соцієтальної культури – при збереженні етнонаціональних відмінностей на рівні окремих громад та їхнього побуту. Через відсутність або недостатню глибину такого культурного шару в Україні, а також через слабкість публічної політики щодо його створення, на попередніх етапах розвитку відбувалось поступове утвердження й закріплення двох полярних ідентичностей і двох соцієтальних культур в одній країні [див. 12].

Призначення соцієтальної культури – обслуговування суспільних інституцій і формування спільного для всієї нації ціннісного поля. Соцієтальна культура концентрується довкола спільної мови (як виняток – мов), яка вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному й приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність [див. 7, с. 81–82]. Державна (офіційна) мова забезпечує формування й підтримання соціальних інститутів і є візитною карткою нації у міжнародних відносинах. Тому дво- чи бага-

томовні нації зустрічаються досить рідко; вони здатні втриматися разом лише за умов високорозвиненої громадянської культури, соціальної стабільності й добробуту. Окрім мови, до соцієтальної культури входять спільні соціальні й політичні цінності, відображені в конституціях, інших правових і соціальних нормах, а також уявлення про історичну традицію (національні міфи), державна символіка тощо.

Соцієтальна культура політичної нації формується навкруг культурного стрижня, яким є культура заголовної (титульної) етнічної групи. Але, створюючи умови для її формування й поширення, не можна недооцінювати момент амальгамації – присутності та змішування елементів різних етнічних культур в українській соцієтальній культурі. Крім того, соцієтальна культура за означенням не може бути архаїчною. Масова культура, мистецтво, навіть оновлення лексики – усе це робить її привабливою, престижною, «нашою», а не тільки «їхньою» (мовою та культурою одного етносу). Отже, на соцієтальному рівні має діяти *принцип модернізації культури*, тоді як у практикуванні етнічних культур, навпаки, мають діяти *принципи етнічної справедливості та мультикультуралізму*, що передбачають рівне право на визнання і державну підтримку прагнень усіх без винятку етнічних груп (великих і малих) зберігати й розвивати свої традиції, культуру й мову [9].

Широкий (стратегічний) принцип сприяння розвитку спільної соцієтальної культури як основи національної консолідації включає в себе такі вужчі організаційні принципи: *єдності культурного та інформаційного простору*; *єдиної державної мови* при вільному розвитку всіх інших мов (поза офіційною сферою); *сприяння мобільності та змішуванню населення* з різних регіонів, їх культурному та виробничому спілкуванню тощо.

7. З окреслених вище завдань щодо формування спільної соцієтальної культури можемо виснувати *принцип пріоритетності культурної та освітньої політики* в державі. У попередній час культура була віддана на відкуп міністрам – колишнім більш або менш заслуженим мистцям, які отримували цю посаду не завдяки своїм менеджерським талантам, а завдяки попереднім творчим заслугам як своєрідний бонус. В умовах консцієнтальної війни, яку Росія веде не просто проти України, а проти української ідентичності, такий підхід більше неприпустимий.

Культурна політика не може розглядатися тільки як опікування держави деякими ділянками мистецького життя країни і спонсору-

вання мистецьких проектів. Формування єдиного культурного простору і спільної для всіх громадян соцієтальної культури має стати одним із пріоритетних напрямів публічної політики. Саме соцієтальною культурою (насамперед створенням відповідної інфраструктури для її формування й поширення) мають перейматися державні інституції, такі як Міністерство культури, у підпорядкування якого нині передано й питання етнонаціональних відносин. Цей «доважок» поки що не увійшов у назву міністерства, але це можна поправити, назвавши таку дещо перепрофільовану інституцію, наприклад, Міністерством чи, може, Агентством культурного та етнонаціонального розвитку. Воно могло би стати стартовою площадкою і державною опорою для складної багатопланової роботи всього суспільства щодо ціннісного «самопрограмування» нації, від чого залежатиме її єдність і життєздатність.

Охарактеризовані вище принципи публічного врядування у сфері міжрегіональних і міжетнічних відносин не складають їх вичерпний перелік. Тут є ще що досліджувати і що формулювати. Важливо, щоб українська держава на новому етапі свого розвитку врахувала хоча б найочевидніші свої помилки та недоробки в минулому і почала будувати більш грамотну та принципову публічну політику, спрямовану на збереження і зміцнення української держави та нації в широкому сучасному розумінні цього поняття.

Література

1. *Бекешкіна І.* Ініціативою громадських організацій повинно стати те, що вони мають формувати новий Майдан – Майдан реформ [Електронний ресурс] / Ірина Бекешкіна // Круглий стіл «Майдан і громадянське суспільство» / Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». – 2014 р. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/events/jieihfeihj.htm.

2. В Україні є єдність і «особлива думка» «особливого регіону» [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». – 7 жовтня 2014 р. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/events/v-ukrerti.htm.

3. *Ведернікова І.* Південний Схід: гілка дерева нашого [Електронний ресурс] / Інна Ведернікова, Юлія Мостова, Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. – 2014. – 18 квітня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo-_.html.

4. *Докторов Б.* Обогащенное общественное мнение: Понятие. Социальная практика. Опыт изучения [Електронний ресурс] / Борис Зусманович Докторов // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2004. – № 3(71). – С. 57–70. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/vciom/msg/50484255.html.

5. Закони про особливий статус і амністію: поступки без очікувань на взаємність: аналітична довідка [Електронний ресурс] // Україна у фокусі. Щотижневий інформаційно-аналітичний бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – 15–29 вересня 2014 р. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/publications/focus_on_ukraine/zakoa-vzaemnist.htm.

6. *Золкіна М.* Схід_роздуми from inside [Електронний ресурс] / Марія Золкіна // Фонд «Демократичні ініціативи». – 2014. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/commentaries/expert_opinion/marija-zolkina/shid-ro.htm.

7. *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин [Текст] / Віл Кимлічка / Пер. з англ. – К., 2001. – 176 с.

8. *Колодій А.* Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитувань громадської думки) [Текст] / Антоніна Колодій // Агора. Наука без кордонів. – Вип. 11. – К.: Стилос, 2012. – С. 90–106.

9. *Колодій А.* Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями [Електронний ресурс] / Антоніна Колодій // Демократичне врядування: науковий вісник. – 2011. – Вип. 8. – Режим доступу: http://www.lvivacademy.com/visnik8/fail/Kolodij.pdf.

10. *Колодій А.* Концепція публічного (нового) врядування в її застосуванні до демократичних і перехідних систем [Електронний ресурс] / Антоніна Колодій // Демократичне врядування: науковий вісник ЛРІДУ НАДУ при Президентові України. – 2012. – № 10. – Режим доступу: www.lvivacademy.com/visnik10/fail/Kolodij.pdf.

11. *Колодій А.* Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні [Текст] / Антоніна Колодій // Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна: конференція для укр. випускників програм наук. стажування у США. Ялта, 12–15 вересня 2002 р. – К.: Стилос, 2002. – С. 36–55.

12. *Колодій А.* Соцієтальна культура як чинник національної консолідації [Текст] / Антоніна Колодій // Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти: зб. ст. за матер. наук.-практ. конференції. 28 лютого – 1 березня 2013 р., Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 2013. – С. 40–54.

13. *Колодій А.* Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості [Текст] / Антоніна Колодій // Агора. Україна – регіональний вимір. – Вип. 3. – К., 2006. – С. 69–91.

14. *Оржель О.* Принципи європейського врядування [Текст] / Олена Оржель // Вісник Національної академії державного управління. – 2009. – Вип. 4. – С. 10–20.

15. *Романюк А. С.* Від соборності до незалежності: стан та динаміка інтеграції українського суспільства у контексті європейських процесів [Електронний ресурс] / А. С. Романюк, Ю. М. Сокирка та ін. – Львів: ЦПД, 2009. – 140 с. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/sobornist_knyzka/sobornist_r1.htm.

16. *Рябчук М.* Емансипація від умми «русского мира» [Електронний ресурс] / Микола Рябчук. – Режим доступу: http://zbruc.eu/node/27153.

17. *Сидорчук О.* «Особливий статус» окремих регіонів Донбасу: що Україні робити з окупованими територіями [Електронний ресурс] / Олексій Сидорчук // Аналітичні записки. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – 2014. – Вересень. – С. 1–8. – Режим доступу: http://dif.org.ua/modules/pages/files/1413372552_3242.pdf.

18. Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». – 7 жовтня 2014 р. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/events/stavlennjcina-miru.htm.

19. *Фесенко В.* Немає сенсу ділити зараз країну на Схід і Захід [Електронний ресурс] / Володимир Фесенко // Диалоги. – 19 ноября 2014 г. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page168-2644.html.

20. Чи властиві українцям настрої сепаратизму? [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/events/nkdfkedlkrjgkje.htm.

21. *Шевчук Б.* Європейські принципи належного врядування та реформа системи органів виконавчої влади в Україні [Електронний ресурс] / Богдан Шевчук // Демократичне врядування. Науковий вісник. – 2009. – № 12. – Режим доступу: www.lvivacademy.com/visnik9/fail/Shevchuk_B.pdf.

22. *Easterly W.* Top 5 reasons why «failed state» is a failed concept [Електронний ресурс] / William Easterly and Laura Freschi // Development Research Institute: William Easterly. – Published January 13, 2010. – Режим доступу: http://aidwatchers.com/2010/01/top-5-reasons-why-%E2%80%9Cfailed-state%E2%80%9D-is-a-failed-concept/.

23. From chaos, order: Rebuilding failed states [Електронний ресурс] // The Economist. – 2005. – March 3rd. – Режим доступу: http://www.economist.com/world/africa/displayStory.cfm?story_id=3715904.

24. Failed States Index 2013: The Book [Електронний ресурс] // Fund for Peace. – Режим доступу: http://library.fundforpeace.org/cfsir1306.

25. Fringile States Index. 2014 [Електронний ресурс] // Fund for Peace. – Режим доступу: http://ffp.statesindex.org/.

26. *Huntington S. P.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order [Text] / Samuel P. Huntington. – New York: Simon and Schuster, 1997. – 367 p.

27. *Rustow Dunkwart.* Transitions to Democracy. Towards a Dynamic Model [Text] / Dunkwart Rustow // Comparative Politics. – 1970. – Vol. 2. – No. 3. – P. 337–363.

НОВІТНІЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ МІРКУВАННЯ

Стрельцов Євген Львович
доктор юридичних наук, доктор теології, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
вчений секретар Південного регіонального центру
Національної академії правових наук України

Fulbright Scholar Program, 1998–1999,
University of Illinois

Анотація: У статті досліджуються проблеми розвитку української державності в новітній період її соціально-правового функціонування

Ключові слова: держава, державність, суспільство, еволюційний розвиток, теорія соціальної солідарності.

Abstract: In the article there issues of the development of the Ukrainian statehood in the new period of its social and legal functioning are examined.

Keywords: state, statehood, society, evolutionary development, theory of social solidarity.

Патріотизм – це коли ви переконані, що ця країна краща
за всі інші лише тому, що ви тут народились.

Джордж Бернард Шоу

Деякі попередні зауваження. Ми живемо в дуже динамічний час, коли події у нашій державі відбуваються досить швидко. Останні вибори до Верховної Ради України, створення відповідної коаліції, планування внесення відповідних змін до основних законодавчих актів України – це вже певний результат, який свідчить про черговий етап у розвитку української державності. Але слід зазначити, що існує багато принципових проблем, які потребують свого подальшого розвитку. Спробуємо визначити окремі важливі питання державного будівництва.

Дещо про тлумачення понять. У цьому дослідженні будуть використовуватися поняття, які по-різному тлумачаться різними фахівцями, й тому їм потрібно надати відповідного визначення, згідно з яким вони будуть надалі використовуватися. Це, в свою чергу, дасть змогу більш точно на методологічно-змістовому рівні проаналізувати запропоновану складну проблему.

Так, при характеристиці державних утворень оперують, як правило, двома основними поняттями: «держава» і «державність», які порізному тлумачаться у співвідношенні між собою (В. Б. Авер'янов, А. А. Зайчук, О. Л. Копиленко, Ю. М. Оборотов, Н. М. Онищенко, О. В. Петришин, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюк та ін.). Потрібно підкреслити, що існує дискусія стосовно кожного з цих понять. Наприклад, навіть «догматичне» поняття «держава» має свою «інтерпретацію» в різних гуманітарних науках, зокрема у праві, політології, соціології, етнології та ін. Тому, не заглиблюючись у цю спеціально-фахову дискусію, погодимося з обґрунтуванням того, що поняття «державність» ширше, ніж поняття «держава». Для поняття «держава» характерні обов'язкові ознаки, такі як територія, населення, наявність зовнішніх кордонів тощо. Це більш формалізоване поняття. У той же час поняття «державність» дає змогу проаналізувати будь яке державне утворення, це визначення на більш широкому рівні, що охоплює, поряд із вказаними ознаками, також соціально-економічні, соціально-культурні й інші показники, які характеризують зазначені утворення. В цілому державністю вважається складна сукупність елементів, структур, інститутів публічної влади, яка багато в чому визначається самобутністю політичних, соціально-економічних, правових, морально-етичних умов життя конкретного народу або об'єднання народів на певному етапі розвитку суспільства [1, с. 3].

Друге поняття, яке потребує свого спеціального попереднього тлумачення, – це поняття «державність перехідного типу». Враховуючи те, що Україна зараз знаходиться в процесі принципових соціальних змін, розуміння цього поняття виглядає досить важливим, зокрема тому, що впродовж періоду його використання воно набувало різного значення.

Основними рисами перехідної державності в загальному змістовому плані, часто незалежно від мети й кінцевих цілей таких процесів, вважаються: соціальна неоднорідність та нестабільність, фрагментарність суспільства, які можуть доповнюватися легітимністю або нелегітимністю влади, іншими подібними ознаками [7, с. 452].

При цьому сучасний досвід дає змогу вважати, що поряд із загальними ознаками, які характерні практично для всіх країн, у яких відбуваються такі зміни, існують такі, які більш притаманні кожній державності [7, с. 476–477]. Потрібно враховувати, що перехід до такого стану державності – це не тільки, а можливо, й не стільки процедура, яка характеризується тимчасовими характеристиками, скільки етап розвитку іншого, відмінного від раніше існуючого типу

державності. Тому принципові події, які відбуваються в такі часи і які багато в чому «ініціюють» такі процеси надалі, необов'язково припадають на первісні періоди таких змін. У кожній країні характеристика таких періодів може мати не тільки часові, а й змістові відмінності. Наприклад, є держави, де проголошені зміни залишаються на рівні намірів і не отримують необхідного розвитку. Є й такі, де ці процеси проходять досить спокійно, можна сказати, «за розкладом». Є країни, де такі зміни набувають перманентного характеру, часто вони мають не завжди врегульований характер і можуть самі «провокувати» ще більш значні події. В окремих країнах ці процеси ніби доповнюють один одного або ж «перемішуються» між собою. Безумовно, найбільш сприятливим вважається еволюційний перехід, який створює умови для відносно мирного, поступового переходу від однієї форми державності до іншої.

При цьому слід враховувати, що певна невизначеність державної соціально-політичної структури, соціальна неоднорідність суспільства і певна суперечність дій державної влади може призводити до того, що виникає окремий або додатковий конфлікт між формою та змістом перехідної державності, між формою та соціальною основою конкретної державності. Соціальні заперечення, соціальна наступність і будівництво нових державно-правових інститутів виступають у перехідний період і як одноразовий «вчинок», і як взаємопов'язаний поступовий процес. Взагалі перехідний період характеризується високим ступенем різноспрямованості й соціальної нестабільності. Інколи, і це також потрібно враховувати, можуть виникати можливості так званого «зворотного» переходу. Саме тому особливу значущість за такими умовами набуває проблема розуміння властивостей і механізму переходу від одного змістово-формального стану державності, держави і права до іншого такого стану.

Якщо говорити більш детально про соціальні труднощі, які, звичайно, практично постійно супроводжують зазначені процеси, то рівень такої соціальної «спадковості» буває неоднаковим у різних сферах і галузях суспільного життя, що викликає певні диспропорції у змінах, які вже відбуваються чи плануються. До речі, вважається, що найбільш зримо такі труднощі виступають у двох напрямах: духовність і право, що може мати складні наслідки вже в більш загальних сферах реалізації інших напрямів [3, с. 28–29].

У цілому перехідний етап у розвитку держави й суспільства набуває своєї певної завершеності, коли ці процеси приводять до того, що

багато соціально-політичних, соціально-економічних, соціально-правових та інших інститутів отримують нові для конкретної державності риси й ознаки і вже починають або здобувають можливості реалізації у соціальному житті. Для оцінки ступеня такої завершеності існують різні критерії. Наприклад, із державно-правових позицій критеріями для такого визначення можуть виступати: рівень завершеності системи органів державної влади, яка відповідає встановленому типу конституційного ладу; необхідний рівень громадської злагоди; сталий рівень стабільності суспільних відносин тощо.

Перелік таких суттєвих критеріїв можна продовжувати, включивши до них, наприклад, такі уточнюючі ознаки, як: принципова зміна змісту державно-правової системи, її загальна спрямованість; повнота, завершеність створення усієї системи державних органів та їх продуктивна діяльність; наявність у країні правопорядку й стану законності; помітні зміни правосвідомості основної маси населення в бік підтримки духовних цінностей та ідей нового конституційного ладу тощо. Більш детальний аналіз критеріїв та відзнак, які можуть свідчити про завершення хоча б первісних етапів у набутті нової форми державності, дає змогу представникам кожної такої країни, в тому числі й України, більш прагматично оцінити проголошенні наміри та реальні результати.

Вірогідні перспективи. З урахуванням змісту аналізованих вище понять ми намагалися звернути основну увагу на більш загальні поняття й ознаки, які характерні для більшості держав перехідного періоду, хоча, з одного боку, новизна, а з іншого – певна їх невизначеність дають змогу вважати, що нині, враховуючи сучасні події, ми знаходимось, по суті, на первісному етапі, що потребує продовження такого аналізу.

Україна зараз опинилась на дуже складному етапі свого розвитку. Події, які відбуваються на сході та в Криму, енергетичні проблеми, труднощі всередині суспільства – все це ускладнює можливості нашого еволюційного розвитку. Навіть схожі принципові події, які відбуваються при розвитку нашої державності на дуже короткому часовому проміжку, мають досить різний за багатьма основними показниками характер. Наприклад, Помаранчева революція, яка відбувалась у 2004 р., визначила тоді своїх героїв: вони були здебільшого політиками. У той же час Революція гідності, початком якої вважають листопад 2013 р., висунула своїх героїв: це вже журналісти, польові командири, священики, які завдяки цим подіям стали не

лише відомими особами, а й водночас політичними фігурами. Основна мета подій 2004 р. – провести третій тур виборів президента України. Основна мета подій 2013 р. – намагання зберегти свою державну незалежність і продовжити рух європейського розвитку.

Слід зазначити, що за ці роки значно змінилася ситуація і в Євросоюзі. Наприклад, для Європейського Союзу 2004-й був роком, коли до нього приєдналися Польща, Угорщина і Словаччина, у 2007-му до ЄС приєдналася Румунія.

Тому, якщо оцінювати більш образно, революція – це багато і це мало. Для того, щоб такі події набули подальшого перетворення для поліпшення життя, мають бути виконані необхідні умови. Але тут є труднощі. Наприклад, відсутність достатньої національної політико-наукової бази реформування державності часто намагаються замінити «копіюванням» досягнень розвитку державності в розвинутих країнах, не враховуючи, що досить часто такі «механічні» дії також можуть викликати певний конфлікт громадської думки з практикою реформування державності. Щоб мінімізувати такі можливості, основна увага при цьому має звертатися на розвиток демократичних інститутів у конкретному суспільстві та поступовий перехід державних функцій від захисту майнових інтересів заможних груп до соціального міжстанового партнерства.

З урахуванням викладеного спробуємо звернути увагу на окремі аспекти соціальних процесів у новітній історії Україні, які, на нашу думку, потребують першочергової уваги.

На нашу думку, аналіз змісту політичних реформ потрібно почати з того, що хоча б на теоретичному рівні визначити, якого типу державності на завершальному етапі нинішнього періоду нашого розвитку ми прагнемо. Так, модель нашого господарювання, маючи досить високий рівень капіталізації економіки, не має зворотного шляху. У той же час щодо типу державності певна невизначеність зберігається. Найчастіше в останні 20–25 років цей процес у більшості перехідних держав, у т. ч. й у нас, іменується як «перехід» до демократії. Але, здається, таке визначення більш характерне для політології й соціології та більше відображає тенденції, спрямованість цього руху. Демократія – це не так поняття, яке характеризує певну завершеність, як процес соціального розвитку, й тому його використання має бути відмежоване від будь-якої однозначності. Відомо, що демократія є пряма й непряма [5, с. 186–187]. Також відомо, що існують різні моделі демократії, які мають не так зовнішні, як внутрішні розбіжності [6, с. 51].

Крім того, це багато в чому залежить від того, який тип демократії – так званий індивідуальний чи колективний – буде покладено в основу подальшого розвитку. Теоретичні моделі конкурентних демократій характеризуються тим, що мають враховувати таке: у суспільстві завжди існує конкуренція між особистими інтересами, між особистими й колективними інтересами, між колективними інтересами та ін., що потребує розуміння. У свою чергу, в кожній з цих груп існує і своя внутрішня конкуренція. Це все може знаходити видиму або невидиму реалізацію у процесі набуття такою моделлю свого більш практичного вираження, що завжди потрібно враховувати.

Також існують, умовно кажучи, «географічні» моделі демократії: північноамериканські, європейські, в т. ч. західноєвропейські, азіатські тощо, які теж мають свої, можливо, «невеликі», але принципові відмінності.

Безумовно, така конкуренція може бути в чомусь більш проголошеною. Наприклад, у США є дві основні партії – демократична й республіканська. Кожна з цих партій має свій символ, але за своїм «державницьким» змістом вони не дуже відрізняються одна від іншої. Наприклад, демократія в перекладі з грецької – це «влада народу», «народовладдя» (demos – народ і krattion – владарювання). У той же час республіка передбачає форму правління, при якій всі вищі органи державної влади або обираються громадянами на певний строк, або формуються представницькими установами, тобто й тут, певною мірою, панує народовладдя.

Тому коли ми говоримо про процес розвитку демократії в цілому і кожний такий період у процесі державного будівництва, то він має реалізовуватися завдяки: виборності органів влади; поділу влади на три незалежні гілки (законодавчу, виконавчу та судову); встановленню прав більшості та реальному захисту прав меншості; наявності політичних прав і свобод тощо. У той же час потрібно враховувати, що кожна модель й тип демократії здійснює свій суттєвий «зворотний» вплив на зміст усіх таких процесів [2]. Адже існують значні відмінності між політичними інститутами в різних демократичних країнах. Наприклад, яка гілка влади є домінуючою – парламентська чи президентська? Або: в країні реалізовується парламентсько-президентська чи президентсько-парламентська модель? І це не формальні запитання, бо саме відповідь визначає, хто має основні владні повноваження в цій державі.

Або візьмемо, наприклад, регіональну ієрархію влади: є унітарна держава, коли політична влада зосереджена в руках центрального

уряду, який визначає обсяги владних повноважень регіональних органів влади. Або є федерація, коли влада, згідно з конституцією, поділена між центральним урядом і автономними регіональними урядами. До речі, останнім часом, обговорюючи взаємовідносини між органами центральної та місцевої влади, ми дедалі частіше використовуємо поняття «децентралізація». Але що, крім загальних визначень, вкладається в це поняття, як співвідносяться між собою зміст цього поняття і поняття «федералізація»? Це не тільки теоретичні запитання. Вони безпосередньо пов'язані з виборами до органів місцевого самоврядування. Як при цьому буде вирішено «сакраментальне» питання щодо ефективного розподілу повноважень між зазначеними гілками влади?

Потрібно враховувати, що сучасна українська економіка, сутність якої багато в чому виступає підвалинами внутрішньодержавних і зовнішньополітичних процесів, вже пройшла точку можливого повернення до колишньої моделі, й капіталізація нашого господарства є моделлю подальшого суспільно-економічного розвитку. Тому відома «нервозність» нашого ринку, нестабільність валютного курсу, чимраз більша залежність від міжнародних і зарубіжних фінансових організацій, реальний вплив політичних чинників на функціонування економіки, значні тіньові процеси створюють, принаймні зовнішньо, не дуже виразні перспективи подальшого розвитку. Але підкреслимо, що з урахуванням існуючої, певною мірою вже сталої, моделі економічного розвитку потрібно планувати наш подальший, не тільки економічний, розвиток.

Наприклад, зараз у нас існує парламентсько-президентська республіка. Але на який час це розраховано? Зміни в минулому були, і в майбутньому вони не виключаються, тим більше, що на державному рівні проголошуються принципові зміни до Конституції України. Але якщо остаточного висновку стосовно можливої моделі на державному рівні ще немає, то було б доцільно сформулювати це хоча б на загальному проголошеному рівні, з урахуванням усього комплексу обставин, які існують нині в Україні, виявивши при цьому основні змістові характеристики запропонованої форми державності, логіку та системність у здійсненні таких процесів, їх методологію.

Це важливо враховувати й при реалізації більш «локальних» намірів. Наприклад, планується внести зміни до виборчого законодавства. Але й тут необхідні певні уточнення. Наприклад, існують однопалатний і двопалатний парламент, які мають різний порядок

прийняття законодавчих актів. Є мажоритарна виборча система, є пропорційна виборча система, є групова виборча система. Кожна з них має свої принципові відмінності. Яка модель у наших умовах передбачатиме необхідну стабільність діяльності Верховної Ради, можливість ротації політичних еліт, відмову від змішаної системи виборів і створення виключної системи виборів та ін.? Це одночасно потребує відповіді й на наступні запитання. Наприклад, якою буде загальна роль парламенту у розвитку нашої державності, яку він матиме силу, хто складатиме цю політичну еліту? Це теж потребує свого обговорення.

Здійснення всього комплексу змін потребує звернення спеціальної уваги на можливості права. В цілому правове регулювання та його особливості в цей період полягають у тому, що, як зазначалося вище, змінюються, інколи принципово, коло та зміст суспільних відносин, які потрібно регулювати; правове регулювання набуває переважно перетворювального характеру; динамічний розвиток суспільних змін не завжди повною мірою стає податливим для його якісної правової регламентації; динамізм соціальних змін породжує необхідність ухвалення тимчасових нормативно-правових актів і їх певну колізію між собою та з нормативно-правовими актами більш загального характеру; досить часто таке становище не дає змоги застосовувати єдине чи хоча б погоджене правове регулювання обсягових сфер соціального життя.

Наприкінці. Загальна, певною мірою зовнішня, дещо песимістична оцінка розвитку нашої державності у жодному разі не має сприяти втраті людського оптимізму й наукової обґрунтованості у вирішенні цих складних завдань, а, навпаки, має створювати додаткові доводи для вирішення складних проблем подальшого удосконалення нашого державного ладу. Звичайно, при проведенні загальнодержавної реформи увагу традиційно слід звертати на низку принципових і значних заходів, про які частково згадувалось у цій публікації. До того ж це завжди має відбуватися завдяки еволюційним методам, з урахуванням міжнародного досвіду й національних особливостей [4].

При цьому потрібно враховувати, що їх продумане розроблення та якісне здійснення сприятиме подальшому якісному розвитку української державності, при виділенні ще одного, з нашої точки зору, суттєвого положення. Плануючи та здійснюючи такі заходи, ми практично не звертаємо уваги або звертаємо її в недостатньому обсязі на

необхідність розвитку людського (інтелектуального) капіталу, який має досить «особливий» характер і певні труднощі у своїй реалізації. Але саме свідома людська діяльність, трансформація її в реальну категорію соціального капіталу дає можливість соціального росту та сприяння інноваційному розвитку всієї держави. Є така відома теорія – теорія соціальної солідарності, що відображає рівень суспільного становища, яке, у свою чергу, багато в чому залежить від стану людського капіталу, відчуття «ним» свого становища в певній державності. Тому саме цей значний чинник розвитку української державності в новітній історії треба обов'язково враховувати, тим більше, що недавні події за його безпосередньої участі надають таким думкам реальних аргументів.

Література

1. *Брекало Н. М.* Становлення української незалежності [Текст] / Н. М. Брекало, І. О. Павленко, А. І. Федік. – Лубни, 2012. – С. 1–9.

2. *Денисенко Святослав*. Модель современной демократии: типы и классификация [Електронний ресурс] / Святослав Денисенко. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ru/project/page739.html.

3. Наприклад, у перехідній культурології виділяють такі риси, які дозволяють і більш точно оцінити проблеми перехідної державності. Це, зокрема, відмова від усталених традицій, характерних для попереднього періоду; перегляд загальнозначущих цінностей, який може сприяти хиткості світоглядних позицій; висока амплітуда соціально-психологічних коливань; підвищений інтерес до інших культур; пошук нових шляхів вирішення проблем тощо. Див.: *Кокорина Е. Г.* Анализ переходных и кризисных периодов жизни общества и личности в различных областях гуманитарного знания. Вопросы духовной культуры [Текст] / Е. Г. Кокорина // Философские науки. – 2008. – № 4. – С. 28–36.

4. Политический эксперт: Революционная зима снесла коррумпированный режим, а мусорная волна сметает постмайданных политиков [Електронний ресурс]. Новости Facenews. – Режим доступу: http://www.facenews.ua/news/2014/251549/.

5. *Скакун О. Ф.* Теорія права і держави [Текст]: Підручник. – 4-те вид., доп. і перероб. / О. Ф. Скакун. – К.: Алегра, 2013. – 524 с.

6. *Стаценко О. С.* Еволюція концепцій демократії: цивілізований контекст [Текст] / О. С. Стаценко // Вісник СевНТУ. – 2010. – № 8. – С. 49–54.

7. Тлумачний словник української мови [Текст] / Укл. Л. П. Коврига, Т. В. Ковальова, В. Д. Пономаренко; за ред. д-ра філол. наук, проф. В. С. Калашника. – Харків: Белкар-книга, 2005. – 800 с.

ЧИННИК ФІЛОСОФІЇ ПРАГМАТИЗМУ У ПЕРІОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Поліщук Ніна Павлівна
доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

Fulbright Scholar Program, 2005–2006,
Stanford University

Анотація: У центрі уваги статті – пріоритети філософії прагматизму, які дозволяють розглядати її як конструктивний чинник демократичної модернізації. До них належать інтелектуалізація соціальних практик, культурна політика, самокритична рефлексія, демократизм цілей і засобів, компроміс vs непримиренний антагонізм. Як інструмент інтелектуально-практичного опосередкування прагматизм створює живильний ґрунт для соціальних надій та їх реалізації.

Ключові слова: прагматизм, соціальні практики, культурна політика, фоллібілізм, прагматична інтелектуальність, радикальна демократія, соціальна надія.

Abstract: The article is focused on the priorities of philosophy of pragmatism that permits to see it as a constructive agency of democratic modernization. An intellectualization of social practices, cultural politics, self-critical reflection, democratic ends and means, compromise vs combating antagonism are pertinent to the matter. As an instrument of the intellectual/practical mediation pragmatism feeds ground of social hopes and their realization.

Keywords: pragmatism, social practices, cultural politics, fallibilism, pragmatic intelligence, radical democracy, social hope.

Головним із пріоритетів філософії прагматизму є практична роль філософії, але не в похідному, пасивному щодо теорії значенні (як-от пошук можливостей утілення певної сукупності попередньо розроблених теоретичних принципів), а як активний інтелектуальний чинник, що відгукується на потреби соціальних практик, стимулюючи, уповільнюючи або й випереджаючи їх *залежно від корисності цих практик для життя конкретної людини та спільноти в цілому у проекції майбутнього*. Відповідно проблема істини також «олюднюється», оскільки виходить за межі традиційного гносеологічного підходу й переноситься у відкритий простір функціонування соціальних практик, у які людина вже включена та які вона створює сама. Під кутом зору проблеми «практичності філософії» йдеться не про заперечення філософії як теоретичного дослідження, а про перегляд пріоритетності будь-якої теорії, у т. ч. філософської, у площині її актуального включення у практику. Варто відзначити тут суголосність

оцінок значення теорії німецьким хіміком, лауреатом Нобелівської премії Ф. В. Оствальдом та класиком філософії американського прагматизму В. Джеймсом. Обидва в цих оцінках відштовхувалися від думки, формулювання якої увійшло до лексикону багатьох філософів і стало своєрідним кредо філософського прагматизму, а саме: «Що не має значення для практики, не має значення і для філософії» (What does not make difference for practice does not make difference for philosophy).

Виникає цілком слушне запитання: що ж у цьому кредо «специфічно прагматичного», адже переважна більшість філософських теорій не тільки не заперечує, але й наполягає на власній значущості для практики чи принаймні важливості пошуку шляхів у цьому напрямі. Для відповіді на це запитання слід звернути увагу на таку особливість філософії прагматизму, як інноваційність підходів до проблематики, пов'язаної з практикою, починаючи від класичного етапу формування до новітніх модифікацій. Засновник філософії прагматизму американський логік, математик, учений із широкими природознавчими зацікавленнями Ч. Пірс сформулював свою «прагматичну максиму» не в руслі традиційного арістотелівського поділу філософії на практичний і теоретичний рівні, а всупереч цьому поділові, як категоріальний інструмент його подолання. Згідно з «прагматичною максимою», теоретична категорія наукового об'єкта ставилася в залежність від практичних цілей дослідника, а істина перетворювалася на безконечно віддалену, але історично досяжну мету комунікативної спільноти дослідників. Наступний інноваційний крок було зроблено послідовником Ч. Пірса В. Джеймсом, який у співпраці з Ф. К. С. Шиллером перевів проблему практичності філософії у площину прагматизму як гуманізму. Оскільки «слід людського поруху є на всьому» [3, p. 26], то традиційний постулат наближення теорії до практики шляхом осмислення пізнавальних можливостей суб'єкта як монопольного репрезентанта Істини («невидимого трибуналу розуму», Р. Рорті), оцінювався як однобічний і віддалений від життя. Відповідно проблема істини занурювалась у плюралістичний вир людських прагнень, переконань, конкретних дій та їх наслідків й завдяки цьому набувала гуманістичного наповнення. Упослідження всього спектра людської індивідуальності, порівняно з «вишуканим екстрактом» незмінної ідеальної сутності ratio, прагматисти вважали проявом антигуманності, який спотворює пізнання як складову життєвого процесу, а логіку позбавляє ба-

гатства її пізнавальних можливостей. Філософська увага перемикалася від вертикальної статики ідеї про пізнавальні можливості людини осягнути незалежну від неї природну чи метафізичну сфери реальності на горизонтальну динаміку *комунікативно взаємозалежних переконань (beliefs), звичок та способів дії (habits of action)*. Хоча життєвий простір людини ставав украй неспокійною ареною зіставлень, конфліктів, узгодженостей і розходжень різних переконань і звичок, він не меншою мірою ставав ареною здобуття конкретних шансів задля його актуального гуманного впорядкування.

Згідно з В. Джеймсом, на статус істини найвагоміше може претендувати та ідея, яка є *добрим провідником у житті з метою зробити його кращим*. Філософія прагматизму застосовує меліористичну ідею «покращення» (betterment) під іншим кутом зору, ніж класична соціологія, у надрах якої зародився цей термін. Вона покладається на прагматичну раціональність, тобто на сукупність аргументів на користь практичної ефективності діяльнісної (включно з мовною) активності людини, а не на їх досконалу теоретичну демонстративність. Як слушно зазначає сучасний дослідник «прагматики покращення» Ніколас Речер, суперечність між прагненням досягти практичної ефективності й «непрохідним туманом невизначеності» у його реалізації є повсякчасною, але прагматичні наміри й зусилля у цьому напрямі *самі по собі є сильною моральною чеснотою і становлять передумову «неминучого успіху»* [5, p. 63, 70]. У контексті класичних напрацювань філософів-прагматистів XX ст., особливо Дж. Дьюї, цей висновок перестає бути декларативно оптимістичним, оскільки спирається на притаманні прагматизму ідеї фоллібілізму [1] й експерименталіз му, які доповнюють одна одну. Прагматисти є фоллібілістами, тому що визнають неможливість достеменно знати наперед наслідки здійснення індивідуальних чи колективних соціальних практик. Звідси – наголос на думці, що слід повсякчас бути готовим до «спроб і помилок» (trialsanderrors), пріоритетно керуючись прагматичною настановою досягти конкретних наслідків «на краще». Експерименталіз м утілює не тільки готовність до помилок та їх визнання, але й реалізацію практичного наміру – у спектрі наявних альтернатив – як стрижневого завдання для досягнення бажа-

[1] Поняття фоллібілізму (від англ. *fallible* – схильний до помилок; хибний) давно вкорінене у філософських теоріях, які займалися проблематикою пізнання, як-от у скептицизмі Д. Г'юма чи епістемології Р. Декарта, але сам термін уперше був застосований у XIX ст. прагматистом Ч. Пірсом. Назагал його зміст окреслюється як теза про неможливість отримати вичерпне знання.

них, добрих, життєво корисних для індивіда й спільноти наслідків. Фоллібілізм та експериментал ізм стають брендовою ознакою (hallmark) філософського прагматизму *як практично функціональні чинники руху соціальних практик,* які спроможні бути достатньо гнучкими й змінюваними з метою досягти добрих, корисних для людини результатів *у проекції майбутнього.*

Прагматика фоллібілізму є конструктивним складником у здійсненні демократичної модернізації, адже вона ґрунтується на визнанні недосконалості демократичних процесів у будь-якому суспільстві та неможливості точно передбачити кризові явища, які супроводжують ці процеси, що спонукає демократію до постійного самооновлення й тому зміцнення. Незважаючи на жорстку критику вад демократії як з боку її прихильників, так і принципових опонентів, прагматичний фоллібілізм оптимістичний. Підстава для оптимізму криється у покладанні на практичну конструктивність дій у контексті допущення «спроб і помилок». Адже саме в такий спосіб істина виявляє себе як процес встановлення того, що, згідно з широко цитованим висловом В. Джеймса, є для людини «добрим з огляду на її переконання, до того ж добрим із встановлених, визначених причин» [3, p. 30]. Друга частина цього вислову є вагомим аргументом для відхилення стереотипного звинувачення прагматизму в релятивізмі, бо спрямовує думки і дії індивіда не так на суб'єктивно-вольовий аспект вирішення проблеми, як на прагматично-раціональне врахування усіх складових конфлікту переконань в інтересах кожного та спільноти в цілому. *Прагматизм підходить до динамічного взаємовідношення цілей, умов та наслідків актуальних соціальних практик (правових, економічних, освітніх, дослідницьких, мовних тощо) як до ефективного засобу здійснення реформаторських зусиль*. Звідси – пріоритетність найближчих цілей (ends-in-view), реалізація *кожної* з яких утворює стартовий майданчик для відчутного практичного руху у руслі окресленої стратегії. У контексті такого підходу філософія прагматизму відіграє роль не зобов'язального теоретичного наративу, а лише спонукального чинника діяльності, націленої на результат. У цій ролі вона допомагає формувати соціальний інтелект як прагматичний (pragmatic intelligence), адже прагматичний інтелект покладається не на абстрактні теоретичні настанови, а на зміну «звичок діяти» (habits of action).

Прирівнюючи прагматизм до нової форми гуманізму, В. Джеймс метафорично вказував на прагматизм як фермент, що набирає сили

та оприявнює нову інтелектуально-практичну перспективу прийдешнього часу. І він не помилився. Розвиток філософії упродовж XX та початку XXI ст. підтвердив тенденцію до повільного, але неухильного розгортання філософського повороту в бік прагматизму. Не завадило цій тенденції і її певне послаблення, а то й відступ у 1950–1960-ті роки перед потужними спробами аналітичної філософії, зокрема у формі лінгвістичного повороту, зберегти на філософській арені панівні позиції. Фермент прагматизму продовжував свою дію не тільки *поряд* з іншими філософськими напрямами як їх альтернатива, але й визрівав усередині цих напрямів, трансформуючи їх інтелектуальний простір. Доклали до цього зусиль як філософи науки (центральна постать Т. Кун), так і чільні представники аналітичної школи (серед них В. Квайн, В. Селларс, Д. Девідсон), які зробили принципово важливі кроки у переосмисленні усталених філософських підходів у контексті їх відкритості до прагматизму.

На теренах гуманітаристики новітні виклики соціальних практик від середини минулого століття й дотепер потребували й потребують виведення філософії із осяйного й шляхетного «мармурового храму» (метафора В. Джеймса) та занурення у реальний життєвий процес, що «сповнений сум'яття, бруду, болю й плутанини» [3, p. 8]. У другій половині XX ст. на автентичному європейському ґрунті близька до прагматизму філософська проблематика була порушена такими видатними філософами, як Ж. Дерида та Ю. Габермас. Утім, головним очільником нової хвилі інтелектуального самоствердження та філософського оновлення прагматизму став американський філософ Р. Рорті. Сукупність усіх праць цього видатного філософа сучасності засвідчує його зосередженість на питанні про те, *яким чином* філософія може увійти у реальний життєвий процес, тобто стати безпосереднім і дієвим *чинником* цього процесу. Якщо класики філософії прагматизму (особливо Дж. Дьюї) переконливо обґрунтовували ідею про необхідність наближення філософії до практичного життя конкретної людини та людського загалу в цілому шляхом «реконструкції філософії», то Р. Рорті перевів осмислення цієї проблеми в іншу площину. Ця площина не йде у розріз із класичними напрацюваннями прагматизму, але дозволяє побачити їх у новому, неопрагматичному вимірі. Складність сприйняття філософськи інноваційного підходу Р. Рорті до практичності філософії полягає в моменті парадоксальності, який присутній у тезі про *долання межі* між філософією і соціальними практиками

через їхнє *розмежування*[1]. Момент логічної парадоксальності тут безумовно наявний, адже стверджується думка про практичність філософії, що йде всупереч класичній традиції, згідно з якою моральнісна сфера життя людини, втілювана у практичній поведінці, має підпорядковуватися філософськи аргументованим принципам розуму[2]. Але чи є парадоксальною вищезгадана теза Р. Рорті у контексті реальних соціальних практик? Адже вони розгортаються незалежно від того, володіє хтось знанням, наприклад, про моральну силу категоричного імперативу чи ні. Неопрагматизм обстоює думку про входження філософії у ці практики не як привілейованого лідера, що монопольно володіє знанням про моральні орієнтири у житті людини, а як *одного з допоміжних чинників цих практик, що долучається до них і допомагає їх формувати.* У цій ролі філософія стає «культурною політикою», тобто інтелектуальним учасником складного сплетіння подій суспільного життя, незалежно від його наразі революційного чи еволюційного характеру.

Філософська функція прагматизму зосереджується у спрямуванні інтелектуальних зусиль (від звичайної людини до професіоналів у будь-якій галузі) на віднаходження платформи збалансування різноспрямованих векторів соціальних зацікавлень та інтересів. «Культурна політика» – це насамперед сфера моральності, яка формується і приймається комунікативною спільнотою як практичний регулятив поведінки. Його витоки – не у відтворенні формулювання, яке видається найбільш теоретично прийнятним, а у спроможності здійснити моральний вибір у конкретній життєвій ситуації, який збалансовує індивідуальний інтерес та позитивну динаміку соціальних практик спільноти. Це збалансування відбувається у контексті корисності цих практик як для певного людського індивіда (або спільноти), так і для інших людей (або спільнот), які мають не тільки розбіжні, але й часом протилежні переконання і звички та дотримуються контроверсійних способів дій. Як вірогідний чинник «культурної політики» філософія прагматизму надає великого значення виваженій риториці спілкування між носіями різних, навіть несумісних переконань.

[1] Сукупність обґрунтувань цієї тези докладно розгорнута у низці праць Р. Рорті (R. Rorty), зокрема «Philosophy as Cultural Politics». – Cambridge University Press, 2007; «Philosophy and Social Hope». – Penguin Books, 1999; Achieving Our Country. Leftist Thought in Twentieth-Century America. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999 та ін.

[2] Її вищий щабель – вчення І. Канта про категоричний імператив як центральну категорію, яка регулює моральнісну сферу життя людини на універсальних засадах практичного розуму.

Ідеться про переведення публічної риторики з площини протиставлень, звинувачень та образ у річище правових підходів та ординарного людського взаєморозуміння. За такого підходу риторику, побудовану на словах із префіксом анти-, варто максимально вилучити з ужитку; це ж стосується «сміттєвої люстрації» як претендента на «вищий» щабель політичного очищення. Якщо брати до уваги метод гніву, втілюваний в обурливих словах, то, несучи в собі безсумнівний виправдувальний чинник морального неприйняття певних явищ (крадійства, обману, лицемірства, корупції в усіх виявах), його ефективність є короткотерміновою. З точки зору прагматизму ідеологія і практика «резентменту» (англ. resentment – обурення, гнів, образа) тим надійніша, чим менше насильства до неї залучено. Конструктивні наслідки соціальних практик «резентменту» виявляються у спроможності відійти від публічного висловлення настроїв протиставлень і звинувачень та увійти у спокійне річище згаданого вище «беттерменту» – цілеспрямованої покрокової зміни («покращення») життя всіх прошарків людського загалу – від еліти до простолюду сукупно. У цьому відкритому просторі прагматичних трансформацій акції люстрації втрачають за ступенем буремності, але набувають практичної ефективності (щодо вибору, а не вибірковості можливих кандидатур, прозорості правових процедур, результативності на теренах конкретної ділянки роботи у перспективі та ін.).

У контексті філософського прагматизму соціальні практики – це сукупність звичних способів поведінки (habits of action) або переконань (beliefs) у певний історичний період, які ідентифікують характер і спектр діяльності людей у певній спільноті та можливості їх індивідуального розвитку. У періоди інтенсивних історичних змін питання про звичні способи поведінки особливо загострюється тому, що в них зосереджується можливий потенціал еволюційного (після революційних струсів) розвитку подій. Ідеться про прагматичний принцип «self-reliance», розширений зміст якого полягає не тільки в покладанні людського індивіда на самого себе як суб'єкта відповідальності (релевантне слово «самопоміч»), але й у довірі до нього як вірогідного й цілком позитивного дієвця соціальних практик. Принцип «self-reliance» припускає можливість зміни й заміни узвичаєних переконань (нехай за певних обставин помилкових, а то й негідних) на інші, соціально конструктивні й моральнісні. Як зауважують філософи-прагматисти (серед них Р. Рорті, Г. Патнем), у прагматичному просторі спілкування і взаємодії критично важливим є моральний вибір між добром і добром, тобто між різновидами і ступенями добра. Цей вибір

є набагато важчим, ніж між полюсами абсолютного добра і зла, адже, обираючи між добром і добром, тобто припускаючи відносність добра у різних контекстах та відмінності в поглядах на добро в інших людей, людина бере тягар відповідальності й за них також, тим самим добровільно збільшуючи його тиск на себе особисто. Тобто простір відповідальності не формалізується, а конкретно гуманізується й у такий спосіб стає соціально корисним для всіх дієвців цього вибору. Визнання абсолютних полюсів добра і зла має вагоме метафізичне значення у формуванні моральнісних орієнтирів, але, перенесене в політичну сферу, воно може відігравати парасолькову роль, хоч і не завжди навмисну, для прикриття далеко не сумісних із метафізикою справ.

В умовах сучасної України демократична модернізація – це період інтенсивних змін. Законотворчість і розроблення актуальних для суспільства програм є необхідним, але не пріоритетним критерієм цих змін. Їх інтенсивність – це реальні демократичні зрушення, які зрозумілі й відчутні практично, у безпосередньому життєвому просторі конкретної людини. Мовою філософії прагматизму модернізація виявляється у тому, *яким чином* закони, програми, ідеї, принципи «працюють», тобто входять у безпосередній життєвий досвід зовсім різних людей і спільнот. Життєвий досвід – це поле розгортання *нових соціальних практик*. У розумінні досвіду прагматизм наголошує не на аспекті накопичення й усталеності, а руху та розвитку життєвого процесу, що добре вкладається у формулювання Ч. Пірса про досвід як «курс життя» (course of life). Тобто цінність досвіду полягає у спроможності людини змінювати напрям, або «курс життя», з метою зробити його кращим відповідно до своїх соціальних надій. Минуле стає частиною майбутнього, а не навпаки. У контексті спрямованості у майбутнє прагматичний підхід охоплює, крім згаданих вище фоллібілізму й експериментералізму, також демократичний радикалізм і соціальну надію.

Сучасні послідовники філософського прагматизму слушно відзначають труднощі, на які наражалися як класики цього напряму, так і вони самі в осмисленні низки важливих проблем. Серед останніх – проблеми співвідношення спільноти із її індивідуальними учасниками, між самими індивідуальними учасниками та поміж спільнотами в історичному й політико-культурному процесі їх взаємодії. Найбільше уваги цій проблемі приділяв Дж. Дьюї, зокрема в чималій праці «Громада та її проблеми» (1927) та наріжних статтях з цього питання «Демократія є радикальною» (1937) та «Креативна демократія – завдання, що стоїть перед нами» (1939). Осмислення Дж. Дьюї сукупності проблем довкола осі «спільнота – індивід» де-

тально розкриває особливості прагматизму як практично орієнтованої філософії, яка «не спускає» до практики свої горішні концептуальні напрацювання, а підходить до них як до інструменту соціальних трансформацій. У цій сукупності гострою прагматичною проблемою, яка має безпосереднє відношення до сучасних процесів демократичної модернізації в Україні, є проблема співвідношення держави і спільноти у різноступеневому розшаруванні – держава та індивід, держава та спільноти, міжіндивідуальні стосунки у спільноті, між спільнотами, між асоціаціями спільнот тощо. Дж. Дьюї звернувся до цієї проблематики напередодні великої депресії в Америці, виділивши такий аспект, як трансформація ролі держави та державного управління, із статичної структури *над* спільнотою у динамічний функціональний орган здійснення інтересів членів спільноти *поряд* із цією спільнотою. «…За самою своєю природою держава є завжди чимось таким, що підлягає прискіпливому розгляду, дослідженню, пошукові. Майже одразу, як її форма усталюється, вона потребує перетворень» [2, p. 290]. Згідно з Дж. Дьюї, прагматичний експерименталіз охоплює сукупно трансформацію як держави та управлінських механізмів, так і самої спільноти. Спільнота не тільки і не стільки залежить від держави, але й має власні трансформаційні джерела, завдяки яким здійснюється перетворення цієї спільноти у громаду. До цих джерел належить спроможність змінювати свої переконання та звички дії (habits of action), наповнення цих звичок інтелектуальною складовою, готовність до інклюзивного діалогу та пошук дієвих компромісів.

У контексті сучасних подій в Україні настанова на зміну усталених переконань і звичок є гостро актуальною. Її сприйняттю як внутрішньої спонуки не в останню чергу сприяє філософсько-прагматична спрямованість на інтелектуалізацію соціальних практик і формування прагматичної інтелектуальності (pragmatic intelligence). Прагматична інтелектуальність не тотожна усвідомленню універсального критерію просвітницького чи комунікативного гатунку, адже цей критерій може виявитися безсилим щодо взаємовиключних підходів індивідів чи спільнот. Визначальною ознакою прагматичної інтелектуальності є спрямованість у майбутнє, в якій довгостроковий соціальний експерименталіз спирається на базову основу виконання найближчих цілей (ends-in-view). Прагматизм поєднує окриленість надією, яка не потребує теоретико-філософського обґрунтування, із практичною надійністю поступальних кроків у її здійсненні. Соціальна надія має бути «відважною», за крилатим означенням Б. Обами

(книга «Відвага надії»), але її виклики потребують повсякденної праці над досяжними проблемами. Марк Сандерс у статті «Принциповий прагматизм Обами» наводить фрагмент із цієї книги як актуальну настанову у справі демократичної модернізації сучасного суспільства навіть на вищому щаблі його досягнень. Ідеться про те, що процес демократичного управління й законотворчості в Америці спонукає до того, щоб мати насолоду «від нагоди, що ми не завжди праві й повинні інколи змінювати свою думку», цей процес «ставить нас перед викликом перевіряти наші мотиви і наші інтереси повсякчасно та переконує у тому, що наші індивідуальні й колективні судження є водночас легітимними та вкрай помилковими» [4, p. 37].

Далекосяжна стратегія має безумовну вагу як політична мета, але засоби її здійснення розташовуються в прагматичному вимірі комунікативного простору, який включає також елементи непоєднуваного, наприклад, на рівні висхідних ідеологічних цінностей. Прагматична інтелектуальність орієнтується на соціальну можливість їх неагресивного виявлення у публічній сфері, на активізацію герменевтичного потенціалу речників ідеології. У контексті філософської риторики неопрагматизму ознакою інтелектуального середовища є володіння «багатьма словниками», здатність не сприймати жоден із них як остаточний, а як змінюваний і замінюваний, а також схильність до самоіронії й інтелектуальної самокритичності. Це ж стосується спроможності бути невдоволеним власним мовним інструментарієм, сумнівів у досконалості «кінечного словника» (final vocabulary), яким кожний наразі користується, адже мовне спілкування належить до найважливіших соціальних практик, створюючи простір дієвої гуманної солідарності [6, p. 73, 197–198]. З огляду на такий підхід відкривається конструктивний потенціал «самолюстрації», корекції власних поглядів і словників у перспективі їх розмежування на приватну сферу принципової непоступливості та публічну сферу соціальної адаптивності в інтересах збалансування різновекторних інтересів. Налаштованість на пошук дієвих компромісів, *насолода від нагоди їх досягти*, прагнення до відкритості та інклюзивності простору узгодженостей залежно від перспективи досягнення конструктивних (мовою прагматизму «корисних») для спільноти наслідків належить *до незворотно радикальних,* хоч і найбільш складних важелів демократичної модернізації.

Філософський прагматизм надає інноваційного сенсу розумінню радикальності демократії. Цей сенс концентрується у тезі про невід-

дільність демократичних цілей і методів їх досягнення. «Радикальна демократія» – це такий суспільний устрій, за якого практично «працюють» і цілі, і методи. Радикальність цілей демократії є історично і теоретично переконливою, бо цей устрій уперше поставив завдання задовольнити найнагальніші для людського життя потреби, а саме – свободу й соціальну безпеку широкого людського загалу (без класової, станової, кастової та ін. жорсткої регламентації) та можливості для персонального розвитку кожного індивіда. Проблема в тому, що вагомий теоретичний виклад і переконливе вербальне декларування цих цілей наражається у кращому випадку на зволікання в їх реалізації, а в гіршому – на спокусу й привід застосувати силу. Трагічні наслідки режимів націонал-соціалізму й сталінського «демократизму» були помічені й осмислені у 1930-х рр. Дж. Дьюї у статті «Демократія є радикальною (1937). Висновки, зроблені на матеріалі цього осмислення, мають виразний філософсько-прагматичний характер, оскільки зосереджуються не на теоретичному й політичному обґрунтуванні демократичних цінностей, а на ефективній практиці їх упровадження. *Стрижень радикальної ефективності демократії – у єдності демократичних цілей і засобів*. Демократія є радикальною, бо «вимагає великих змін в існуючих соціальних інститутах – економічних, правових, культурних. Та нема нічого більш радикального, ніж наполягання на демократичних методах, завдяки яким можуть здійснитися радикальні соціальні зміни» [1, p. 339]. Актуальність цього підсумку для незворотної, радикально сталої модернізації демократії складно заперечити.

Література

1. *Dewey John*. Democracy is Radical / John Dewey // The Essential Dewey. – Vol. 1: Pragmatism, Education, Democracy. – Indiana University Press, 1998.

2. *Dewey John*. The Public and Its Problems / John Dewey // The Essential Dewey. – Vol. 1: Pragmatism, Education, Democracy. – Indiana University Press, 1998.

3. *James William*. Pragmatism / William James. – Dover Philosophical Classics, 1995.

4. *Obama Barac*. The Audacity of Hope / Barac Obama // Marc Sanders. Obama's Principled Pragmatism. – New York: Crown Publishers, 2011. – Vol. 8. – № 2.

5. *Rescher Nicholas*. The Pragmatics of Betterment / Nicholas Rescher // Contemporary Pragmatism. – 2013. – Vol. 10. – № 1.

6. *Rorty Richard*. Contingency, Irony, and Solidarity / Richard Rorty. – Cambridge University Press, 1989.

«УКРАЇНСЬКА КРИЗА»: МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ

Городня Наталія Данилівна
кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії
зарубіжних країн історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Fulbright Scholar Program, 2007–2008,
Center for Southeast Asian Studies, University of Michigan

Анотація: Характеризуються зовнішньополітичні аспекти «української кризи» 2014 р. як «гібридної війни» Росії проти України та потужної кризи глобального багатополюсного світового порядку. Визначаються нові тенденції світового розвитку та загрози міжнародній системі у зв'язку з російською агресією.

Ключові слова: Україна, міжнародна криза, глобальний багатополюсний світовий порядок.

Abstract: The paper studies international dimensions of 2014 «Ukrainian crisis» as a hybrid war of Russia against Ukraine, and a crisis of a global and multipolar world order. It determines new world trends and challenges to the international system, presented by the Russian aggression.

Keywords: Ukraine, international crisis, global and multipolar world order.

Події кінця 2013–2014 рр. в Україні, які у світі називають «українською кризою», багатоаспектні й багатопланові. Їх внутрішній зміст найбільш точно описує термін «Революція гідності», в основі якого болючий розрив України з пострадянським минулим і боротьба між різними суспільно-політичними силами за напрям її подальшого розвитку. Агресивне вручання Росії поставило в центр революції питання – бути чи не бути Україні незалежною суверенною державою – і спричинило «українську кризу», яка стала одним з найсерйозніших випробувань постбіполярної міжнародної системи.

Росія веде проти України неоголошену «гібридну» війну, яка включає комбінацію дій регулярних і нерегулярних військ, диверсійні підривні операції, кібератаки, фінансовий тиск, торговельну, газову, інформаційно-психологічну війни тощо. Стратегічні цілі досягаються в ній не лише військовими методами, але й шляхом дезорганізації системи управління, підриву економічної й енергетичної інфраструктури, деморалізації суспільства, створення постійного джерела напруження для тиску на керівництво країни. Агресивні дії Росії призвели до анексії Криму й війни на Донбасі, до

численних жертв і гуманітарної катастрофи, до значних руйнувань промислової і соціальної інфраструктури, заклали основу «замороженого конфлікту» на території України.

Росія порушила основоположні міжнародні договори, включаючи «великий договір» 1997 р. з Україною, який визнає її державні кордони. Конфлікт між ними матиме довгостроковий стратегічний характер. Основною перешкодою для нормалізації відносин буде Крим та «заморожений конфлікт» на Донбасі (у разі реалізації цього сценарію). Анексія Криму зруйнувала загальновизнані міжнародні норми, створила небезпечний прецедент у міжнародних відносинах, коли одна держава застосовує силу проти іншої для зміни кордонів. Іншим небезпечним прецедентом виявився незаконний референдум у Криму, який завдяки підтримці Кремля виявився успішним. Його прямим наслідком стала активізація сепаратистів на Донбасі, опосередкованим – наміри проведення незаконного референдуму в Каталонії про незалежність від Іспанії. Слід очікувати поширення цього ефекту на інші держави.

Ситуація навколо Криму змушує нас пригадати уроки історії. Серед них анексія Німеччиною в 1871 р. французької території Ельзас-Лотарингія, її вплив на французько-німецькі відносини й міжнародну систему загалом. Цей конфлікт не вдалося вирішити політичними домовленостями через рішучий спротив французького суспільства, і він зрештою втяг Францію та Німеччину у війну, яка стала світовою. Анексія Криму створила «проблему Ельзасу-Лотарингії» не лише для України, але й для всього світу.

Агресія в Україні продемонструвала нову позицію Росії на міжнародній арені, виявила нові тенденції світового розвитку в XXI ст. «Українська криза» засвідчила, що багатополюсний світовий порядок, який почав формуватися на рубежі 1980–1990-х рр. після завершення «холодної війни», краху соціалістичної системи і СРСР, вже існує. Підтвердилися прогнози провідних американських експертів, що він буде менш стабільним, порівняно з біполярним чи однополюсним, через посилення конкуренції між новими «центрами сили» у відстоюванні власних національних інтересів. Згідно з аналізом колишнього держсекретаря і радника з національної безпеки США Г. Кіссінджера, багатополярний світовий порядок має багато спільного з системою європейських держав XVIII–XIX ст., які вели зовнішню політику на основі поточних національних інтересів [3, с. 733, 736].

Відмінністю є те, що сучасний багатополюсний світовий порядок формувався в глобальному світі. Одним із наслідків глобалізації стала регіоналізація світу на основі інтеграції держав на регіональному рівні. Вона відбувалася паралельно з перетворенням світу на багатополюсний. Відома теорія американського політолога С. Гантінгтона, сформульована ним у 1990-х рр., описувала новий постбіполярний світ поділеним за цивілізаційною ознакою між державами – ядрами цивілізацій, тобто на сфери впливу великих держав [2, с. 156]. Таке бачення відповідало інтересам Москви, принаймні в тій частині, де Росія була державою – ядром православної цивілізації.

У 1990-ті рр. тенденція до формування багатополюсного світу була ще слабкою. Тимчасово встановилася однополярна модель світового устрою, яка характеризувалась одноосібним домінуванням США і поступовим зміцненням інших «центрів сили». У 1990-ті рр. це були передусім ЄС, Японія, Китай. На початку XXI ст. процес формування багатополюсного світу прискорився. У цей час розпочалося відновлення Росії, яке збіглося в часі зі зростанням світових цін на нафту та президентством В. Путіна. Трансформація світового порядку до багатополюсності дала Росії шанс змінити свою роль на міжнародній арені. Проявилися наміри російського керівництва повернути їй статус наддержави, який мав СРСР, і відновити на міжнародній арені радянський status quo ante. Без відновлення домінування Росії на пострадянському просторі це було неможливо.

Росія розглядала Співдружність незалежних держав (СНД) як тимчасовий майданчик для консолідації пострадянського простору, тоді як Україна виступала проти перетворення СНД на нове державне утворення й надання їй статусу суб'єкта міжнародного права. Україна не стала членом СНД де-юре, отримала в ній особливий статус і асоційоване членство в Економічному союзі СНД. Вже указ президента Росії Б. Єльцина від 14 вересня 1995 р. проголошував увесь пострадянський простір пріоритетною зоною інтересів Росії. За президентства Путіна Росія висунула низку інтеграційних проектів: створення Євразійської економічної спільноти (ЄврАзЕС), формування Митного союзу і Єдиного економічного простору. У 2003 р. відбулася трансформація Договору про колективну безпеку СНД (1992 р.) в Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ).

В українському політикумі існували різні, часто протилежні, підходи до участі в таких інтеграційних утвореннях, а офіційна позиція України не була послідовною. З одного боку, регіональна еконо-

мічна інтеграція відповідала новим тенденціям світового розвитку; з іншого – російські проекти передбачали позбавлення держав-учасниць частини суверенітету, а імперські заяви і дії Росії, авторитарний характер російської держави, нехтування нею прав і свобод громадян свідчили про згубність курсу на тісну інтеграцію з нею. Враховуючи асиметричність українсько-російських відносин, взаємозалежність двох держав в економічній сфері та постійний тиск з боку Росії, українське керівництво намагалось уникати рішень, які могли б спонукати Кремль до антиукраїнських дій. Підтримка Кремлем одіозного режиму Януковича слугувала цілям міжнародної ізоляції України, що штовхало її на подальше зближення з Росією. Скинення цього режиму відкривало перспективи виходу України з-під контролю Росії, чого Кремль допустити не міг. «Українська криза» засвідчила імперське ставлення російського керівництва і переважної частини суспільства до України, яка, на їхню думку, могла існувати лише як клієнтна до Росії держава або ж не повинна існувати взагалі.

«Українська криза» примусила переосмислити деякі базові принципи міжнародних відносин, підняла питання про принципи, на яких ґрунтуватиметься новий світовий порядок. У 100-ту річницю початку Першої світової війни згадаємо, до якої катастрофи світового масштабу призвела боротьба великих держав за сфери впливу в багатополюсному світі початку XX ст. (хоча й за відсутності сучасних технологій та зброї масового знищення). Агресія Росії проти України дає можливість переосмислити роль Росії у розв'язанні цієї війни для збереженням своєї «великодержавності» та сфери впливу на Балканах. Символічне значення в цьому контексті мав візит В. Путіна до Сербії у жовтні 2014 р., де його приймали з великими почестями, та демонстративне запізнення у зв'язку з цим до Мілана, де мали відбутися його переговори з канцлером ФРН А. Меркель, лідерами інших західних держав та президентом України П. Порошенком щодо врегулювання «української кризи».

Агресія проти України вкотре продемонструвала схильність Росії до використання сили в міжнародних відносинах для досягнення національних цілей. Силові методи Росія вже застосовувала у Молдові (у Придністров'ї) у 1991–1992 рр. і в Грузії (в Абхазії і Південній Осетії) у 2008 р. У 2014 р. цей процес дійшов до України. Наступного разу це може бути будь-яка інша держава, яка належить до сфери національних інтересів Росії.

«Українська криза» стала також кризою європейської та глобальної системи колективної безпеки. Незважаючи на зміну кордонів держав, здійснену Росією внаслідок анексії Криму, на грубе порушення нею міжнародних норм, її відверте силове втручання у внутрішні справи України, яке призвело до численних руйнувань і жертв, ООН не змогла ухвалити рішення, яке припинило б російську агресію та врегулювало кризу. Ця ситуація показала відсутність механізмів міжнародного впливу на агресора, якщо ним виступає ядерна держава, член Ради Безпеки ООН. Участь члена Ради Безпеки в акціях, які суперечать статуту ООН, зробила її недієздатною. У зв'язку з цим гостро постало питання про потребу реформування ООН та її Ради Безпеки, в якій п'ять держав – переможниць у Другій світовій війні продовжують вирішувати долю світу, застосовуючи право вето. Аналогічно Організація з безпеки і співробітництва у Європі (ОБСЄ) тривалий час обмежувалася висловленням «занепокоєння» щодо російської агресії в Україні, що стало символом її безпорадності.

«Українська криза» засвідчила остаточний крах ялтинсько-гельсінської міжнародної системи та необхідність формування нової системи колективної безпеки, яка відповідала б сучасним реаліям. Україна бачить себе в ній членом Європейського союзу й чимдалі більшою мірою – НАТО. Нова система безпеки має ліквідувати «сіру зону», яка утворилася між євроатлантичною системою колективної безпеки (НАТО), з одного боку, та російською (ОДКБ), з іншого. До неї потрапили держави, які намагалися протистояти посиленню російського впливу на пострадянському просторі (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова) і в 1997 р. створили Організацію за демократію та економічний розвиток (ГУАМ). Їх перебування у «сірій зоні» дозволило Росії здійснювати агресивну політику щодо них, що призвело до створення на їхніх територіях заморожених конфліктів.

Асиметричність відносин України з Росією (найбільшою за територією та другою за військовим і ядерним потенціалом державою світу) прирікає Україну на поразку у протистоянні з нею сам-на-сам. Критично важливою для неї є дипломатична, фінансова, економічна та гуманітарна підтримка, яку надають ЄС і США, їх участь в українсько-російських переговорах у різних форматах. Проте їх відмова продавати Україні летальне озброєння, що свідчить про прагнення уникнути подальшої конфронтації з Росією, ускладнює її захист від агресора. В Україні існує тривога, що США та ЄС можуть пожерт-

вувати нею для досягнення порозуміння з Росією, як це вже було після російсько-грузинської війни 2008 р.

Для силового вирішення «українського питання» Кремль скористався відносним вакуумом влади, який виник у зв'язку з послабленням США та ЄС унаслідок потужної глобальної фінансової кризи 2008 р. і наступної економічної рецесії. Послабленню США сприяли також дві виснажливі війни на «великому Близькому Сході». Адміністрації Б. Обами докладали зусиль, щоб відповідально завершити їх і нарешті зосередитися на економіці та внутрішніх реформах, а основний вектор зовнішньополітичної активності перенести до Східної Азії. Євросоюз також зосередився на здоланні наслідків фінансової кризи, яка завдала суттєвого удару по його єдності. На останніх виборах до Європарламенту антиєвропейські партії отримали майже 30 % місць, непопулярною у державах – членах ЄС є жорстка бюджетно-податкова політика, яка вимушено здійснюється для стабілізації фінансово-економічної ситуації [5].

«Українська криза» стала випробуванням для Європейського Союзу, тестом його єдності й ефективності. Ставлення ЄС до агресії Росії проти України показало значні відмінності між його членами із постсоціалістичного простору, з одного боку, та старими європейськими державами, з іншого, через різні оцінки ними загрози з боку Москви. Іншою лінією розмежування стала міра залежності держав від російського газу та ступінь розвитку економічних зв'язків з Росією.

Відомий американський фінансист Дж. Сорос у статті, опублікованій у жовтні 2014 р., аргументовано доводить, що від виживання «нової України» залежить також майбутнє Європейського Союзу і НАТО. Адже, по-перше, переможна Росія посилить свій вплив усередині ЄС і становитиме потенційну загрозу для Балтійських держав з їхньою великою кількістю етнічного російського населення. НАТО буде змушена захищатися на власній землі, а це створить більшу загрозу прямої конфронтації ЄС та США з Росією, чого вони намагаються уникнути. По-друге, в умовах, коли очевидним є брак єдності Євросоюзу, Росія запропонувала альтернативу принципам, на яких його було створено. Використовуючи силу на противагу владі закону, путінська Росія виявила в деяких ситуаціях більшу гнучкість порівняно з Євросоюзом, що дозволило їй отримати над ним тактичну перевагу. Це змушує ЄС критично поглянути на себе, усвідомити потребу більшої згуртованості, гнучкості й ефективності. За умови

розколу Європи й відсутності її об'єднаного спротиву, на думку Дж. Сороса, нереалістично сподіватися, що Путін зупиниться на Україні. Тож «рятуючи Україну, Європейський Союз врятує себе» [5].

Агресія Росії проти України примусила серйозно замислитися над тим, наскільки ефективними є військові можливості НАТО. За умов відсутності спільного ворога у постбіполярний період військові витрати європейських держав скоротилися, а боєздатність армій суттєво знизилася. «Українська криза» висунула на порядок денний альянсу потребу зміцнення його боєздатності та військової ефективності. Відбулася кардинальна переоцінка його відносин з Росією. Уельський саміт НАТО в Ньюпорті у вересні 2014 р. вперше після завершення «холодної війни» пройшов без участі делегації Росії. Його порядок денний був повністю зосереджений на військових питаннях, включаючи шляхи реагування на російську експансію та поліпшення співпраці з Україною.

Російська агресія засвідчила, що позаблоковий статус України не зміг гарантувати її безпеку. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 р., введене в дію указом Президента від 24 вересня, включає положення про його скасування. Це знову поставило на порядок денний питання про вступ України до НАТО. Проте це тривалий процес. У короткостроковій перспективі найбільші надії Україна покладає на відносини з Америкою, набуття статусу «особливого партнера» чи основного союзника США поза межами НАТО.

«Українська криза» вкотре засвідчила потребу світу в державі-лідері, яка могла б організувати колективні зусилля для протидії агресору. Хоч лідерство США у міжнародних справах часто трактують як їхнє прагнення до світового домінування, «криза в Україні» показала, що іншої держави, здатної виконувати цю роль, у сучасному світі немає. Адміністрація Б. Обами багато зробила для відновлення лідерства США, яке бачиться нею передусім у виробленні спільних правил, обов'язкових для виконання всіма державами, у створенні й реформуванні багатосторонніх інституцій, необхідних для колективних дій держав, у формуванні коаліцій у складі зацікавлених держав для вирішення спільних регіональних і глобальних проблем для протидії спільним загрозам. «Українська криза» стала складним випробуванням американського лідерства, адже агресором виступає одна з «великих» ядерних держав, поведінка якої є непередбачуваною.

У виступі на Генеральній Асамблеї ООН у вересні 2014 р. президент США Б. Обама фактично розмежував держави світу на тих, які знаходяться «на правильному боці історії», та тих, які до них не належать. За його словами, російська агресія в Україні стала викликом і загрозою міжнародному порядку, встановленому з часу завершення Другої світової війни, тож «Росія заплатить ціну» за неї [4]. Як захистити Україну й водночас не перейти межу, за якою почнеться нова світова війна? В умовах недієздатності колективних механізмів безпеки США ініціювали фінансові й економічні санкції проти Росії, які вже засвідчили свою ефективність. Водночас вони продовжили пошук шляхів, які дозволили б Росії припинити війну проти України зі «збереженням обличчя», спонукали б її до співробітництва з важливих міжнародних проблем.

При застосуванні фінансових та економічних санкцій проти Росії важливим є їх суворе дотримання й приєднання до них усіх провідних держав світу. Інакше такі дії лише послаблять держави Заходу й сприятимуть зміцненню їхніх конкурентів, а Росія отримає шанс створити альтернативний блок, що знову розколе світ на два ворогуючі табори. Агресія Росії вже спричинила нове протистояння по лінії Захід – Росія, початок нової «холодної війни» у міжнародних відносинах.

Нова «холодна війна» розгортається у більш складних умовах, ніж попередня, оскільки в глобальному світі взаємозалежність держав значно зросла, виникло багато нетрадиційних проблем у сфері безпеки, які потребують їхніх колективних дій – від епідемії Ебола, поширення терористичних мереж і зброї масового знищення до зміни клімату та глобальної фінансової нестабільності. Руйнування співробітництва великих держав з цих питань матиме непередбачувані наслідки для майбутнього світу. Так, залучення США до військової кампанії коаліції держав проти терористичної організації «Ісламська держава Іраку і Леванту» (ISIS) та зусилля в протидії поширенню смертоносної інфекції Ебола відволікають їх увагу від України, утримують від подальшої конфронтації з Росією. Так, Дж. Сорос пов'язував стриманість Б. Обами в допомозі Україні летальною зброєю з впливом Росії на сирійський режим.

Використання Кремлем «сирійської карти» у протистоянні з США і ЄС та в «гібридній війні» проти України засвідчує інформація про звернення Сирії до Росії у кінці жовтня 2014 р. з пропозицією про створення зони вільної торгівлі та вступ до Євразійського економіч-

ного співтовариства (союзу). За деякими коментарями [1], у рамках союзу не буде потреби використовувати долар чи міжнародну систему SWIFT для здійснення взаєморозрахунків, а завдяки своєму стратегічному розташуванню Сирія стане ключовим партнером Росії із забезпечення енергетичних поставок у Європу.

Іншим напрямом зростаючої активності Росії в умовах міжнародних санкцій є Китай. Привертає увагу підписання масштабних енергетичних угод між Росією і Китаєм у травні та листопаді 2014 р. про спорудження газопроводів (Східний і Західний маршрути) з Росії до Китаю, купівлю Китайською національною нафтовою корпорацією 10 % російської компанії ЗАТ «Ванкорнафта» тощо. Їх реалізація принесе великі інвестиції в економіку Росії та дозволить їй реалізувати план диверсифікації енергетичного експорту. Подальше зближення між Москвою і Пекіном означатиме серйозні зрушення у розстановці сил на міжнародній арені, беручи до уваги зростання глобального політичного й фінансово-економічного впливу Китаю, американсько-китайську конкуренцію на регіональному і глобальному рівнях, просування Китаєм власного бачення нового світового порядку, альтернативного західному.

Кремль також активно використовуватиме міжнародні інституції без участі США і ЄС, включаючи Шанхайську організацію співробітництва (ШОС) за участю Китаю, БРІКС (у складі Бразилії, Росії, Індії, Китаю, Південної Африки) та Нараду із взаємодії і заходів довіри в Азії. У них обговорюються і вже почали реалізовуватися проекти, спрямовані на послаблення ролі західних держав у світових фінансах і глобальній економіці.

Тож урегулювання «української кризи» не можна розглядати лише в контексті відносин між Україною, ЄС, США та Росією. Вона відбувається у міжнародній системі, яка стрімко змінюється, окремі компоненти якої, навіть невидимі, мають вплив на всю систему.

«Українська криза» поставила під загрозу міжнародний режим нерозповсюдження зброї масового знищення. Міжнародні гарантії, надані Україні ядерними державами за Будапештським меморандумом (грудень 1994 р.), виявилися «джентельменською угодою», у якій відсутній механізм забезпечення гарантій, а одна з держав-гарантів стала агресором. За оцінками деяких українських експертів, якщо Україна не стане членом НАТО, слід очікувати відновлення нею ядерного статусу. Унаслідок грубого порушення гарантій безпеки України після її добровільної відмови від ядерної зброї навряд чи

вдасться переконати Північну Корею вчинити аналогічно, а інші держави – не розробляти ядерну зброю. Наслідком може стати неконтрольоване поширення кола ядерних держав і збільшення загрози, що зброя масового знищення, включаючи ядерну, потрапить до рук екстремістів.

На противагу усталеній думці, що економічна взаємозалежність держав сприяє їх взаємній безпеці, торговельна і газова війни Росії проти України засвідчили, що її ефект може бути протилежним. В умовах російської агресії гостро постало питання про енергетичну безпеку України та держав ЄС. Вкотре виявилося, що Кремль використовує енергетичну залежність ЄС і України від російських енергоресурсів як ефективну зброю. Намагаючись уникнути наслідків газових війн між Росією та Україною, свого часу держави ЄС підтримали проекти енерготранспортних маршрутів в обхід України, чим користується Кремль, щоб ізолювати Україну і розділити Європу. Проте «газова зброя» у розв'язаній Росією «гібридній війні» може бути використана й проти неї. У результаті спільних дій держав під впливом «української кризи» вже відбулося зменшення цін на нафту на світовому ринку, що свого часу було однією з вагомих причин краху радянської економіки та розпаду СРСР.

Агресія Росії проти України засвідчила правильність стратегії «хеджування» на міжнародній арені, тобто мінімізації ризиків держав шляхом їх участі у двох паралельних процесах: розвитку економічних зв'язків, створення багатосторонніх інституцій, досягнення різноманітних багатосторонніх угод, включаючи сферу безпеки, з одного боку, та зміцнення своєї обороноздатності, пошуку союзників для перестрахування у разі несприятливого розвитку подій, збереження регіонального балансу сил і недопущення домінування в регіоні однієї держави, з іншого.

Таким чином, «українська криза» є потужною міжнародною кризою глобального багатополюсного світового порядку, викликаною агресивними силовими діями Росії проти України. Вона засвідчує стрімку трансформацію міжнародної системи у XXI ст., зміну розстановки сил на міжнародній арені й посилення нових «полюсів» влади, одним з яких є Росія. Агресія Росії кинула виклик міжнародним принципам і нормам, що були основою світового устрою після закінчення Другої світової війни, та спричинила нову «холодну війну» в міжнародних відносинах. «Українська криза» продемонструвала, що міжнародні інститути колективної безпеки більше не

працюють; старий світовий порядок вже не існує, а механізми гарантування колективної безпеки у новому ще не вироблено. Агресія Росії становить загрозу не лише для України. Від того, як США, ЄС та інші «центри сили» сучасного багатополюсного світу урегулюють «українську кризу» і запропонують нові принципи глобальної безпеки, залежать подальші напрями трансформації міжнародної системи. Їх невдача відкриє скриньку Пандори з непередбачуваними згубними наслідками для всього світу.

Найбільшою мірою результат «української кризи» залежатиме від того, чи стане Україна «новою». Лише «нова Україна» є настільки важливою для світу, щоб її захищати. Кризи несуть у собі значний потенціал змін. Разом з потужним викликом українці отримали історичний шанс, який вони повинні повністю реалізувати. Від цього залежить майбутнє не лише України, але й усього світу.

Література

1. Сирия желает вступить в Евразийское экономическое сообщество. 29.10.2014 [Електронний ресурс] / Real Armenia. – Режим доступу: http://lratvakan.com/news/112912.html.

2. *Huntington Samuel P.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / Samuel P. Huntington. – London, 1997.

3. *Kissinger Henry*. Diplomacy / Henry Kissinger. – NewYork, 1994.

4. Remarks by President Obama in Address to the United Nations General Assembly. United Nations General Assembly Hall. New York City [Електронний ресурс] / The White House. President Barack Obama. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/09/24/remarks-president-obama-address-united-nations-general-assembly.

5. *Soros George*. Wake Up, Europe [Електронний ресурс] / George Soros // The New York Review's. – 2014, October 20. – Access mode: http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/nov/20/wake-up-europe/?insrc=hpss.

ПРІОРИТЕТИ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Суходоля Олександр Михайлович,
доктор наук з державного управління,
завідувач відділу
Національного інституту стратегічних досліджень

Fulbright Scholar Program, 2011–2012,
George Washington University

Анотація: Досліджено проблеми реалізації енергетичної політики України. Проаналізовано причини нереформованості вітчизняної енергетики та визначено пріоритети енергетичної політики країни у найближчій перспективі.

Ключові слова: реформи енергетики, енергетична політика, механізми управління.

Abstract: In the paper are discussed the problems of implementation of the energy policy of Ukraine. The reasons for the failure of reform energy in the previous period are analyzed aw well defined energy policy priorities for energy policy implementation in the near future.

Keywords: energy reform, energy policy, governance mechanisms.

Стратегічне значення енергетичного сектору України та відносин, які існують на енергетичних ринках, пов'язане не тільки з обсягом залучених ресурсів, але також із його впливом на економічну та політичну систему країни. За період незалежності України було зроблено декілька спроб реформувати енергетичний сектор відповідно до вимог часу й політичних пріоритетів. Утім, незважаючи на тривалість процесу, політика реформи не дала очікуваного результату.

Відсутність істотного прогресу в реформуванні не лише стримує розвиток енергетичного сектору, а й свідчить про існування середовища, яке «підтримує» існування саме такої моделі управління енергетичним сектором країни. Дану проблематику було досліджено нами через призму впливу «домінантної коаліції» (за Д. Нортом [10]), яка, зайнявши управлінські позиції, прагне зберегти можливість експлуатації об'єкта управління, обмежуючи можливість реформування системи. На наше переконання, в енергетичному комплексі України склалася саме така модель «рентної експлуатації» активів енергетики.

З набуттям статусу незалежної держави Україна отримала не тільки потужний енергетичний сектор, а й практику управлінської

діяльності, базовану на державному контролі за галуззю. Перша хвиля реформ середини 90-х років минулого століття, спрямованих на лібералізацію енергетичного сектору, не принесла принципової зміни ситуації. Невдовзі, з появою «груп впливу» нової якості, вікно можливостей для реформ зачинилось узагалі, а енергетичний комплекс почали використовувати як донора популярної соціальної політики та джерела отримання надприбутків для «домінантної коаліції» [8, 9].

Україна фактично відкинула всі логічно несуперечливі варіанти для реформування енергетичного сектору країни, якими є:

– лібералізація ринку з переходом до ринкового ціноутворення для всіх категорій споживачів на внутрішньому ринку;
– відкриття ринків і залучення фінансових ресурсів від інвесторів, проте зі збереженням сильних державних енергетичних компаній;
– збереження централізованої системи управління та енергетичних активів під державним контролем.

Було обрано модель часткової приватизації енергетичних активів при збереженні можливостей регулювання державою енергетичних ринків. При цьому запроваджено специфічне управлінське рішення у трикутнику «держава» – «виробник енергії» – «споживач енергії», яке може бути описане такими етапами:

– держава встановлює субсидовані ціни для населення й запроваджує компенсацію різниці в цінах як відшкодування збитків для постачальників енергії (це важливий принциповий момент: держава запроваджує модель компенсації фактичних витрат енергетичних компаній (виробників));
– у результаті держава змушена запровадити механізми «контролю» витрат виробників енергії, чим: а) обмежує здатність енергетичних компаній (особливо комунальних) інвестувати у розвиток енергетичної інфраструктури; б) створює необхідність запровадження додаткового механізму контролю (введення видатків на адміністрування); в) накладає навантаження на свій бюджет через необхідність здійснення витрат для вирішення «непередбачених» проблем державних компаній;
– намагання контролювати діяльність виробників логічно призводить до запровадження «витратної» методології (фактичні втрати плюс допустимий рівень рентабельності) у тарифо- та ціноутворенні. Результатом цього стає: а) «погодження» включення в тарифи всіх фактичних витрат, що знімає будь-яку зацікавленість

виробників у підвищенні ефективності діяльності; б) створення умов для зловживань через включення завищених фактичних витрат у тарифи (у т. ч. закупівлі обладнання за завищеними цінами) або затвердження бюджетних видатків для підтримки виробників енергії.

Не дивно, що така модель субсидування логічно підштовхує постачальників енергії до підвищення технічних та інших збитків, втрат енергоресурсів тощо, адже це збільшить обсяги компенсацій, отриманих від держави. Існування схеми отримання бюджетних субвенцій фактично нівелює зацікавленість комунальних підприємств у реалізації заходів з енергозбереження та підвищенні енергоефективності технологічних процесів, оскільки гарантує отримання коштів залежно від фактичних витрат.

Ситуацію ускладнює адміністративне втручання у принципи функціонування ринків та багаторівневі ціни (на ринку газу), встановлені для різних категорій споживачів і виробників енергії, що дає додаткову можливість недобросовісним постачальникам маніпулювати обсягами енергопостачання, особливо за відсутності обліку (не дивно, що Україна протягом багатьох років не може забезпечити повноцінний приладний облік споживання енергоресурсів).

Фактично держава взяла на себе зобов'язання «балансувати» фінансовий стан державних енергетичних компаній, у т. ч. шляхом виділення бюджетних коштів на користь енергокомпаній (практика підтримки НАК «Нафтогаз України», теплокомуненерго та державних вугільних підприємств). Таким чином, державна політика на утримання низьких цін для окремих категорій споживачів дає змогу державним енергетичним компаніям, зокрема НАК «Нафтогаз України», отримувати з державного бюджету кошти, незважаючи на економічну ефективність самої компанії та адекватність її дій.

Побіжним ефектом моделі є обмеження інвестиційних можливостей компаній. Погодження інвестиційних програм енергетичних компаній здійснюється державними органами влади (регуляторами) переважно з урахуванням політичної позиції «недопущення» зростання цін.

Застосування існуючих механізмів захисту «захищених категорій споживачів» через адміністративне утримання низької ціни на газ внутрішнього видобутку негативно позначається на стані всієї газодобувної галузі. Ціна на «внутрішній» газ не відображає реальних витрат на його видобуток (собівартість видобування становить 400–

800 грн./тис. м^3 газу (закупівля за імпортом – до 400 дол. США), позбавляє ринкових умов функціонування галузі, стримує її розвиток і не дозволяє виконувати інвестиційну програму з нарощування обсягів видобування.

Не менш складна ситуація виникла й у інших галузях енергетики. У вугільній галузі державна підтримка вуглевидобутку (компенсації високої собівартості українського вугілля) перетворилася з інструменту забезпечення збалансування економічних показників державних вугледобувних підприємств (для забезпечення соціальної стабільності та зайнятості в регіоні) на інструмент субсидування кінцевого споживача вугільної продукції (переважно приватної власності) та розростання патерналістських очікувань, при цьому знищуючи ініціативу до підвищення ефективності роботи галузі.

Фактично обсяги державної підтримки перестали пов'язуватись із обсягами та динамікою видобутку вугілля. Так, обсяг державного фінансування підприємств вугільної галузі за 2001–2013 рр. зріс майже у сім разів і в 2013 р. досяг 13 млрд грн., притому, що частка державних шахт зменшилась з 70 % у 2010 р. до 36 % – у 2013-му. Показово, що державні шахти продовжували декларувати зростання збитковості господарювання впродовж усіх цих років.

При цьому державна економічна політика не стимулює ефективного використання енергетичних ресурсів, натомість надає достатньо лазівок для «уникнення» необхідності реалізовувати енергозберігаючі проекти. Прикладом цього є збереження механізмів часткового покриття витрат для ведення господарської діяльності та сподівання отримати від держави допомогу й самоусунутися від діяльності з підвищення енергоефективності. Зокрема неприпустимим є прийняття рішень щодо надання окремих видів «державної допомоги», як це спостерігалось в останні роки:

– зниження ціни на електроенергію для деяких підприємств електрометалургії та зниження експортних цін електроенергії для експорту до країн ЄС;
– підтримка державних енергетичних компаній і монополістів (вугледобувних підприємств і НАК «Нафтогаз України») за рахунок бюджетних видатків;
– включення відсотків на залучені кредити для підприємств теплоенергетики до витрат, які фінансуються через субвенції державного бюджету.

Хибність застосування такого принципу гарантування соціальної справедливості є очевидною, проте аналіз тенденцій на енергетичному ринку та пропонованих управлінських рішень упродовж останніх років свідчить про збереження політики, що ґрунтується на принципі патерналізму, популізму та існуючої моделі субсидування.

Одним із прикладів цього є прийнятий у 2013 р. Закон України «Про засади функціонування ринку електричної енергії України». Хоча реформування ринку електроенергії обґрунтовувалося необхідністю ліквідації перехресного субсидування, схема субсидування, за новим Законом, фактично продовжена до 2030 р. Змінюється лише джерело фінансового ресурсу для збереження субсидованих цін [7].

Новоприйнятим Законом запроваджується особлива форма організації взаєморозрахунків. Передбачається створення Фонду розподілу вартісного дисбалансу, фактичним завданням якого є перерозподіл коштів ринку з метою збереження системи субсидування та підтримки окремих видів відновлювальної енергетики. При цьому економічне навантаження переноситься із промислових споживачів (переважно приватної форми власності) на генеруючі підприємства державної форми власності, компанії НАЕК «Енергоатом» та ПАТ «Укргідроенерго».

У сфері газопостачання, незважаючи на прийняття законодавства щодо реформування ринку природного газу та ухвалення (у червні 2014 р.) рішення щодо встановлення до 2017 р. цін на природний газ для населення, «на економічно обґрунтованому рівні, які забезпечать повне відшкодування єдиної середньозваженої закупівельної ціни на природний газ як товар» [4], надалі приймаються суперечливі рішення. У липні 2014 р. унесенням змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік» Верховна Рада знову підтвердила використання державних компаній (у даному разі компаній з видобування нафти та газу) як донорів соціальної політики [6]. Для отримання додаткового ресурсу бюджету й утримання низьких цін на газ для населення було збільшено рентні ставки на видобуток корисних копалин, який здійснюють приватні компанії (не для потреб населення). Фактично держава для збереження низьких цін для окремих споживачів погіршила умови господарювання для приватного сектору, через що він відразу ж скоротив обсяги робіт, погіршила також інвестиційний клімат та імідж країни.

У даній ситуації важлива роль відводиться політичним лідерам, які дають сигнал суспільству щодо очікуваних подальших кроків.

Досить неоднозначною, з цієї точки зору, є заява, яку зробив Президент України П. Порошенко 24 жовтня 2014 р. під час уведення в дію двох гідроагрегатів на Дністровській гідроакумулюючій станції. Він зазначив «*Роблю все, щоб знизити тарифи на електроенергію як для суб'єктів господарювання, так і для населення. В першу чергу для тих, кому важко за це платити*» [2]. Акцент зроблено знову на моделі патерналістського захисту населення, а не стимулювання його доходів через реформування.

На наш погляд, саме діюча модель субсидування в енергетиці є причиною нереформованості енергетичного сектору України, створює загрозу економічній і національній безпеці. Не підвищення цін для населення (негативний вплив чого може бути нівельований іншими механізмами компенсації, зокрема адресними виплатами), а існуюча система субсидування, утримання низьких цін є головною проблемою для розвитку українського енергетичного сектору й головним викликом державної енергетичної політики.

Багаторічне зволікання з реформуванням зазначеного сектору, відсутність суттєвих позитивних зрушень щодо підвищення енергоефективності економіки, розвитку конкурентних енергетичних ринків і диверсифікації джерел енергопостачання обумовили критичну уразливість енергетичного сектору України перед низкою зовнішніх і внутрішніх ризиків. При цьому, хоч як це сумно, впродовж 23 років незалежності України виклики енергетичній політиці залишаються незмінними:

– невирішеність питання диверсифікації джерел і маршрутів постачання енергоресурсів, передусім залежність України від постачання з РФ;
– низька ефективність використання енергоресурсів у національній економіці й соціальній сфері;
– загроза сталості функціонування енергетичної інфраструктури передусім через прогресуюче зношення основних фондів енергетичного сектору (насамперед у тепловій комунальній енергетиці);
– недостатнє використання власного енергетичного потенціалу.

Агресія Російської Федерації проти України в 2014 р. надала цим ризикам вимір безпосередніх загроз сталому функціонуванню національної економіки та розвитку нашої країни.

З іншого боку, опинившись перед реальною загрозою енергетичної блокади з боку колишнього стратегічного партнера, Україна має

шанс на формування нової енергетичної політики країни. Яку ж модель суспільного розвитку запровадити? Які пріоритети політики й енергетичної політики вибрати? Сподіваюсь, існуюча традиція зберігати енергетичний сектор «нереформованим» закінчилася.

Ми повинні прийняти, публічно оголосити й забезпечити реалізацію політики реформування енергетичного сектору, який має побудувати логічно несуперечливу модель функціонування. На наш погляд, єдиним виходом на даному етапі соціально-економічного розвитку країни є побудова ринкової моделі господарювання в енергетичній сфері та розвиток лібералізованих енергетичних ринків.

Дані пріоритети потребують прийняття низки важливих і, можливо, болісних рішень. Передусім необхідно прийняти рішення щодо запровадження ринкового ціноутворення на енергоресурси. Йдеться насамперед про відмову від пільгового ціноутворення на енергетичні ресурси для окремих категорій споживачів і повномасштабне утвердження ринкових принципів господарювання в енергетичному секторі.

Важливо встановити єдину методологію ціноутворення всіх категорій споживачів (ліквідація практики різних цін для різних категорій споживачів на ринку природного газу), а захист малозабезпечених верств населення здійснювати через адресні монетарні механізми. Саме таким шляхом пішли Росія, Казахстан, Молдова, й лише Україна зберігає практику господарювання 20-річної давнини.

Реформування ціноутворення допоможе кардинально змінити ставлення українського суспільства до ефективності використання енергоресурсів, яка залишається у 2–2,5 разу вищою від рівня розвинутих країн. Незважаючи на те, що високі енергетичні витрати на виробництво зумовлюють недостатню конкурентоспроможність продукції українських підприємств, українська держава й суспільство продовжують діяти за логікою надлишку «дешевих» енергоресурсів.

Потребує уточнення цільова спрямованість політики стимулювання споживачів до ефективного використання енергетичних ресурсів. У даному аспекті, оцінюючи базові засади економічних механізмів, слід відзначити їх принципову спрямованість політики на підтримку «виробника», а не «споживача». Іншими словами, держава готова допомагати «виробнику» збільшити виробництво енергії й не допомагає «споживачу» зменшити енерговикористан-

ня. Даний момент особливо показовий. Зобов'язуючись імплементувати Директиву ЄС 2006/32 «Про ефективність кінцевого використання енергії та енергетичні послуги» [3], всі органи державної влади умудрились не побачити головного – того, що цією директивою запроваджується механізм «управління попитом на енергоспоживання» як альтернатива новому виробництву енергії. Директива просто вимагає від «виробників» (постачальників) забезпечити реалізацію енергозберігаючих заходів у споживача, а подальше її вдосконалення у 2012 р. взагалі зобов'язує постачальників забезпечити «віртуальне» скорочення обсягів енергопостачання за рахунок реалізації проектів енергоефективності в обсязі 1,5 % від обсягу продажу енергії.

У короткостроковій перспективі український ринок електроенергії ще не готовий до застосування подібних механізмів і потребує усунення спотворень роботи ринку, викликаних попередньою політикою держави. Існує низка проблем, без принципового вирішення яких реформування ринку не гарантується:

– проблема перехресного субсидування – вимагає покриття низьких цін для окремих категорій споживачів, а отже, існування джерела коштів. На сьогодні таким джерелом, як пропонує новоприйнятий Закон, є згаданий раніше Фонд розподілу вартісного дисбалансу, який отримуватиме кошти з результатів господарювання державних енергетичних компаній;
– проблема стимулювання «зеленої» енергетики – вимагає існування покупця, який оплачуватиме її дорогу й нестабільну електричну енергію. Вирішити це питання також передбачено за рахунок тих же державних компаній через механізм Фонду;
– проблема взаємних заборгованостей за попередні періоди – вимагає юридичного оформлення минулих заборгованостей на діючі компанії, що стримує бажання компаній розпочати діяльність у ринковому середовищі й стимулює зберегти існуючу ситуацію.

Таким чином, прийнявши Закон і встановивши термін діяльності Фонду розподілу вартісного дисбалансу до 2030 р., держава фактично зафіксувала необхідність збереження перехресного субсидування та, відповідно, відмовилась від реального реформування до цього періоду.

Саме тому сьогодні необхідне принципове політичне рішення, яке пов'язане як з припиненням існування перехресного субсиду-

вання, так і зі зміною механізму підтримки «зеленої» енергетики. Після прийняття рішення про встановлення ринкових цін для всіх споживачів у найближчі 3–5 років фактично зникає необхідність в існуванні схеми перехресного субсидування та, відповідно, Фонду розподілу вартісного дисбалансу. Одночасно з ліквідацією Фонду необхідно буде сформувати новий механізм підтримки «зеленої енергетики», у ролі якого можуть виступати державі закупівлі визначених обсягів «зеленої» енергії з використанням, наприклад, механізму «зелених» сертифікатів.

У частині ліквідації проблеми заборгованостей необхідне також політичне рішення щодо виведення взаємних заборгованостей за попередні періоди за межі ринку, наприклад, шляхом запровадження окремого «клірингового» центру за аналогією виведення «токсичних» активів на фінансових ринках під час кризи 2008 р.

Важливим пріоритетом енергетичної політики має стати докорінне реформування відносин на ринку вугільної продукції, повний перегляд методів управління й регулювання. Фактично обсяги державної підтримки перестали бути пов'язані з обсягами та динамікою видобутку вугілля, при цьому знищено ініціативу до підвищення ефективності роботи підприємств. З соціально-політичної точки зору, політика субсидування галузі з державного бюджету стала однією з причин подій, які спостерігаються сьогодні на сході України.

Необхідно визнати, що далі підтримувати таку політику неможливо, й ухвалити принципове рішення щодо переходу на ринкові механізми забезпечення споживачів вугільною продукцією, зокрема забезпечення продажу вугільної продукції навіть державних шахт безпосереднім споживачам через інструменти біржової торгівлі з вільним доступом до торгів усіх зацікавлених осіб.

Проблеми, які можуть виникнути через закриття окремих шахт і необхідність недопущення завдання екологічної шкоди, мають бути відокремлені від діяльності ринку й вирішуватись у рамках окремо створеного органу, відповідального за збереження закритих шахт в екологічно безпечному стані за аналогією з Чорнобильською АЕС.

Подальше затягування з реформуванням взаємовідносин на ринку газу матиме зростаючий негативний вплив на економічну й соціальну ситуацію в країні. Поряд із проблемами виникнення збитковості НАК «Нафтогаз України» існування різниці цін обмежує

рентабельність державних компаній з видобування природного газу. Фактично через зобов'язання постачати газ для потреб населення за зниженими цінами держава стримує зростання обсягів внутрішнього видобутку газу державними компаніями.

Спроба ж держави перекласти частину своїх зобов'язань у кризовій ситуації та без належного законодавчого врегулювання на приватні компанії (через зобов'язання віддати на зберігання державній компанії видобутий газ чи підвищення рентних платежів на видобуток нафти та газу) лише викликає невдоволення на ринку й підриває інвестиційний клімат та імідж України.

Перехід до єдиних принципів формування цін на природний газ для всіх категорій споживачів має стати пріоритетом держави у цій сфері. Окрім того, з метою подальшого розвитку ринку газу необхідно забезпечити незалежну діяльність операторів з транспортування та розподілу природного газу, недискримінаційний доступ до газотранспортної мережі й підземних сховищ природного газу, повний комерційний облік природного газу, налагодження співробітництва з ЄС щодо питань обліку природного газу.

Слід зазначити, що прийняття законодавства в частині створення операторів газотранспортної системи й підземних сховищ газу, з можливістю залучення юридичних осіб, держав – членів Європейського Союзу, Сполучених Штатів Америки або Енергетичного Співтовариства [5], є кроком до запровадження нової енергетичної політики країни.

Як висновок до роботи – слід наголосити на необхідності запровадження формального інструменту проголошення цілей і фіксації пріоритетів енергетичної політики країни. На думку фахівців енергетичного сектору, таким документом може виступити Енергетична стратегія України, яка фіксуватиме загальні принципи та цілі довгострокового розвитку енергетичного сектору країни, визначить завдання та окреслить механізми реалізації державної енергетичної політики.

Енергетична стратегія має запропонувати траєкторію перетворення енергетичного сектору країни з проблемного, який потребує постійної державної підтримки, на сучасний, ефективний і конкурентоспроможний сектор національної економіки, здатний до сталого розвитку на довгострокову перспективу в умовах регіональної інтеграції та конкуренції на європейських енергетичних ринках.

Однак для цього стратегія має передбачити реалізацію системи заходів за цілком визначеними, чіткими етапами трансформації енергетичного сектору. Зокрема критично важливі завдання:

– на короткострокову перспективу має бути забезпечено зменшення адміністративного втручання в роботу енергетичних ринків, припинено функціонування існуючої системи субсидування (дотування), ліквідовано перехресне субсидування, прийнято необхідні законодавчі акти й організаційні рішення щодо узгодження енергетичної політики із зобов'язаннями України в рамках Асоціації між Україною та Європейським Союзом;
– у середньостроковому вимірі важливими завданнями є практичне утвердження ринкових принципів регулювання енергетичного сектору та функціонування енергетичних ринків. У цей період також необхідно забезпечити докорінну перебудову відносин між державою та суб'єктами господарювання, підвищення якості корпоративної культури суб'єктів господарювання та залучення їх до реалізації завдань із забезпечення енергетичної безпеки країни;
– завданням на довгострокову перспективу є забезпечення ефективності функціонування енергетичного сектору України на внутрішньому ринку та спроможності конкурувати на європейських ринках.

На даний час Національний інститут стратегічних досліджень завершує розроблення нової Енергетичної стратегії України на період до 2035 р. [1]. Хочеться сподіватися, що після її доопрацювання в системі державних органів виконавчої влади пріоритети енергетичної політики, відображені в офіційно затвердженій Енергетичній стратегії, будуть зрозумілими для суспільства та суб'єктів енергетичного сектору, чіткими для виконання органами державної влади та амбіційними щодо проведення успішних реформ енергетики та формування нової якості життя громадян України.

Література

1. Актуалізація Енергетичної стратегії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/publish/article?art_id=244964965.

2. Глава держави виступає за прозору систему тарифів на електроенергію [Електронний ресурс] / Прес-служба Президента України. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/news/31485.html.

3. Директива ЄС 2006/32 Європейського парламенту і Ради «Про ефективність кінцевого використання енергії та енергетичні послуги, а також про скасування Директиви Ради 93/76/ЄЕС» від 5 квітня 2006 р.

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про вдосконалення державної політики регулювання цін на природний газ і тарифів на теплову енергію та забезпечення посилення соціального захисту населення під час оплати житлово-комунальних послуг» від 25 березня 2014 р. № 81.

5. Про внесення змін до деяких законів України щодо реформування системи управління Єдиною газотранспортною системою України: Закон України від 14 серпня 2014 р. № 1645-VII.

6. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік»: Закон України від 31 липня 2014 р. № 1622-VII.

7. Про засади функціонування ринку електричної енергії України: Закон України від 24 жовтня 2013 р. № 663-VII.

8. *Суходоля О. М*. Енергетичний сектор України: перспектива реформування чи стагнації / О. М. Суходоля, А. Ю. Сменковський // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 2. – С. 74–80.

9. *Суходоля О. М*. Трансфер досвіду як інструмент аналізу та стабілізації політики // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Управління». – 2013. – № 2. – С. 66–80.

10. *North D. C*. Limited Access Orders in the Developing World: A New Approach to the Problems of Development / D. C. North, J. J. Wallis, S. B. Webb, B. R. Weingast // Policy Research Working Paper. – 2007. – WPS 4359, World Bank, Washington, D.C.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ФОРМА ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ: ТЕОРЕТИЧНЕ ПОНЯТТЯ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Снісаренко Лариса Юріївна
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державознавства і права
Національної академії управління при Президентові України

Fulbright Scholar Program, 2002,
Stanford Law School

Анотація: У законодавстві кожної країни має бути визначено стандартний перелік організаційно-правових форм юридичних осіб. У статті аналізуються суперечності українського законодавства та практики щодо організаційно-правових форм юридичних осіб та даються пропозиції з його вдосконалення.

Ключові слова: система юридичних осіб, організаційно-правова форма юридичної особи.

Abstract: In every country, the law provides for a set of standard organizational forms of legal entities. The article analyses legislation contradictions and practice concerning organizational forms of legal entities and carries out recommendations on legislation development.

Keywords: legal entities' system, organizational form of legal entity.

Актуальність дослідження поняття організаційно-правової форми юридичної особи зумовлена її впливом на системність правового регулювання інституційних засад розвитку суспільства, оскільки встановлення чіткої і зрозумілої системи організацій створює належну основу інституційних змін.

З'ясування змісту поняття «організаційно-правова форма юридичної особи» має прикладне значення, оскільки можливість різного тлумачення того самого терміна не тільки веде до розбіжностей у його застосуванні, але й є одним із корупційних ризиків, що істотно впливає на якість адміністративних послуг. На практиці визначення організаційно-правової форми має істотне значення в процесі легалізації юридичної особи. Так, згідно з вимогами ст. 90 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), найменування юридичної особи має містити інформацію про її організаційно-правову форму [14], відповідне найменування має бути зазначене в установчих документах (ст. 87, 88 ЦК). При державній реєстрації юридичної особи заповнюється

реєстраційна картка, в першу графу якої має бути внесена організаційно-правова форма, яка є однією з основних відомостей щодо юридичної особи, що вноситься до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців на підставі відповідного закону [11]. Згідно зі ст. 108 ЦК зміна організаційно-правової форми юридичної особи є припиненням юридичної особи шляхом перетворення. Отже, визначення організаційно-правової форми істотно впливає на правовий статус юридичної особи.

Тому метою даної статті є аналіз змісту поняття «організаційно-правова форма юридичної особи» та практичних проблем, пов'язаних з його застосуванням, і надання практичних рекомендацій щодо внесення відповідних змін до чинного законодавства.

Аналіз норм чинного законодавства, які містять термін «організаційно-правова форма», показує неоднозначність його застосування у контексті різних правових норм. Так, ст. 83 Цивільного кодексу України «Організаційно-правові форми юридичних осіб», здавалося б, має давати й визначення цього поняття, проте визначення ми тут не бачимо. Втім, законодавець у ч. 1 ст. 83 ЦК говорить: «Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом». Зі змісту цього положення часто роблять висновок, що тут визначається зміст поняття «організаційно-правова форма» і встановлюються такі організаційно-правові форми юридичних осіб, як «товариство» та «установа». Проте хотілося б звернути увагу, що термін «форма» навряд чи можна ототожнювати з терміном «організаційно-правова форма». Тим більше, що в ч. 2 ст. 113 ЦК зазначається, що господарські товариства можуть бути створені у формі повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства. Тобто юридичні особи, створені «у формі» господарських товариств, можуть створюватися знову ж таки «у формі» повного, командитного й інших товариств. То яка ж із «форм» є організаційно-правовою формою? Слід погодитися з думкою І. М. Кучеренко, що поняття «товариство», як і «господарське товариство», «є організаційно-правовою формою, яка реально не існує, а об'єднує такі організаційно-правові форми, як акціонерні товариства, повні й командитні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, тобто які існують реально» [3, с. 22].

Ускладнює з'ясування змісту поняття «організаційно-правова форма» і те, що законодавець поряд із цим терміном використовує

також терміни «вид» і «тип», не даючи їх визначення. Так, ч. 4 ст. 83 ЦК говорить про «види товариств або установ», ч. 2 ст. 85 ЦК – про особливості правового статусу «окремих видів непідприємницьких товариств», ч. 3 ст. 83 ЦК – про «особливості правового статусу окремих видів установ». А ст. 5 Закону «Про акціонерні товариства» [4] поділяє їх «за типом» на публічні й приватні, зазначаючи що зміна «типу» не є перетворенням товариства.

Не додають ясності й інші нормативно-правові акти. Зокрема ст. 63 Господарського кодексу України (далі – ГК) [1] «Види та організаційні форми підприємств» мала б уточнити і визначити, що є «видом», а що є «організаційною формою» (до речі, незрозуміло, чи поняття «організаційна форма» тотожне поняттю «організаційно-правова форма»). Втім, згадана стаття дає перелік «видів» підприємств: приватне підприємство; підприємство, що діє на основі колективної власності; комунальне підприємство; державне підприємство; підприємство, засноване на змішаній формі власності; спільне комунальне підприємство. Звертає на себе увагу, що перелік «видів підприємств» містить різнопорядкові поняття. Наприклад, конкретна юридична особа може діяти як приватне підприємство, а от підприємство колективної власності – це узагальнююча категорія, яка включає декілька різновидів юридичних осіб. При цьому зі змісту ст. 63 незрозуміло, де ж у ній визначено згадані в заголовку «організаційні форми». У статті йдеться про унітарні й корпоративні підприємства, дочірні підприємства, але вони не ідентифікуються ні як види, ні як організаційні форми.

Далі за текстом ГК зміст понять «вид» і «організаційна форма» не стає більш зрозумілим, оскільки «види» поділяються на інші «види», наприклад, ГК виділяє види господарських товариств (які у ЦК названі «формами»), види кооперативів та ін. Так, підприємства колективної власності поділяються на: виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських та релігійних організацій, інші підприємства, передбачені законом. При цьому зазначені в переліку підприємства не ідентифіковані як «організаційні форми» або «види», проте відповідні статті глави 10 ГК встановлюють, що і вони, в свою чергу, можуть поділятися на «види».

Досить часто законодавець уникає вживання термінів «форма» або «вид». Так, ч. 8 ст. 73 ГК просто встановлює, що державні унітарні підприємства діють як державні комерційні підприємства або казенні підприємства, не уточнюючи, є останні «видами» чи «ор-

ганізаційно-правовими формами». При цьому ч. 4 ст. 73 ГК встановлює, що найменування державного унітарного підприємства має містити слова «державне підприємство», а ч. 6 ст. 76 ГК зобов'язує зазначати в найменуванні казенного підприємства слова «казенне підприємство». Якщо тлумачити буквально, то, оскільки казенні підприємства є підвидом державних унітарних підприємств, у їх назвах мають бути зазначені й слова «державне підприємство», і слова «казенне підприємство». З іншого боку, виходить, що державне комерційне підприємство не зобов'язане у назві ідентифікувати себе як «комерційне». Це свідчить про відсутність єдиного підходу та низький рівень юридичної техніки законодавця. На нашу думку, правильним було б викладення ч. 8 ст. 73 таким чином: «Державні унітарні підприємства діють у таких організаційно-правових формах: державне комерційне підприємство і казенне підприємство». Тоді не потрібно було б окремо встановлювати вимоги про включення в найменування відповідних слів, оскільки загальна норма ст. 90 ЦК зобов'язує вказувати у найменуванні юридичної особи її організаційно-правову форму. Проте останнім часом до ст. 77 ГК внесено зміни, відповідно до яких уведено як різновид казенних підприємств «казенне комерційне підприємство». Щодо цього було висловлено обґрунтовані заперечення у висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради, пов'язані з тим, що, за змістом ГК, зокрема ч. 3 ст. 76 і ч. 1 ст. 137, казенне підприємство має створюватися як некомерційне. Проте це зауваження не було враховано. Отже, питання про організаційно-правові форми державних унітарних підприємств ще більш ускладнилося.

Єдина глава ГК, яка містить конкретні положення щодо «виду» й «організаційно-правової форми», – глава 12 ГК. Ст. 119 «Види об'єднань підприємств» виділяє відповідні види: господарські об'єднання, державні чи комунальні господарські об'єднання. Ст. 120 «Організаційно-правові форми об'єднань підприємств» відносить до таких асоціацію, корпорацію, концерн і консорціум.

По-різному визначають організаційно-правові форми юридичних осіб і закони України, до яких відсилають згадані вище кодекси. Позитивним прикладом може бути ч. 2 ст. 1 Закону «Про громадські об'єднання» [7], яка встановлює, що громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Достатньо зрозумілою була й ст. 6 Закону України «Про благодійництво і благодійні організації», який нині втратив чинність [5], згідно з якою благодійні організації утворювались у таких організаційно-правових формах: членська благодійна організація; благодійний фонд; благодійна установа; інші благодійні організації (фундації, місії, ліги тощо). А от чинний Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації»[6] містить «види благодійних організацій»: благодійне товариство, благодійна установа чи благодійний фонд. При цьому закон не визначає, чи вважається «благодійна організація» організаційно-правовою формою юридичної особи.

Таким чином, ми бачимо, що з точки зору невизначеності правового регулювання «організаційно-правових форм» юридичних осіб підхід ГК поділяти «види» на «види» загалом подібний до підходу ЦК, у якому «форми» поділяються в одних випадках на «види», а в інших – на «форми», внаслідок чого і в інших законодавчих актах існують різні підходи до визначення видів і організаційно-правових форм юридичних осіб. Проте чітке розмежування цих понять є важливим для їх практичного застосування. Зокрема в найменуванні юридичної особи зазначення організаційно-правової форми є обов'язковим. А от про вид юридичної особи її назва (яка є частиною найменування) «може містити інформацію»[10]. Тобто зазначення виду не є обов'язковим.

У юридичній науці, як і в законодавстві, у питанні організаційно-правової форми немає єдиного підходу. Більшість авторів визначають це поняття як «сукупність пов'язаних між собою елементів (ознак)» [3, с. 19]. Проте справа все-таки не у визначенні поняття, а у визначенні системи або конкретного переліку організаційно-правових форм юридичних осіб, виходячи з єдиного підходу. В українській юридичній науці питання про організаційно-правові форми юридичних осіб часто піднімається в межах загальної і вже дещо набридлої полеміки про співвідношення ЦК і ГК. Наприклад, С. М. Грудницька, критикуючи намагання представників цивілістичного підходу встановити вичерпний перелік організаційно-правових форм юридичних осіб приватного права, пропонує з огляду на динамічність сучасного життя такі організаційно-правові форми підприємств, як приватно-публічні та публічні, прості та складні, загальногосподарські та локальні [2, с. 235–236]. З точки зору теорії така позиція має право на життя, але вона мало придатна для практичного застосування. Утім, недостатньо конструктивних відповідей практикам, які змушені

застосовувати у своїй діяльності суперечливе законодавство, дають і представники цивілістичної науки. Так, І. В. Спасібо-Фатєєва пропонує, виходячи з поділу юридичних осіб на товариства й установи, перетворити всі зазначені в ГК «підприємства» та «об'єднання» «у господарські та інші товариства» [13, с. 4]. З точки зору теорії, це справді впорядкувало б систему юридичних осіб, принаймні за рахунок скорочення чисельності її компонентів. Проте з точки зору законодавства казенні підприємства приватизації не підлягають і до товариств їх віднести складно, а з точки зору практики навряд чи можливо за короткий проміжок часу перетворити всі інші державні підприємства у господарські товариства інакше як через приватизацію. А якщо взяти до уваги, що кількість державних підприємств в Україні на сьогодні перевищує 4 тисячі, то стає зрозуміло, що процес буде тривалим. Крім того, якщо не зовсім вписуються у схему «товариства і установи» згадані вище види благодійних організацій, тобто з благодійними товариствами і благодійними установами – зрозуміло, але ж незрозуміло, куди віднести благодійні фонди.

Виникає запитання: як із цим законодавчим безладом справляються практики?

Скажімо, при виникненні потреби у реєстрації юридичної особи, або припиненні шляхом перетворення, або навіть при одержанні виписки з Єдиного державного реєстру треба в заяві відповідної форми зазначити конкретну організаційно-правову форму юридичної особи.

В умовах відсутності на рівні законів України зведеного переліку всіх організаційно-правових форм, також переліків юридичних осіб публічного і приватного права державні реєстратори змушені користуватися Статистичним класифікатором організаційних форм суб'єктів економіки [7]. Зазначений класифікатор є актом не нормативно-правовим, а нормативно-технічним і, на жаль, недосконалим. Зокрема з назви цього акта випливає, що він стосується організаційних форм суб'єктів економіки, але поряд із господарюючими суб'єктами у ньому опинилися політичні партії, громадські організації, профспілки, релігійні організації і навіть органи державної влади й місцевого самоврядування, які безпосередньо не можуть бути віднесені до суб'єктів економіки, тим більше, що останнє поняття у законодавстві не визначене. Окрім того, у класифікаторі як організаційно-правові форми фігурує значна кількість узагальнюючих категорій, які не позначають конкретних юридичних осіб, а використ-

товуються для позначення окремих груп юридичних осіб, як-от «державне підприємство», «господарське товариство», «релігійні організації» та ін. Тобто, іншими словами, тут ми бачимо ту ж відсутність єдиного підходу до визначення організаційно-правових форм юридичних осіб, що й у згаданих вище законодавчих актах. Це тягне за собою проблеми на практиці. Наприклад, якщо виникає необхідність створити благодійний фонд, засновник буде змушений зазначити в реєстраційній картці й у статуті найменування на зразок «Благодійна організація «Благодійний фонд "Веселка"». Виникає запитання, для чого писати «масло масляне», невже не зрозуміло, що благодійний фонд належить до благодійних організацій? Виявляється, ні. Справа в тім, що згаданий класифікатор не містить такої організаційно-правової форми, як «благодійний фонд», там є тільки «благодійна організація». З іншого боку, згаданий вище наказ Мін'юсту дозволяє не вказувати вид організації у назві, але тоді виникає проблема індивідуалізації юридичної особи. Тому в більшості випадків державним реєстраторам вдається «переконати» включити у назву вид юридичної особи. Гірше, якщо благодійний фонд зареєстрований до 2013 р., тобто за попереднім законом, який відносив «благодійний фонд» до організаційно-правових форм. Тому що при внесенні змін до відомостей про юридичну особу (наприклад, при зміні керівника) до Єдиного реєстру треба в реєстраційній картці форми 4 зазначити організаційно-правову форму із класифікатора, а це – «благодійна організація». Тоді у статуті найменування буде, наприклад, Благодійний фонд «Веселка», а у виписці – Благодійна організація «Благодійний фонд "Веселка"». А формально це різні найменування. Така ж ситуація з релігійними організаціями. Відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» [12] релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Згідно з ч. 3 ст. 12 цього ж Закону у статуті релігійної організації має бути визначено її вид. Поняттям «організаційно-правова форма» відповідний закон не оперує. Уявімо, що до набрання чинності ЦК і закону про державну реєстрацію було зареєстровано релігійну організацію з найменуванням «Релігійна громада Святителя Миколая Української греко-католицької церкви». І якщо на сьогодні потрібно внести зміну (наприклад, адреси) до Єдиного реєстру й одержати виписку, то у

відповідній формі реєстраційної картки має бути зазначена організаційно-правова форма «релігійна організація», оскільки це єдина встановлена класифікатором організаційно-правова форма щодо відповідних юридичних осіб. Тоді у виданій державним реєстратором виписці буде зазначено «Релігійна організація «Релігійна громада Святого Миколая Української греко-католицької церкви». Тобто у виписці та статуті релігійної організації будуть різні найменування, що викличе проблему доказу ідентичності найменування.

З викладеного можна зробити висновок про незадовільність нормативно-правового регулювання системи організаційно-правових форм юридичних осіб у законодавстві України. Не можна назвати нормальним стан, коли єдиним узагальнюючим актом, у якому визначено існуючі в Україні організаційно-правові форми юридичних осіб, є Статистичний класифікатор.

Тому для створення належної основи для впорядкування правового регулювання як публічно-правових інституцій, так і юридичних осіб приватного права слід на рівні законодавчих актів (а не підзаконних і, тим більше, не на рівні нормативно-технічного акта) узагальнити й систематизувати організаційно-правові форми, в яких можуть реально функціонувати юридичні особи публічного та приватного права.

Література

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, 19–20, 21–22. – Ст. 144 (з наступними змінами).

2. *Грудницкая С. Н.* Хозяйственная правосубъектность государственных предприятий: проблемы теории и практики: Монография / С. Н. Грудницкая; НАН Украины, Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк: Юго-Восток, 2011. – 428 с.

3. *Кучеренко І. М.* Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: Монографія / І. М. Кучеренко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 328 с.

4. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/514-17.

5. Про благодійництво і благодійні організації: Закон України від 16 вересня 1997 р. № 531/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/531/97-%D0%B2%D1%80.

6. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5073-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5073-17.

7. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17/paran84#n84.

8. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/755-15/.

9. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України від 15 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – С. 263.

10. Про затвердження Вимог щодо написання найменування юридичної особи або її відокремленого підрозділу: Наказ Міністерства юстиції України від 5 березня 2012 р. № 368/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0367-12.

11. Про затвердження Статистичного класифікатора організаційних форм суб'єктів економіки: Наказ Державної служби статистики України від 29 вересня 2014 р. № 271 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/norm_doc/2014/271/271_2014.htm.

12. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/987-12.

13. *Спасибо-Фатеева И. В.* Последняя попытка расшифровать «Код да Винчи» или Хозяйственный кодекс Украины / И. В. Спасибо-Фатеева// Юридичний радник. – 2006. – № 2. – С. 1–7.

14. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

Розділ 5 ДОВКІЛЛЯ І ЛЮДИНА

ВСТУПНЕ СЛОВО

27 листопада 2014 року у рамках конференції «Будуємо нову Україну» відбулось засідання учасників круглого столу на тему «Довкілля і людина. Менеджмент екологічної діяльності».

Під час засідання йшлося про актуальні проблеми збереження здоров'я людини, зміни, які необхідно внести до українського законодавства у заповідній справі у зв'язку з євроінтеграцією, особливості екологічного податку та презентація діяльності WWF в Україні, менеджмент екологічної діяльності.

В обговоренні зазначених проблем узяли участь представники різних спеціальностей, а безпосередньо до презентації результатів своїх досліджень були запрошені з доповідями:

- **Юрій Посудін**, Fulbright Scholar Program, 1995–1996, The University of Georgia, доктор біологічних наук, професор кафедри фізики Національного університету біоресурсів і природокористування України: «Актуальні проблеми охорони здоров'я української молоді»;
- **Ігор Якименко**, Fulbright Scholar Program, 2008–2009, Indiana University Bloomington, професор, завідувач кафедри екологічного контролю Національного університету харчових технологій: «Міжнародні та національні стандарти електромагнітної безпеки у світлі євроінтеграції України»;
- **Іван Парнікоза**, Fulbright Scholar Program, 2013–2014, Lehigh University, PA, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник Інституту молекулярної біології та генетики НАН України: «Основні підходи до заповідної справи України у зв'язку з євроінтеграцією»;
- **Олена Токмиленко**, Fulbright Graduate Student Program, 2011–2013, Clemson University, аспірантка Харківського національного автомобільно-дорожнього університету: «Інтегрування екологічного принципу «забруднювач сплачує» у податкову систему України»;
- **Олена Тарасова**, менеджер проектів Дунайсько-Карпатської програми WWF в Україні, почесний голова ГО Український екологічний клуб «Зелена Хвиля», викладач Національного універ-

ситету «Києво-Могилянська академія»: «Всесвітній фонд природи: погляд у майбутнє»;

- **Богдан Проць**, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, керівник лабораторії екології рослин ДПМ НАН України, координатор WWF в Україні, лауреат Міжнародної премії у сфері охорони природи Whitley Award Winner: «Діяльність WWF в Україні»;
- **Дмитро Карабчук**, Fulbright Faculty Development Program, 2011–2012, University of Vermont, кандидат сільськогосподарських наук, експерт з питань лісового господарства Дунайсько-Карпатської програми WWF в Україні, молодший науковий співробітник Національного лісотехнічного університету України, модератор: «Програма "ENPI FLEG II" в Україні як приклад упровадження аналітичних проектів екологічного спрямування».

Під час презентації доповідачів виникали жваві дискусії стосовно піднятих проблем, способів їх вирішення та важливості в сучасних умовах. Було зазначено, що незалежно від складності поточної ситуації в країні завжди залишаються важливими питання взаємозв'язку людини та довкілля/середовища/природи. Це одні з фундаментальних принципів існування людини та розвитку суспільства. Доповідачі й присутні учасники конференції зазначили, що вдалим виявився формат дискусії. Використаний міждисциплінарний підхід дозволяє ширше розглянути питання розв'язання типових науково-прикладних проблем. Було відзначено важливість тематичного обговорення за участі широкого кола учасників.

Учасники круглого столу висловлювали багато предметних рекомендацій та пропозицій стосовно поліпшення ситуації. Побажання здебільшого були адресовані уряду:

– підвищити рівень освітньої роботи зі шкільними закладами щодо важливих екологічних проблем. Зокрема це стосується загальної охорони довкілля, важливості збереження недоторканої частини природи, необхідності розвитку систем сталого лісового господарства, особливо в густонаселених й екологічно чутливих регіонах, розвитку плантаційного лісокористування, відновлювальної (але екологічно дружньої, збалансованої) енергетики тощо. Це має надавати майбутнім громадянам країни екологічно орієнтованого, чітко окресленого імпульсу в напрямі гармонійного розвитку як на рівні місцевих громад, так і на рівні держави в цілому, зниження негативного впливу бізнесу на довкілля;

– відповідним відомствам країни звернути особливу увагу на наявність проблем фальсифікату в харчовій промисловості, які призводять до погіршення здоров'я, особливо молодих людей країни, необхідність їх своєчасного попередження. Дбати про якість їжі, а не ціни;
– відповідним державним установам упорядкувати державні стандарти на допустимі норми випромінювання мобільних телефонів і контролювати їх дотримання. За останні 30 років доза випромінення підвищена приблизно в 5000 разів, що може призвести до збільшення випадків захворювання на рак головного мозку, особливо серед дітей, у 8 разів. Проводити роз'яснювальну роботу серед населення щодо впливу використання мобільного зв'язку на здоров'я людини;
– рекомендувати податковій системі України використати досвід країн ЄС, змінивши підходи до розрахунку розмірів податків на викиди CO_2 від транспортних засобів залежно від об'єму двигуна, інших показників;
– звернути увагу уряду України на важливість адаптації національного природоохоронного законодавства до відповідного законодавства ЄС;
– рекомендувати зберегти й розширити систему пасивної охорони (заповідності) в ході євроінтеграції України, а також популяризувати систему пасивної охорони України в країнах Європи;
– розпочати процес імплементації європейської природоохоронної мережі «NATURA 2000» за рахунок територій, не включених в існуючий ПЗФ України;
– рекомендувати до розгляду на черговому робочому засіданні керівництва Державного агентства лісових ресурсів України результати аналітичних напрацювань, виконаних за програмою «ENPI FLEG II» від WWF;
– звернутися до Верховної Ради України щодо розгляду на черговому засіданні комітету з питань екології питання про затвердження критеріїв визначення, особливо цінних для збереження лісів на державному рівні, апроксимації законодавства ЄС до українського законодавства;
– рекомендувати уряду країни обговорити важливість створення державного фонду для фінансування на конкурсних засадах різного рівня науково-прикладних проектів, спрямованих на вирі-

шення екологічно орієнтованих проблем в освіті, науці й на практиці, як таких, що формують якісно здорове середовище існування людини. Особливу увагу звернути на інформаційну складову існування прозорого конкурсу та, у зв'язку з цим, результати втілених проектів як шлях до утвердження справедливого суспільства.

Учасники зустрічі висловили подяку Посольству США в Україні за підтримку в організації роботи конференції та круглого столу зокрема.

Дмитро Карабчук,
модератор круглого столу

ACTUAL PROBLEMS OF HEALTH PROTECTION OF UKRAINIAN YOUTH

PosudinYuriy Ivanovich
Doctor of Biological Sciences, Professor,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

J. W. Fulbright Scholarship, 1995–1996,
University of Georgia, Athens, U. S. A.,
Series of Lectures: *"Environmental Pollution Control: A Spectroscopic Approach"*.

Abstract. The primary health problems of young Ukrainians are induced by poor qualityfast food, alcoholism, and smoking. Because of these addictions, as well asinadequately conceived public policy and the influence of commercial advertising targeting youth, this generation suffers from number of dangerous diseases that in some cases lead to premature deaths.

Keywords: youth, health, food quality, alcoholism, smoking.

Анотація. Розглядаються основні проблеми зі здоров'ям української молоді, викликані неякісним швидким харчуванням, пивним алкоголізмом, курінням. Унаслідок цих згубних звичок, а також непродуманої державної політики та впливу реклами, молоде покоління страждає від низки небезпечних захворювань, що ведуть у ряді випадків до смертельних наслідків.

Ключові слова: молодь, здоров'я, якість їжі, алкоголізм, куріння.

The health of Ukrainian youth is one of the priority areas of health policy in the sphere of protection of public health and health organization in Ukraine. Despite the fact that most young people are of good health, a great number of them suffer from potentially fatal diseases caused by unsafe habits and addictions that are inherent to this age group.

It is known that the overall mortality rate in Ukraine is almost 1,87 times higher than in the European Union. For men, the difference is even more dramatic i.e., 2 times [1]. The primary reason for the low life expectancy of Ukrainians lies in an unhealthy lifestyle due to poor food quality and/or choices, alcoholism, and smoking. This lifestyle often results in cardiovascular diseases that are the leading cause of death in the Ukraine, killing about 400 thousand people per year.

Problems related to food quality should be considered in the context of the growth of the world population.The world population exceeded 7 billion in 2013 and is expected to reach 10 billion before the end of the century. While there is pressure for increased utilization of our natural resources, including food, to meet the needs of the growing population, environmental problems such as the accumulation of pesticides, mineral

and organic fertilizers, petroleum products, and heavy metals in the soil, air and water have become increasingly common. Consequently, modern agricultural practices can be seen as a source of specific contaminants that are distributed throughout the biosphere. Contaminated plant and animal products eaten by consumers too frequently result in foodborne diseases that are a major cause of illness and death. The U.S. Government Accountability Office (U.S. GAO) reported in May 1996 that up to 81 million cases of foodborne illnesses and as many as 9,100 deaths from these illnesses occur each year in the U.S. alone. It is estimated that these diseases kill approximately 1,8 million people annually (most of whom are children) in less developed countries [2].

Since 1990, the prevalence of digestive diseases in adults in the Ukraine increased by 55 % [3]. The mortality rate of digestive diseases increased 2,5 times between 1990 and 2003 in adults and in children (0–14 years), 57,1 % between 1990 and 2004. In each instance these are human health problems associated with food safety and quality [4].

Under current market conditions, manufacturers try to get the most money for their products as possible and this often involves compromising product quality by making and selling substandard and too frequently adulterated foods. Often the purchasing criterion used by businesses and consumers is not the quality of the goods but the price. This situation can lead to a significant deterioration in the health of consumers.

Food adulteration involves the fraudulent addition of extraneous, improper or cheaper ingredients to products or the removal of some valuable ingredient in order to increase profits. Food fraud includes such categories as the substitution of an ingredient with a cheaper alternative, incorrect description of the real nature of the product or one of its ingredients, incorrect quantitative ingredient declaration, and the use of unacceptable practices such as irradiation, heating or freezing [5].

Adulteration of plant products may include the addition of filth and foreign matter, cheaper components, poisonous or deleterious substances, and various intentional and incidental adulterants.Fruit juices can be adulterated by the addition of water, sugar, the pulp, seeds and peel plant products and alternative cheaper juices. Modern food manufacturing technologies may involve the addition of organic acids, beet and corn sugars, thickeners, artificial coloring and flavoring agents, preservatives, intensifiers of acidification and flavors, and other less expensive juices. Orange juice can be adulterated with monosodium glutamate, ascorbic acid, potassium sulfate, corn sugar, grapefruit solids; pomegranate juice

can be diluted with grape or pear juice, sugar, and high-fructose corn syrup.

Honey is a classic object of adulteration. Sucrose syrup, sugar syrup, glucose syrup, partial invert cane syrup, corn syrup, beet sugar, dextrin, starch, unripe honey, molasses, honeydew, artificial sweeteners can be added to natural honey. Some tested samples of honey can be contaminated with heavy metals, pesticides, and antibiotics.

Adulteration of olive oil usually occurs through its dilution with alternative oils (e. g., sunflower, vegetable, hazelnut, corn, peanut, soybean, palm, walnut oil).

Adulteration of fruits and vegetables may occur through the addition of water, substitution of high-quality products by low-quality ones, sale of immature or overripe products, addition of antibiotics, preservatives, nitrates, genetically modified vegetables, and stimulators of product ripening. Products may also be adulterated by keeping them in cold water to increase their weight, treating vegetables with malachite green that is used as a parasiticideand antibacterial agent but can contain pesticides and other undesirable chemical compounds.

Food adulterants and contaminants can act as sources of foodborne diseases. Various kinds of diseases can be caused by food adulteration (e.g., liver and vision problems, skin diseases, stomach disorders such as diarrhea). Some of these diseases are life-threatening. As a consequence improving the quality and safety of foods by developing scientific control methods is a key requisite for maintaining the health of consumers.

The over use of fast foods like grilled chicken and shawarma(a meat preparation, where lamb, chicken, turkey, beef, veal, or mixed meats are placed on a spit, and may be grilled for an extended period of time) are frequently consumed by Ukrainian youth. All of these products look appetizing, however, their slow turnover in the store, coupled with their extended exposure to relatively high temperatures can result in products that are dangerous to health, despite the seasonings and marinades. For example, the Kiev city administration has repeatedly stated that all illegal kiosks with shawarma will be closed down, however enforcement of these edicts often seems to increase their prevalence. The primary problem with excessive use of fast-foods (e.g., hamburgers, cheeseburgers, hot dogs) is that most are very high in calories and contain excessive amounts of fat but few vitamins.

In addition, the production technology of street fast food often does not utilize adequate sanitary standards. Fast food increases cholesterol,

causes diseases of the gastrointestinal tract (e.g., gastritis, pancreatitis, peptic ulcers) and cardiovascular system.

Alcohol consumption, in particular beer, results in a serious problem for young Ukrainians. Beer is today perhaps the favourite and most fashionable drink of Ukrainian youth and is routinely found at almost all gatherings and meetings [6].

According to the World Health Organization (WHO), Ukrainian youth rank first in the world in alcohol consumption among children and youth. Alcoholism causes severe disruption of the brain and endocrine organs. The former Ukrainian Health Minister Mykola Polishchuk states that alcoholism through the excessive consumption of beer, in addition to severe disruption of the brain and endocrine organs, results in infertility among women and impotence in men [7].

The attitude of the governing bodies and the media in Ukraine to the advertising of beer products is extremely surprising: none of the sports events (World Championships, national events) seem too be able to do without beer commercials which often utilize national symbols and patriotic slogans. Abundance of street stalls selling beer encourages and facilitates consumption by youth.

Another cause for the deteriorating health of young Ukrainians is smoking [8]. Tobacco smoke contains about 4,700 chemicals (for a complete list of constituents see reference [9]), including nicotine, tar, polycyclic aromatic hydrocarbons, vinyl chloride, phenols, and cadmium.

Nicotine is a highly toxic alkaloid that constitutes approximately 0,6–3,0 % of dry weight of tobacco. This compound is synthesized in the roots and accumulated in the leaves of the plant. Nicotine enters the brain during smoking within 15 seconds and remains there at a high concentration for over 2 hours [10]. In low concentrations nicotine induces a stimulating effect and state of euphoria.

Cigarettes and other forms of tobacco are addictive due to the presence of nicotine. The pharmacological and behavioural characteristics of tobacco addiction indicate it is similar to that of drugs such as heroin and cocaine [11]. According to the American Heart Association “nicotine addiction has historically been one of the hardest addictions to break” [8].

Tar is purportedly the most destructive component absorbed with habitual tobacco smoking, accumulating in the smoker’s lungs over time and damaging them through various biochemical and physical processes. Tar contains the majority of mutagenic and carcinogenic agents in tobacco smoke.

The composition of the smoke inhaled by smokers depends on the composition of the tobacco, its packaging, type and size of the column of tobacco, effectiveness of the filter system and the temperature of burning tobacco.

Systematic tobacco smoking is accompanied by a myriad of health problems e.g., nausea, appetite suppression, irritation of eyes, nose, and throat, ailments of respiratory system, increased heart rate and blood pressure, various forms of cancer, asthma, allergies, impotence [12].

What is current situation with smoking among the Ukrainian population and in particular, Ukrainian youth? Cigarette smoking is a major cause of morbidity and mortality in the former Soviet countries. The prevalence of individuals that smoked regularly throughout their lifetime was 80,5 % in men and 18,7 % in women, with the median ages for starting to smoke 17 and 18, respectively. The youngest female cohorts (born 1965–1984) were 26 times more likely to start smoking than the oldest [13].

It was found that 57 % of men and 10 % of women were current smokers and an additional 21 and 7 %, respectively, were ex-smokers [14]. Smoking behaviour has changed considerably over successive generations, with an increase in the proportion of women smoking and a reduction in the mean age at which smoking is taken up. Factors associated with smoking include young age, urban residence (among women), and material hardship, in particular unemployment.

In total, 41 % of Ukrainians smoke [15] and 100,000 Ukrainians die each year from smoking related diseases [16]. The percentages of Ukrainian boys and girls that smoke daily are 45 % and 35 % respectively. One of four teens in Ukraine began smoking at age 10. Ukraine ranks second in the world (after Chile) in the percentages of young people (i.e., 30 %) between the ages of 13–15 years that smoke.

Recent data [17] indicate that the risk of starting to smoke at a young age was related to the age of the individual, exposure to tobacco advertising and related information, exposure to second-hand smoke, and having no household smoking restrictions. The prevalence of smoking among Ukrainian men (standardized for age) was 54,8 % in 2001 but had increased to 66,8 % in 2005. Among Ukrainian women, the incidence increased from 11,5 % in 2001 to 20,0 % in 2005. Smoking prevalence is increasing in most Ukrainian population groups. Men with limited education had the highest smoking prevalence. Among women, the most educated, youngest and those living in larger cities are the most frequent tobacco users; other groups are also increasing their use of tobacco. The decline in real cigarette prices in

Ukraine between 2001-5 could be the primary factor explaining the recent increasing prevalence of smoking [18].

There have been attempts by Parliament and the Government to eliminate this hazardous habit, For example, Directive N 131 (June 24, 2005) concerning the approvalof a complex plan to address smoking "Prophylaxis and overcomingsmoking in Ukraine in 2005–2010" was passed [19]. Parliament also approved a law "About Prevention of Using Tobacco Products and its Ruinous Effect on Population Health" addressing the problem [20]. In 2006, parliament also ratified the Framework Convention on Tobacco Control (FCTC) and voted to ban smoking in public areas such as bars and restaurants [21]. While these changes were designed to reduce smoking, they have done little to alter the number of smokers.

It is a pity that some of the best and brightest representatives of our youth population – students and scholars, are smoking and either do not understand or chose to ignore the future consequences of their actions. Based on this evidence, I readily concur with the conclusions of the scientists at National University "Kyiv-Mohyla Academy"[17] that "tobacco promotion efforts appear to have been significantly more effective in the Ukraine than those for smoking control".

Conclusions. The youth of Ukraine are the country's gold reserve, which requires urgent attention and care from state institutions, the media, and education and health systems. Ignoring the problems of youth will impact the health, productivity, and economic well-being of all Ukrainians.

Acknowledgments: The author expresses his sincere gratitude to Professor Stanley J. Kays (University of Georgia, U.S.A.) for review and discussion of the article.

References

1. Smoking and alcohol are the main causes of Ukrainians mortality (In Ukrainian). – http://svobodaslova.in.ua/news/read/22380 (Accessed April 27, 2010).

2. RCED-98-103 Food Safety: Federal Efforts to Ensure the Safety. – http://www.gao.gov/assets/160/156166.pdf (Accessed May 21, 2013).

3. *Produnchuk M. G., Koretsky V. L., Orlova N. M.* About food safety of Ukrainian population (In Ukrainian). – http://www.medved.kiev.ua/arh_nutr/art_2005/n05_2_1.htm) (Accessed May 24, 2013).

4. Health indicators and use of health care resources in Ukraine for 2003–2004 years. – CMC MHP of Ukraine, 1991–2005 (In Ukrainian).

5. *Capuano E. and van Ruth S. M.* 2012. Fraud Control for Foods and Other Biomaterials by Product Fingerprinting. In: *Latest Research into Quality Control.* (Ed. by Isin Akyar). InTech, 504 p.

6. Ukrainian youth actively becomes an inveterate drunkard. Over the past ten years the number of beer alcoholics in the country has increased tenfold (In Ukrainian). – http://www.tovarish.com.ua/archive/1081/Piataia_po/Ukrainska_9938.html (Accessed January 13, 2014).

7. Teen alcoholism in Ukraine. – http://myrodyna.com/news/pidlitkove_pyyatstvo_v_ukrayini/(Accessed January 19, 2014).

8. *Posudin Yuriy.* Smoking: historical, medical and social aspects. 2010. *Environment and Health*. № 4: 28-32.

9. 4000 chemical of tobacco smoke (In Russian). At: http://www.doverie-clinica.ru/?page=693 (Accessed April 4, 2010).

10. Components of tobacco smoke. At: wolfweb.unr.edu/homepage/shubinsk/smok com1.html (Accessed April 6, 2010).

11. Nicotine Addiction. At: http://www.americanheart.org/presenter.jhtml?identifier=4753 (Accessed April 12, 2010).

12. Tobacco and Health. At: http://en.wikipedia.org/wiki/Tobacco_and_health (Accessed April 14, 2010).

13. *Webb Charles P. M., Bromet Evelyn J., Tintle Nathan L., Schwartz Joseph E., Gluzman Semyon F., Kostyuchenko Stanislav, Havenaar Johan M.* Smoking initiation and nicotine dependence symptoms in Ukraine: findings from the Ukraine World Mental Health survey. *Public health* (2007), 121(9), 663–72.

14. *Gilmore A. B., McKee M., Telishevska M., Rose R.* Epidemiology of smoking in Ukraine, 2000. *Preventive medicine* (2001), 33(5), 453–61.

15. Tobacco in Ukraine: national survey of knowledge, attitudes and behaviour. A survey of Ukrainian population by Kiev International Institute of Sociology commissioned by the International Centre for Policy Studies. Kiev, 2005. At: http://www.adic.org.ua/adic/reports/Tobacco_in_Ukraine_ENG.pdf (Accessed April 24, 2010).

16. *Peto R.* Mortality from smoking in developed countries 1950-2000, 2nd ed. Oxford. Oxford University Clinical Trial Service Unit. At: http:www.ctsu.ox.ac. uk/~tobacco/ (Accessed April 26, 2010).

17. *Andreeva T. I.; Krasovsky K. S.; Semenova D. S.* Correlates of smoking initiation among young adults in Ukraine: a cross-sectional study. *BMC public health* (2007), 7(147), 106.

18. *Andreeva T. I.* and *Krasovsky K. S.* Changes in smoking prevalence in Ukraine in 2001–5. *Tobacco control* (2007), 16(3), 202–6.

19. Complex Plan "Profilactics and overcomingsmoking in Ukraine in 2005-2010" At: http://med.com.ua/articles/27/565.html(Accessed April 28, 2010).

20. Law of Ukraine "On measures to prevent and reduce tobacco use and its harmful effects on human health" (Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine, 2005, N 52, ст. 565). – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2899-15(Accessed April 29, 2010).

21. Ukraine bans smoking in public areas Kiev, March 13, 2012-10-19 http://www.reuters.com/article/2012/03/13/ukraine-smoking-idUSL5E8EDAPR20120313 (Accessed April 30, 2010).

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ У ЗВ'ЯЗКУ З ЄВРОІНТЕГРАЦІЄЮ

Парнікоза Іван Юрійович
кандидат біологічних наук,
координатор створення природоохоронних територій
Київського еколого-культурного центру

Fulbright Scholar Program, 2012–2013,
Lehigh University

Анотація. В українському контексті розглянуто концепції заповідної справи, реалізовані в сучасному світі. Аналізується вплив режиму пасивної охорони – заповідності на популяції рідкісних видів рослин і тварин. Показано позитивний ефект для одних видів і негативний – для інших. Наявне протиріччя знімає принцип Краснітського–Диренкова, який проголошує необхідність розмежування пасивної та активної охорони на різних природоохоронних територіях. Виконанню першого завдання мають слугувати природні заповідники й заповідні зони біосферних заповідників, національних і регіональних ландшафтних парків, другого – інші зони цих заповідників і парків, а також інші об'єкти як-от заказники, пам'ятки природи тощо. Розглянуто також інші необхідні при євроінтеграції заходи щодо природоохоронних територій України.

Ключові слова: заповідна справа, пасивна охорона, заповідність, активна охорона, біорізноманіття, євроінтеграція.

Abstract. Basic approaches to Nature Protected Areas of Ukraine in European integration context. The concepts of Nature Protected Areas, that are implemented in current world with the Ukrainian context discussed. Influence of passive protection mode – absolute protection on populations of rare species of plants and animals was studied. Positive effect for some species and negative for others was shown. This situation has simple decision – using of principle of Krasnytsky – Dyrenkov proclaiming the need to distinguish passive and active protection in various protected areas. The first task should serve as nature reserves and absolutely protected zones of biosphere reserves, national and regional landscape parks, the second one – for other zones of parks and other objects, nature reserves, natural monuments and so on. We also discussed other necessary measures for Nature Protected Areas of Ukraine in European integration conditions.

Keywords: Reserves, passive protection, zapovidnist, active protection, biodiversity, European integration.

Вступ. Однією з ключових форм охорони видів дикої флори та фауни – так званого біорізноманіття – є створення природоохоронних територій. Наразі в природно-заповідній справі України співіснують три основні природоохоронні концепції: концепція заповідності, концепція національного парку та концепція пам'ятки природи. В їх основі лежать дещо різні принципи, що на практиці виражається в різному співвідношенні двох принципово різних форм охорони природи – активної та пасивної (заповідності). Активна охорона полягає в реалізації втручань з метою збереження того чи іншого компонента

екосистеми. Пасивна охорона вимагає режиму невтручання (заповідності) з метою забезпечення натурального ходу природних процесів та збереження її компонентів, які втручання не переносять. У зв'язку із загальним євроінтеграційним курсом України дедалі частіше лунають заклики до осучаснення нашої системи особливо охоронюваних природних територій. При цьому наголошується на начебто невідповідності пасивної охорони (заповідності) вимогам часу. Цьому сприяє слабка ознайомленість українських природоохоронців з усім спектром природоохоронних територій і концепцій світу, а також те, що вплив пасивної охорони – режиму заповідності на збереження біорізноманіття в Україні спеціально не вивчався. У даній праці ми проаналізували поширення пасивної охорони у світі в контексті існуючих концепцій створення природоохоронних територій. Також шляхом письмового опитування установ природно-заповідного фонду було досліджено ефективність запровадження пасивної охорони в Україні. Детальні відповіді проаналізували й порівняли з літературними даними. Але кінцева **мета** цієї **роботи** – не тільки показати відповідність української системи особливо охоронюваних територій сучасним світовим концепціям, але й сформулювати додаткові заходи, які дозволять поліпшити охорону біорізноманіття.

Головні концепції створення природоохоронних територій

Концепція заповідності – доктрина, детально обґрунтована екофілософами (Г. Торо, О. Леопольдом та ін.) та оформлена науковцями й природоохоронцями (Г. О. Кожевниковим, М. Ф. Реймерсом, О. М. Краснітським, Ф. Р. Штильмарком, С. О. Диренковим та ін.), яка на практиці втілилась у створення природних заповідників. Уперше поняття заповідника сформулював Д. К. Соловйов: «*Заповідником (постійним) називається певна територія, що оголошується недоторканою назавжди з усіма чи частиною наявних на ній організмів або предметів. У першому випадку заповідник є повним, а в другому – частковим*» [3]. Першими повними заповідниками стали створені в 1919 р. «Кримський» та «Асканія-Нова» в Україні, «Астраханський» і «Пензенський» – у Росії [1]. Їх завдання було визначено таким чином: «*повним заповідником визнається ділянка земельної чи водної поверхні, яка з усіма природними утвореннями, які знаходяться на ній і в ній (рослинами, тваринами, ґрунтами, гірськими породами, мінералами та ін.), назавжди зберігається*

в недоторканому вигляді. Внаслідок цього природний стан повного заповідника не може бути порушений впливом людини на природу, а також не допускається господарське використання заповідної території» [13]. Створення «*абсолютно заповідної території*» встановлювалося 1930 р. на території УРСР відповідним положенням Наркомзему (у віданні якого перебувала частина перших заповідників) [3, 14]. Маловідомо, що наші заповідники є одним із видів природоохоронних територій, які існують в усьому світі, з найбільш суворим режимом – т. зв. категорії IUCN 1.1 Category Ia – Strict Nature Reserve (суворий природний резерват) та 1.2 Category Ib – Wilderness Area (територія дикої природи). Головне завдання таких територій – охорона дикої природи та натурального ходу біологічних процесів, охорона біорізноманіття, екомоніторинг та природоохоронне просвітництво. Обов'язковою умовою для таких територій є сувора охорона, наявність наукових досліджень і відсутність рекреації чи іншої господарської діяльності [9]. Загалом у світі в 2008 р. існував 4731 об'єкт, який відповідає категорії Ia, що становить 4,6 % від усієї кількості охоронюваних природних територій світу. Разом вони займають площу близько 1 млн км^2, або 5,5 % від усієї площі природоохоронних територій світу. У Європі, окрім України [7], Росії, Білорусі та Молдови, об'єкти категорії Ia існують на Шпіцбергені – 6 заповідників [11]. 20 заповідників є у Фінляндії, 2 – у Македонії, 3 – у Латвії, 4 – у Литві, 2 – у Болгарії, 4 – у Сербії, по одному – в Норвегії, Іспанії, Словенії, Чорногорії, Хорватії, Австрії, Швейцарії та Румунії. Такі об'єкти планується створити також в Ісландії. При цьому об'єкти категорії Ia фігурують у Європі під різними назвами чи навіть являють собою частини інших природоохоронних територій. Так, в Естонії суворі заповідні зони мають назву резервати, а у Словаччині – національні парки [6, 8]. Що стосується категорії Ib – територій дикої природи, то система таких об'єктів функціонує незалежно від широковідомої системи національних парків у США [2].

Концепція національного парку, автором якої був американський художник Дж. Кетлін, передбачає створення зонованого об'єкта, де інтереси охорони природи поєднуються з рекреацією. Наразі такі парки включають заповідну зону, яка функціонує відповідно до концепції заповідності, та інші зони, в яких дозволяється рекреація чи господарювання. На батьківщині національних парків – у США – функціонує нині 59 таких об'єктів [2, 6]. Наразі концепції національного парку в системі природно-заповідного фонду України відпові-

дають національні природні парки (НПП), біосферні заповідники (БЗ – аналоги НПП за режимом, що постали завдяки помилковому розумінню в нашій країні загального поняття біосферний резерват), а також регіональні ландшафтні парки – РЛП (фактично регіональна версія НПП) [7].

Концепція пам'ятки природи – це ідея збереження малих природних об'єктів, до якої наразі можна зарахувати також українські заказники та заповідні урочища. Авторство належить німецькому вченому Г. Конвенцу (1911). У Німеччині вона й була вперше реалізована [10]. Учений запропонував вилучати із загального користування й брати під охорону найбільш видатні точкові природні об'єкти – водоспади, скелі, колонії птахів та ін., пропонуючи використовувати їх для природознавчої рекреації. Таким чином, дана концепція може служити як локальній заповідності, так і активній охороні об'єкта, заради якого створено пам'ятку чи заказник. Значна площа сучасного природно-заповідного фонду України – саме ці об'єкти. Їх режим є індивідуальним і включає низку обмежень, які регулюються цілями створення об'єкта, предметом охорони, що прописано в їх положенні та охоронному зобов'язанні [7]. У світовій природоохоронній практиці існує багато різних варіантів назв і форм організації подібних об'єктів [6].

Не всі знають також, що ідея європейської мережі «Натура 2000» фактично не є якоюсь самостійною природоохоронною концепцією. Адже ця система об'єктів з індивідуальним режимом може включати існуючі природоохоронні території як рангу Ia, так і рангу національного парку чи пам'ятки природи.

Приклади позитивного впливу заповідного режиму на охорону біорізноманіття в Україні

Результати дослідження свідчать, що впровадження заповідного режиму дало позитивні приклади на багатьох природоохоронних територіях усіх основних регіонів України. Так, у Приазов'ї на закінченні Кривої коси в 2000 р. від самого початку функціонування РЛП, а з 2009 р. – НПП «Меотида» (Донецька область) було організовано суворо охоронювану заповідну зону. В результаті за сім років чисельність занесеного до Червоної книги України чорноголового реготуна зросла з нуля до 3 тис. гнізд. У наш час це найбільша колонія цього птаха в Європі. Чисельність червонокнижного кучерявого пе-

лікана зросла з нуля до 17 гнізд (Г. Молодан, особисте повідомлення, 2014).

Подібний ефект мало введення заповідного режиму в заповідній зоні Нижньодністровського НПП на Одещині. Від створення в 1993 р. заповідного урочища «Дністровські плавні» відновилися міграційні скупчення більш ніж 50 видів птахів, зменшилася їх загибель у рибальських сітях. У зв'язку з припиненням рубок уперше після 1972 р. загніздував орлан-білохвіст. У межиріччі річок Дністер і Турунчук збереглися добрі умови для існування рідкісних ссавців. Так, упродовж 2012–2014 рр. спостерігається тенденція до зростання популяції лісового кота, чисельність якого досягла 12 пар. Режим заповідності також сприятливий для збереження рідкісних рослинних угруповань водних рослин (лист Нижньодністровського національного природного парку від 17 вересня 2014 р. № 472/06).

Уведення заповідного режиму позначилося також на зростанні біорізноманіття 13 островів Великі та Малі Кучугури в акваторії Каховського водосховища в НПП «Великий Луг» (Запорізька область). Зокрема тут зафіксовано перше на Дніпрі гніздування червонокнижного косаря. Радикально вплинуло на збільшення біорізноманіття парку створення заповідної зони в центральній частині Маячанської балки.

Організація заповідного режиму на Бондарівському болоті в РЛП «Межиріченський» (Чернігівська область) демонструє позитивний ефект заповідності в умовах лівобережного Полісся. До кінця 1980-х рр. на болоті косили траву, очерет, заготовляли деревину, полювали та ловили рибу. З 2002 р. воно увійшло в заповідну зону створеного Межиріченського РЛП. Якщо в 1970-х рр. тут було виявлено гніздування тільки однієї пари сірого журавля (вид, занесений до Червоної книги України), то останнім часом зареєстровано близько семи гнізд. А на прольоті тут накопичується до 300 журавлів. Після запровадження заповідності відразу з'явилися на гніздування інші рідкісні птахи, занесені до Червоної книги. Болото стало також улюбленим місцем зимового стійбища лося (у 2009 р. тут спостерігали 76 лосів). Це найбільше стійбище в Чернігівській області. А до отримання заповідного статусу на цьому болоті лось взагалі не траплявся (лист РЛП «Межиріченський» від 12 листопада 2014 р. № 29).

У перші роки існування Поліського заповідника (Житомирська область) було виділено 10 ділянок (10 % території), де досі підтримується режим абсолютної заповідності. Сюди включили ділянки старих

соснових лісів і боліт. Режим заповідності на цих ділянках підтримувався постійно. Їх дослідження засвідчили: щільність заселення низки рідкісних видів птахів у природних комплексах з таким режимом дещо вища. Природні комплекси з режимом абсолютної заповідності створюють оптимальні умови для зростання більшості рослин, занесених до Червоної книги України. Впродовж останніх 10–15 років у старих соснових лісах заповідника з режимом абсолютної заповідності різких відхилень у процесах розвитку не спостерігали [4].

Створення заповідної зони позитивно позначилось також на окремих видах тварин і рослин реліктових лісів НПП «Гомільшанські ліси» (Харківська область). Тут виділили не тільки заповідну зону в центрі парку, але й, на пропозицію наукових працівників парку, в господарській зоні та зоні регульованої рекреації – спеціальні захисні ділянки, «особливо цінні природні території» площею від 10 до 120 га, які були прописані в Проекті організації території даного парку. Як правило, там заборонялися будь-які суцільні та вибіркові рубки, рекреація тощо. В результаті разом із заповідною зоною суворий охоронний режим отримали 35 % території парку (10,7 % – заповідна зона, 24,3 % – особливо цінні природні території). Завдяки цьому сюди повернулися лосі, з'явилися нові колонії кажанів, відновилися післягніздові й міграційні скупчення водоплавних птахів на болотах та озерах парку, зросла чисельність рідкісних червонокнижних і звичайних видів птахів (згідно з листом НПП «Гомільшанські ліси» від 9 вересня 2014 р. № 03/3).

Позитивні приклади запровадження заповідності відомі й для степових заповідників України. Так, показано, що лише після введення в степу біосферного заповідника «Асканія-Нова» режиму заповідності з'явився борсук [5]. Для деяких степових птахів, амфібій, рептилій, комах та інших безхребетних абсолютно неприпустимим є косіння в степових заповідниках у травні–червні важкою технікою [12].

Позитивний ефект заповідності зафіксований також для Українських Карпат, зокрема заповідної зони НПП «Сколівські Бескиди» (Львівська область). Завдяки заповідності тут збільшилася чисельність рідкісних і фонових видів тварин і рослин (лист НПП «Сколівські Бескиди» від 10 вересня 2014 р. № 339). Навіть у м. Києві функціонування заповідної зони у верхів'ях Китаївського яру в Голосіївському НПП, згідно з нашим власним дослідженням, забезпечує збереження популяції підсніжника та місця гніздування деяких хижих птахів.

Поєднання активної та пасивної охорони в рамках існуючої системи об'єктів природно-заповідного фонду України

Поруч з тим окремі види рослин і тварин у сучасних умовах майже цілковитої трансформації природних комплексів характеризуються зниженою конкурентоспроможністю, тому їх збереження або поліпшення становища вимагають людської інтервенції. Прикладом можуть бути види лучно-степових угруповань, які витісняються при заростанні лісом [15]. За даними Г. Й. Бумар та С. Ю. Попович [4], абсолютно заповідний режим розходиться з питанням збереження деяких рідкісних видів Поліського заповідника, для яких більш сприятливими є умови порушених ценозів.

Яким має бути вихід із ситуації, коли одні природні комплекси або види позитивно реагують на заповідність, а збереження інших потребує втручання? Відповідь на це запитання дає один із ключових принципів ідеї абсолютної заповідності, сформульований О. М. Краснітським та С. А. Диренковим, – **принцип поділу завдань природоохоронних територій**. Природні процеси та види, які вимагають заповідності, мають охоронятися в заповідниках та заповідних зонах національних і регіональних парків, а активна охорона має здійснюватися на інших природоохоронних територіях. Різноманіття природоохоронних територій у світі та в Україні дозоляє реалізувати цей принцип повною мірою. Тільки гармонійне співіснування різних концепцій заповідної справи на окремих територіях дозволить отримати комплексний природоохоронний ефект. Проте в сучасній природоохоронній практиці спостерігається відчутний перегин в бік активної охорони. У Європі це пов'язано з тим, що саме ця концепція дозволяє отримувати значні кошти, які, окрім реалізації відповідних заходів, ідуть на утримання громадських організацій, які їх здійснюють [16]. В умовах України активна охорона також є популярною, але причина інша – можливість прихованого споживання природних ресурсів. Про це свідчать результати проведеної кампанії проти механізованого та раннього сінокосіння в українських заповідниках [12].

Додаткові заходи із забезпечення балансу між пасивною та активною охороною в Україні

Зважаючи на те, що площі, де може реалізовуватися пасивна охорона, порівняно з іншими природоохоронними територіям досі не-

великі, окрім існуючих українських територій категорії Іа (природних заповідників), мають створюватися нові. Досвід створення українських заповідників має бути поширений у деяких країнах Євросоюзу, які не мають об'єктів категорії Іа. Зокрема необхідність пасивної охорони та створення поруч з існуючими в країні природоохоронними територіями об'єктів Іа наразі відзначає низка польських спеціалістів [16, 17].

Необхідно збільшувати заповідні зони БЗ, НПП та РЛП, а також законодавчо встановити для них мінімальні площі та заборону зменшення. В них, як і в природних заповідниках, не повинно бути елементів активної охорони, що також має бути закріплено законодавчо. Втручання мають бути лише як виняток за рішенням спеціально створеної комісії. Закріплення вимагає також заборона реорганізації або передачі частини території природних заповідників в НПП. У рамках ведення літопису природи необхідно започаткувати моніторинг впливу заповідного режиму на екосистеми природоохоронних територій України. Суттєвим випробуванням для пасивної охорони (заповідності) та національної системи природоохоронних територій загалом є інтеграція в систему «Натура 2000», яка має супроводжуватися рішучою позицією представників України на пріоритет національної системи охорони природи, зокрема режиму заповідників і заповідних зон БЗ, НПП і РЛП. Такий пріоритет є нормальним явищем у деяких країнах ЄС, проте автоматично він не відбудеться. Потрібна тверда позиція зацікавленої сторони.

Література

1. *Борейко В. Е.* История охраны природы Украины / В. Е. Борейко. – К.: Киев. эколого-культурный центр, 2001. – Серия: История охраны природы. – Вып. 24. – 544 с.

2. *Борейко В. Е.* История охраны дикой природы в США / В. Е. Борейко. – К.: Киев. эколого-культурный центр, 2008. – 80 с.

3. *Борейко В. Е.* Заповедники Украины без гламура. Мониторинг нарушений заповедного режима 2003–2013: Материалы независимого расследования / В. Е. Борейко, А. О. Паламарчук. – К.: Киев. эколого-культурный центр, 2014. – 128 с.

4. *Бумар Г. Й.* Сучасні проблеми збереження Поліського природного заповідника як наслідок резерватогенних сукцесій / Г. Й. Бумар, С. Ю. Попович // Заповідна справа в Україні. – 2001. – Т. 7. – Вип. 2. – С. 59–61.

5. *Думенко В. П.* Влияние режимов природопользования на фауну и состояние популяций хищных млекопитающих (Carnivora) в природном ядре биосферного заповед-

ника «Аскания-Нова» / В. П. Думенко // Матер. Міжнар. наук. конф. «Заповідні степи України. Стан та перспективи їх збереження», 18–22 вересня 2007 р., Асканія-Нова, Україна. – Асканія-Нова, 2007. – С. 45–49.

6. Електронний каталог природоохоронних територій світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://protectedplanet.net.

7. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-12.

8. Заповідник каньйону р. Тара, Чорногорія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.montenegro.com/phototrips/north/Tara.html.

9. Категорії природоохоронних територій світу IUCN [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iucn.org/about/work/programmes/gpap_home/gpap_quality/gpap_pacategories/gpap_cat1a/.

10. *Конвенц Г.* Практика охраны памятников природы – 1911 / Г. Конвенц; Сокр. пер. с нем. – К: Киев. эколого-культурный центр, 2000. – Серия: Охрана дикой природы. – Вып. 23. – 88 с.

11. Национальные парки и заповедники на Шпицбергене [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.guide.travel.ru/svalbard/geo/nature/nationalparks/.

12. *Парникоза И.* Реалии современного сенокошения в степных заповедниках Украины и охрана биоразнообразия / И. Парникоза // Степной бюлетень. – № 40. – Зима 2014. – С. 16–21.

13. Типовое положение о заповедниках, состоящих в ведении Наркомпроса // Еженедельник Народного комиссариата просвещения РСФСР. – 1929. – № 14. – 8-й год изд. – С. 33–36.

14. *Чорна Л. О.* Природоохоронна та наукова діяльність Канівського природного заповідника у 20–30-х рр. XX ст. / Л. О. Чорна // Заповідна справа в Україні. – 2005. – Т. 11. – Вип. 1. – С. 66–74.

15. *Barańska K.* Poradnik utrzymania i ochrony siedliska przyrodniczego 6210 – Murawy kserotermiczne / K. Barańska, A. Jermaczek. – Wydawnictwo klubu przyrodników. – Świebodzin, 2009. – 201 s.

16. *Jermaczek A.* Dlaczego bierna ochrona przyrody nie jest w modzie? [Електронний ресурс] / A. Jermaczek. – Режим доступу: http://pracownia.org.pl/dzikie-zycie-numery-archiwalne, 2311.

16. *Wojciechowski K.* Ochrona absolutna – przyszłość ochrony przyrody / K. Wojciechowski // Dzikie życie. – 2013. – S. 2–5.

ІНТЕГРУВАННЯ ЕКОЛОПЧНОГО ПРИНЦИПУ «ЗАБРУДНЮВАЧ СПЛАЧУЄ» У ПОДАТКОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

Токмиленко Олена Сергіївна
аспірант
Харківського національного автомобільно-дорожнього університету

Fulbright Student Graduate Program, 2011–2013,
Clemson University

Анотація. У роботі представлено огляд фіскальної політики України щодо оподаткування легкових автомобілів приватного користування. Розглянуто європейський досвід оподаткування на основі принципу «забруднювач сплачує» та запропоновано три сценарії реформування збору за першу реєстрацію автомобіля.

Ключові слова: екологічний податок, фіскальна політика, CO_2, диференційовані податки.

Abstract. There is presented the review of fiscal policies of Ukraine regarding taxation of personal cars. European experience of taxation based on «polluter pays» principle is studied and three scenarios to reform the first registration of vehicle fee is proposed.

Keywords: ecological taxation, fiscal policy, CO_2, differential taxes.

За даними національного кадастру антропогенних викидів України в 2012 р. у категорії «Енергетика» викиди CO_2, що утворились унаслідок спалювання палива транспортом, становили 13,2 % усіх викидів двоокису вуглецю (діоксиду вуглецю) [3]. Тому зниження рівня викидів CO_2 автомобільним транспортом є необхідним першочерговим завданням, спрямованим на досягнення цілей Кіотського протоколу щодо обмеження викидів парникових газів в атмосферу та зниження темпів зміни клімату.

Для забезпечення більш ефективного розв'язання проблеми зменшення транспортних викидів необхідно створити умови, коли споживач, поведінка якого призводить до більших негативних впливів на довкілля, платить вищу ціну. Так званий принцип «забруднювач сплачує» – це інструмент екологічної політики, який зобов'язує відшкодовувати екологічні збитки тих, хто їх завдає. Принцип «забруднювач сплачує» набуває здебільшого форми податку, який стягується урядом за одиницю забруднення, що потрапила в повітря або воду. Як політичний інструмент контролю забруднення навколишнього середовища податок на викиди

теоретично зменшує забруднення, оскільки фірми чи особи скорочуватимуть викиди, аби уникнути сплати податку. Економісти припускають, що податок на забруднення, як правило, є економічно дієвішим засобом його зниження, ніж нормативні положення, оскільки загальна вартість зниження викидів до бажаного рівня буде нижчою у разі використання зазначеного податку, ніж при командно-контрольному підході, спрямованому на той самий рівень зниження забруднення.

Огляд фіскальної політики України щодо легкових автомобілів показав, що на даний час до податків, які тією чи іншою мірою враховують рівень забруднення, спричинений транспортними засобами, можна віднести збір на першу реєстрацію (враховує об'єм двигуна та вік авто), акцизні збори на автомобілі й паливо та податок на викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин пересувними джерелами забруднення, що стягується за кожну тонну палива з юридичних осіб, які здійснюють його продаж [2].

Акцизний збір на паливо не диференціює моторне паливо за якістю, а тому має радше економічний, ніж екологічний ефект. Акцизний збір на автомобілі та збір на першу реєстрацію автомобіля опосередковано враховують вплив його на рівень забруднення, оскільки базою оподаткування є об'єм двигуна, який безпосередньо корелює зі ступенем екологічності автомобіля, проте не є прямим показником рівня шкідливих викидів. Екологічний податок, який враховує викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин, регулює насамперед якість палива. Наприклад, дизельне паливо із вмістом сірки до 0,005 мас. % має найменшу ставку податку, а понад 0,2 мас. % – найбільшу. Проте розмір екологічного податку на паливо має такий незначний рівень (для неетилованого бензину екологічний податок становить близько 5 коп. за літр), що навряд чи впливає на екологічну свідомість користувачів.

Для формування ефективної системи фіскального регулювання, яка стимулює виконання принципу «забруднювач сплачує», було проаналізовано європейський досвід.

Усю систему оподаткування легкових персональних автомобілів можна розділити на такі категорії: податки на придбання, податки на володіння та податки на користування [5, с. 26]. У таблиці 1 наведено дев'ять європейських країн із різним рівнем оподаткування і видами податків і зборів за категоріями.

Таблиця 1. **Типи податків та зборів з легкових транспортних засобів у країнах ЄС**

Види податків та зборів		Данія	Фінляндія	Греція	Ірландія	Нідерланди	Австрія	Німеччина	Італія	Велика Британія
Податки на придбання	ПДВ (%)	25	22	18	21	19	20	16	20	17,5
	Реєстраційний податок	×	×	×	×	×	×		×	
	Реєстраційний збір	×						×	×	×
Податки на володіння	Річний транспортний податок	×	×	×	×	×	×	×	×	×
Податки на користування	Транспортний податок у вартості палива + ПДВ	×	×	×	×	×	×	×	×	×
	Плата за користування окремими дорогами або мостами			×			×	×	×	×
	Податок на користування автомобільними дорогами міжнародними вантажними перевізниками	×					×	×		

Станом на 2011 р. 18 країн Європейського Союзу запровадили диференційовані податки на викиди CO_2 [4, с. 1]. Серед них 4 країни (Німеччина, Греція, Швеція та Велика Британія) накладають річний податок на використання транспортного засобу відповідно до рівня викидів CO_2 або номінальної витрати палива; 6 країн (Австрія, Бельгія, Франція, Румунія, Словенія та Іспанія) використовують систему разових виплат і субсидій, а ще 9 країн (Данія, Ірландія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Португалія і Фінляндія) оподатковують викиди CO_2 шляхом комбінації податку на реєстрацію та використання транспортного засобу.

Аналіз системи оподаткування легкових автомобілів у країнах ЄС засвідчив, що дедалі більше країн переходять на систему оподаткування, яка базується радше на врахуванні об'ємів викидів шкідливих речовин (переважно CO_2, рідше NO_2), ніж на визначені розміру податку за показниками, опосередковано пов'язаними з рівнем екологічності (об'єм двигуна, вага автомобіля, потужність тощо) [1]. Після успішного втілення системи оподаткування, що базується на

диференційному підході нарахування податку залежно від рівня викидів CO_2, деякі країни почали «затягувати ремінь», тобто зменшувати суми бонусу для автомобілів із низьким рівнем викидів (Франція) або знижувати оподатковуваний рівень викидів для тієї ж самої суми компенсації (Австрія).

Також для зменшення негативного соціального сприйняття деякі країни практикують оподаткування за двома системами: 1) CO_2-залежний податок, що розраховується тільки для авто, зареєстрованих після ухвалення закону (Швеція); 2) поріг оподатковуваних викидів для авто, які були зареєстровані до та після ухвалення податку (Німеччина).

Окрім накладання додаткового навантаження на користувачів екологічно небезпечних автомобілів деякі країни запровадили стимулювання оновлення рухомого складу шляхом надання бонусів на утилізацію старих автомобілів (через 15 років експлуатації транспортного засобу у Франції, через 7 – у Німеччині) для придбання нових екологічних автомобілів. А також застосування в більшості європейських країн системи фінансового заохочення для більш екологічних автомобілів: відкладення терміну стягнення податку протягом перших п'яти років (Швеція) або взагалі звільнення від податку (Іспанія); надання грошової компенсації за утилізацію старого автомобіля під час придбання нового (Німеччина); надання бонусу на купівлю автомобіля з низьким рівнем викидів CO_2 (Франція).

На основі порівняльного аналізу систем оподаткування було розроблено три можливі сценарії розвитку системи диференційованих податків на викиди CO_2 приватними транспортними засобами в Україні. На даному етапі найбільша увага приділяється механізму оподаткування, а тому ставки оподаткування розраховувалися подібно до чинних. Розроблені сценарії реформування системи оподаткування наведено в таблиці 2.

При розробленні кожного сценарію найбільш складним питанням було визначення ставки податку. Кожний сценарій спирається на певну аргументацію щодо вибору розміру ставки податку, проте це питання потребує подальшого вивчення. Для точного визначення ставок податку необхідно з'ясувати кінцеву мету щодо бажаного середнього рівня викидів CO_2 автомобілями.

Проаналізувавши чинну систему податків і зборів України, можна дійти висновку, що на даний час в Україні існує система оподаткування, що має на меті суто економічні цілі. Проте існуюча ситуація

постійного зростання автомобілізації, старіння рухомого складу й тенденція до вибору великогабаритних автомобілів із великою кількістю викидів вимагають реформування, щоб сформувати свідомий вибір автомобілів особистого користування на основі не лише вартості та іміджу, а й екологічних показників. Аналіз європейського досвіду показав, що більшість країн пройшла через усвідомлення подібної проблеми й реформувала свою законодавчу базу щодо екологічних стандартів на викиди.

Таблиця 2. **Сценарії розвитку диференційованих податків на викиди CO_2 транспортом в Україні**

Сценарій	Опис	Переваги
1. Реформування збору за першу реєстрацію транспортного засобу	Податок базується на прогресивній шкалі ставки податку залежно від рівня викидів CO_2 та застосовується до легкових автомобілів під час кожної реєстрації [1]. Платники збору: юридичні та фізичні особи, що реєструють транспортні засоби в Україні. База оподаткування: рівень викидів CO_2.	– Привернення уваги користувачів автомобілів до значень рівня CO_2; – зниження привабливості автомобілів, які були в користуванні; – збільшення надходжень у бюджет за рахунок того, що збір здійснюється під час кожної реєстрації.
2. Збір на реалізацію транспортного засобу залежно від вартості транспортного засобу і рівня викидів CO_2	Розмір збору визначається залежно від рівня викидів CO_2 та відсотка від вартості автомобіля. Податок сплачується одноразово під час кожної реєстрації автомобіля.	– Податок одночасно виконує роль податку «на багатство»; – чітко відображено принцип «забруднювач сплачує», оскільки ставка збору суттєво збільшується для автомобілів із занадто великим рівнем викидів; – захист вразливих верств населення, оскільки власник бюджетного (або старого) авто сплачує менше, ніж власник дорогого авто при однаковому рівні викидів CO_2.
3. Щорічний податок на користування авто залежно від рівня викиду CO_2 та об'єму двигуна	Податок базується на існуючій диференційованій шкалі об'єму двигуна та підсумовується зі збором за викиди CO_2 (за кожний грам викиду CO_2, що перевищує встановлену норму). Збір сплачується щороку починаючи з часу реєстрації.	– Не накладає суттєвого додаткового тягаря під час покупки автомобіля; – привертає увагу до рівня екологічності автомобіля постійно, а не лише при купівлі; – дозволяє створити спеціальний фонд ліквідації екологічних наслідків діяльності автотранспорту за рахунок стабільних надходжень у бюджет.

[1] На даний час збір з легкових автомобілів здійснюється виключно під час першої реєстрації на території України.

На основі досвіду найбільш успішних країн у сфері оподаткування приватних легкових автомобілів (Франція, Німеччина та Іспанія) були розроблені сценарії зміни фіскальної політики України. Запропоновані сценарії можуть бути використані для розроблення законодавчих актів і змін до Податкового кодексу України. Корегування системи зборів відповідно до викидів шкідливих речовин автотранспортними засобами дозволяє не лише впливати на поведінку населення та збільшувати надходження до бюджету, а й збирати податки з власників автомобілів, спираючись на об'єктивні економічні й екологічні критерії.

Література

1. База даних європейських податків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/taxation_customs/tedb/taxSearch.html.

2. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.

3. Український реєстр вуглецевих одиниць [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.carbonunitsregistry.gov.ua/ua/publication/content/669.htm.

4. *Rubik F.* CO_2-based Motor Vehicle Tax, Corpus, September 2011 [Електронний ресурс] / F. Rubik, L. Mityorn. – Режим доступу: http://www.scp-knowledge.eu/sites/default/files/Mityom%20and%20Rubik%202011%20CO2%20based%20motor%20vehicle%20tax.pdf.

5. Study on vehicle taxation in the member states of the European Union, Final Report, January, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/vehicle_tax_study_15-02-2002.pdf.

Наукове видання

БУДУЄМО НОВУ УКРАЇНУ
Збірник конференції

Комп'ютерна верстка *М. С. Кулікова*

Підписано до друку 20.05.2015.
Формат 60 × 90$^{1}/_{16}$. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 25,5.
Обл.-вид. арк. 25,5. Наклад 200 прим. Зам. № 15-03.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
http://www.publish-ukma.kiev.ua

Будуємо нову Україну. Збірник конференції. – К.: Видавничий дім
Б90 «Києво-Могилянська академія», 2015. – 407 с.

ISBN 978-966-518-677-9

Збірник «Будуємо нову Україну» укладено за підсумками першої конференції Українського Фулбрайтівського кола, що зібрала випускників Програми імені Фулбрайта та інших програм академічного обміну – фахівців у гуманітарній, економічній, природоохоронній та інших сферах знання, управлінців, представників бізнесу та громадського сектору. Представлені статті об'єднані спільною метою учасників – докластися до створення платформи демократичної України.

Висловлюємо вдячність Програмі імені Фулбрайта в Україні, яка повністю підтримує діяльність організації, Інституту міжнародної освіти, Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні, що підтримало проект «Будуємо нову Україну».

Маємо сподівання, що цей збірник буде корисний для читачів. З радістю ознайомимося із відгуками та пропозиціями, надісланими на електронну адресу: Fulbright.alumni.ua@gmail.com.

УДК 37+33+502/504+7/9:001.891](477)(082)
ББК 74(4Укр)я43+65(4Укр)я43+20.1(4Укр)я43+6/8(4Укр)я43